

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

TWEEDE
JAARGANG
1933

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

REDACTIE: PROF. DR. A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS; JONKVR. C. ENGELN; DR. G. C. LABOUCHÈRE; DR. ELISABETH
NEURDENBURG; DR. M. D. OZINGA; DR. H. SCHNEIDER;
PROF. DR. W. VOGELANG.

INHOUD

Professor Dr. W. Martin, door Dr. J. J. de Gelder	1
Aanteekeningen betreffende de bouwgeschiedenis der Groote Kerk te Dordrecht, door Dr. E. H. ter Kuile	2
Daniël Marot, door Dr. M. D. Ozinga	19
Renaissance en barok in de Hollandsche Schilderkunst, door Elisabeth H. Korevaar- Hesseling	30
Twee schilderijen van Dirck van Cats, door Dr. Raimond van Marle	34
Een schilderij en een tekening van Jan Both, door Dr. G. J. Hoogewerff	35
Een prinselijke opdracht aan David Teniers d.J., door Dr. H. Schneider	37
Een zelfportret van Joris van der Haagen, door Mr. J. K. van der Haagen	38
Eenige teekeningen in het Prentenkabinet te Leiden, door R. Juynboll	41
Teekeningen toegeschreven aan Jacob Binck, door Dr. J. J. de Gelder	44
Amsterdamsche prachtbanden om Armenische bijbels, door Prof. Dr. A.W. Byvanck	46
Modern Museumbeheer, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	51
Iconografie van Prins Willem I van Oranje, door Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn	73
De oudste baksteenproducten in Friesland en de verschillende afmetingen, door G. J. Veenstra	113
Noordhollandsche Polderkerken, door Mr. J. Belonje en Dr. M. D. Ozinga	118
Pieter Bruegels Kinderspiele, door E. Tietze-Conrat	127

Officieele Berichten: Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te 's-Hertogenbosch op 29 Juni 1933, 72, 131; Rede van den Voorzitter 132; Jaarverslag van den Secretaris 133; Verslag van de Commissie voor de carteerling van de vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland 134; Verslag der Vereeniging Topografisch Repertorium van Neder- land 134; Berichten over Vereenigingen, Commissies, enz.	55
Mededeelingen van de Redactie	72, 151
Musea, door Jkvr. C. Engelen 63, 140; Monumenten in Nederland, door Dr. M. D. Ozinga 56, 107	135
Een nisje van gekleurde tegels in het Sint-Pietershof te Hoorn, door J. C. Kerkmeijer	138
De organisatie van een Oudheidkundigen Dienst in Frankrijk, door prof. dr. A. W. Byvanck	139
Personalia	147
Boekbesprekingen 68, 109	148
Lijst der Leden en Correspondeerende Leden	152
Register	161

[Afbeeldingen: I—XLII]

Bladz. 1 tot 50 zijn afzonderlijk uitgegeven als Feestbundel voor Professor Dr. W. Martin, bij gelegenheid van zijn vijf-en-twintig-jarig hoogleeraarschap op 23 October 1932.

Bladz. 73 tot 106 „Iconografie van Prins Willem I” door Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn zijn afzonderlijk uitgegeven door de N.V. H. D. Tjeenk Willink & Zoon's Uitg. Mij. te Haarlem.

PROFESSOR DR. W. MARTIN

MCMVII – 23 OCTOBER – MCMXXXII

De Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek draagt deze aflevering op aan Professor Dr. W. Martin, ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleeraarschap aan de Rijksuniversiteit te Leiden, om uiting te geven aan hare erkentelijkheid voor al hetgeen hij gedurende deze jaren heeft volbracht op het gebied van de Nederlandsche kunsthistorie, zoowel door zijn onderwijs als door zijn onderzoekingen over het oeuvre van de groote schilders van de XVIIde eeuw en over de werken uit het eind van de XIXde eeuw.

Toen Martin in 1901 een zuiver kunsthistorisch proefschrift aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerten te Leiden voorlegde, was dit een opmerkelijke gebeurtenis, zoowel omdat deze dissertatie een nieuwe wending in de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten van dezen tijd aan de Universiteit te Leiden inluidde, alsook omdat zij ons den jeugdigen schrijver doet kennen als een doelbewust en nauwgezet werker.

Zes jaar later werd de jonge kunsthistoricus buitengewoon hoogleeraar aan dezelfde Universiteit en kort daarop volgde zijn benoeming tot directeur van het Mauritshuis. Zijn werkzaamheid werpt rijkelijk vruchten af. De colleges van den nieuwen professor trekken steeds veel belangstelling en zijn vriendelijkheid en behulpzaamheid tegenover zijn studenten vergemakkelijken zeer den goeden invloed, die steeds van zijn zeer gewaardeerde lessen uitgaat. Behalve aan de schilderkunst, zijn speciaal gebied, wijdt Martin tevens de noodige aandacht aan onze oude bouwkunst; een aantal proefschriften zijn hiervan de welsprekende getuigen. De waarlijk niet geringe taak van hoogleeraar tezamen met die van museum-directeur was den stoeren werker geen beletsel om tal van groote en kleine studiën te schrijven en bovendien zijn krachten te wijden aan het tot stand komen van verschillende groote tentoonstellingen van meesters uit onze gouden eeuw. Wij herinneren slechts aan de Jan Steen-tentoonstelling te Leiden in 1926, alsmede aan de belangrijke tentoonstelling van Hollandsche kunst te Londen in 1929, die beide een bijzonder succes hebben geogst.

De Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wenscht den Jubilaris geluk met hetgeen hij bereikt heeft en spreekt den wensch uit, dat het hem nog vele jaren gegeven moge zijn zich aan het werk te wijden dat zoozeer zijn liefde en toewijding geniet.

J. J. DE GELDER,
REDACTEUR-SECRETARIS VAN HET OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE BOUWGESCHIEDENIS DER GROOTE KERK TE DORDRECHT

DOOR DR. E. H. TER KUILE.

De Groote- of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht is ongetwijfeld een der voornaamste monumenten van Gothieke bouwkunst in ons land. Grootscheepsche basilieken, geheel in steen overwelfd, behooren ten onzent tot de zeldzaamheden, en in het voormalig gewest Holland heeft alleen de eerste stad, Dordrecht, een zoodanig bouwwerk in de Middeleeuwen vrijwel volledig tot stand weten te brengen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat aan deze kerk een lijvige monografie is gewijd. Maar de belangstellende lezer, die het onbekrompen uitgevoerde werk „de Groote Kerk te Dordrecht” van Dordrechts archivaris, den heer J. L. van Dalen, raadpleegt, om een inzicht te krijgen in de bouwgeschiedenis, zal zijn weetlust slechts schaars beloond zien. Wij willen de verdiensten van 's heeren van Dalen publicatie geenszins miskennen. Met grooten ijver heeft hij alle documenten bijeengebracht die op het bouwwerk betrekking hebben. Gelijk Dr. G. C. Labouchère reeds eerder heeft uiteengezet¹⁾, is hij er evenwel niet toe gekomen zijn bronnen te verwerken, en ze te toetsen aan het monument zelf. Een heel terrein van onderzoek bleef onontgonnen en onze kennis omtrent het ontstaan van de Dordtsche hoofdkerk is ondanks dit standaardwerk niet vermeerderd.

Tot de betrekkelijke onvruchtbaarheid van het werk van den heer van Dalen heeft de ongelukkige omstandigheid meegewerkt, dat het kerkarchief uit de tijden vóór de Hervorming volslagen te gronde is gegaan. De kans, dat men, louter afgaande op archivalia en schriftelijke gegevens, toch een vrij volledig overzicht van de bouwgeschiedenis zou kunnen samenstellen, werd daardoor minimaal. Slechts enkele postjes in de stads- en gildenrekeningen verspreiden sporadisch een zwak licht in de gapende duisternis. De schaarsheid en onsamenhangendheid van deze berichten, dreigt echter den argeloozen zoeker spoedig te misleiden, wanneer hij niet aan andere gegevens een houvast kan vinden. Het is duidelijk gebleken, dat de geschiedenis der Groote Kerk te Dordrecht slechts kan worden geschreven, wanneer men vóór alles de aanwijzingen volgt, welke het gebouw zelf kan opleveren, en deze toetst aan de resultaten van het archivalisch onderzoek.

De meeningen, welke tot nu toe gangbaar zijn gebleven, berusten grootendeels op een studie, die de betreurde oprichter van den Oudheidkundigen Bond, wijlen Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voor ruim dertig jaren publiceerde²⁾. Zijn conclusie was, dat het gebouw, gelijk wij het thans kennen, vrijwel geheel moet dagteekenen uit de 15de eeuw, en, met gebruikmaking van een gedeelte van het gespaarde muurwerk, na den grooten stadsbrand van 1457 werd herbouwd. Deze opvatting, waarvan de algemeenheid en vaagheid het noodzakelijk gevolg was van de bovengemelde schaarsheid der schriftelijke bronnen, en van de omstandigheid, dat een diepgaand onderzoek van het gebouw vóór de restauratie nauwelijks mogelijk was, is sindsdien de basis gebleven van alle jongere beschouwingen en beschrijvingen.

Weissman³⁾ vermeldt, dat de rijke aanleg van het koor een gevolg is geweest van de stichting van het kapittel in 1366, maar wanneer dit koor werd ontworpen,

(¹⁾ Oudheidkundig Jaarboek 1930, bladz. 148/151. (²⁾ Oud-Holland XVI (1898) bladz. 212
(³⁾ A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, bladz. 113.

laat hij in het midden. Hij vermoedt, dat de zuilen van het koor dagteekenen van na den brand van 1457, dateert het dwarsschip in denzelfden tijd als het koor, en houdt het er voor, dat het schip, ongetwijfeld wegens het voorkomen van bundelpijlers tusschen de kapellen, uit een nog latere periode afkomstig is. Vermeulen¹⁾ treedt minder in details. Deze schrijver acht de „dispositie in grooten Brabantschen stijl”, voornamelijk van het koor, een schepping uit het eind der 14de eeuw, en meent in het algemeen, dat het plan der kerk, die door den brand van 1457 wel niet geheel zal zijn verwoest, bij den herbouw in de tweede helft der 15de eeuw nauwelijks belangrijke wijzigingen zal hebben ondergaan. Buiten deze beide schrijvers heeft zich, met uitzondering van den heer Van Dalen, wiens conclusies eenigszins verward zijn, vrijwel niemand met de bouwgeschiedenis van Dordrechts hoofdkerk opgehouden. Inderdaad, onderzoekers van de oude bouwkunst van ons vaderland kunnen nog niet klagen, dat hun het gras voor de voeten is weggemaaid!

Wanneer wij dan een nieuw onderzoek willen instellen naar de bouwgeschiedenis van de kerk, verlaten wij ons ten aanzien van de schriftelijke gegevens, de „bouwberichten”, gaarne op het standaardwerk van den heer Van Dalen, die de bronnen met de grootste toewijding heeft verzameld en, menschelijkerwijs gesproken, volledig in het licht heeft gegeven. Door een gebrek aan systematiek heeft deze auteur het zijn lezers echter wel moeilijk gemaakt den weg te vinden in zijn uitvoerige mededeelingen, beschouwingen, en menigte bewijsstukken, welke laatste veelal slechts verwijderd verband houden met het onderwerp van onze studie. Het zal daarom allerm minst een overbodige weelde mogen heeten een beknopte chronologische samenvatting te geven van de gegevens, welke eenig licht over de bouwgeschiedenis kunnen verspreiden.

Wij hebben het fameuze „Calendarium” van Pieter Michielsz. daarbij geheel buiten beschouwing gelaten, aangezien het, daargelaten zijn twijfelachtige waarde als document, over een bouwperiode van vóór de 13de eeuw handelt, uit welken tijd geen nawijsbare bouwresten zijn bewaard gebleven. Naar aanleiding van een opmerking, welke de heer Labouchère in zijn juist gemelde boekbespreking maakte, dat een nader bewijs voor de juiste dateering der rekeningsposten uit de 13de eeuw niet overbodig zou zijn, kunnen wij getuigen dat voor twijfel aan de juistheid dezer dateering geen reden bestaat. Men zie hieromtrent: Ch. Dozy, „De oudste stadsrekeningen van Dordrecht”, alsmede den door J. L. van Dalen uitgegeven Inventaris van het Gemeente-archief. Wij kunnen dan het volgend overzicht der bouwberichten samenstellen, dat grootendeels is geput uit de groote monografie van den heer Van Dalen:

- 1284/1285. Rekeningen betreffende bouwen aan kerk, toren en Onze-Lieve-Vrouwekapel (v. Dalen bladz. 167/168).
- 1284/1285. Wijding van Groote kerk en Onze-Lieve-Vrouwe-koor (v. Dalen, bladz. 26).
- 1284/1287. Rekening over werkzaamheden aan den toren (v. Dalen, bladz. 13).
- 1339. Steen in den toren met opschrift:
 „Fundata sum anno Hiesu 1339 Junii 16”
 (van Dalen, bladz. 18; M. Balen, bladz. 92).
- 1366. Verheffing tot Collegiale (v. Dalen, bladz. 175).
- 1410. Pieter Oest aangenomen „der kerken tymmerman te wezen” (v. Dalen, blz. 28).

(¹⁾ F. A. J. Vermeulen: Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, bladz. 436.

1410. Aanneming van „dat stenen werck te Groterkerck van der kerken ende die cappellen (v. Dalen, bladz. 168).
- 1411/1430. Groote steenboeten ten behoeve van kerk en Onze-Lieve-Vrouwe-koor (v. Dalen, bladz. 26 en Oud-Holland XVI (1898) bladz. 215).
1434. Gift van gelden om het Onze-Lieve-Vrouwe-koor te overwelden (v. Dalen, bladz. 242).
- 1438/1440. Keuren op den bouw van den toren (v. Dalen, bladz. 163).
1439. Aanstelling van een steenhouwer voor de kerk (v. Dalen, bladz. 168).
1440. Ontvangst van gelden ten behoeve van de kerk en ter bevordering van de timmering van den toren (v. Dalen, bladz. 169).
- 1443, 1446. Genoemd worden „kerkmeesters van de tymmering ter Groter Kerke” (v. Dalen, bladz. 212, 213).
1449. De St. Ponciaanskapel (zuidzijde van het schip) wordt gewelfd (v. Dalen, bladz. 262).
1457. Groote Stadsbrand. De kerk „deerlic verbrant ende geschent”, inzameling voor reparatie. Van den toren wordt uitdrukkelijk gezegd, dat hij bleef staan (v. Dalen, bladz. 234, 236).
1461. Gieten van klokken voor den toren (v. Dalen, bladz. 165).
1464. Ontvangst van gelden voor de St. Ponciaanskapel (zuidzijde van het schip) „om die cappelle soe die mede met der kercken verboerent was, weder te maecken ende te decken”. De kapel wordt in 1472 weer gewijd (v. Dalen, bladz. 263).
1485. Verkoop van een graf „in den nyewen choer” (v. Dalen, bladz. 296, naar mij voorkomt slordig geciteerd en onjuist op 1385 gesteld op bladz. 70).
1502. Dit jaartal op een sluitsteen in den kooringang (Bulletin Oudheidk. Bond 1907, bladz. 55).
1511. Gift ten behoeve „vaen der nyewer tymmeraetse der selver kerck” (v. Dalen, bladz. 170).

Behalve de opsomming dezer bouwberichten kan het ook nut hebben de berichten na te gaan over de stichting der verschillende kapellen, al is niet steeds duidelijk of deze berichten inderdaad op een kapel dan wel op een altaar betrekking hebben. De opgaven van v. Dalen zijn meermalen in strijd met die van Matthijs Balen¹⁾, zonder dat de heer v. Dalen steeds aangeeft hoe hij tot zijn dateering komt. Betreffende de stichting of vermeende stichting der kapellen kan het volgend overzicht worden samengesteld:

Schip Noordzijde (van West naar Oost):

1. *St. Odulfuskapel*. Bestond met altaar volgens van Dalen reeds in 1325 (bladz. 79). Volgens Balen in 1505 gesticht (bladz. 94).
2. *St. Barbarakapel*. Vermeld in 1422 en niet lang daarvoor gesticht (v. Dalen, bladz. 81, 246, Balen bladz. 94).
3. *St. Catharinakapel*. Volgens van Dalen gesticht in 1354 (bladz. 83), volgens Balen gesticht 14...., en vermeld in 1411 (bladz. 96).
4. *St. Andrieskapel*. Volgens van Dalen in 1370 reeds aanwezig (bladz. 86). Volgens Balen gesticht 14...., en vermeld in 1447 (bladz. 96).
5. *H. Kruiskapel*. Altaar waarschijnlijk gesticht in de 14de eeuw (v. Dalen, bladz. 86). Balen vermeldt de stichting als 15de eeuwsch (bladz. 97).

(¹) Matthijs Balen, Beschrijvinge der Stad Dordrecht (1677).

Koor (te beginnen met de middenkapel der koorsluiting naar het zuiden om):

1. *Jeruzalemskapel*. Volgens van Dalen (bladz. 102) gesticht in de 14de eeuw, volgens Balen (bladz. 99) in de 15de eeuw.
2. *St. Joriskapel*. Volgens van Dalen (bladz. 103) gesticht vóór 1345; volgens Balen (bladz. 100) in de 15de eeuw.
3. *Lodewijkskapel*. Volgens van Dalen (bladz. 104) vóór 1422 aan het Muntersgilde gekomen, volgens Balen eerst in 1493 (bladz. 100).
4. *St. Apolloniakapel*. Gesticht 141.. (Balen, bladz. 101). Volgens van Dalen in het begin der 15de eeuw (bladz. 105).
5. *St. Pancraskapel*. Gesticht 1474 (v. Dalen, bladz. 106, Balen, bladz. 101).
6. *Jan van Muylwyckskapel*. Gesticht vóór 1439 (v. Dalen, bladz. 107).
7. *Kapel van St. Jan Evangelist*. Gesticht in 1478 (v. Dalen, bladz. 108, Balen, bladz. 102).
8. *Kapel van St. Jacobus de Meerdere*. Stichting onbekend (v. Dalen, bladz. 109).
9. *Kapel van St. Pieter en St. Paul*. Gesticht in 1404 tusschen de 1ste en 2de pilaar van het Hoogkoor (v. Dalen, bladz. 110, Balen, bladz. 103).

Schip Zuidzijde (van Oost naar West):

1. *St. Ponciaanskapel*. Gesticht vóór of in 1398 (v. Dalen, bladz. 111, Balen, bladz. 104).
2. *St. Nicolaaskapel*. Gesticht 1398 (v. Dalen, bladz. 112, Balen, bladz. 104 en 265).
3. *St. Ausbertuskapel*. Gesticht 1408 (v. Dalen, bladz. 112, 265, Balen, bladz. 104).
4. *St. Annakapel*. Gesticht 1451 (v. Dalen, bladz. 113, Balen, bladz. 104). Was in 1452 blijkbaar gereed en werd in 1454 gewit.
5. *St. Stevenskapel*. Gesticht 1422 (v. Dalen, bladz. 114, Balen, bladz. 105).

Nadat wij aldus een overzicht hebben gegeven van de „bouwberichten”, welke ons ten dienste staan, dient het onderzoek van het kerkgebouw zelf ter hand genomen.

Alvorens tot stijlcritische beschouwingen over te gaan, wenschen wij na te gaan welke gegevens men kan putten uit het materiaal, waarvan het gebouw is opgetrokken.

Allereerst kan men opmerken, dat het zeer rijk behandelde hoogkoor om zijn baksteen kern geheel is bekleed met natuursteen, hoofdzakelijk Gobertange- en Ledesteen, terwijl op enkele plaatsen ook Bentheimersteen is toegepast. De Udelfangersteen van balustraden en pinakels is afkomstig van de restauratie, die in 1903 bij het koor werd aangevangen. De overige deelen van kerk en toren vertoonen daarentegen het inheemsche baksteenmateriaal ook uitwendig. Inwendig zijn de zuilen, kolonnetten, muurpilasters, blinde traceeringen, en andere bewerkte deelen nagenoeg zonder uitzondering in natuursteen uitgevoerd; alleen de nis-omlijstingen en muralen der kapellen van het schip zijn in baksteen gekapt.

Belangrijke gegevens voor de bouwgeschiedenis leveren de formaten van de gebruikte baksteen. Het mag als bekend worden ondersteld, dat, vooral in het Westen van ons land, de baksteenformaten vooral sinds het midden van de 13de eeuw neiging vertoonen in den loop der tijden steeds kleiner te worden. Wij zijn ons welbewust, dat er een gevaar in kan schuilen uit deze wetenschap al te verstrekkende gevolgtrekkingen te maken, door op grond van alle min of meer belangrijke afwijkingen steeds tot verdeelingen in onderscheiden perioden te besluiten. Ook dient niet uit het oog te worden verloren, dat baksteen, uit afbraak verkregen, opnieuw kan zijn gebruikt. In het algemeen echter vertoonen de formaten van de Dordtsche hoofdkerk

een zoo afwisselend beeld, dat het in elk opzicht loont een vergelijkend overzicht te geven van 't geen op dit gebied kon worden opgemerkt.

A. TOREN.

1. In de fundamenten ¹⁾	26	× 13	×	6,5.
2. Begane grond	27	× 13	×	6. 10 lagen = 68.
3. Ter hoogte van de goten van den middenbeuk	26/27	× 13	×	6. 10 lagen = 70.
4. „ „ „ „ nok „ „ „	24	× 11,5	×	6. 10 lagen = 69/70.
5. Metselwerk van het achtkante deel	19/20	× 10	×	4,5/5. 10 lagen = 57/59.

B. SCHIP.

Kapellen.

1. Noorderkapellen-reeks. Westelijke sluitwand .	21/22	× 11	×	5. 10 lagen = 64.
2. Zuiderkapellen-reeks. Begane grond	24/25	× 11,5/12	×	4,5/5. 10 lagen = 61.
3. „ „ 1 M. onder vensterkoppen	24,5/25	× 12	×	5/6. 10 lagen = 63,5.
4. Kapellen, beide zijden inwendig	24	× 11/12	×	4,5. 10 lagen = 63.

Luchtboogstoelen.

5. Oudste luchtboogstoel N.-zijde	20,5/21,5	× 11,5	×	5. 10 lagen = 63,5.
6. „ „ Z.-zijde	20/21,5	× 10,5	×	5. 10 lagen = 63,5.
7. Middenbeuk boven zijbeuksdaken	19/20	× 9,5	×	4,5/5. 10 lagen = 56,5.
8. „ inw. boven triforium	20	× 9	×	4,5/5. 10 lagen = 58.

C. DWARSPANDEN.

1. Zuiderarm. Begane grond	25	× 12	×	5/6. 10 lagen = 63.
2. „ boven kapeldaken	25	× 12	×	5. 10 lagen = 62.
3. Noorderarm „ „	24/25	× 12,5/13	×	5. 10 lagen = 6,5.

D. ONZE-LIEVE-VROUWE-KOOR.

1. Onder de vensterdorpels	28/30	× 12/14	×	6. 10 lagen = 74.
2. Even boven de vensterdorpels	20	× 10	×	5. 10 lagen = 63.
3. Boven gewelven kooromgang	20	× 10	×	5. 10 lagen = 59/62.
4. Meest westelijk contrefort van onder af	20	× 10	×	5. 10 lagen = 63.

E. HOOGKOOR.

1. Onder de daken van den omgang	21/23	× 11	×	5. 10 lagen = 62.
2. Luchtboogstoelen onder de daken	19	× 9	×	4,5. 10 lagen = 58.

Behalve ten opzichte van het formaat kan men nog de volgende opmerkingen over het baksteenmateriaal maken. Onder de vensterdorpels van de Lieve-Vrouwe-kapel, waar de grootste afmetingen voorkomen, worden door verglaasde koppen figuren gevormd in ruit-, kruis- en zandloopervormen. De toren vertoont over de geheele hoogte van de eerste geleding versieringen van verglaasde koppen in verschillende patronen. Verder springt bij een eenigszins aandachtige beschouwing al spoedig in het oog, dat het metselwerk, vooral van de kapellen van het schip, bijzonder zorgvuldig is uitgevoerd. Over de geheele oppervlakte, zoowel in- als uitwendig, vertoonen de steenen, die van een zeer vaste samenstelling zijn, een fijnen bijtelslag. Op de meestal goed geconserveerde voegen is deze „slag” niet zichtbaar. Blijkbaar heeft men de steen eerst zuiver glad bewerkt, en daarna afgevoegd, waarbij er naar is gestreefd het oppervlak der voegen nauwkeurig te laten aansluiten bij dat van de steen. De

(¹⁾ Volgens opgaaf van G. N. Itz in Bouwkundige Bijdragen 1845 bladz. 265.

wanden vertoonen door deze merkwaardige behandeling een gladde, bijna gepolijste oppervlakte, zowel uitwendig, alsook inwendig, waar thans de pleisterlagen worden verwijderd. Een dergelijke behandeling van de oppervlakte van baksteen metselwerk komt meer voor, maar is hier met ongewone zorgvuldigheid uitgevoerd. Ook op andere plaatsen aan deze kerk zijn op de baksteen nog sporen van een „slag” aanwezig, met name aan het dwarspand. Het voegwerk is bij de eerste perioden der restauratie evenwel grondig bedorven.

Het muurwerk van de kerk geeft evenwel nog andere bijzonderheden te zien, die voor een datering van het allergrootste belang zijn. De kalkhoudende natuursteensoorten, welke voor het inwendige zijn gebruikt, vertoonen namelijk op verscheiden plaatsen beschadigingen, die onmiskenbaar het gevolg zijn van een ernstigen brand. De oppervlakte is dan gewoonlijk verpulverd, vooral de voegen zijn diep ingevreten, zoodat de blokken een geheel vormloos aanzien hebben gekregen. Op enkele plaatsen treft de aldus beschadigde steen ook door een rossig-bruin uiterlijk, ongetwijfeld veroorzaakt door een fellen gloed. Aangezien deze „brandmerken” niet tot enkele plekken zijn beperkt, kan men veilig aannemen, dat zij afkomstig zijn van de eenige groote ramp, die de bouwberichten vermelden, den stadsbrand van 1457, die ook de kerk teisterde.

Vóór de restauratie waren deze brandsporen niet zichtbaar. Bij den herbouw waren de beschadigde profielen met specie weer bijgewerkt, en onder de kalklagen, die in den loop der tijden waren aangebracht, gingen de onregelmatigheden grootendeels schuil. Toen de wanden evenwel werden schoongemaakt, kwamen deze wegge-moffelde verminkingen weer aan het licht. In het kort kunnen deze sporen van den brand van 1457 als volgt worden beschreven.

Lieve Vrouwekapel: De zandsteen neggen der vensters bleken door de uitwerking van een hevigen brand aan hun oppervlakte nagenoeg geheel verpulverd, zoodat zij moesten worden vernieuwd¹⁾.

Dwarspand: In het dwarspand werden vrij aanzienlijke overblijfselen gevonden van muurschalken, die in profilering geheel overeenstemden met de profielen der kapellen van het schip. Deze schalken waren sterk beschadigd door brand, en zijn in een latere periode van herbouw vervangen door de halfronde kolonnetten welke thans de gewelven dragen. Bij de restauratie zijn deze overblijfselen van een vroegeren toestand gespaard en in het zicht gelaten. Aan de onderzijde zijn de profielen vernieuwd. Ook twee nisjes in den Noordertranseptgevel aan weerszijden van het ingangsportaal vertoonen nog duidelijk brandsporen.

Schip: Bij de thans onderhanden zijnde restauratie van het schip bleek, dat de rijk geprofileerde bundelpijlers tusschen de kapellen, vooral aan de onderzijde zeer sterk hadden geleden door brand. De profielen waren tot op eenige meters hoogte vrijwel geheel verdwenen. Hoogerop worden de beschadigingen minder erg, tot zij tenslotte verdwijnen. Ook de fraaie nissen met hun beeldhouwwerk in Ledesteen, welke het inwendige der kapellen onder de vensters en hooge nissen versieren, zijn zwaar beschadigd door brand. De rossige verkleuringen en geringe beschadigingen aan de oppervlakte kan men zelfs aan de gewelven vervolgen.

Toren: Toen in de afgelopen jaren het dak van het hooge schip werd hersteld, ontdekte men in den Oostwand van den toren een later dichtgemetselde segmentboognis, welke juist in den kop door het dakbeschot werd doorsneden. De omlijsting in Ledesteen van deze nis, welke correspondeert met de segmentboognissen in de

(¹) Zie: Bulletin Oudheidk. Bond 1907 bladz. 55.

andere gevels van den toren, was door den brand geheel verpulverd. De traceeringen, die in tufsteen waren uitgevoerd, hadden zich beter gehouden maar vertoonden een rosse verkleuring.

De deelen van het gebouw, aan welke de beschreven brandsporen voorkomen, moeten alle dagteekenen van vóór 1457. Maar tevens blijkt, welke stukken bepaald later zijn dan dit jaar. Een brand toch, die de bundelpijlers van het schip zoo deerlijk beschadigde, kan de zuilen niet ongerept hebben gelaten. Wanneer het Lieve-Vrouwekoor en het dwarspand tot groote hoogte door den brand zijn verminkt, is het ondenkbaar dat een koor dat van vóór 1457 dagteekende, volkomen onaangetast zou zijn gebleven. Met den besten wil van de wereld is het echter onmogelijk in den middenbeuk van het schip of in het hoogkoor met zijn omgangen en straalkapellen ook maar de geringste beschadiging aan de oppervlakte der kalksteen basementen, zuilschachten of kapiteelen te ontdekken. De geheele middenbeuk van het schip en het geheele hoogkoor moeten dus na den brand van 1457 zijn opgetrokken.

Nu wij behalve de „bouwberichten” ook de gegevens hebben nagegaan welke het bouw materiaal kon opleveren, wordt het tijd elk der deelen van de kerk aan een nadere beschouwing te onderwerpen, teneinde met behulp van stijlcritiek tot een dateering te komen. Wij willen daarbij eerst die deelen behandelen, welke op grond onzer voorloopige conclusies het oudst schijnen, om tenslotte met de jongste te eindigen.

LIEVE-VROUWE-KAPEL.

Op grond van de zeer groote steenformaten zijn wij geneigd den onderbouw van de Lieve-Vrouwe-kerk aan te merken als het oudste deel van de tegenwoordig nog bestaande kerk. Dat deze steen van afbraak afkomstig zou zijn, en hier ten tweeden male werd gebruikt, achten wij onaannemelijk. Het metselwerk toch maakt een zeer verzorgden indruk, en vooral de figuren van verglaasde koppen pleiten tegen deze mogelijkheid. Baksteen, die een lengte bereikt van 30 cm. moet in deze streken van ons land, naar wij uit vergelijkingsmateriaal concludeeren¹⁾, uit het eind der 13de eeuw afkomstig zijn. Dit stemt treffend overeen met de oudste bouwberichten, volgens welke men in 1284 aan deze kapel werkte, en zij met de kerk in 1285 werd gewijd. De tegenwoordige Lieve-Vrouwe-kerk bevat dus in den onderbouw de overblijfselen der 13de eeuwse kapel. — Een blik op den plattegrond wekt al dadelijk het vermoeden, dat de oorspronkelijke kapel een grooter breedte moet hebben gehad dan de tegenwoordige, daar het middelpunt van het bewaarde deel der apsis veel zuidelijker ligt dan de as van het schip der kapel. Bij een nader onderzoek wordt het vermoeden, dat de kapel bij den bouw van het bestaande koor is versmald, volkomen bevestigd. Boven de gewelven van den kooromgang vindt men namelijk de ruw afgekapte overblijfselen van de meest zuidelijke veelhoeks zijde der oude apsis. De natuurstenen, geprofileerde aanzet van den vensterboog, waarin de glassponning nog zichtbaar is, verheft zich nog een eind boven het gewelf van den omgang. Hierin vinden wij het duidelijk bewijs, dat de as der kapel vroeger midden door de sluitzijde van de apsis moet hebben gelopen. — Hoever de kapel in westelijke richting zich heeft uitgestrekt, weten wij niet. De meest westelijke steunbeer is aan de onderzijde niet in het groote baksteenmateriaal opgetrokken, maar

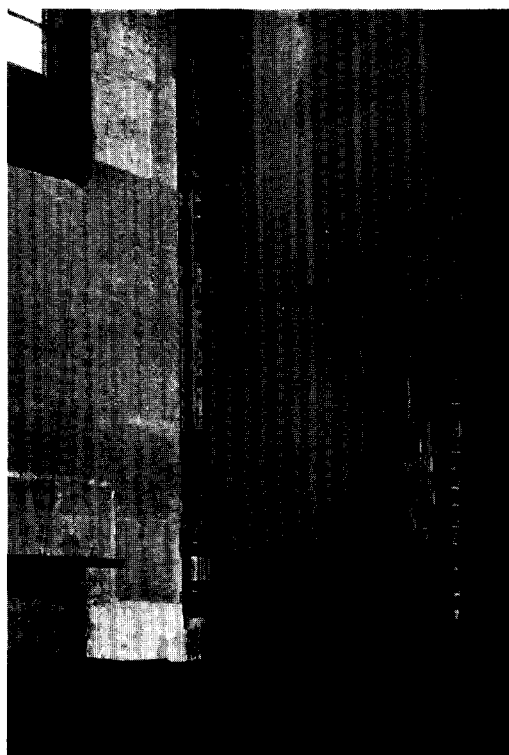
(¹) o. a. Binnenhof, den Haag, Paleis van Willem II 30 × 14,5 × 8,5/9.
 „ „ „ Groote Zaal (± 1280/1300) 29 × 14 × 7,5.

Dordrecht, Grote Kerk van het Z. O.

Bundelpijler Schip Zuidzijde.

Zuidertransept naar het Z. O.

L.Vr. Kapel afgebroken hoek.

Toren. Nisvulling, Oostgevel.

Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Foto K. Huig

vertoont over zijn gansche hoogte dezelfde formaten als de bovenbouw der kapel. In het begin der 15de eeuw werd de kapel om ons niet bekende redenen herbouwd. De bouwberichten vermelden, dat in de jaren 1411—1430 aan het Lieve-Vrouwekoor werd gewerkt, en dat in dezen tijd voor dit doel belangrijke steenboeten werden geheven. De overgeleverde getallen laten het in deze jaren uitgevoerde metselwerk op omstreeks 300 M^s schatten. Tenslotte is er in 1434 sprake van een nieuwe overwelling der kapel.

De baksteen, welke de bovenbouw tegenwoordig vertoont, is echter opmerkelijk klein voor de eerste helft der 15de eeuw, en zelfs van geringer formaat dan die, welke aan het hoogkoor voorkomt. Het schijnt dus aannemelijk, dat men na den brand van 1457, toen de kapel weer van een nieuw netgewelf moest worden voorzien, de muren uitwendig nieuw bekleedde. — Een aanwijzing in deze richting vinden wij ook in het feit, dat men ten behoeve van de wenteltrap in de eerste straalkapel aan de Noordzijde, vertandingen aanbracht in de aansluitende veelhoekszijde der Lieve-Vrouwe-kapel. Juist boven de plaats, waar de trapkoker ophoudt ter hoogte van het metselwerk der straalkapel, zijn deze vertandingen nog zichtbaar. — Dat deze veelhoekszijde van de Lieve-Vrouwe-kapel blind zou zijn geweest, terwijl de naastliggende zijden van vensters waren voorzien, is niet zeer waarschijnlijk. Wel is waarschijnlijk, dat de wenteltrap tegelijk met de straalkapellen van het koor nà 1457 is gebouwd, zoodat ook de vertandingen en daarmee de buitenbekleedingen der Lieve Vrouwe-kapel uit de periode na den brand zouden dagteekenen.

TOREN.

De steenformaten, welke aan den toren voorkomen, duiden alle op een latere periode dan die van den onderbouw der Lieve-Vrouwe-kapel. De afmetingen, die aan het grootste deel van den romp worden gevonden, wijzen ons inziens naar het midden der 14de eeuw. Ook de stijlkenmerken stemmen daarmee overeen. In het bijzonder geldt dit voor de merkwaardige streng geometrische traceeringen van de segmentboognis, die in den Oostgevel van den toren werd ontdekt. Wij meenen ten opzichte van deze dateering steun te vinden in het opschrift op een steen in den toren, welke als stichtingsjaar 1339 vermeldt. Waarom de heer van Dalen dezen steen eerder voor den stichtingssteen van een kapel houdt, is ons geheel duister. Het feit, dat de heer van Dalen den toren nog een schepping uit de 13de eeuw acht, heeft hem misschien tot deze onderstelling verleid. Het grootste deel van de tweede geleding moet volgens de steenformaten uit een latere bouwperiode afkomstig zijn. Hiermede rijmen zeer wel de berichten, dat in de eerste helft der 15de eeuw aan den toren werd gewerkt. Ook de vormen der balustraden in de galmgaten en de fialenversnijdingen der steunbeeren wijzen in deze richting. Het achtkant, dat nooit werd voltooid, vertoont een kern van zeer kleine baksteen, die uit het laatst der 15de eeuw afkomstig schijnt te zijn. Het is dus aannemelijk, dat aan den toren ongeveer anderhalven eeuw werd gebouwd, voor men, waarschijnlijk wegens dreigende verzakkingen, het werk aan de lantaarn staakte. — Wij meenen reden te hebben voor de onderstelling, dat men tijdens den bouw eenige veranderingen uitvoerde aan het benedendeel van den romp. Waarschijnlijk heeft men in den loop van de 15de eeuw het groote spitsboogvenster boven den ingang met zijn rechthoekige baksteenomlijsting aangebracht, dat zoo vreemd de nissenordonnantie van den gevel doorsnijdt. Een juiste dateering van deze verandering durven wij niet geven; de ingang zelf is geheel verminkt en het groote venster heeft zijn oude harnas verloren. Mogelijk heeft men de benedenruimte van

den toren in overeenstemming willen brengen met het nieuwe hooge schip, dat in de 15de eeuw werd opgetrokken. Wanneer men op den duur overgaat tot de dringend noodzakelijke restauratie en versterking van den toren, kunnen in de torenhal onder pleister en kalklagen misschien duidelijker gegevens aan het licht komen.

KAPELLEN VAN HET SCHIP EN DWARSPAND.

De kapellen van het schip en nagenoeg al het opgaand muurwerk der beide dwarspandsarmen behooren tot één bouwperiode. Reeds de steenformaten, die nagenoeg geen onderlinge verschillen vertoonen, wijzen in deze richting. Alleen aan de westelijke afsluitwanden der kapellen is een korter steen gebruikt, waarbij in aanmerking moet worden genomen, dat in deze muren tengevolge van de verzakkingen van den toren enorme zettingen zijn ontstaan, die herhaaldelijk zijn hersteld. Maar niet alleen op grond van overeenkomstige steenformaten zijn wij tot de gevolgtrekking gekomen, dat dwarspand en schipkapellen volgens één ontwerp zijn aangelegd. Gelijk reeds eerder werd opgemerkt, zijn in beide dwarspandsarmen tot aanzienlijke hoogte de gehavende overblijfselen bewaard van geprofileerde wandpijlers, die de oorspronkelijke gewelfaanzetten droegen. Bij het verwijderen der oude pleisterlagen tijdens de restauratie kwamen bovendien op verscheiden plaatsen, waar deze wandpijlers waren verdwenen, vermitselingen aan den dag. De oorspronkelijke travée-indeeling van het dwarspand, die later eenigszins werd gewijzigd, is hierdoor volledig bekend. Het blijkt dan, dat de scheiding der traveeën juist in het verlengde lag van de arcadenrijen, die de kapellen van het schip scheiden van de zijbeuken. Bovendien komen de profielen van de muurpijlers der dwarspanden treffend overeen met de profielen van de schipkapellen.

Om ons voorloopig tot de beide dwarspanden te bepalen, moet al dadelijk worden opgemerkt, dat deze in hun opbouw onderling eenige belangrijke verschillen vertoonen. De Oostgevel van den Zuiderarm is boven de daken van kooromgang en kapellen geleed door een reeks smalle blinde nissen met een omlijsting in den archaisch aandoenden vorm van een ronden staaf. De bij de restauratie vernieuwde koppen dezer nissen hebben traceeringen van vroeg-flamboyante teekening. Tenzij deze gevel later opnieuw is bekleed, waarvoor geen aanwijzingen werden gevonden toen de wanden inwendig zijn schoongemaakt, moet deze gevel steeds blind zijn geweest. De Oostgevel van den Noorderarm is geheel anders behandeld. In de meest Zuidelijke van de beide traveeën is boven het dak van den kooromgang een dichtgemetseld venster zichtbaar. De Noordelijke travee wordt grootendeels bedekt door het dak van de Lieve-Vrouwe-kapel en is geheel blind. Wel is bij de restauratie gebleken, dat dit blinde vak minstens eenmaal ingrijpend is gewijzigd, maar voor den oorspronkelijken toestand zijn geen overtuigende aanwijzingen gevonden. De ongelijkheid in diepte der beide armen is gereedelijk te verklaren uit het feit, dat de Zuidzijde de smalle Pottenkade moest vrijlaten. Wat hun oorspronkelijk gewelfstelsel betreft, vertoonen beide dwarspandsarmen echter geen onderscheid, en stemmen zij geheel overeen met de kapellen van het schip.

Toen in den loop van 1931 en 1932 de kapellen van het schip werden ontdaan van hun pleister- en kalklagen kwamen de buitengewoon zware verminkingen aan den dag, welke de brand van 1457 had veroorzaakt. Bij den herbouw van de kerk had men blijkbaar den moed of de middelen gemist de vernielde profielen en beeldhouwwerken op degelijke wijze in natuursteen te herstellen, en alles zoo goed mogelijk met pleister bijgewerkt. Voor de restauratie beteekende deze ontdekking een niet geringe tegenvaller. Tot nu toe werden slechts aan één der bundelpijlers van de Zuidzijde,

welke bijgaand is afgebeeld, overblijfselen gevonden van basementlijsten. Bij voortzetting der restauratie zal zich waarschijnlijk de mogelijkheid voordoen door ontgraving de gedaante dezer basementen en de oorspronkelijke hoogte van den vloer nader te onderzoeken.

Al dadelijk kunnen wij opmerken dat een onderzoek van het muurwerk duidelijk heeft bewezen, dat de scheidswanden tusschen de kapellen geen overblijfselen van vermetselde steunbeeren bevatten. Met andere woorden, de kapellen zijn niet, gelijk elders meermalen is geschied, later opgetrokken met behulp van bestaande steunbeeren tegen een ouderen zijbeuk, maar vormen een oorspronkelijke schepping. Merkwaardig is, dat de blinde nissen in de smalle wanden der beide meest Oostelijke kapellen niet, gelijk de overige, tot dicht onder de muraalbogen omhoog gaan, maar een eind daaronder ophouden. Het baksteenmetselwerk tusschen de koppen dezer nissen en de muralen is zeer zorgvuldig uitgevoerd in hetzelfde materiaal als het overige. Naar alle waarschijnlijkheid heeft men hier te doen met een „*repentir dans la construction*” en had men oorspronkelijk de bedoeling de kapellen een geringer hoogte te geven. Daar de lage nissen voorkomen in de gemeenschappelijke wanden dezer Oostelijke kapellen en de dwarspandsarmen, ligt het voor de hand te onderstellen, dat de periode van dwarspand en schipkapellen begonnen is met den bouw van het eerste.

De kapellen werden voor het midden der 18de eeuw gedekt door afzonderlijke, dwars op de as der kerk gerichte zadeldaken tusschen gemetselde topgevels. In den loop der 18de eeuw werd deze toestand gewijzigd door de kapellen aan weerszijden onder één langgestrekte kap te brengen, waarbij de gemetselde topgevels vervielen. In 1931 en 1932 is het oude stelsel van bedaking weer in eere hersteld. Van de topgevels waren die aan de binnenzijde tot geringe hoogte nog onder de 18de eeuwsche kap bewaard. Van die boven de buitengevels was echter geen spoor meer aanwezig, zoodat zij in hoogst eenvoudige gedaante zijn herbouwd zonder dat gepoogd is de oude stijlvormen angstvallig na te volgen. Ook het luchtboogstelsel is bij de restauratie geheel herzien. In den loop der 17de eeuw had men de oude luchtbogen alle gesloopt¹⁾. Daar zij voor de stabiliteit van het gebouw blijkbaar niet konden worden gemist, had men echter spoedig om de twee traveeën een nieuwen boog opgericht, maar nu in de gedaante van een ongelijkbeenigen spitsboog, waardoor een grooter steunvlak tegen de hooge wanden van den middenbeuk werd verkregen. Bij de restauratie werden zoowel om constructieve als aesthetische redenen, de ontbrekende luchtbogen herbouwd volgens de gedaante welke zij vóór de slooping moesten hebben gehad. De reeds bestaande bogen werden in hun afwijkenden vorm gespaard en hersteld. Bij de voorbereiding voor deze werkzaamheden deed men de eigenaardige ontdekking, dat men ten opzichte van de luchtbogen niet alleen met twee, maar zelfs met drie opeenvolgende perioden had te doen. Het bleek namelijk, dat de luchtboogstoelen reeds vóór de 17de eeuw waren verbouwd. De oorspronkelijke, vrij licht aangelegde luchtboogstoelen waren nog in den tijd der gothiek alle verzwaaard, en naar de zijde van den middenbeuk van uitkragingen voorzien om de bogen een vaster voet en minder spanning te geven. Men kon overal nog nagaan, waar de aanzetten van de oudste luchtbogen hadden gezeten, daar de ingekaste ruimten hiervoor waren opgevuld met later metselwerk. En zelfs was men zoo gelukkig in de naderhand verhoogde westelijke afsluitwanden der kapelreeksen de geprofileerde natuursteen boogaanzetten zelf terug te vinden tegen de resten der oudste luchtboogstoelen, die nog het onderstuk hunner pinakelbekroningen hadden bewaard.

(¹⁾ Dit moet zijn gebeurd in 1654 en 1655 (Oud-Holland XVI blad. 223).

Thans komen wij tot het punt van de dateering van dwarspand en kapellen en tot de reconstructie hunner bouwgeschiedenis.

Uit de steenformaten durven wij geen nauwkeurige dagteekening bepalen. In het algemeen nemen wij aan, dat de formaten wijzen op de tweede helft der 14de en het begin der 15de eeuw. Stijlcritische beschouwingen kunnen ons verder op weg helpen. Daar is in de eerste plaats het voorkomen van rijkgeprofileerde bundelpijlers en muurpilasters, die zonder kapiteelen in de gewelfribben overgaan. Een dergelijke behandeling wijst in algemeene termen gesproken op de „late gothiek”, en beteekent een vergevorderde consequente ontwikkeling van het gothieke welfsysteem. Dit is dan ook waarschijnlijk de reden, dat Weissman op eenigszins doctrinaire overwegingen het schip voor later hield dan het koor met zijn zuivere zuilenarchitectuur. Uit het overzicht der brandsporen bleek evenwel reeds de onhoudbaarheid van Weissman's stelling.

Bij een nadere beschouwing van de Brabantsche gothiek, waarvan de Dordtsche hoofdkerk ongetwijfeld een schepping is, moeten wij vaststellen, dat het systeem van geprofileerde bundelpijlers zonder kapiteelen juist omstreeks 1400 bijzonder in zwang is. Een klassiek voorbeeld vindt men al dadelijk in de „Heures de Milan” van ongeveer 1415, waar een lijkmis wordt afgebeeld in een kerkgebouw, dat deze architectonische behandeling met groote duidelijkheid weergeeft. Pijlers en wandpijlers van dit zoogenaamd „prismatiek” karakter vindt men ook in het koor der St. Janskathedraal van Den Bosch, waarvan de herbouw volgens Mosmans in de laatste decennien der 14de eeuw moet worden gesteld, alsook sinds den aanvang der 15de eeuw in het koor der Utrechtsche Domkerk. Omtrent 1400 ook wordt dit systeem voor het eerst toegepast in de kerk van O. L. Vrouwe op het Zavel te Brussel¹⁾, na 1425 ook aan de St. Pieterskerk te Leuven. In Antwerpen was men er bij den bouw van het koor der kathedraal al in de 14de eeuw mee begonnen. Ook verder in de 15de eeuw vindt men in Brabant rijk geprofileerde bundelpijlers, maar merkwaardig genoeg keert men allengs weer terug tot het oude stelsel van zuilarchitectuur, dat bij uitstek populair is gebleven zoowel in Zuid-Nederland als ten onzent. Een geval als de kathedraal van St. Goedele te Brussel te zien geeft, waar juist een der jongste bouwdeelen, de sinds ongeveer 1440 opgetrokken Noorderzijbeuk van het schip, geprofileerde bundelpijlers vertoont in een gebouw, waar overigens louter zuilen voorkomen, is bepaald een uitzondering, en een opmerkelijk tegenvoorbeeld van Dordrecht. — Met dit al zijn wij nog niet tot een zeer nauwkeurige dateering gekomen. Op grond van het systeem der „prismatieke” pijlers zou men alleen met groote waarschijnlijkheid ongeveer het jaar 1380 als „terminus post quem” kunnen stellen.

De overige stijlkenmerken wijzen naar ons inzicht op den tijd van ongeveer 1400. In de eerste plaats denken wij dan aan de blinde traceeringen in den Oostgevel van den Zuiderdwarspandsarm en in de smalle wanden der schipskapellen, waar de flamboyante gothiek nog maar schuchter om den hoek komt kijken en het beloop der lijnen nog grootendeels streng geometrisch is. Zeer strak is de behandeling der venster-neggen. In het dwarspand vertoonen zij zoo in- als uitwendig een breede afschuining, alleen de groote vensters in de eindgevels zijn geprofileerd. De vensters der schipskapellen vertoonen ook uitwendig deze strenge afschuining; inwendig zijn zij van profielen voorzien. De veelal sterk gehavende sculpturen in de wanden der kapellen en op de sluitsteenen passen niet slecht in het begin der 15de eeuw.

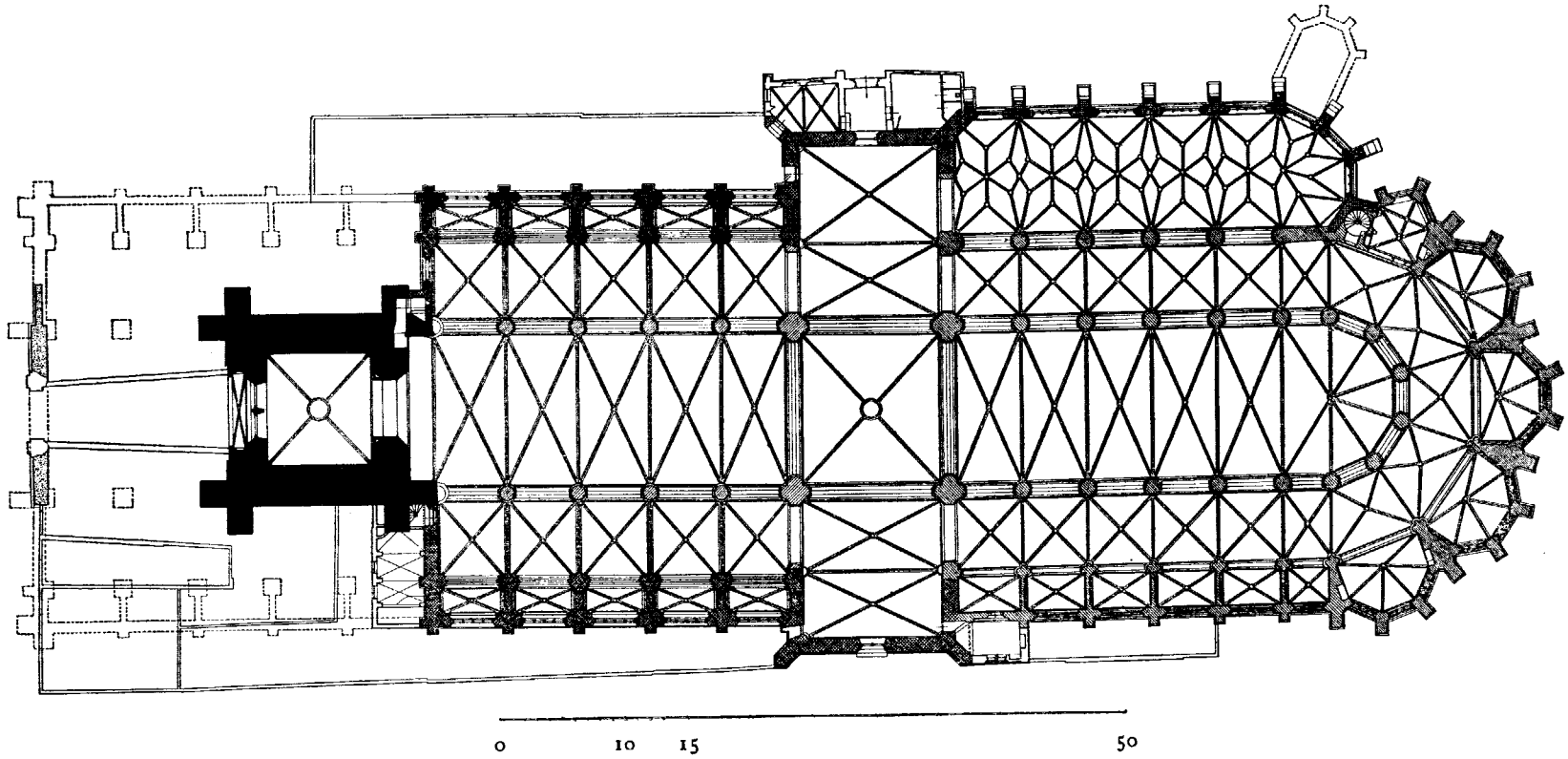
Met deze bevindingen stemmen de schriftelijke gegevens zeer wel overeen. De

(¹) G. Desmarez, *Traité d'architecture dans son application aux monuments de Bruxelles*, bladz. 179.

berichten van 1410 wijzen er uitdrukkelijk op, dat men toen bezig was met een belangrijke verbouwing, terwijl er sprake is van een aanbesteding der kapellen. Het werk vorderde blijkbaar langzaam. Van de St. Ponciaanskapel is bekend, dat de overwelling pas in 1449 ter hand werd genomen. De stichtingsdata der kapellen geven niet steeds veel houvast, vooral niet, waar het de Noordzijde van het schip betreft. De tegenwoordige St. Catharinakapel en de St. Andrienskapel aldaar kunnen toch moeilijk dezelfde zijn die, volgens van Dalen, in 1354 en 1370 werden gesticht. Aan de Zuidzijde schijnen wij een beter gefundeerd terrein te betreden. Dat de St. Ponciaanskapel en de St. Nicolaaskapel vóór en in 1398 zouden zijn gesticht, is zeer wel te rijmen met onze stijlcritische beschouwingen, en eveneens is het aannemelijk, dat de meer Westelijk gelegen kapellen van St. Ausbertus en St. Steven wat jonger zijn en van 1408 en 1422 dagteekenen. De stichting van de tusschengelegen St. Annakapel in September 1451 schijnt dan echter wel vreemd. Balen noch van Dalen deelen hun bronnen mede, waaruit zulks moet blijken. In 1452 was de kapel echter reeds voltooid, wat vrij ongeloofwaardig klinkt, als men in September van het jaar tevoren nog met bouwen moest beginnen. Wij zijn geneigd te onderstellen, dat de kapel al eerder bestond, en eerst in 1451 aan het gilde van St. Anna kwam, dat er een altaar stichtte. Een zeer werkwaardige mededeeling is, dat deze kapel in 1454 werd *gewit*, al is niet volkomen duidelijk of dit alleen op de gewelkappen dan wel op al het muurwerk slaat. Dit laatste zou ons allermint bevreemden. Wij kunnen ons niet voorstellen dat de betrekkelijk geringe oppervlakken baksteenmetselwerk tusschen al de natuursteen profielen en bekleedingsstukken als zoodanig geheel in het zicht zijn gebleven. Men zou dan dadelijk op het metselwerk hebben moeten witten, wat, gezien de uiterst vlakke bewerking, zeer wel mogelijk was. Bij de restauratie is duidelijk gebleken, dat een pleisterlaag oorspronkelijk niet aanwezig is geweest, en alleen later plaatselijk is aangebracht ten behoeve van zoojuist ontdekte schilderingen in de kapel der vischkoopers aan de Noordzijde. — Dat de St. Ponciaanskapel voor 1398 werd gesticht en pas in 1449 overwelfd klinkt eveneens vreemd. Mogelijk moeten wij dit in verband brengen met de reeds eerder gesignaleerde „*repentir dans la construction*”, die in deze kapel voorkomt, en is de reeds eerder begonnen kapel naderhand verhoogd. Ook kan zij tijdelijk een houten afdekking hebben bezeten.

Wanneer wij nu als juist aannemen, dat de St. Ponciaanskapel vóór of in, en de St. Ausbertuskapel in 1398 werden gesticht, wat zeer wel te rijmen is met onze stijlcritische bevindingen, dan volgt daaruit, dat in 1398 het plan voor dwarspand en kapellen reeds vast stond. Ouder dan het laatste kwart der 14de eeuw kunnen wij dit plan op stijlcritische gronden bezwaarlijk achten. Dwarspand en de kapellen van het schip moeten dan omstreeks 1380 of 1390 zijn ontworpen. Veel later kan het ontwerp niet worden gesteld.

Zoo hebben wij dan de zekerheid dat de Dordtsche hoofdkerk een der allervroegste toepassingen te zien geeft van het stelsel der rijk geprofileerde bundelpijlers en muurpilasters, die zonder kapiteelen in de gewelfribben overgaan. Deze bouwperiode begon, gelijk wij reeds eerder opmerkten, naar alle waarschijnlijkheid met het optrekken van het dwarspand. Daarna werden aan weerszijden van het bestaande schip de kapellenreeksen opgebouwd, ongetwijfeld met het voornemen op den duur in dezen trant het geheele schip te vernieuwen. Daartoe werden reeds de luchtboogstoelen aangelegd met aanzetten voor luchtbogen, die voorloopig nog niet werden uitgevoerd. De brand van 1457 maakte aan deze plannen een eind. Het oude schip werd blijkbaar geheel vernield. Van dit oude middenschip is naar ons voorkomt nog een dakmoet bewaard

■ Midden XIII^{de} eeuw.

▨ ± 1410—1440
op onderbouw van ± 1280.

▩ ± 1380—1457.

▧ ± 1460 — ± 1475.

▨ 1475 — ± 1490.

▩ Begin XVI^{de} eeuw.

tegen den Oostelijken torengewel, even boven de tegenwoordige welfijn van den middenbeuk. De helling bedroeg ongeveer 60° , de nok moet ongeveer op de hoogte der muurplaten van den tegenwoordige middenbeuk hebben gelegen. Dat de brand zoo ernstige gevolgen had, is ongetwijfeld het gevolg van ontbreken eener steenen overwelling. Tot groote hoogte moet het brandend houtwerk der kappen tusschen de pijlers der kapellen en in de kapellen zijn gestort. Toen tenslotte na eenige tientallen jaren de nieuwe middenbeuk volgens een ander plan was opgetrokken, dan men in het begin der eeuw had voorzien, achtte men de nog aanwezige luchtboogstoelen boven de scheibogen der kapellen niet zwaar genoeg, en veranderde deze om de nieuwe schoorbogen te slaan. Deze bogen werden in de 17de eeuw gesloopt en gedeeltelijk vervangen door nieuwe, waarvoor men gebruik maakte van de geprofileerde boogsteenen der oude.

Het dwarspand was waarschijnlijk nog niet gewelfd, toen de brand van 1457 de kerk teisterde. Anders zouden de brandsporen zeker niet in zoo grooten omvang zichtbaar zijn. De tegenwoordige welving werd in ieder geval na 1457 uitgevoerd, waarbij men de indeeling der traveeën eenigszins wijzigde, en de geblakerde en verpulverde muurpilasters verving door de muurzulen met hun kapitelen, die thans de gewelfribben opvangen.

Wij kunnen ons thans een denkbeeld vormen van de ruïne, welke de kerk vertoonde na den brand van 1457. Het oude schip was tusschen de nieuwe kapellenreeksen in puin gevallen; het dwarspand leeggebrand, evenals de Lieve-Vrouwekapel. Wat er van het hoogkoor nog overeind stond, weten wij niet; geen enkel spoor van het oude koor is op den huidigen dag ontdekt.

Het ligt voor de hand, dat de herbouw der kapittelkerk begon met de oprichting van een nieuw koor. De steenformaten maken reeds aannemelijk, dat het koor ouder is dan de middenbeuk van het schip. De vermelding, dat in 1485 reeds een graf „in het nieuwe koor” werd verkocht, doet onderstellen, dat het toen reeds in hoofdzaak was voltooid. Men hield zich bij dezen herbouw niet aan de plannen der ontwerpers van dwarspand en kapellen van het schip, maar paste een zuilenarchitectuur toe van een eenigszins drooge elegantie. De traceeringen in de blinde nissen der kapellen van het koor vertoonen vrij slappe flamboyante vormen, die sterk contrasteren met die van het schip. Ook de rijke uitwendige bergsteenbekleding vormt een tegenstelling met de soberder baksteenbouw van het eind der 14de en de eerste helft der 15de eeuw. De gewelven kwamen voorloopig nog niet tot uitvoering. Hierop wijst het jaartal 1502 op een der gewelfschelpen van den omgang, het feit, dat de luchtboogstoelen van kleiner formaat steen zijn opgetrokken dan de muren van het koor, en ook de omstandigheid, dat de muurstijlen der kapbalken evenals in dwarspand en schip gedeeltelijk in de gewelven zijn vermetseld. Door het optrekken van het nieuwe hoogkoor moesten de aansluitingen tegen de Oostwanden van het dwarspand worden gewijzigd; ten behoeve van den kooromgang werden groote spitsboogopeningen in deze wanden geslagen. De Lieve-Vrouwekapel werd versmald, daar het nieuwe koor ongetwijfeld een grooter breedte besloeg dan het oude. De verzwaringsmuur, die boven den triomfboog is aangebracht, vertoont aan de Westzijde drie segmentbogen of overkragingen. De kap van het nieuwe koor werd dus aan de westzijde voorloopig afgesloten door een tijdelijken topgevel of houten schotwerk.

Wat de koorkapellen betreft, is het alleen mogelijk de stichting van de St. Pancraskapel in 1474 en van de kapel van St. Jan Evangelist in 1478 met den herbouw van het koor in verband te brengen. Het blijft evenwel mogelijk dat de kapellen toen

grootendeels reeds gereed waren, en in genoemde jaren van altaren werden voorzien. De stichtingsdata van de overige koorkapellen kunnen in geen geval slaan op de tegenwoordig bestaande.

Aangaande de overige deelen van de kerk weten wij alleen, dat de St. Ponciaanskapel in 1464 nieuw zou worden gedekt. Het is aannemelijk, dat men de kapellen, die verreweg het minst moeten hebben geleden, zoo spoedig mogelijk door het aanbrennen van daken voor verder verval behoedde. Dat overigens dwarspand en het nieuwe middenschip later dan het koor gereed kwamen, blijkt uit verschillende gegevens. Zoo zijn de kruisbogen over het dwarspand „koud” tegen het metselwerk van den triomfboog gezet, wat alleen op een later ontstaan kan wijzen. — Toen tenslotte het nieuwe middenschip tot stand kwam, schijnt men over beperkter middelen te hebben beschikt, dan voor het koor het geval was. De kostbare uitwendige bekleeding met natuursteen bleef althans achterwege. In hoofdzaak hield men zich ten aanzien van dwarspand en middenschip aan de architectuur van het nieuwe koor, waarvoor men in het transept de oude ordonnantie wijzigde. In het schip was men gebonden aan de bestaande hoogte der kapellen uit de eerste helft der eeuw, welke hooger waren dan de omgang en kapellen van het koor. Vandaar, dat de arcaden tusschen middenbeuk en zijbeuken hooger moesten worden opgetrokken, dan die van het nieuwe koor, terwijl de inwendige architectuur in beide deelen overigens treffend overeenstemt. Zeer duidelijk blijkt dit uit de kapiteelen, die nagenoeg geen onderlinge verschillen vertoonen. Wanneer de Lieve-Vrouwekapel gereed kwam is niet met afdoende zekerheid na te gaan; het vlakke netgewelf zal wel niet veel vroeger dan 1500 moeten worden gedateerd.

Gelijk reeds is opgemerkt, zijn de gewelven der lichtbeuken eerst aangebracht, toen de kappen gereed waren. Al deze gewelven komen in wijze van samenstelling volkomen met elkander overeen. Zij zijn voor deze periode in ons land buitengewoon stevig opgetrokken met forsche ribben en met schelpen, die de ongewone dikte van één steen vertoonen. Hieraan hebben zij hun behoud te danken, daar vooral het schip door de steeds toenemende verzakking van den toren werd meegesleurd en geheel ontzet. Ook ging men er in den loop der tijden toe over bouwvallige gedeelten der kappen op de gewelven te stutten. Doordat de gewelfkappen nagenoeg niet gebombeerd zijn, werken zij samen als de deelen van een ribloos kruisgewelf. Hierdoor is het mogelijk gebleken de ribben, die vooral in het schip door de enorme zettingen van de wanden ontwricht raakten, en los onder de kluizen zweefden, aan deze laatste door middel van beugels en blokkeels op te hangen. Ook bij de tegenwoordige restauratie is deze toestand op verschillende plaatsen bestendig.

Een buitengewoon belangwekkende ontdekking deed men in 1929 bij het uitvoeren van peilingen om den voet van den toren voor het onderzoek naar de fundamente van dezen wankelen kolossus. Op verscheiden plaatsen stootte men op metselwerk van fundamente, die onmogelijk in verband konden staan met den toren zelf. Bij het ontgraven van de fundeering van den toren aan de Zuidzijde kwamen de grondvesten aan den dag van een pijler, die juist in de as stond van de arcaden, welke de kapellen van het schip scheiden van de zijbeuken. Verdere boringen wezen uit, dat aan Noord- en Zuidzijde van den toren op regelmatige afstanden fundeeringen in den grond zaten voor pijlers, die genoemde arcaderijen schenen voort te zetten in Westelijke richting en in verband stonden met den ouden, aan de Westzijde met witte steen bekleeden muur, die nog steeds zich tot op eenige meters hoogte voor den toren heft, en juist voor den toreningang door een 18de-eeuwsch toegangshek met gemetselde

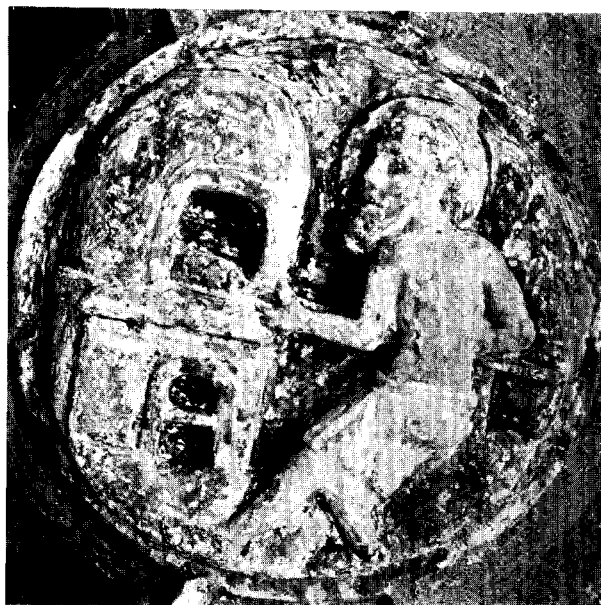
Zwikvullingen, St. Andries-Kapel naar het Westen.

Zwikvullingen, St. Catharina-Kapel naar het Westen.

Sluitsteen St. Catharina-Kapel.

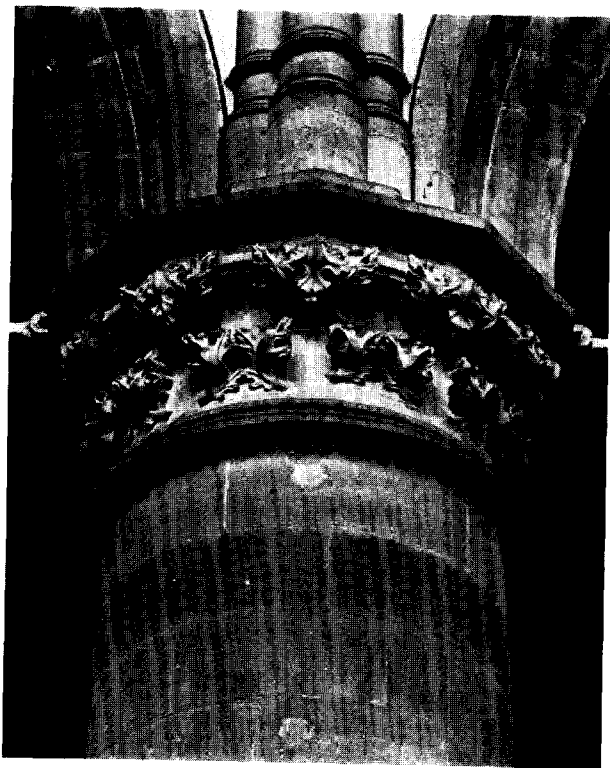
Sluitsteen St. Ausbertus-Kapel.

Foto K. Huig.
Tracering St. Ponciaans-Kapel Oostwand.

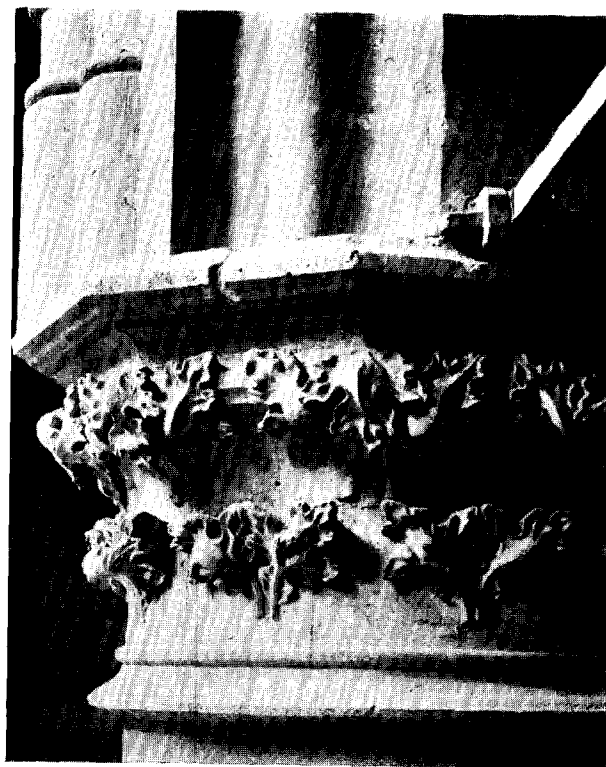

Foto K. Huig.
Tracering Kapel, Noordzijde v. h. Schip.

Kapiteel in het Hoogkoor.

Dordrecht, Grootte Kerk.

Kapiteel in het Middenschip.

pijlers wordt onderbroken. Nu werd de beteekenis van dezen muur, aan welken men tot nu toe nauwelijks aandacht had geschonken, duidelijk. Ook deze werd nagegaan, en bleek van muurverzwaringen en sprongen te zijn voorzien, die met de indeeling van het schip der kerk overeenkwamen. Bij den muur werden voorts vier groote bewerkte stukken Ledesteen opgedolven, die samen twee kapiteelen van muurzulen vormden met dubbele bladkransen als in het schip der kerk.

Over de beteekenis van deze vondsten kan nauwelijks twijfel bestaan. De gedachte aan een atrium, die wel eens is geuit, verwerpen wij onmiddellijk. Een atrium, even diep als het bestaande schip om den toren heen gebouwd, lijkt ons een ongerijmdheid. Wij kunnen niet anders onderstellen, dan dat men hierin de resten heeft te zien van een begonnen, maar nooit voltooide uitbreiding van het schip der kerk in Westelijke richting, waardoor dit het dubbele van zijn oorspronkelijke lengte zou krijgen. Dat deze uitbreiding tot een zeer late periode moet behooren, wordt aangetoond door het feit, dat de gevonden pijlerfundamenten uit steen van zeer klein formaat zijn opgetrokken.

Het is geenszins te verwonderen, dat men er, na voltooiing van de tegenwoordige kerk, toe wilde overgaan, het schip te vergrooten. Een blik op den plattegrond leert onmiddellijk, dat de lengte van het bestaande schip bepaald gering is tegenover de afmetingen van het koor. Het is dan ook geenszins onmogelijk, dat het schip geen gelegenheid bood aan de behoeften der parochie te voldoen. Aan een uitbreiding, die alleen in Westelijke richting kon geschieden, stond echter de toren in den weg. Maar de verzakkingen van den toren moeten al reeds van ouden datum zijn, en er is alle aanleiding te gelooven, dat de staking van den torenbouw het gevolg was van onrustbarende werking van den romp. Is het dan een gewaagde onderstelling dat men, wanhopend aan het behoud van den toren, besloot dezen af te breken om op zijn plaats een verlenging van het schip tot stand te brengen met nog eens vijf traveeën?

Wij meenen nog een bewijsmiddel te hebben om deze opvatting te staven. In 1511 werd een gift ontvangen „tot behoef vaen der nyewer tymmeraeitse der selver kerck”. De kerk, gelijk wij die kennen, moet toen echter reeds voltooid zijn geweest. Dit blijkt namelijk uit een altaarstuk in het bezit van den heer J. Goudstikker te Amsterdam, uit het einde der 15de eeuw dagteekenend, waarop een voorstelling wordt gegeven van Dordrecht tijdens den Elisabethsvloed van 1421¹⁾. De kerk wordt op dezen altaarvleugel geheel voltooid weergegeven, alleen de toren is niet verder gevorderd dan de aanzetten der pijlers van het achtkant. Men kan over de dateering van dit schilderstuk van meening verschillen, later dan 1511 kan het bezwaarlijk worden gesteld. Waarop kan de uitdrukking: „nieuwe timmerage” dan anders slaan dan op de uitbreiding van de kerk in Westelijke richting? En tevens hebben wij hiermede een aanwijzing, wanneer de verlenging van het schip onder handen was; het moet geweest zijn in het begin van de 16de eeuw. Tot een voltooiing is het bepaald nooit gekomen. De stadsplattegrond van Jacobus van Deventer geeft ten Westen van den toren eenige lage opstanden weer, die niet de hoogte van het schip bereiken. Zonder slooping van den toren was de voltooiing trouwens niet mogelijk. De nuttelooze steenmassaas zijn in den loop der tijden nagenoeg alle weer gesloopt; alleen een deel van den Westelijken afsluitmuur bleef tot den huidigen dag staan.

Hiermede zijn wij tot een eind gekomen met de beschouwing der verschillende onderdeelen van de Groote kerk te Dordrecht. Wij meenen daarbij te zijn geslaagd,

(¹⁾ Afgebeeld bij van Dalen t. o. bladz. 16.

op aannemelijke gronden tot dateering te komen, en de bouwgeschiedenis van het monument van periode tot periode te kunnen vervolgen.

Van de kerk, welke aan de tegenwoordige voorafging, is niets bewaard dan waarschijnlijk de dakmoet van het middenschip tegen den Oostgevel van den toren. De nok van dit oude schip reikte tot aan de goten van het tegenwoordige. Het oudste deel van het nog bestaande gebouw is de onderbouw van de Lieve-Vrouwekapel tot de onderdorpels der vensters. Dan volgt de toren, die waarschijnlijk in 1339 en in ieder geval omtrent het midden der 14de eeuw werd begonnen en vrij snel tot aan de bovenste geleding van het vierkant werd opgetrokken. In het allerlaatst van de 14de eeuw ontwierp men een nieuw dwarspand en de kapellen van het schip, waarvan de bouw tot het midden der 15de eeuw duurde. In het tweede kwartaal dezer eeuw werd de Lieve-Vrouwekapel vernieuwd en de toren tot den omgang verhoogd. Dan komt het rampjaar 1457; de groote stadsbrand doet de kerk in vlammen opgaan. Het muurwerk van Lieve-Vrouwekapel, dwarspand en kapellen blijft behouden, de toren eveneens. Het oude koor en het oude middenschip worden echter geheel gesloopt. Spoedig begint men met den bouw van het tegenwoordig hoogkoor, waarvoor de Lieve-Vrouwekapel wordt versmald. Dan wordt het leeggebrande dwarspand hersteld en volgens het systeem van het koor opnieuw in traveeën verdeeld. Tenslotte verrijst het nieuwe middenschip, inwendig volgens de architectuurvormen van het koor, maar uitwendig veel eenvoudiger behandeld. Tegen het eind der 15de eeuw worden al deze deelen onder de reeds aangebrachte kappen voorzien van gewelven. Tijdens den bouw van koor en middenschip maakte men aanstalten op den romp van den toren een achtzijdige, uitwendig met natuursteen bekleedde lantaarn op te trekken. Tengevolge van verzakkingen werd dit ondernemen al spoedig gestaakt. Omtrent 1490 zal de kerk in haar tegenwoordige gedaante nagenoeg voltooid zijn geweest. De laatste bouwperiode vormt dan de uitbreiding van het schip op de plaats van den voor afbraak bestemden toren met nog vijf traveeën. Dit werk werd echter nooit voltooid; de toren bleef staan en de kerk behield in hoofdvormen haar gedaante, zooals die tegen het eind van de 15de eeuw was voltooid.

DANIËL MAROT

DOOR DR. M. D. OZINGA.

De Franschman Daniël Marot, die het grootste deel van zijn leven in Holland doorbracht, staat te boek als graveur en architect. De beteekenis zijner gravures als voorbeelden voor de meest verscheiden takken van het kunsth Handwerk en verwante gebieden is herhaaldelijk uiteengezet door den kenner bij uitnemendheid der ornament-gravure P. Jessen, die hem na Lepautre en Bérain als den voornaamsten drager van den Lodewijk XIV-stijl beschouwt. Met name deed Jessen dit in de inleiding op zijn facsimile-uitgave van Marot's gezamenlijke ontwerpen (Das Ornamentwerk des Daniël Marot in 264 Lichtdr., Berlin, 1892)¹⁾ en in „Der Ornamentstich“ (Geschichte der Vorlagen des Kunsthandwerks seit dem Mittelalter, Berlin, 1920). Ook R. Sedlmaier heeft (Grundlagen der Rokoko-Ornamentik in Frankreich, Strassburg, 1917) in zijn scherpzinnige ontleding der aan het Lodewijk XV-tijdvak voorafgaande ornament-stijlen aan Marot's gravures de noodige aandacht geschonken.

Ternauwernood onderzocht is echter, waar Marot's ontwerpen in zijn tweede vaderland (voor de Stadhouders ook daarbuiten) toepassing vonden en in hoeverre hij bij hunne uitvoering betrokken is geweest. Want wel geldt Daniël Marot als de brenger van den Lod. XIV stijl in Nederland, vindt men de termen Marot-stijl en Marot-ornament te pas en te onpas gebruikt, worden verschillende gebouwen en interieurs als werk van hem en zijn gelijknamigen zoon, of althans als „in den trant van Marot“ aangeduid, een zelfs maar eenigermate duidelijk of volledig beeld van wat hij deed, ontvangt men geenszins.

De volgende bladzijden willen trachten deze leemte aan te vullen door in volgorde van ontstaan Daniël Marot's werken na te gaan, en wel gezien in het kader van den Franschen invloed hier te lande. Waar men steeds onjuiste biographische mededeelingen over Daniël Marot en zijn wel eens met hem verwarden gelijknamigen zoon tegenkomt, moge een overzicht van zijn leven en dat zijner kinderen voorafgaan²⁾.

Daniël Marot de oude moet, als zoon van den bekenden Parijschen architectuur-graveur, architect en, in mindere mate, „ornemaniste“ Jean Marot, tusschen 1660 en 1664 geboren zijn. Want in het Huwelijksintekeningsregister der Waalsche Gemeente te Amsterdam vindt men op den 23sten October 1694 „Daniël Marot v. Paris, architecte en teekenaar van zijn Coninclijke Majesteit van Groot-Brittanje, oud 33 jaren,

(¹⁾ Verder als Jessen, zonder meer, aangehaald. Van Marot's prenten, die oorspronkelijk meest in series van zes uitkwamen, verschenen later, o. a. in 1703 bij P. Husson in Den Haag en in 1712 te Amsterdam, grootere, doch niet volledige uitgaven, waarvan de exemplaren onderling in inhoud verschillen. Ook nadrukken komen voor, waartoe vermoedelijk een bij Jeremias Wolff in Augsburg verschenen serie behoort (Antiquariatskatalog 768 Joseph Baer & Co. Frankfurt a. M., no. 1145). Alle „ornament“-prenten zijn van vóór 1713, behalve wellicht de niet in de gezamenlijke uitgaven voorkomende serie „nouveau livre de batiments“. Vergl. A. Bérard, Catal. de toutes les est. qui forment l'oeuvre de D. M., Bruxelles (uit Revue univ. d. arts, XX); D. Guilmard, Les maitres ornemanistes, Paris 1880; Katalog der Ornamentstich-Sammlung des Kunstgewerbemuseums zu Berlin, Leipzig 1894; Thieme-Becker's Künstlerlexicon i. v. Marot.

(²⁾ Het aanvangen met dit werk werd ten zeerste vergemakkelijkt, doordien Mr. J. K. van der Haagen te 's-Gravenhage mij met groote vrijgevigheid zijn Marot-aanteekeningen ter beschikking stelde. De uitvoering van het plan was uiteraard eerst recht mogelijk, doordien de eigenaars en beheerders der behandelde kunstwerken met de meeste bereidwilligheid toestemming tot bezichtiging en het maken van opnamen gaven.

woont tot Londen, ouders doot, geass. met zijn broeder Isaak Marot en Catharina Maria Golé van Alkmaar, oud 26 jaar, op de Leijtsestraat, geass. met haar vader Adriaen ¹⁾”. Bij Marot's dood op 14 Juni 1752 te 's-Gravenhage wordt als zijn ouderdom echter 88 jaar opgegeven. In elk geval kwam hij op jeugdigen leeftijd naar Holland, aangezien hij in 1687 te 's-Gravenhage blijkt te wonen en, naar wij mogen vermoeden, reeds tevoren voor den stadhouder werkzaam was. De opheffing van het Edict van Nantes op 23 Nov. 1685 zal hem en een deel zijner verwanten reden tot uitwijken geweest zijn.

Daniël Marot's jeugd in Frankrijk viel in de glansrijke beginperiode van Lodewijk XIV²⁾, waarin, aanvankelijk, de bouw van het Louvre met kracht voortgezet en het paleis van Versailles gebouwd werd, Jean Lepautre, Lebrun, Le Nôtre en ook reeds Jean Bérain père hun groote decoratieve talenten tot ontplooiing konden brengen. Door het werk van zijn vader, die in tallooze gravures vrijwel alle belangrijke, in Frankrijk van omstreeks 1640—1680 tot stand gekomen bouwwerken in plan vastlegde — waaraan Daniël Marot medewerkte ³⁾ — had hij als geen ander gelegenheid de Fransche architectuur van die dagen te leeren kennen. Opmerkelijk is, dat reeds op Daniël's eerste of in elk geval vroege prenten in de reeks veldtochten van Lodewijk XIV gedurende 1672—1678 de omlijstingen met telkens verschillend ornament zich gunstig onderscheiden van die van ervarener graveurs, zooals Le Clerc. Zoo wordt het bij de kracht, veelzijdigheid, en het klaarlijkelijke aanpassingsvermogen van zijn talent begrijpelijk, dat Daniël Marot spoedig na zijn komst in Holland in staat was aan de meest uiteenlopende opdrachten op het gebied van bouwkunst, tuinarchitectuur en kunsthandwerk te voldoen.

De vervolging door Lodewijk XIV der Protestanten, waaronder zoovelen der reeds toenmaals in Frankrijk talrijke „kunstnijveren”, is overigens onnoodig ter verklaring van het indienstnemen door den stadhouder van een jongen en begaafden Franschen teekenaar; wel misschien voor diens levenslang blijven in Holland. Men bedenke, hoezeer het stadhouderlijk hof van den aanvang af een van de steunpunten

(¹) In het „Dénombrement de tous les Protestants refugiés de France à Amsterdam 1684” komen voor: Adrien Gole, ébéniste, et sa famille, en tous 4 personnes en Jean Gole, fils du surnommé, graveur de tailles douces. Vermoedelijk is hij dezelfde (of anders een broeder van) Jacob Golle (Golé) van Parijs, plaatsnijder, die 11 November 1681 poorter in Amsterdam wordt, 1 September 1697 getuige is bij den doop van den tweeden zoon Jacob van Daniël Marot, 25 September 1709 als afkomstig van Parijs met zijn vrouw Jeanne Halloy en dochter Marie Marguérite Gole in het Amsterdamsche register van gerefugeerden (Stadsbestuur, Reg. no. 61, Gem. achief) wordt vermeld en 29 Januari 1724, een onmondig kind nalatende, in de Waalsche kerk te Amsterdam werd begraven; Jeanne Halloy was getuige bij den doop op 29 November 1705 van den jonggestorven zoon Jean Daniël van Daniël Marot (Mededeelingen Mr. A. le Cosquino de Bussy, archivaris van Amsterdam). Bij J. Gole, in de Nieuwe Vijzelstraat bij de Prinsegracht te Amsterdam, was volgens het opschrift mede te verkrijgen Marot's prent der Amsterdamsche kermis (Muller 2683 A). Op Marot's gegraveerd portret (afb. bij Peters, Paleis Het Loo, 's-Gravenhage 1914, pl. 11 en in Die Haghe 1913, bladz. 135) leest men: Parmantier effigiem pinx., J. Gole sculp. et exc. Amstel. cum Privil.

(²) Vergl. H. Lemonnier, *L'art français au temps de Louis XIV 1661—1690*, Paris, 1911, p. 1 ss.

(³) In Jean Marot's „Recueil des plans, profils et élévations des plusieurs palais bâtis dans Paris et aux environs par les meilleurs architectes du royaume”, de z. g. „petit Marot”, komt een „porte de l'antichambre du roy” door Daniël Marot voor, van nog zeer zware, aan het Lodewijk XIII-tijdvak verwante vormgeving. Het inhoudsoverzicht van de andere uitgave van Jean Marot's werk, wegens het formaat in onderscheiding tot de voorgaande „Le grand Marot” genoemd, is getiteld „Table du recueil cy dessus des planches des sieurs Marot père et fils”; de laatste uitgave, althans het Brusselsche, in het Prentenkabinet aldaar bewaarde exemplaar bevat eveneens slechts één prent met den naam van Daniël Marot van de Eglise du Val de Grace. Vergl. Jessen, *der Ornamentstich*, S. 203.

der Fransche cultuur in de Nederlanden is geweest¹⁾. Wanneer men de registers der „domesticquen” in het Nassausche domeinarchief doorbladert, blijken de namen zoowel van den controleur of intendant der hofhouding als van de koks, den hofprediker en den dansmeester, den stalmeester en tuinbeambten, enz. bij voortduring veelal Fransch; ook vindt men uitgaven voor Fransche comedianten. Onder Willem II — wiens geest weinig door zijn opvoeder, den Franschen theoloog André Rivet is beïnvloed²⁾ — bestond er zelfs een vast, door den stadhouder bekostigd tooneelgezelschap in Den Haag³⁾. Toen dan ook tijdens Frederik Hendrik de groote macht en het aanzien der dynastie tot uiting kwamen in den bouw van weidsche paleizen, vielen deze naar den Franschen smaak uit⁴⁾. Bij de toenmaals onder architectuur gebouwde kasteelen kan men nl. het Italiaansche en het Fransche type onderscheiden. In groote trekken vindt men bij het eerste kubische, in zich besloten, gelijkmatig om een binnenplein gegroepede massa's van gewoonlijk verscheidene, ongelijke verdiepingen, waarbij de vertrekken uitkomen op de galerijen of gangen om den hof; dus een sterk centraliseerende tendenz gelijk bij enkele Italiaansche, om een middenzaal gebouwde „villa's”. In ons land is hiervan het kasteel van Breda een zeer vroege illustratie en vormen het paleis-raadhuis van Amsterdam en het Huis ten Bosch (ondanks groote verschillen met Palladio's Villa Rotonda) door de, op het Italiaansche classicisme georiënteerde bouwmeesters Jacob van Campen en Pieter Post, feitelijk late voorbeelden. Bij het representatieve Fransche type vindt men daarentegen gewoonlijk een in de breedte gestrekt hoofdgebouw met een hof insluitende, al dan niet onderling verbonden, zijvleugels, bestaande uit lichtig aangevoegde paviljoens en „galerijen” (inwendig met ineenloopende vertrekken) van gaarne twee gelijkwaardige, door hooge daken afgesloten verdiepingen; een essentiëel element is daarbij de in nauw verband tot het gebouw staande tuin- of parkaanleg. Het in 1620 begonnen en in 1630 of in elk geval 1635 ongeveer voltooide Huis Honselaarsdijk⁵⁾ († 1815) vertoont geheel een aanleg in den beschreven trant, waarvan men reeds voorloopers aantreft in Androuet du Cerceau's „Les plus excellents batiments de France” (1576—1579). De „parterres de broderie” te weerszijden — de tuinaanleg om dit kasteel bestond toen uit een aantal afzonderlijke, nog niet tot een grootsch geheel, gelijk in den volgenden klassieken tijd der Fransche tuinkunst regel zou worden, verbonden gedeelten — werden evenals die bij het verbouwde oude kasteel te Buren in 1633 aangelegd door André Mollet, den zoon van den Franschen hofhovenier Claude Mollet. De stadhouder had den jongen Mollet n.l. zonder op geld te zien voor een paar jaar doen overkomen⁶⁾. Later, in het begin van 1643, toen van Campen bij de afwerking van het gebouw betrokken was, gaf Frederik Hendrik zijn secretaris Huygens opdracht het oordeel der beste Fransche architecten in te winnen over een vermoedelijk door Pieter Post geteekende galerij, die de nieuwgebouwde stallen met het paleis moest verbinden en voorts plannen te vragen voor een te vernieuwen tuingedeelte en den voorgenomen bouw

(¹⁾ Vergl. H. J. Koenen, Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland (Werken Mij. der Nederl. Letterk., Nieuwe Reeks, dl. I) Leiden, 1846, bladz. 120.

(²⁾ Vergl. H. J. Honders, Andreas Rivetus (Diss. Leiden 1930), bladz. 24—27.

(³⁾ Vergl. Th. Morren, het Huis Honselaarsdijk (ook in Je maintiendrai, dl. I) Leiden z. j., bladz. 41 en voorts bladz. 32/38; J. Eysten, Willem II (Ned. Hist. Bibl.), Amsterdam 1916, bladz. 79/82.

(⁴⁾ Vergl. F. W. Hudig, Frederik Hendrik en de kunst van zijn tijd (inaugureele rede, Amsterdam, 1 October 1928), bladz. 4/5, 22, 24, wiens betoog overigens in andere richting gaat.

(⁵⁾ Morren, a. w., bladz. 11/12, 16.

(⁶⁾ Idem, bladz. 17.

van een afzonderlijke kapel ¹⁾. Zelfs het overigens veel strakker behandelde Oude Hof, het tegenwoordige Paleis Noordeinde in Den Haag, na 1640 met medewerking van van Campen ²⁾ en onder toezicht van Pieter Post en Bartholomeus Drijfhout ³⁾ vernieuwd, vertoonde (en vertoont gedeeltelijk nog) in opzet een dergelijken aanleg van drie om een hof gebouwde vleugels; eenigermate zelfs ook het huis van Huygens, blijkens zijn briefwisseling de vriend en beschermer van van Campen en Post, aan het Plein te 's-Gravenhage († 1875). Het eveneens afgebroken Huis ter Nieuwburgh bij Rijswijk, van nog representatiever allure dan het op de grondslagen van een middeleeuwsch slot gebouwde Honselaarsdijk, bestond uit een aantal in de breedte aaneengeschakelde paviljoens; het paleis zou, daar de eerste steen in 1634 gelegd werd, een werk kunnen zijn van den Franschen architect Jean de la Vallée, die van 1634—1637 stadhouderlijk bouwmeester was. Reeds betrekkelijk vroeg in de 17de eeuw droeg vooral de indeeling van het inwendige bij tot den roem der toentertijd in Frankrijk gebouwde „hotels” en kasteelen. Vermelding verdient daarom de volgende opmerking van den bekenden Duitschen architectuur-theoreticus en architect Leonhard Christoffel Sturm, in zijn in 1716 geschreven aantekeningen van een verscheidene jaren tevoren gemaakte reis „Honselaersdijk scheint von eben dem Baumeister als Rijswijck angegeben zu seyn und ist aus beyden zu sehen, dasz er besseren Gaaben zu guter Austheilung der Zimmer als zu guter ansehlicher Disposition der architectonischen Zierathen gehabt habe” ⁴⁾.

Een parallel voor dit alles kon men verwachten ten tijde van den tot nog grooter macht gekomen Willem III, die de Fransche vluchtelingen ook voor zijn politieke doeleinden uitstekend wist te gebruiken ⁵⁾.

In zijn omgeving schijnen vooral Bentinck, die, naar uit een aan hem gericht brief van Johan Maurits van Nassau valt af te leiden reeds in 1677, de tuinen van zijn landhuis Zorgvliet in Den Haag naar den Franschen smaak liet aanleggen ⁶⁾, en Philips Doublet de jonge, die zich zelf in een hier-beneden genoemden brief aan zijn zwager, den grooten natuurkundige Christiaan Huygens „grand batisseur” noemde ⁷⁾, belangstelling te hebben gehad voor architectuur en tuinkunst. Bentinck blijkt later de opperleiding te hebben bij den aanleg der tuinen van het Loo, terwijl onder Doublet's leiding, bij het bezoek van den Zweedschen architect N. Tessin aan den Haag in 1687 (die dan ook de tuinen van Zorgvliet met waardeering noemt ⁸⁾), de tuin van het Huis ten Bosch in den geest van den tuinaanleg bij de Oranjerie te Chantilly vernieuwd werd.

(¹⁾ Morren, a. w., bladz. 30/31. Door eene verbinding van stallen en paleis wilde men blijkbaar het geheel een grootscher aanzien geven.

(²⁾ Worp, Briefwisseling van Constantijn Huygens, R. G. P., dl. 21, bladz. 115.

(³⁾ 30 April 1640 werd Pieter Post, architect tot Haarlem, door den stadhouder aangesteld „omme opsicht te hebben op de timmeragie jegenwoordich gemaekt werdende aan zijne huysinge alhier int Noorteynde, ende tot dien eynde weeckel. ofte naer het noodich wesen sal in den Hage te comen” enz. Toen Post Februari 1645 tot stadhouderlijk architect aangesteld werd, volgde 27 Maart 1645 Drijfhout hem op als „contrerolleur ende opsichter van S. Hoocht werken int Noorteynde” (Reg. Gem. Domesticquen f. 52, 152, 155).

(⁴⁾ L. Ch. Sturm durch einen groszen Theil von Deutschland und den Niederlanden bis nach Paris gemachete Reiseanmerkungen, Augspurg 1719, S. 135/6. Voor plattegronden der paleizen te Rijswijk en Honselaarsdijk zie Sturm, a. w., pl. XLVII en Morren, a. w. bladz. 12 en 27.

(⁵⁾ Vergl. Koenen, a. w., bladz. 131 e. v.

(⁶⁾ Archives de la Maison d'Orange Nassau, V, bladz. 347/8. Vergl. Elsevier 1903, bladz. 255 e. v. met afb.

(⁷⁾ Vergl. ook Worp, Briefwisseling Constantijn Huygens, R. G. P. 32, blad. 391, waar Huygens in een brief aan Johan Maurits van Nassau zijn schoonzoon juist een man noemt voor den bouwlustigen vorst.

(⁸⁾ Oud-Holland XVIII (1900), bladz. 147/9.

Een aardige illustratie van de belangstelling voor Frankrijk's architectuur hier te lande zijn de herhaalde verzoeken in brieven uit 1660/1 van Doublet aan den te Parijs verblijvenden Christiaan Huygens, om toezending der nieuwste prenten op dit gebied, en om inlichtingen . . . „sans doutte vous voyez ca et la bien de belles choses et il ne se peut que vous n'ayez déjà veu les Sieurs Nantueil, Bosse, Israel et autres de leur sorte, vous m'obligeriez infiniment si, quand par hasard vous voyez quelque chose de nouveau de ce messieurs, vous vouliez prendre la peine d'en faire quelque emplette pour moi, comme aussi du Pautre, Marot et telles gens, qui nous donnent de si belles choses en architecture" ¹⁾).

„On m'a parlé de planches en taille douce qui auroient esté faites des arcs triompheaux erigez a Paris lors de l'entrée du Roy (van Lodewijk XIV en Maria Theresia van Oostenrijk in 1662). S'il en est quelque chose je feray bien aise de les pouvoir avoir, s'entend s'ils le meritent, comme aussi des nouveau bastimens du Louvre, sachons un peu s'il vous plait comment ce vaste édifice avance, je me l'imagine tres grand et superbe. Pour les ouvrages du Pautre vous pouvez librement m'achepter tout ce qu'il a fait depuis un an en ca, car j'ai comme je croij tout ce qu'il a fait auparavant et j'estime fort ses ouvrages pour la grande variété du desseing et parce qu'ils sont si bien entendus. Post n'ij atteindra jamais et son fils aussi peu. Il y a un certain Marot, qui est aussi fort habile homme pour l'architecture, s'il a fait quelque chose depuis un an ou environ vous me ferez plaisir de me l'achepter, et ce qu'il y aura de pareille etoffe. J'ay grande impatience de voir les planches de Vau (x-le-Vicomte)" etc. ²⁾).

Ook in Amsterdam verscheen trouwens eenig werk (nadrukken?) van Fransche architectuur- en ornamentgraveurs ³⁾).

De tijd was rijp voor de komst van een buitenlandsch kunstenaar met groote begaafdheid op decoratief gebied. Men was hier te lande geenszins afkeerig van een rijken decoratieven stijl. Zulks bewijst de langdurige populariteit van het ten onzent, niet het minst tengevolge der Vlaamsche invasie om des geloofs wille vóór 1600 verbreide, Vredeman-de-Vries-ornament, dat in verbasterden vorm in Friesland zelfs tot diep in de 17de eeuw bleef voortleven. Doch men beschikte niet over de fantasie om een eigen ornamentiek voort te brengen. Onze eenige ornamentstijl van eigen bodem is die met het, door de zilversmeden Adam van Vianen en Johannes Lutma

(¹⁾ Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, t. III, La Haye 1890, Correspondance 1660/1661, p. 205 (no. 809).

(²⁾ Idem p. 223 (no. 820); vergl. verder vooral p. 234/5 (no. 835).

(³⁾ Het Rijksprentenkabinet bezit een bij Cornelis Danckerts uitgekomen „Architecture van poorten, kamerdeuren, schoorsteenmantels etc. geord. door Joan le Pautre", een reeks van zes stuks „Ijser- en traliewerk" van Le Pautre (no. 1 met onderschrift R. en J. Ottens exc. cum privil., le Potre invenit is de tweede staat van een prent in de voorgaande uitgave; meded. onder-dir. M. D. Henkel) en een gelijke reeks „Berceaux" van Le Pautre (inventor) door C. Danckers (fecit) in S. Bosboom, Architecture bij R. en J. Ottens; voorts: Bullet, verscheyden schoorsteenmantels, nieuulik geïnventeerd, Amsterdam bij R. en J. Ottens, 22 platen (vroeger bij Justus Danckert verschenen; vergl. Guilmard, les maitres ornemanistes, p. 97). In het Museum Meermanno-Westrianum te 's-Gravenhage bevindt zich een deel (no. 106 C 48) met werk van P. Cottart (1660), J. Barbet (1640), Jean Marot en Jean Lepautre (o.a. 1665), waarin op het titelblad van Barbets prenten vermeld wordt „et ce vend a Amsterdam chez Frederik de Widt demeure a la Calverstraet" en op prent no. 20 „Amstelodami C. Danckerts excudebat". Uit een vroegere periode valt te vermelden (in 1600) „Regel van de vijf ordens der Architecture door I. B. van Vignola, oversien, vermeerdert, ende uyt het groot in 't kleen gebracht door Mr. Muet, t'Amsterdam voor Danckert Danckersz.", waaraan een negental poortjes naar eigen ontwerp van Muet zijn toegevoegd.

tot ontwikkeling gebrachte, kwab- of weekdierornament¹⁾). Ofschoon deze stijl feitelijk slechts voor drijfwerk geschikt was, vond ze ook in andere takken van het kunstambacht van 1620—1670 toepassing²⁾). Toen men genoeg kreeg van de tusschen 1630 en 1670 overheerschende — bij bescheiden Hollandsche bouwwerken meermalen naar buiten potsierlijk werkende en de indeeling een schadelijken dwang opleggende — „orden” architectuur van Italiaansch-klassicistische inspiratie, welke aan eigenlijk ornament niet veel meer dan festoenen en siertrossen had gekend, kwam de bouwkunst in een welhaast ornamentlooze phase³⁾). In den grond der zaak wekte dit verlangen naar nieuwen vormenrijkdom, welke men in Marot's werk overvloedig kon vinden.

In den zomer van 1687 bezoekt de Zweedsche architect N. Tessin op een studiereis de Nederlanden en noteert daarbij, wat hem treft (Oud-Holland XVIII, bl. 117 en 144). Het nieuwe Loo vindt hij reeds voltooid, zij het „nirgends ausgemacht”, terwijl ook het park reeds den vorm blijkt te hebben, dien wij kennen uit de prenten van Romeijn de Hooghe, Schenck, enz. De „Description of the King's Royal Palace and Gardens at Loo” (London 1697) van Walter Harris nu, die als lijfarts van Koningin Maria gedurende haar laatste vijf jaren uitstekend gelegenheid had paleis en park te leeren kennen, besluit „The Viviers are provided for the supplying different sorts of Fish; and are now finished by a Model of Monsieur Marot, a very ingenious Mathematician, who is the same Person that first Designed all these Gardens and Fountains”. Omtrent het Huis ten Bosch weet Tessin o.m. mede te deelen . . . auf der rechten seiten vom Sahl wahren in zweijen Cammern 2 artige dächer zu sehen, so sehr douce, grau in grau, wahren gemalt, die Marots Sohn hat gezeichnet”⁴⁾ etc.

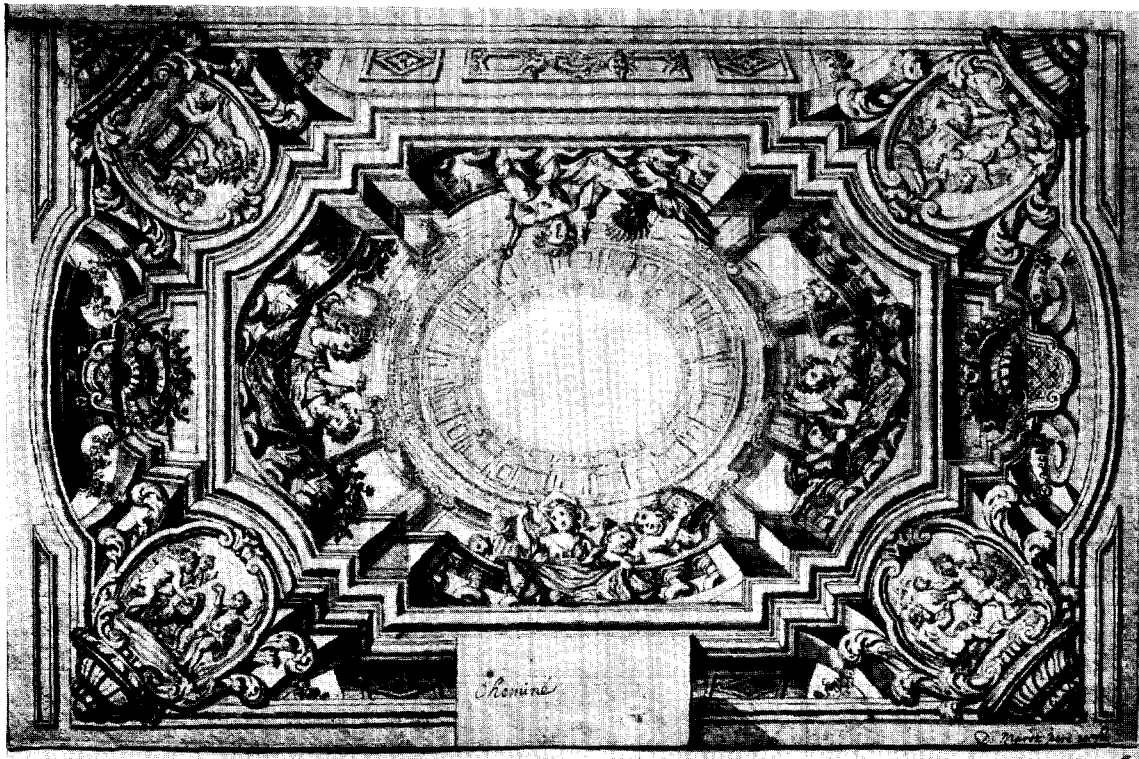
Den 23sten December 1687 verleenden de Hollandsche Staten op zijn request aan „Daniël Marot, arrigiteck ende graveur, woonende alhier in Den Hage” octrooi voor vijftien jaar voor de uitgifte van eenige reeds door hem vervaardigde en nog door

(¹⁾ De door C. Neumann, die met name op de beteekenis van dezen stijl wees (Rembrandt, 3 Aufl. 1922, kap. 4, R. u. d. sog. Ohrmuschelstil) en ook verwante verschijnselen in het buitenland wist te ontdekken, uitsluitend gebruikte naam van „Ohrmuschelstil” schijnt mij te weinig zeggend.

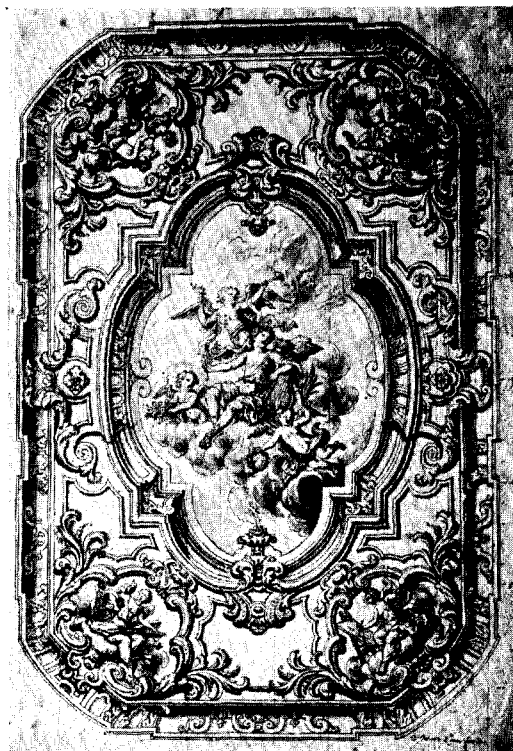
(²⁾ Zie b. v. de epitaaf voor de laatste abdis van Rijnsburg (1620) in de Pieterskerk te Leiden, de gevelsteen uit 1657 in de brugwachterswoning bij de bekende brug over de Schie te Overschie en de wapenschilden uit 1663 door den Delftschen beeldhouwer Daniël de Swart (vergl. Overschie in den loop van tien eeuwen, 1929, bladz. 127, door G. C. Helbers, die mij hierop opmerkzaam maakte) op de brug zelve, de vermoedelijk door denzelfden beeldhouwer vervaardigde steen uit 1661 van het stadstolhuis te Overschie, onderscheidene meubelen in de Stevenskerk te Nijmegen, preekstoel en banken uit de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage, (merkwaardig genoeg) de twee banken tegenover den preekstoel naar ontwerp van Jacob v. Campen uit 1654/55 in de Groote Kerk te Alkmaar, een gebeeldhouwde lijst om Bleijswijk's Caerte figuratief in het Gemeente-Museum te Delft door Steven de Zwart, zoon van den voorgaanden enz. Men vergelijke ook de cartouches en oeil-de-boeuf venstertjes in het werk van Vingboons.

(³⁾ Vergl. b. v. de huizen Keizersgracht 672/4 uit 1671, de nu grootendeels verdwenen huizen Heeren-gracht hoek Amstel en het Walenweeshuis uit 1669—1671 te Amsterdam door Adriaan Dortsman, het front van het (overigens geheel verbouwde) paleis Soestdijk uit 1674 e. v., de gevels van het kasteel Amerongen uit ± 1676 of wat later, het stadhuis van 's-Hertogenbosch uit 1670—1680 door den Rotterdamschen stadsbouwmeester Claes Jeremiasz Persoons, het inwendige van Vennecool's stadhuis te Enkhuizen uit 1686 e. v. enz.

(⁴⁾ Daniël Marot's broeder Isaac, die in 1694 met N. Berchet verschillende kamers in Het Loo beschilderde (Nederl. Spectator, 1875, bladz. 350), kan hier bezwaarlijk bedoeld zijn, daar deze eerst 25.3.1672 werd gedoopt (La France protestante ou vie des protest. franc. par Eug. et Em. Haag, VII, 1857, p. 265). Hij zou dezelfde kunnen zijn als de Isaac Marot, dessignateur, gehuwd met Catherine, uit de parochie St. Gilles, wien te Londen 14 September 1707 een zoon Charles geboren werd (Public. of the Huguenot Society of London XXVI, 1922).

Afb. 1. Plafond-ontwerp door Daniël Marot de oude en Daniël Marot de jonge.
Verz. de Grez, Kon. Musea Brussel.

Afb. 2. Plafond-ontwerp door Daniël Marot de jonge.
Verz. de Grez, Kon. Musea Brussel.

hem te maken gravures. Onder de eerstbedoelde zal wel geweest zijn de bekende prent van het in December 1686 door de Prinses-Royaal in de Oranjezaal gegeven Groote Bal „designé et gravé par D. Marot, ce vend chez l'oteur à la Haye près le Voorhout dans le Heulstraat”. „Au cabinet de fleur” naar het onderschrift der fraaie prent van de parade der Haagsche schutters voor den Prins en de Prinses tijdens de kermis preciseert, dat getuigenis aflegt van Marot's erkentelijkheid tegenover Hunne Hoogheden.

Overtuigende bewijzen voor Marot's werkzaamheid voor Willem III leveren voor het jaar 1692 de volgende plaatsen uit een der dagboeken van Constantijn Huygens den Zoon (Werken Hist. Genootschap, Nieuwe Serie, No. 25, bladz. 50, 62, 134). „1 Mei op 't Loo . . . Laste (de koning) mij de teekeningh van Marot te sien, die hij voor de groote trap hier op 't Loo gemaect hadde; 23 Mei, Koekelenbergh bij Brussel. Was noch eens bij de Con., die doen oock sprack van de tapijten, in sijn camer hangende, van Marot geteekent ende seer fray van werck en couleur, hebbende gekost 22 gl. d'ell. 9 Oct. De Con. liet my roepen om een teekeningh van Marot tot de sael boven hier op 't Loo te sien . . . Att met Odyck¹⁾ ende Marot alleen”. Bijzonderheid, waaruit wel het aanzien blijkt, dat Marot aan het Hof genoot. Ook in de volgende jaren moet Marot op 't Loo geweest zijn, daar de stadhouderlijke Thesaurie 15 November 1694 machtiging tot uitbetaling van 765 gl. geeft „wegens den beelthouwer Hanart over bedongen loon van eenige gemaecte hartstene vassen, ende van Willem Bernarts overt marmeren van eenige camers ten dienste van syne Majts. huys 't Loo in den jaere 1693 en 1694 gedaen, geverifieert bij de heere „directeur Desmarets, den architect, Roman ende Marot” enz. (Nass. Dom. Ord. boek 1694, bladz. 268).

Volgens de b. g. vermelding bij zijn huwelijk 23. 10. 1694 woonde hij toen te Londen, waar hij ook de volgende jaren verbleef blijkens het register der Leicester Fieldskerk (Publications of te Huguenot Society of Londen, XXIX, 1926, p. 52, 57): „Baptisé, le 16 Juin 1695, Daniël, fils de Daniël Marot, de Paris, et de Cathérinne Gaulle . . . né le 16 Juin 4 heure du matin; baptisé, le 21 juin 1696, Marianne, ff. de Mr. Daniel Marot, de Paris, et de Mme Cathérinne Golle . . . née 15 Juin, tem. Paul Giraudat, pour le père”. Waarschijnlijk hield zulks verband met werk voor de paleizen van Willem III, die in Engeland evenzeer als hier te lande een groote voorliefde voor bouwen toonde.

Marot's afwezigheid bij de geboorte van zijn tweede kind zou veroorzaakt kunnen zijn door den bouw der Trêves-zaal (1696—1698) in den Haag (zie hier beneden). Hij moet zich overigens na zijn vertrek uit Londen voor korten tijd te Amsterdam gevestigd hebben, waar 1 September 1697 in de Walenkerk zijn zoon Jacob gedoopt wordt en 18 December 1697 „Daniel Marot, architect en designateur de sa Majesté Roy de la Grande Bretagne et Dem^{1 2)} Catherine Maria Gole, son épouse, habitants de cette ville” hun mutueel testament maken (Prot. Not. J. Hoekebak).

Maar 7 September 1698 werd hem in Den Haag een dochter (Marie) Madelaine

(¹⁾ De bekende Willem van Nassau-Odijk, vertegenwoordiger van Willem III als eerste Edele in Zeeland enz.

(²⁾ 2 April 1699 had hij reeds een huis Westeinde Zz. gekocht (Bredius, Künstlerinventare IV, 1454). Op contact met Londen wijst in dezen tijd nog de volgende procuratie (Not. S. Favon): 1699, 10 Avril. Daniel Marot, peintre de sa Majesté Britannique demeurant en cette ville de la Haye constitue... Pierre Henriques jr., marchand à Londres; dit is de eenige maal, dat ik Daniel Marot met schilder betiteld vond (meded. van Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage, die mij enkele archiefaanteekeningen ter beschikking stelde).

(19. V. 1701 Maria Agathe en 13. VII. 1702 Jean Daniel) geboren; 1 Augustus 1699 koopt Daniel Marot architect van syne Con. Majt. v. Groot Brittagne wonende alhier een huysinge Nieuwe Breestraat Wz.¹⁾ Hield zulks wellicht verband met werk voor den koning-stadhouder, voor wien hij blijkens een gegraveerd ontwerp (Muller no. 2991; Jessen, S. 85/90) 20 Juli 1698 een (ook uitgevoerde) staatsiekoets teekende? Den 6den September 1698 verleende Willem III, zonder nadere motiveering, aan Marot „een pensioen” van 900 gld. jaarlijks, te betalen per half jaar, ingaande 1 Januari 1698 (Nass. Dom., Reg. Gem. Domesticquen 1683—1733, f. 140). Bij resolutie van 7 December 1703 der Staten-Generaal als executeurs-testamentair van Willem III, werden op verzoek van Albertine Agnes van Nassau als voogdes van den voornaamsten erfgenaam, haar zoon Johan Willem Friso, slechts een zeventiental der tallooze door den koning verleende lijfrenten „van behoeftige en miserable personen ende zeer oude domesticquen, die lange jaren hoogstgemelde S. M. hebben gedient” gecontinueerd en de „arrierages” daarvan voldaan: als eerste der genoemden komt met het hoogste bedrag voor de „fabryck Daniel Marot”²⁾.

Het is niet duidelijk of de lijfrente een bijzondere toelage was, dan wel aanvankelijk bij wijze van tractement werd verleend; de eenige dienaangaande te vinden post, in het Ordonnantieboek van 1702, luidt „24 October bet. den Architect Marot een kwart jaar tractement 225 gld.”. Officiëel heeft Marot intusschen nooit den titel gehad van stadhoudelijk of koninklijk architect, zooals hij zich pleegde te noemen. In dezen tijd moet hij weer voor het Loo bezig geweest zijn blijkens een teekening voor een penantspiegel (Rijksprentenkabinet Amsterdam) met vermelding: D. Marot fecit a la Haye ce 28 Decembre 1700 et elle ou est cé achevée et possé den le mois d’oust a Loo 1701³⁾. Ook blijkt een 25 Augustus 1702 betaalde rekening wegens arbeid en leveranties door den kabinetmaker Mattijs de With 20 Februari — 9 Maart 1702 voor het Loo „geverifieert bij den architect Marot” (Ord. Boek 1702, f. 285). Voorts valt tusschen 1697 en 1700 de bouw van „De Voorst” in Gorssel voor ’s-konings gunsteling Willem van Keppel-Pallandt (Albemarle) — naar de overlevering, wellicht niet geheel ten onrechte wil, op kosten van Willem III — waarbij Marot ten nauwste betrokken is geweest.

Waren de dood van den koning stadhouder en ook de dientengevolge geringere mogelijkheden voor de aanzienlijken uit zijn omgeving Marot aanleiding daarop Den Haag te verlaten voor de welvarende koopmansstad Amsterdam? 5 Januari 1705 verhuurt Daniel Marot een huis Westeinde Zz. „daar de huurder althans is wonende” (echter als zijn woonplaats genoemd op een prent, Jessen S. 157), wegens vertrek — voor ditmaal wat langeren tijd — naar Amsterdam⁴⁾. In de Walenkerk aldaar worden 29 November 1705 en 25 September 1707 zijn kinderen Estienne Adriaen en Jeanne Ester gedoopt. Voorts vindt men in het reeds genoemde oudste der beide registers met de namen der Fransche vluchtelingen, behoorende tot de Gereformeerde gemeente van Amsterdam (aangelegd ten behoeve van hunne naturalisatie, waartoe een besluit

¹⁾ Zie noot 2 bladz. 25.

²⁾ Vergl. Reg. Gem. Domesticquen 1683—1733, f. 196/7. In 1724 vond ik b.v. deze toelage nog uitbetaald (Rek. Rentmeester-Generaal 1724, 283 vs).

³⁾ De teekening vertoont gelijkenis met een nog fraaier gegraveerd ontwerp van Marot (Jessen, S. 170).

⁴⁾ Het huis, waar hij blijkbaar toen zelf in den Haag woonde, verhuurde Catharina Maria Gole, in opdracht van haar in Amsterdam wonenden man 10 Juli 1706. In Amsterdam woonde Marot wellicht Reguliersgracht 62 tusschen Heeren- en Keizersgracht; Daniel Marot onderteekent nl. 5 Mei 1747 met een bevende hand de verkoopacte van een aldaar gelegen huis (Bredius, Künstlerinventare IV, 1454/58).

der Hollandsche Staten van 18 Juli 1709 de mogelijkheid had geschapen) „24 September 1709 Daniel Marot van Parijs en deszelfs huysvrouw Catharina Maria Gaule, mitsgaders hunne zes kinderen Daniel oud 14, Maria Anne oud 13, Jacob oud 11, Maria Magdalena oud 9, Maria Agatha oud 8, Jeanne Francoise Marot oud 5 jaar; Jean Daniel, Estienne Adrien en Jeanne Esther waren blijkbaar jong gestorven. Ook in 1712 zal het gezin Marot nog te Amsterdam vertoefd hebben, daar blijkens aantekeningen in de Bibliothèque Wallonne te Leiden 28. IX. 1712 Marie Anne en 2. X. 1712 Daniel als lid der Waalsche Gemeente aldaar werden aangenomen.

Maar een teekening voor het door de Staten-Generaal wegens den Vrede van Utrecht op 11 April 1713 geordonneerde vuurwerk¹⁾, waarvoor H. Hoog. Mog. blijkbaar evenals voor dat in 1702 wegens de overwinningen op Frankrijk en Spanje Marot's hulp hadden ingeroepen, is gesigneerd 's-Gravenhage 18 September 1712. Den 22sten December 1717 wordt Jacob Marot, aet. 20, van Amsterdam komende, als poorter in 's-Gravenhage aangenomen. 19 April 1720 koopt Daniël Marot een huis met zeer grooten tuin in het Noordeinde wz. (transporten 1720, fol. 362, Gem. Archief den Haag). In den Haag, waar Daniël Marot de oude, evenals zijn kinderen, verder bleef wonen, kreeg hij nadien weer verscheidene, en daaronder belangrijke opdrachten.

Naar wij voortdurend zagen noemde Daniël Marot zich architect en werd hij architect (of althans in de eerste plaats architect) genoemd. Zijn oudste zoon Daniël wordt daarentegen steeds met schilder²⁾ betiteld. Wij kennen hem vooral door het schildersregister (Gem. Archief den Haag) van Pieter Terwesten, die aangaande Daniël Jr., met wien hij ondanks onjuiste opgave van levensdata, toch als (zij het veel jonger) tijd- en stadgenoot goed bekend kan zijn geweest, het volgende mededeelt (1723, bladz. 80). „Gebooren in 's-Gravenhage A° 1700 of 1701. Was een discipel van zijn vader den architec Marot, schilderde universer alles wat hem voorkwam: dog na het overlijden van zijn vader (die zeer oud is geworden, en gedurende welke tijd hij wijinig schilderde, als genoegzaam dagelijks met denzelven wandelende en gezelschap houdende) hield hij zich meest bezig met 't schilderen van grot- en fonteinwerken; maar meede tot jaaren gekomen zijnde, kocht hij in het zoogenaamde Leprooshuys³⁾ alhier zijn kost, alwaar hij eindelijk na 2 off 3 jaaren daarin geweest te zijn A° 1773 overleden is. Dog niettemin Van Gool veele jaaren in eene buurt met hem gewoont en zeer wel gekent heeft, echter maakt hij meede geen het minste gewag van hem in zijne beschrijvingen”. Een klein getuigenis van die voorkeur voor grot- en fonteinwerken

(¹) Gem. Archief 's-Gravenhage. Op den voorgrond ziet men een stellage, welke een gewijzigde herhaling beteekent van die op Marot's ontwerp voor het van wege de Staten-Generaal in 1702 gegeven vuurwerk, afgebeeld op de groote prent (Muller 3297) daarvan met onderschrift „ce feu et du dessin et direction de D. Marot, architect” (klein met „dit vuurwerk door de teekening van D. Marot” op Marot's groote prent: conquesten van H. Hooge Geallieerdens tegens Frankrijk en Spanje in 1702, Muller 3301). Op den achtergrond bemerkt men de blijkens een ongeteekend ontwerp van 13 Juli 1713 in het Haagsche Archief werkelijk gebruikte hulpmiddelen. De Haagsche editie — er bestaat ook een Amsterdamsche, uitgekomen bij G. Koning, J. de Groot delin., P. van Buyse fecit — der naar deze laatste teekening voor het vuurwerk van 1713 gemaakte prent draagt echter eveneens het opschrift „du dessein et direction de D. Marot, architect”.

Ook de Friesche Staten lieten in 1713 te Leeuwarden een vuurwerk geven, dat blijkens de prent van P. v. Call (Muller no. 3509) door Marot was ontworpen.

(²) Hij zal de „Hr. Marott” zijn, die in 1723 op rek. van zijn meestergeld 12 gld. betaalde aan de Haagsche schildersconfrerie (Obreen V, 142) en de Marot, die 1725/7 als teekenaar dier confrerie voorkomt (Obreen IV, 177; op bladz. 169 aldaar wordt A° 1686 een Emanuel Marot genoemd).

(³) Dit moet men zich in dien tijd als een gewoon oudemannen- of proveniershuis voorstellen.

is wel te vinden in de vermelding in den boedel van Daniël Marot Jr. van „een groot schulpboek, geteekend door den overledene¹⁾).

Ook de onbeteekenende gravure van het legerkamp in het Haagsche Bosch in 1742²⁾ vermeldt „na 't leven geteekend door Daniël Marot junior konst-schilder”.

Tot nog toe kan men aan Daniël Marot Jr. behalve een waardelooze Daniël Marot 1764 gesigioneerde schoorsteengrisaille in het gebouw van het Papefonds te 's-Gravenhage (blijkens de afsnijding niet voor deze plaats bedoeld) slechts onbeduidende teekeningen toeschrijven. Onder het vrij groote aantal reeds aan den dag gekomen³⁾, Daniel Marot gesigioneerde sepia-, O.I. inkt- of geaquarelleerde (soms ook met krijt aan- of opgezette) pentteekeningen, schijnen sommige van een vrij zekere en gevoelige hand en, vooral wat betreft decoratieve composities, van den vasten weloverwogen opbouw, die ook de gegraveerde ontwerpen van Daniël Marot Sr. kenmerkt, zich duidelijk te onderscheiden van een andere groep slappe en onrustige die van Daniël Marot Jr. afkomstig moeten zijn (zie afb. 3/4, volg. afl.)⁴⁾. Die, waar achter den naam Marot le fils of zoon is gevoegd of de dateering weinig twijfel mogelijk maakt, bevestigen deze veronderstelling. Een verdienstelijk plafond-ontwerp in den geest van den ouden Marot in de verzameling de Grez in de Koninklijke Musea te Brussel, geteekend Daniël Marot père et fils⁵⁾ (zie afb. 1) kan ons een oogenblik doen vragen, of geen verwisseling van het werk van vader en zoon mogelijk is. Doch twee andere plafondontwerpen geteekend Daniël Marot zoon in dezelfde verzameling (nos. 2426/7, zie afb. 2), en verschillende decoratieve ontwerpen in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam — een met potlood-opschrift Daniël Marot fils f. inv. pour monsieur de W. à la Haye, twee geteekend Daniel Marot en eenige ongesigioneerde in eenzelfden trant — bewijzen het volkomen gemis aan decoratief talent van Daniël Marot Jr. Teekeningen van anderen aard, die men hem mag geven, zooals het naturalienkabinet van Mme. Grovestins in Den Haag met opschrift Daniël Marot pinxit 1756 (Daniël Sr. overleed 1752), een wintergezicht in Scheveningen get. Daniel Marot 1740 (beide

(¹⁾ Niet vermeld bij Bredius, *Künstlerinventare* IV, 1453, evenals de volgende, in den 10 Juni 1769 door Not. Adr. van Wijk opgemaakte inventaris genoemde schilderijen, welke met het oog op de mogelijkheid dat ze eigen werk van Daniel Marot Jr. zijn, wellicht eenig belang hebben: twee portraiten verbeeldende de Kroonprins en de Prinses van Engeland; vier bloemstukken; twee landschapjes in vergulde lijssjes; een schilderije verbeeldende een Italiaansch theater; een groot schilderije met een swarte en vergulde lijst, verbeeldende de familie van de overledene en een Maria met het kindje.

(²⁾ „Plan voor 't Campement door de guardes te paard en te voet, waarvan de colonellen zijn den heer graaf van Bentheim, generaal major van de Cavalerie en de heer van der Duyn, generaal-major van de Infantry, op den 29 Mei 1742 in 't Haagsche Bosch bezijde de Maliebaan betrokken” (niet bij Muller).

(³⁾ Vergl. voor de teekeningen der beide Marots Thieme Becker's *Künstlerlexion* i. v. Marot. Op de fiches van veilingcatalogi in de door Dr. Hofstede de Groot aan het Rijk gelegateerde verzameling vindt men van 1762 af talrijke Marot-teekeningen genoemd, waaronder landschappen, plafonds en vele tooneeldecoraties of studies. Een paar Daniel Marot gemerkte studies voor het Amsterdamsche theater, die Dr. de Groot zelf zag op de teekeningenvveiling de Faile van Waerlans 19 Januari 1904 in Amsterdam, schenen hem in tegenstelling tot de toeschrijving van de hand van Daniel Jr..

(⁴⁾ Verschil in den vorm der handteekening, wat betreft de l van Daniel en de M van Marot is geen (of een onbetrouwbare) aanwijzing, of men met werk van Daniël Sr. dan wel van Daniël Jr. te doen heeft, naar bij vergelijking met de handteekeningen op verschillende akten in het Haagsche archief is gebleken.

(⁵⁾ *Inventaire des dessins et aquarelles donnés à l'état belge par Mme la douairière de Grez, Bruxelles* 1913, no. 2425. Wellicht gaan alleen de weinig gelukkige, over de balkons gebogen figuurtjes op Daniël Jr. terug. Behalve de hier genoemde teekeningen vindt men in deze verzameling een ontwerp voor tuinbeelden get. Daniel Marot 1702, een groep van harlekijns, pierrots en muzikanten, en een gezicht op Kleef, beide geteekend Daniel Marot, welke van Daniel Sr. moeten zijn (no. 2421, 23 en 25).

in het Haagsche gemeente-archief), een gezicht in het Haagsche Bosch get. Daniel Marot (dat op grond der haardracht niet voor 1750 is te stellen, verz. Bodel Nijenhuis in de Leidsche Univ. Bibl.) en een charge van teekenen naar model get. Daniel Marot in de verzameling de Grez doen eveneens onaangenaam aan. Van weinig belang is ook een reeks door A. van der Laan gegraveerde, bij Anna Beek uitgekomen Haagsche stadsgezichten ¹⁾ naar teekening van Daniel Marot, waarmede vermoedelijk Daniel Marot de jonge bedoeld wordt. Het Haagsche gemeente-archief en -museum bezitten drie onderling overeenkomende teekeningen voor deze serie, waarvan twee geteekend Daniel Marot (een: 1717) en een Daniel Marot fecit le fils, en voorts drie ten zeerste op de voorgaande gelijkende, waarvan een get. Daniel Marot fecit 1718 en twee get. D. Marot fecit zoon (een: 1719). Zeer veel raker is de wijze van teekenen der huizen en met name van de stoffage met figuurtjes op een aan Daniël Marot Sr. te geven gezicht op de Grootte Markt te Zwolle, waaronder door een gelijktijdige hand is geschreven Daniel Marot f. ⁶/₁₀ 1716 in de verz. Bodel²⁾.

In het algemeen heeft men derhalve overal, waar gebouwen, interieurs, meubelen of goede teekeningen van (den architect) Daniel Marot zonder nadere aanduiding genoemd worden, te maken met werk van Daniel Sr.

De tweede in leven gebleven zoon van Daniel Sr., Jacob, moet daarentegen architect geweest zijn. In een advertentie in de Haagsche Courant van 27 en 30 Maart 1761 noemt men hem „in leeven vermaerd architect” ³⁾. Ook van hem is tot dusverre nog geen werk van belang bekend geworden (vgl. hierbeneden).

Een aanwijzing, dat de kinderen van Daniel Marot Sr. over slechts weinig en dan nog meest van hun vader afkomstig kapitaal beschikten en dus de zonen weinig werk gehad zouden hebben, leveren de opeenvolgende inventarissen hunner nagelaten effecten en goederen n.l. van Jacob Marot † 7 Februari 1761, aan Daniel, Marianne en Maria Agatha Marot; van Anna Maria Marot † 15 November 1766 ab intestato, gekomen aan Daniel en Maria Agatha Marot; van Maria Agatha Marot † 1 Mei 1768, aan Daniel Marot, als hebbende de overledene geene andere broeders nog zusters hetzij heele, hetzij halve, nog voor-overledene, heele of halve broeders- of zusterskinderen of verdere descendentes nagelaten; van Daniel Marot Jr. † 14 Januari 1769, den dus het langst in leven geblevene van dezen met hem uitgestorven tak van het geslacht Marot, nagelaten aan Mr. Martinus Gousset, Johannes Carré, Godefridus Trouillez, ieder voor een derde part, die den overleedene in geen maagschap bestonden (Gemeente-archief Den Haag, Collaterale Successiën, onder eede aangegeven 26 Febr. 1761, 9 Jan. 1767, 1 Juni 1768 en 19 Juni 1769). In alle de genoemde boedels der kinderen Marot vindt men nl. telkens dezelfde weinige effecten, die uit de nalatenschap van hun 14 Juli 1752 overleden vader Daniel moeten aangekocht zijn of nog uit een vrij ver terugliggende periode van diens leven dagteekenen ⁴⁾. *(Wordt vervolgd)*

(¹) Zie: Oud-'s-Gravenhage, 12 plaatjes naar oude gravures, uitgegeven door de vereeniging „Die Haghe”.

(²) Wijlen Dr. C. Hofstede de Groot achtte tegen deze toeschrijving geen bezwaren aanwezig.

(³) Pieter van Os, boekverkooper op de Plaets in 's-Hage, zal op Maendag den 4 May 1761, ten zijnen huize publicq verkopen „twee zeer fraeye bibliotheken, in alle faculteyten en talen, diverse zeer kostbare prentwerken, losse prenten en teekeningen door voorname meesters. Een considerable collectie van muziekwerken en muziekinstrumenten, medailles, een kabinet hoorns en schulpen. En eyndelijk een meenigte fraeye rarieteyten, alle naegelaten door wijlen de heer Jacob Marot in leeven vermaerd architect en de heer André Gravier de Loizi”. Conservator Arntzenius van het Haagsche archief was zoo vriendelijk mij hierop opmerkzaam te maken. (⁴) De verklaring in Daniel Marot Jr.'s testament 23 Mei 1768 (Künstlerinventare IV, 1455) „ne pas posséder la valeur de fl. 20.000” geeft dus feitelijk nog een veel te gunstigen indruk van diens vermogenstoestand tijdens zijn leven.

RENAISSANCE EN BAROK IN DE HOLLANDSE SCHILDERKUNST

DOOR ELISABETH H. KOREVAAR-HESSELING

Bij het geven van onderwijs in de kunstgeschiedenis vormt de indeling in stijlperiodes een der grote moeilijkheden. Vooral pas beginnende leerlingen willen altijd dolgraag weten wanneer een bepaalde stijl aanvangt, welke de kenmerken ervan zijn en op welk ogenblik deze door anderen vervangen worden, zodat op zulk een moment weer een nieuwe stijl begint met even nauwkeurig te omschrijven eigenschappen. Men moet deze precies aangelegde leerlingen meestal teleur stellen, want zo eenvoudig is het niet om aan hun wens te voldoen en de ontwikkeling der kunst in enkele tijdvakken overzichtelijk in te delen. Niet in alle landen van Europa begint op hetzelfde ogenblik iets nieuws; er zijn landen die een gevende en anderen die een ontvangende rol spelen en het is lang niet altijd gemakkelijk in de soms zo uiteen lopende kunstuitingen gemeenschappelijke elementen te ontdekken. Toch is voor het onderwijs de indeling in grote periodes onontbeerlijk en om deze te kunnen afbakenen, is het nodig van de kunst uit deze tijdperken definities samen te stellen. Men zij met deze definities echter op zijn hoede: geheel opgaan doen ze nooit. Kunstwerken zijn uitingen van een levende mensenziel met de verscheidenheid van steeds wisselende persoonlijkheden en deze laten zich niet in een bepaalde definitie of met een bepaald etiket vangen. Het spreekt daarom vanzelf dat men definities soepel en niet te dogmatisch moet formuleren en ze bovendien met voorzichtigheid moet gebruiken.

De periodes van de Renaissance en de Barok brengen ons te midden van deze moeilijkheden. Vraagt men zich af wat de definities zijn van deze stijlen, die men volgens de handboeken in alle landen van Europa aantreft, dan blijkt het al spoedig dat voor zover er „officiële” definities van deze kunstperiodes bestaan, deze geheel gebaseerd zijn op de Italiaanse kunst. Gelijk wij straks zullen aantonen, zijn er in Italië inderdaad twee stijlen te onderscheiden die duidelijk te karakteriseren zijn, namelijk de Renaissance en de Barok. De vraag is nu in hoever de kunst in de andere landen met deze Italiaanse stijlen parallel gaat. Het zou ons te ver voeren deze vraag voor alle landen te beantwoorden en we zullen hier daarom slechts trachten na te gaan hoe de Hollandse schilderkunst zich in dit opzicht verhoudt tot Italië.

Gaan we daartoe nog even in 't kort de ontwikkeling der Italiaanse schilderkunst na, dan konstateren we dat Italië in de 15de eeuw een krachtig bloeiende kunst bezit, waaruit wel blijkt hoezeer de scheppers er van zich hebben gezet tot het stelselmatig onderzoeken van de natuur, waardoor het steeds beter beheersen van de uitbeelding der ruimte (perspektief) en van het menselijk lichaam (anatomie) in deze kunst verklaard wordt.

Tegen het eind van de 15de eeuw beheersen de kunstenaars de natuur zo volkomen, dat ze uit kunnen drukken wat ze willen en daarmee wordt het dan ook mogelijk dat de Italiaanse kunst bij de overgang van de 15de naar de 16de eeuw een nieuwe fase intreedt, die der late of rijpe Renaissance. Deze periode brengt de vervulling van alles waarnaar de 15de eeuw heeft gezocht. Zij wordt in hoofdzaak gekenmerkt door een bijzonder harmonies karakter, dank zij het volkomen evenwichtig voorkomen van alle elementen die in een kunstwerk aanwezig kunnen zijn. Hieraan dankt zij haar „klassieke” karakter, want deze eigenschap heeft ze gemeen met de antieke kunst uit de klassieke periode. De Italiaanse schilder heeft in de eerste helft van de 16de eeuw

evenveel belangstelling voor het geestelike als voor het visuele element, dus voor inhoud en vorm; hij geeft de samenhang der vormen evenzeer als de detaillering ervan, hij interesseert zich zowel voor het algemene als voor het individuele. Het karakteristieke voorbeeld van deze rijpe Renaissance stijl is het Avondmaal van Leonardo da Vinci. Het is duidelijk dat de expressie hier een grote rol speelt, maar men wordt evenzeer getroffen door de visuele factoren: de fraaie kompositie waarbij op zo meesterlijke wijze 't evenwicht is bewaard tussen het decoratieve (vlakke) en het realistische (diepte), waardoor 't werk zich zo voortreffelijk bij de muur aanpast. Als andere visuele factoren kan men de schone gelaatsvorm van de Kristus, en de magistraal gevormde apostelen roemen.

De expressie der koppen heeft bij allen iets zeer levendigs en menseliks, zonder dat het portretten zijn; er is dus harmonie tussen 't algemene en het individuele. Zowel in de kompositie als in elk onderdeel voelt men dat de kunstenaar de samenhang der vormen en van de delen der kompositie heel duidelijk geeft, maar hij verwaarloost daarom de details nog niet, gelijk in werken uit latere perioden vaak het geval is.

Door deze eigenschappen wordt het harmonies karakter en de meer ideale schoonheid verklaard niet alleen van dit werk, maar ook van de kunst uit de periode der late Renaissance, waarvan het een duidelijk voorbeeld is. Van deze „stijl” laat zich dus een definitie vaststellen. Toetst men deze echter aan de gelijktijdige kunstuitingen in Holland, dan ziet men dat men daar met diezelfde definitie niet uitkomt.

Weliswaar constateert men ook in Holland in de 16de eeuw een krachtig bloeiende kunst, maar waar is daar sprake van een harmoniese en evenwichtige kunst, getuigende van een „ideale” schoonheid? De enkele schilders die, gedreven door hun grote bewondering voor de Italianen, getracht hebben deze schoonheid te benaderen, zijn daarin niet geslaagd. De nationale aanleg voor het realisme, met zijn voorkeur voor het humoristische en vooral voor het schilderachtige, waardoor kleur en licht sterker geaccentueerd worden, verhinderde reeds het evenwichtig werken van alle elementen die in een kunstwerk aanwezig kunnen zijn, gelijk in Italië het geval was. Wel heeft Holland ook kunstenaars gehad die getracht hebben dit ideaal te benaderen, maar hun werken bewijzen hoe slecht hun dit gelukt is en dat we in deze ook niet de kracht van onze nationale kunst moeten zoeken. Van de werken van Lucas van Leyden bijvoorbeeld waarderen wij toch zeer zeker gravures als „het Melkmeisje”, waar de schilder zijn nationale aanleg de vrije loop liet, estheties beter dan de geschilderde Madonna's, waar hij trachtte meer abstrakte schoonheid te geven en dit te bereiken door het navolgen van het Italiaanse ideaal. Hierbij raakte hij echter in de war en schiep hij gestalten die juist door hun onharmoniese proporties en zinloze uitdrukking bewijzen, dat zelfs een zeer begaafd kunstenaar hier geen begrip had van de abstrakte schoonheid en de evenwichtige stemming der Italiaanse kunst. Andere voorbeelden leren ons hetzelfde, getuige de schutterstukken uit de 16de eeuw. Wie zou vermoeden dat de analyties naast elkaar op een rijtje gezette schutters van Dirck Jacobsz of Dirck Barentsz twintig tot vijftig jaar later ontstonden dan de grootse en prachtig syntheties geconcipeerde fresco's van Rafael, die zich toch voor dezelfde moeilijkheid geplaatst zag om vele menselijke figuren tot een geheel te komponeren.

Het is duidelijk dat de overeenkomst in stijl tussen Hollandse en Italiaanse kunst in de 16de eeuw niet groot is; in visueel opzicht zeer zeker niet, gelijk wij hierboven aantoonde, maar ook in geestelijk opzicht niet. Het enige wat men in betrekking tot de stemming zou kunnen konstateren, is dat in Holland evenals in Italië een ander sentiment tot uitdrukking komt dan 't Middeleeuwse: een sterker individualisme als

tegenstelling met het abstrakte sentiment der middeleeuwen vindt men in beide landen. Tot het fraaie evenwicht van het algemene en 't biezondere of persoonlijke van de Italiaanse meesters der rijpe Renaissance heeft men het in Holland niet of slechts zelden gebracht. In Holland valt het accent dadelik op het speciale, dus op het realistische element.

In de tweede helft van de 16de eeuw vindt in Italië een verandering in de opvattingen der schilderkunst plaats: met de gebonden, vast omlinjende vorm en het evenwichtig karakter wordt gebroken en daar voor in de plaats worden heftiger emoties tot uitdrukking gebracht in een meer bewegelijke en pikurale vorm. De schilderkunst neemt nu eigenlijk pas bezit van alles wat in haar aard ligt opgesloten: de mogelijkheid om door tegenstellingen van licht en donker of met kleuren de sterkste bewegingen op 't doek te suggereren. Nu pas komt het „schilderachtige” element in de schilderkunst op de voorgrond: de periode der Barok is aangebroken. In het geestelijk element is de verandering eveneens duidelijk. De serene, harmoniese stemming der Renaissance heeft in Italië plaats gemaakt voor heviger gemoedsaandoeningen. Dit komt vooral uit in de religieuze onderwerpen, die nog steeds in aantal het grootst zijn. Vaak neemt hier de hevige emotie de vorm aan van exaltatie, die soms tot het theatrale neigt. Genrestukken komen weliswaar ook voor met andere stemmingen, evenals landschappen, maar het overgrote deel der Italiaanse Barok blijkt door een heftige stemming gekenmerkt.

Hoe verhoudt zich nu de Hollandse kunst uit de 17de eeuw, de voornaamste periode der Barok, tot Italië? In Italië waren immers de nieuwe principes het eerst tot uitdrukking gebracht en daar ontving de stijl wederom zijn naam.

Tot op zekere hoogte klopt de definitie van de Barok in de Italiaanse schilderkunst beter met die van de Hollandse kunst dan in de Renaissance het geval was.

Al staat de Hollandse schilderkunst van de Barok uit een pikuraal oogpunt on-eindig veel hoger en is ze verfijnder dan de Italiaanse, toch vindt men in beide kunsten wat het visuele element betreft, dezelfde voorkeur voor 't bewegelijke en schilderachtige. Deze elementen hadden de Hollanders altijd sterk aangetrokken, maar om tot die vrijheid van uitdrukking te komen die bij de Barok hoort, was een grote mate van kennis nodig. In de loop van de 16de eeuw hebben onze schilders zich deze kennis eigen gemaakt. Gedeeltelik door invloed der Italiaanse kunst hebben zij de natuur zoveel beter leren beheersen, dat zij tegen het begin van de 17de eeuw alles uit konden drukken wat ze wilden. Nu pas konden zij de ruimte geven zoals die in werkelijkheid is, en konden ze menselijke gestalten afbeelden in al de standen die zij wensten, waardoor 't b. v. mogelijk was schrik, verontwaardiging en andere hevige gemoedsbewegingen werkelijk overtuigend uit te drukken. 't Gebied der kunst werd daardoor enorm uitgebreid. Men behoeft de schutterstukken van Frans Hals slechts te vergelijken met die van Dirck Jacobsz. om de vooruitgang te zien. 't Groeperen van grote hoeveelheden personen zodat ze ongedwongen in de ruimte staan, levert nu voor de schilder geen moeite meer op en hij kan deze personen laten uitdrukken wat hij wil. Ook in het weergeven van atmosfeer en clair-obscur bereiken onze schilders in de eerste helft van de 17de eeuw een verfijning die tot absoluut meesterschap voert.

Terwijl dus in de Renaissance de visuele elementen in de Hollandse kunst in wezen verschillen van de Italiaanse, is dit in de Barok slechts een verschil in graad. In deze periode konstateren we nu echter weer een essentieel verschil in 't geestelijk element. Hierboven werd dit voor Italië reeds nader gekarakteriseerd. De stemming in de Hollandse kunst is daar tegenover geheel anders.

Naast het humoristische en 't gemoedelike is het vaak het uiterst rustige, het stille, dat zelfs tot 't mystieke verdiept kan worden, dat als stemming van de werken uitgaat. In dit verband komt ons allereerst de kunst van Johannes Vermeer in de gedachten. Is het niet juist deze stilte, de wonderlike rust, die van deze gewone figuren uit het dagelijks leven uitstraalt, die ons zo harmonies en evenwichtig aandoet, dat wij eigenlijk sterk aan „klassieke kunst” herinnerd worden? 't Is hier misschien de plaats te wijzen op het feit dat wij deze evenwichtige stemming zeer vaak aantreffen bij een groep schilders die in Delft hebben gewerkt. Zowel bij Vermeer en Pieter de Hoogh als bij de kerkschilders Gerard Houckgeest en Hendrick Cornelisz van Vliet vinden we die rustige beschouwingwijze, dat stille sentiment dat zo moeilijk te rijmen valt met de definitie van „Barok” en waardoor wij zo duidelijk zien dat onze nationale kunst een heel aparte plaats in de internationale kunst van de 17de eeuw inneemt. Bij uitvoeriger studie zou men immers kunnen aantonen dat de kunst van Rubens en de religieuze kunst der Spaanse schilders uit de Barok veel nauwer verwant zijn aan die in Italië. Inderdaad staat onze 17de eeuwse kunst wat de stemming aangaat, geheel alleen. De weidse rust die over Ruisdael's gezichten op Haarlem ligt of het geestige van Jan Steen vindt men evenmin in de 17de eeuwse schilderkunst der andere landen in Europa als de fantastiese romantiek of de stille rust van Rembrandt.

De bezonken stemming treft ons echter in de eerste plaats bij de bovengenoemde schilders, wier voornaamste arbeidsveld te Delft lag. Wat de visuele vertolking van deze rustige stemming aangaat, is het duidelijk dat de schilderijen van deze Delftse groep ontstaan zijn in de Barok. Men behoeft slechts een interieur van Pieter de Hoogh of Vermeer te beschouwen of een gezicht uit de Nieuwe of Oude kerk van Houckgeest of van Vliet, om te zien dat deze schilders hun komposities niet meer symmetries ter weerszijden van een (denkbeeldige) middelste as komponeren en b.v. in de kerkinterieurs graag ingewikkelde aspecten met oversnijdingen en diagonalen geven. Een zware zuil of een breed uithangend gordijn op de voorgrond dient als repoussoir, met behulp waarvan een grote mate van diepte wordt uitgedrukt. Met zuiver piktorale middelen brengen deze Hollandse kunstenaars hun visies op het doek en geven ze uitdrukking aan hun bewondering voor de schoonheid van de wereld om hen heen. Als onze Hollandse kunst dus gaaf en geheel is uitgegroeid, is ze Barok naar de vorm, maar evenwichtig naar de geest.

Hieruit blijkt dus opnieuw dat de definities die men zich van een stijl in zijn algemeenheid vormt, slechts zeer onvolledig opgaan. Zo zou men met enig recht kunnen zeggen dat de Hollandse schilderkunst, vooral in het visuele element, de Renaissance niet heeft gekend en in 't geestelijk element tijdens de Barok, althans in de 17de eeuw, wat het geestelijk element betreft, geheel apart staat en in sommige gevallen bijna Renaissancisties aandoet. Dit is misschien wat kras uitgedrukt; de hoofdgedachte die het bevat, is waar n. l. dat stijlperiode en tijdperiode elkaar niet zonder meer dekken¹⁾.

Voor het onderwijs in de kunstgeschiedenis is dit inzicht van groot belang. Daaraan immers ontlene we enerzijds de vrijheid om Renaissance en Barok als stijlperiodes van uitsluitend Italiaanse kunst met grote scherppte te omschrijven, wetende dat deze omschrijvingen voor de gelijktijdige kunst in Holland niet maar zonder meer te gebruiken zijn. Aan de andere kant leert de hier boven gegeven beschouwing ons

(¹⁾ H. Wölfflin heeft in de inleiding van zijn boek „Italien und das Deutsche Formgefühl” een ogenblik een soortgelijk probleem voor de Duitse Renaissance aangeroerd (p. 2 en volg.).

tevens dat, wie de woorden Renaissance en Barok gebruikt en ze als tijdperiode bedoelt, daarbij aan de kunst van de voornaamste landen van Europa te samen denkend, aan die uitdrukkingen geen stijldefinities in engere zin moet verbinden, maar zich bewust moet zijn dat hij spreekt over de kunst in Europa ten tijde der Italiaanse rijpe Renaissance of Barok of nog eenvoudiger, over de kunst van de 16de en 17de eeuw.

Het onderwijs eist scherpe, heldere en eenvoudige omschrijvingen, terwijl tegelijkertijd moet worden aangetoond waar deze volkomen opgaan, en waar zij dit slechts gedeeltelijk doen. Hieruit volgt dan wederom de beperktheid hunner geldigheid en wordt het duidelijk dat ze met voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Een der dingen die dus allereerst nodig zijn, is een duidelijk onderscheid te maken tussen stijl- en tijdperiode. In het voorgaande hebben wij getracht dit te doen voor de geschiedenis der Nederlandse schilderkunst in de 16de en 17de eeuw.

TWEË SCHILDERIJEN VAN DIRCK VAN CATS

DOOR DR. RAIMOND VAN MARLE.

In een van de in de omgeving van Perugia gelegene villas, San Martinello del Cardinale, een honderd jaar geleden door den pauselijken bewindvoerder over Umbrië, Kardinaal Spinola, gebouwd, en nu aan een zijner bloedverwanten den markies Luigi Spinola toebehoorend, bevinden zich de twee doeken (ongeveer 109 x 155 c.M.) van welke ik hierbij de afbeeldingen geef. In den rechter benedenhoek van die welke een groenten-verkoopster voorstelt leest men duidelijk de volle handteekening van D. van Cats en het jaartal 1622.

De eigenaar vroeg mij reeds jaren geleden of ik hem iets omtrent dezen schilder kon mededeelen, en in mijne pogingen hem hierin van dienst te wezen ben ik er

*Dirck van Cats. fe
1.6.22.*

gaandeweg achter gekomen dat deze stukken waarschijnlijk de eenige zekere werken zijn van een schilder, wiens bestaan tot nog toe slechts door een dokumentje bekend was.

Ik nam mijn toevlucht tot Thieme-Becker waarin (VI. p. 188) te lezen staat: Dirck van Cats, Maler im Haag, erhielt im 1632 von der dortigen Regierung 30 Pfund für das Bemalen der Fahne eines Rhetorijk Kammers". (Obreen Arch. II 152, 153 E. W. Moes).

Ik had dit kort en bondig bericht gaarne wat aangevuld maar het mocht mij niet gelukken.

Kort voor zijn heengaan had ik gelegenheid Hofstede de Groot eens te vragen of hem iets meer omtrent dezen meester bekend was. Hij bezat een notitie omtrent een teekening van Dirck van Cats die hij in particulier bezit gezien had, maar wegens zijn slechten toestand was hij er verder niet op in gegaan.

Te oordeelen naar de twee schilderijen die het eigendom van den Markies Spinola zijn — en omtrent wier herkomst niets anders bekend is, dan dat zij in een voorgaande generatie aan een andere familie te Verona toebehoorden — was Dirck van Cats een „Sittenbild"-schilder en de datum 1622 toont aan dat hij onder de vroegste van deze gerekend mag worden; een tijdgenoot van Dirck Hals en Buytenwech.

Twee schilderijen van Dirck van Cats.

Maar zijn geest is een andere. De schilderijen van de voorname heer en dame op de wandeling en de groenten-verkoopster die een deftigen klant bedient, hebben geenszins de joligheid, die de stukken van de gelijktijdig werkende schilders stempelen. De ietwat latere Palamedes heeft wel eens zin voor rustige afbeeldingen van leden der betere standen. Het vele groen herinnert eer aan Adriaan van de Venne, de zwarte schaduwen wijzen misschien op een verband met Baburen.

Ik beweeg mij echter te zelden onder de kleinere meesters der Hollandsche school om alle, voor de verdere determinatie van de kunst van Dirck van Cats belangrijke, elementen in aanmerking te kunnen nemen, noch zou ik stukken weten te noemen welke mogelijkerwijze aan hem kunnen worden toegeschreven.

En indien heden voor het eerst van mijn leven eene bijdrage omtrent de 17de eeuwsche vaderlandsche schilderkunst mij uit de pen vloeit, zoo is het voornamelijk omdat ik niet gaarne in een hulde-blijk aan mijn vriend en oud-leermeester Martin mijn naam zou zien ontbreken, en ten tweede om anderen de gelegenheid te geven ons den schilder Dirck van Cats, met behulp van mijn toevallige ontdekking, beter te doen kennen.

EEN SCHILDERIJ EN EEN TEEKENING VAN JAN BOTH

DOOR DR. G. J. HOOGEWERFF

In de Galleria Nazionale di Arte Antica (Palazzo Corsini) te Rome hangt een klein avondlandschap op paneel (37.5×32 cm.), in blonden, goudbruinen toon heel simpelweg geschilderd. Het stelt de bocht van een landweg in de Romeinsche campagna voor: een vierwielige ossenkar, die zich verwijdert, een hooge steenige berm met struweel en geboomte links, een wat havelooze groep rechts, bestaande uit een herder in zijn buis van schapenvacht, een schonkige schimmel, staande, met druiligen kop, een donkeren hond en een neerliggenden ezel. In de verte ziet men grijs-wazig het Albaansche gebergte (zie afb. 1). De kleur is op het haast ongeprepareerde hout zéér schaarsch opgebracht, zoodat de vezel rossig doorschijnt. Het zwakke avondzonlicht is met gevoelige aandacht weergegeven; de neveltoon van het verschiet evenzeer. Het loover is in zijn schakeeringen nauwgezet verantwoord; maar niemand zal dit stukje „heroïek” noemen, hoewel dat woord in andere gevallen Both's opvatting en weergave van het landschap als geen ander kenmerkt. Aan geen bijzondere interpretatie is hier door den meester gedacht; het paneel is door en door waarachtig, zonder andere bedoeling ontstaan dan om de waarneming van een meer moede dan milde avondstemming onder klaar herfstlicht vast te leggen.

Minder schetsmatig dan het schilderij is — opmerkelijk genoeg — de zonder twijfel eigenhandige teekening met overeenkomstige voorstelling, die in de verzameling van Teyler's stichting te Haarlem bewaard wordt (zie afb. 2). Even denkt men of het blad niet naar het paneel te Rome gecopiëerd kan zijn, zoo groot is op het eerste gezicht de overeenkomst tusschen beide en zoo behoedzaam en precies is de techniek. Deze techniek zelf echter is voor Jan Both te typisch dan dat ze miskend zou mogen worden en daarbij zijn er afwijkingen tusschen teekening en schilderij, die té opzettelijk zijn, dan dat een copiïst ze zich zou veroorlooven: het gaat niet om onnauwkeurigheden, maar wel degelijk om wijzigingen.

In de eerste plaats is daar de geheel andere afsnijding van het blad. Boven het

geboomte is geen hemelstrook zichtbaar; de lijn van het gebergte sluit meer bij de lijn van het loover zich aan; dit laatste is van kruin tot wortel kalligraphisch verrijkt, met toevoeging van bladerlooze twijgen om teekenachtige afwisseling te verkrijgen; ook het gesteente heeft op ietwat conventioneele wijze fatsoen gekregen. Den grooten hond, die op het schilderij kop tegen kop naast den ezel staat, moet men op de teekening even zoeken, doch men vindt hem terug voor het ossenspan uitlopende. Het herdertje is een netter mannetje geworden, niet zoo haveloos in zijn kleding; en zelfs de ezel is gaver van vel. Tot de weg toe werd minder oneffen en „herzien”! Veertien zangvogeltjes in de lucht (goed geteld) helpen het geheel opfleuren!

Naar onze meening is het uitgesloten, dat de correcte inkteekening een schets of voorstudie zou zijn voor het geschilderde landschap. Dit laatste vertoont zooveel meer spontaneiteit (zonder friseering van boomkruinen en zonder vogeltjes), het is bij al zijn geringere „stiptheid” zooveel overtuigender dan de heel wat omslachtiger, doch daarbij minder rake teekening, dat hier de gevolgtrekking wel gerechtvaardigd is, in het schilderij bij wijze van uitzondering een „ontwerp” te zien voor de teekening en niet omgekeerd. Natuurlijk moet men dit zoo verstaan, dat het niet de bedoeling van den kunstenaar was naar het schetspaneel juist een teekening te maken. Denkelijk had hij in 't geheel geen bedoeling; doch door een omstandigheid of aanleiding, welke ons ontgaat, maakte hij later, vermoedelijk zelfs nà zijn terugkeer in Nederland, naar het mooie avondlandschapje een uitgewerkte teekening.

Jan Dircksz. Both, in 1634 te Utrecht als leerling van Abraham Bloemaert ingeschreven, treffen wij reeds in 1635 te Rome aan en wel in gezelschap van zijn stadgenoot den schilder Jan Jansz. van Caustren. Weinige jaren later voegde zijn broeder Andries zich bij hem en als Van Caustren met een Romeinsche in het huwelijk treedt, betrekken de beide Boths in 1639 een eigen woning in de Via Vittoria. Daar hebben zij tot en met 1641 verblijf gehouden, om denkelijk in het vroege voorjaar van 1642 de terugreis te aanvaarden. Onderweg is Andries, zooals men weet, om het leven gekomen. Jan Both is in 1643 weder te Utrecht gevestigd, wordt in 1649 hoofdman van het gilde en is den 9den Augustus 1652 begraven¹⁾.

Het zoo bescheiden landschapje van Jan Both moet in de 17de eeuw wel de aandacht hebben getrokken en zekeren opgang hebben gemaakt. Niet alleen wijst daarop het feit, dat de meester zelf het herhaalde en voor die herhaling toch een bestemming moet hebben gehad, doch ook een andere kunstenaar heeft de staffage van herder, schimmel, ezel en hond nageteekend en te pas gebracht. Hij deed dit op een blad, dat nu in de „Kunsthalle” te Bremen bewaard wordt (zie afb. 3). De tamelijk zwakke teekening draagt de valsche signatuur: *P. D. Laer f. Rome 1624*; men moet er veeleer een knoeierij in zien van den schilder Dirk Maes (1656—1715), van wien schrijver dezes eens een dergelijk schetsboekblad (schimmel en eenig vee bij een aquaduct in de Campagna in den geest van Berchem en Mommers) is tegengekomen, voluit onder-teekend. Het bevreemdt echter, dat een Haarlemmer als deze Maes zóó slecht en slap een boom zou hebben geteekend, doch ik meen mij te herinneren, dat de meester ook op schilderwerken met de voorgrond-vegetatie niet steeds even goed overweg kan en er zich in meer dan een geval van heeft afgemaakt²⁾.

(¹) E. W. Moes in Thieme-Becker, Dl. IV, bladz. 409—410. Andries Both was denkelijk reeds eerder dan zijn broer Jan te Rome aangekomen (1633?), doch woonde aanvankelijk niet met hem samen.

(²) De teekening te Bremen is indertijd door E. W. Moes vermeld als zich te Weenen bevindende (Oud-Holland, 1894, bladz. 99). Dit was slechts een verschrijving, doch zij heeft tot misverstand aanleiding gegeven.

Jan Both. — Afb. 1.
Landschap in de Romein-
sche Campagna, Galleria
Nazionale di Arte Antica
te Rome.

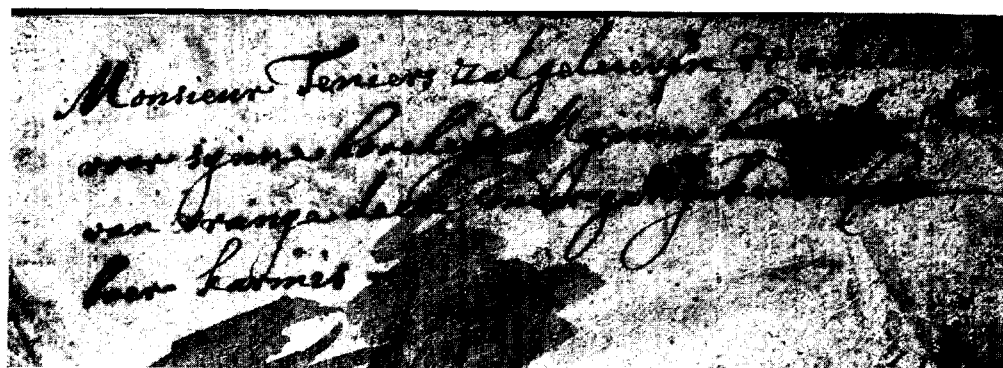
Jan Both. — Afb. 2.
Landschap in de Romein-
sche Campagna, Ver-
zameling van Teyler's
Stichting te Haarlem.

Afb. 3. Dirk Maes(?), Teekening met motief aan
Jan Both ontleend, Kunsthalle te Bremen.

Afb. 1. Teekening van David Teniers d. j. (Darmstadt).

Afb. 3. Teekening van David Teniers (detail).

Opmerkelijk is het dat de teekenaar van het blad te Bremen herder en beesten rangschikt overeenkomstig het schilderij te Rome. Alleen de herder is bij hem bewegelijker geworden. Het rund, dat met de drie schapen aan de compositie werd toegevoegd, is op onmiskenbare wijze uit het hoofd en op heel ongelukkige wijze geïnterpoleerd. De heuvellijnen in den achtergrond zijn in hoofdzaak naar Both gevolgd, doch geesteloos en zwak. De verdienstelijkheid van de teekening is op paard en hond en ezel geconcentreerd, en deze zijn op al te onmiskenbare wijze „des naasten goed” om niet als een teekenachtig plagiaat bestempeld te mogen worden.

EEN PRINSELIJKE OPDRACHT AAN DAVID TENIERS D. J.

DOOR DR. H. SCHNEIDER

Bij een bezoek in Maart 1930 aan het Museum te Darmstadt werd onze aandacht o.m. getrokken door een gewasschen pen- en potloodteekening van David Teniers, voorstellende een boerenkermis (zie afb. 1)¹⁾. Dit is een voor dezen meester kenmerkend onderwerp, dat hij in tallooze schilderstukken weergaf. Door het handig verwisselen van bepaalde landschap- en gebouwencoulissen en door het omzetten van de figuren of groepen, die de stoffage vormen, wist hij telkens „nieuwe” schilderijen te scheppen, die alle toch weer precies hetzelfde gebeuren uitbeelden. Aardige voorbeelden hiervan zijn overbekend en gemakkelijk aan te wijzen. Zoo bezit de Koning van Engeland alleen reeds vier boerenkermissen van Teniers hand. Een van deze vier schilderijen in de collectie op Buckingham Palace meenen wij als datgene te moeten aanwijzen, hetwelk naar onze teekening werd uitgevoerd (zie afb. 2; op doek, 74,5 × 91,5 cM. en voluit gemerkt en gedateerd: David Teniers F. A° 1649).

Wat echter op het hiernevens afgebeelde blad onze bijzondere aandacht vraagt zijn de regels in 17de eeuwsch handschrift, met een donkere inkt in den rechter bovenhoek van de teekening neergeschreven: „Monsieur Teniers zal gelieven te schilderen voor sijnne hoocheyt Mijnne heere den Prin(ce) van orange deeze ondergeteyckende boer karmis” (zie afb. 3). Wij staan hier voor een uiterst zeldzaam geval, waarin blijkbaar — op verlangen — door Teniers een ontwerp-teekening voor een schilderij aan den Prins van Oranje ter keuring werd gezonden. Deze teekening, die de goedkeuring van den Prins heeft verkregen, is daarna, ter definitieve uitvoering als schilderij, met een fiat voorzien aan den schilder teruggestuurd.

Hierop rijst nu de vraag, welke is de Prins van Oranje geweest, die vóór 1649 een dergelijk schilderij besteld kan hebben. Zoowel Frederik Hendrik als Willem II zouden daarvoor in aanmerking kunnen komen. Uit de verschillende inventarissen van het kunstbezit van het Huis van Oranje, waarvan wij de afschriften in de nalatenschap van wijlen Dr. C. Hofstede de Groot mochten raadplegen, valt echter niets op te maken omtrent het tijdstip, waarop een dergelijk schilderij besteld of verworven zou kunnen zijn. Evenmin konden wij te dezer zake iets ontdekken in de „Ordonnantieboeken” der Oranje's, die wat de schilderijen betreft in de „Kunstkronijk” van 1861 zijn afgedrukt, maar wel vinden wij voor het eerst bij J. C. Weyerman vermeld en later in de 19de eeuwsche kunstilliteratuur steeds herhaald, dat Prins Willem II

(¹⁾ 193 × 289 mm. Na ons bezoek te Darmstadt werd de teekening in „Stift und Feder” (October 1930, no. 71) gepubliceerd door Dr. K. Freund met vermelding van de weinige ons toen bekende bijzonderheden omtrent den opdrachtgever.

tot de „vrienden” en begunstigers van Teniers moet hebben behoord. Weliswaar heb ik bij het raadplegen van alle litteratuur over Teniers, die ik heb vermogen te bereiken, nergens een door oorkonden gestaafde bron voor deze bewering van Weyerman kunnen opsporen. Echter komt met dit feit goed overeen, dat ons schilderij voor het eerst vermeld wordt in den inventaris van het transport uit Den Haag naar Het Loo van het „Cabinet van zijn Cone Majesteijt” vóór 1713, alsmede in den inventaris in April 1713, op Het Loo opgemaakt van de kunstschaten aldaar, voordat deze op last van Mayke Meu, de weduwe van Johan Willem Friso en moeder-voogdes van den onmondigen Prins Willem IV, te Amsterdam op 26 Juli 1713 in het openbaar werden verkocht¹⁾. In den door G. Hoet (deel I) afgedrukten veilingscatalogus is ons schilderij onder nummer 46 vermeld als „Een Boere Kermis, vol gewoel van Beeldjes, curieus en goed, van David Teniers, hoog twee en een half voet, breed drie voet”. De aldaar genoemde afmetingen laten geen twijfel aangaande de identiteit met het schilderij van Teniers in Buckingham Palace (zie Afb. 2). Het bracht in die veiling f 1.000.— op en verdwijnt daarna uit onzen gezichtskring, totdat het in het begin der 19de eeuw van den kunsthandelaar de la Hante voor 1500 gs. ten behoeve van de koninklijke Engelsche collectie werd aangekocht²⁾.

Op Prins Willem II als opdrachtgever wijst ook het onderzoek naar de identiteit van den schrijver van het fiat op de teekening. Bij de nasporingen in het huisarchief van H. M. de Koningin, die Dr. N. Japikse op de meest welwillende wijze heeft doen plaatsvinden, is met vrij groote waarschijnlijkheid komen vast te staan, dat de opdracht aan Teniers geschreven zal zijn door den bekenden J. Revius, die als leeraar tot den Prins in nauwe relatie heeft gestaan. Zoo vindt de uitkomst van ons onderzoek ook van deze zijde haar bevestiging.

Het is op zichzelf zeer bekend, dat schilderijen besteld werden op grond van van tevoren overgelegde geteekende of geschilderde schetsen, maar het aardige van dit geval is, dat wij hier met archivalische zekerheid kunnen aanwijzen het verband tusschen een bepaalde teekening, die als ontwerp heeft gediend, en het schilderij, dat, na goedkeuring van dit ontwerp door den opdrachtgever, is uitgevoerd.

EEN ZELFPORRET VAN JORIS VAN DER HAAGEN

DOOR MR. J. K. VAN DER HAAGEN.

Onder de schilderijen uit de nalatenschap van Dr. C. Hofstede de Groot, welke 9 Juni 1931 te 's-Gravenhage publiek verkocht werden, bevond zich het hierbij afgebeeld paneeltje³⁾ onder no. 265 als werk van een onbekend meester. Het vertoont een modieus gekleeden heer, die den ietwat droomerigen blik terzijde gewend houdt. Het palet met penseelen op een tafel naast hem geeft aan, dat hij schilder is. De linkerhand is opvallend weggemoffeld, een verschijnsel, dat wij herhaaldelijk aantreffen bij zelfportretten; de kunstenaar heeft dan immers voor de hand, welke in het spiegelbeeld de rechter wordt, een goed model, doch de afbeelding van de andere, waarmede hij

(¹⁾ C. Hofstede de Groot, in dit Jaarboek 3de Serie II, 1922, bladz. 2.

(²⁾ Lionel Cust, *The Royal Collections of Paintings*, Vol. I, Buckingham Palace, London 1905, vermeldt alle verdere gegevens omtrent dit stuk. Vermoedelijk op grond van een identificatie met het schilderij der veiling van 1713 geeft reeds Cust als herkomst op „Formerly in the collection of The Prince of Orange”

(³⁾ Thans in het bezit van M. J. F. W. van der Haagen te 's-Gravenhage.

Afb. 2. David Teniers d. j. (Londen, Buckingham Palace).

het penseel hanteert, levert vaak moeilijkheden. In den geportretteerde dienen wij dan ook den maker van het werk te zien. Hij bevindt zich in een vertrek, waarbij zich een loggia in klassicistische vormen aansluit; daarachter opent zich een duinlandschap met aan den einder het silhouet van een stad, waarin men Den Haag meent te herkennen.

De figuur is zorgvuldig geschilderd, eenigszins in den trant van Gonzales Coques; het landschap is geheel als bijkomstig behandeld en geeft geen grond voor een toeschrijving aan een bepaalden meester.

Het paneel is thans 25 c.M. hoog en 20.3 c.M. breed doch blijkt zoowel aan de linkerzijde als aan den onderkant te zijn afgezaagd. Aan de achterzijde (waarop een ingebrand merk, waarschijnlijk een tweekoppige adelaar) bevindt zich rechts op 2.2 c.M. van den kant een potloodstreep. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat degene, die het paneel verminkt heeft, het af te zagen stuk bij vergissing eerst aan de rechterzijde heeft afgeteekend; de breedte was dan oorspronkelijk 22.5 c.M., terwijl het aan den onderkant weggenomen stuk mogelijk eveneens 2.2 c.M. hoog was.

Het schilderij trok onze aandacht, doordat zich op de achterzijde een, naar schatting 60 of 70 jaar geleden aangebracht, etiket bevindt met het opschrift „Jan van der Hagen¹⁾ / Zelfportret”. Bij nader onderzoek bleek ons, dat Hofstede de Groot het paneel omstreeks 1925 verworven had en dat toen aan de voorzijde de signatuur J. V. Hagen (J. V. H. aaneen geschreven) voorkwam op de wijze, waarop Joris van der Haagen zijn werken placht te teekenen. Dr. H. E. van Gelder, die toevallig juist na den aankoop het stukje zag, twijfelde aan de echtheid der handteekening, die dan ook bij een behandeling met alcohol verdween. Hofstede de Groot heeft toen het denkbeeld, dat het een zelfportret van Van der Haagen zou zijn, laten varen en getracht het werk van de hand te doen.

Was zijn conclusie echter niet voorbarig? Op het eerste gezicht pleit inderdaad het noodige tegen diens auteurschap. De schilderwijze van het vage duinlandschap moge niet bepaald een contra-indicatie vormen, evenmin is het mogelijk daarin met eenige zekerheid de hand van Van der Haagen te herkennen. Verder is het niet bekend, dat deze schilder ooit portretten gemaakt heeft en men meent zelfs, dat hij zich in het schilderen van figuren zoo slecht thuis gevoelde, dat hij kunstbroeders te hulp placht te roepen om zijn doeken te „stoffeeën”.

Nu is de toeschrijving van de „stoffage” aan bepaalde meesters steeds een precair iets. Wij weten, dat Dirck Wijntrack vele malen watervogels in doeken van Van der Haagen heeft geschilderd²⁾, doch verder vinden wij slechts zekere bewijzen van diens samenwerking met andere meesters in een schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam³⁾ (H 157)⁴⁾, dat N. Berchem verlevendigde met eenige naaktfiguurtjes — wel een zeer speciaal onderwerp — en in eenige doeken, waaraan Ludolf de Jongh medewerkte⁵⁾. Dat de figuren in de schilderijen in het Mauritshuis (H 21 en 22) onmogelijk

(¹⁾ Zooals men weet werd vóór het verschijnen van Kramm's Levens van schilders en vaak ook nog nadien de voornaam van den schilder Joris van der Haagen vrij algemeen als „Jan” geschreven.

(²⁾ Oud-Holland, XXXV, 1917, bladz. 44 e.v.

(³⁾ Thans tijdelijk in de ambtswoning van den minister van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage.

(⁴⁾ Deze cijfers verwijzen naar de nummering van de werken van den meester in den catalogus van onze hand, welke tegen het eind van dit jaar het licht zal zien.

(⁵⁾ Vooreerst het schilderij, dat Van der Haagen en De Jongh voor het Gemeenlandshuis van Schieland maakten (H 286; zie Oud-Holland XIV, 1896, bladz. 43). Dit heeft o.i. weinig bewijskracht voor de onkunde van Van der Haagen wat het schilderen van figuren betreft, aangezien het voor de hand ligt dat men te Rotterdam prijs stelde op de medewerking van den gezienen ex-majoor der schutterij, die ook verschillende andere werken voor het nieuwe paleisje van het waterschap te schilderen kreeg. Verder „Een

van de hand van Adriaan van de Velde, aan wien zij werden toegeschreven, kunnen zijn, is reeds eerder aangetoond¹⁾ — deze zou hen op 13-jarigen leeftijd moeten hebben geschilderd — en ten aanzien van vele andere werken, van welke de figuren aan dezen meester worden toegeschreven, is dit ten minste twijfelachtig. Met nadruk wijst Hofstede de Groot in zijn „Kritisches Verzeichnis” (IV, blz. 479) er op, dat men reeds vroeg de stoffeering van vele schilderijen, welke in de manier van Van de Velde geschilderd was, aan dezen meester zelf heeft toegeschreven en dat ook herhaaldelijk schilders, die hun werken wel eens door zijn penseel hadden laten opsieren, later zelf in diens trant zijn gaan werken.

Daar derhalve bepaalde bewijzen voor Van der Haagens onbekwaamheid in het schilderen van figuren ontbreken, behoeven wij het niet a priori uitgesloten te achten, dat deze daartoe niet in staat was. Nu vraagt men zich af, hoe degene, die de — valsch gebleken — signatuur op het zelfportret aanbracht en die het etiket op de achterzijde plakte, ertoe gekomen kunnen zijn daarvoor den naam te kiezen van een meester, van wien geen enkel portret bekend was. Zij moeten daartoe een bepaalde reden gehad hebben. Zucht om een hooger prijs te maken kan daartoe moeilijk geleid hebben, daar de prijzen van Van der Haagens werken nimmer bijzonder indrukwekkend zijn geweest. Wat ligt meer voor de hand dan de veronderstelling, dat op een van de afgezaagde stukken een authentieke signatuur aanwezig is geweest en dat deze op het intact gelaten gedeelte is gecopieerd? Een dergelijke handelwijze valt op te merken bij vele teekeningen, van welke men de door Van der Haagen aangebrachte topografische aantekeningen met diens handteekening heeft afgesneden doch waarbij men deze op de achterzijde, geheel of ten deele, heeft genoteerd²⁾).

Beschouwen wij thans den afgebeelden persoon nader. Hij maakt een vrij jeugdigen indruk; zeker is hij niet ouder dan veertig jaar, doch de gevulde partij bij de kin doet veronderstellen, dat hij de dertig toch wel gepasseerd zal zijn. De zeer uitvoerig geschilderde kleeding maakt een vrij nauwkeurige dateering mogelijk⁴⁾. De kraag geeft geen voldoende aanwijzing, daar deze in dien vorm gedurende langen tijd voorkomt naast de kleinere kraagjes. Het openvallen van het wambuis, waardoor het hemd zichtbaar wordt, komt reeds spoedig na 1640 voor. De wijd plooiende hemdsmouw, die in het split van de bovenmouw van het wambuis zichtbaar is, en het korter worden van die mouw wijzen op een mode, die wij omstreeks 1650 voor het eerst waarnemen. Ook de wijde, klokvormig uitstaande, broek duidt op een ontstaan in de vijftiger jaren. Het geheele kostuum vertoont groote verwantschap met dat van den „Capitaine entrant en garde” in het 1650 te Lyon verschenen anonyme „Traité de l'exercice militaire” en van den jongen op het 1649 gedateerd werk van G. van den Eeckhout in het Haagsche Gemeentemuseum (afgebeeld in Meded. v. d. Dienst voor K. en W. II, bladz. 244). Neemt men in aanmerking, dat Van der Haagen in

lantschap van Joris van Hage gereet door Leuf de Jong” in den inventaris van Mr. Eeuwout Blanckert (a. v. bladz. 44).

(1) Gelre XVIII, 1915, bladz. 135.

(2) B. v. „Gezicht op Delft” (H 42, Verz. M. J. F. W. van der Haagen te 's-Gravenhage, vroeger verz. O. Huldshinsky te Berlijn), „Gezicht op den Eltenschen Berg” (H 138, Prentenkabinet te Berlijn).

(3) Op de veiling bij Esher en Surrey, 's-Gravenhage 12 December 1927, kwam onder no. 74 voor een portret van een dame, de rechterhand rustend op een tafel, waarop zich — evenals bij ons paneel het geval is — een rood tapijt bevindt (H 2; hoog 100, breed 87 cm.). Blijkens den catalogus was het gemerkt „J. Hagen 1669”; het doek is indertijd aan onze aandacht ontsnapt, zoodat wij de signatuur niet hebben kunnen verifieeren.

(4) De gegevens omtrent de kleeding danken wij aan de welwillendheid van Dr. Fr. van Thienen.

Afb. 5. Godfried Schalcken. Den Haag.

Joris van der Haagen. Zelfportret ± 1650.

1615 of 1616 geboren is en in 1650 derhalve omstreeks 35 jaar oud was, dan blijkt het bovenstaande een versterking te vormen van de veronderstelling, dat wij hier een zelfportret van dien meester voor ons hebben.

Daar geen ander portret van den schilder bekend is, kunnen de gelaatstrekken weinig aanwijzingen geven. Echter beschikken wij over een groot aantal portretten van nakomelingen van Joris van der Haagen van het eind der XVIIIde eeuw tot heden. Een aantal van de hen typeerende trekken meenen wij bij den afgebeelden persoon terug te vinden, als het hooge voorhoofd, den niet smallen neus, de vrij breede onderlip. Wij zijn ons wel bewust, dat we ons hier bevinden op een rijkelijk met voetangels en klemmen bezaaid terrein, maar meenen toch gerechtigd te zijn ook aan dit punt een zekere waarde toe te kennen, nu niet alleen vele „leeken” zeggen een duidelijke gelijkenis met sommige thans levende nakomelingen te onderkennen doch tevens een alleszins bevoegd deskundige op dit gebied als Prof. Dr. J. F. van Bemelen deze geenszins denkbeeldig acht.

Concludeerend meenen wij dus het paneel met groote waarschijnlijkheid als een zelfportret van den schilder Joris van der Haagen te mogen te boek stellen.

EENIGE TEEKENINGEN IN HET PRENTENKABINET TE LEIDEN

DOOR R. JUYNBOLL.

Uit de geschiedenis van de Engelsche schilderkunst in de XVIIde eeuw is de figuur van Anthony van Dyck evenmin weg te denken als die van Holbein in die van de XVIde eeuw. Engeland heeft gedurende deze twee eeuwen wel een aantal technisch vaardige meesters bezeten, maar deze hebben niet de richting bepaald, die de kunst van het land genomen heeft. Als in de XVIIIde eeuw de schilderkunst in Engeland opbloeit, is het wederom Van Dycks kunst, die bevruchtend werkt.

De Vlaamsche meester vertoefde in den winter van 1620—1621 in Engeland; van belang is evenwel zijn verblijf aldaar van 1632—1641, dat slechts door eenige reizen naar het vasteland onderbroken werd.

Als wij het later toegevoegde opschrift geloof mogen schenken, is nog in het eerste jaar van Van Dycks werkzaamheid in Londen het portret van Lord Philip II Wharton ontstaan, dat tot voor kort in de Hermitage te Leningrad bewaard werd en dat naar verluidt naar Amerika zou zijn verhuisd. Het is dit portret, waarnaar het Prentenkabinet te Leiden een teekening bezit, die wij hierbij afbeelden¹⁾ (Pl. X afb. 1).

Men ziet op het eerste gezicht hoe de geheele compositie tot in details is overgenomen; slechts heeft het model een geheel anderen kop gekregen, die slecht past bij de aristocratische figuur en die bovendien afwijkend genoemd mag worden van het type van Van Dyck. Het spreekt vanzelf, dat de Vlaamsche meester niet de auteur van schilderij en teekening beide kan zijn. Voor de hand ligt, dat de teekening door een navolger, of zoo men wil, copiïst vervaardigd is. Het wil ons voorkomen, dat onder de navolgers van Van Dyck, die gelijk bekend, zeer talrijk geweest zijn, Pieter van der Faes, beter bekend onder zijn Engelschen naam Sir Peter Lely, het meest in aanmerking komt. Van dezen meester zijn inderdaad copieën naar Van Dyck bekend. Uitdrukkelijk zij vermeld, dat de teekenkunst van de andere van Dyck-

(¹) Inventarisnummer 2292; de afmetingen zijn: H 231 B 183 mM.

navolgers, w.o. A. Hanneman en talrijke Engelsche Meesters, nog onvoldoende bekend is, dus dat de mogelijkheid openblijft, dat één dezer dii minores de auteur is. Voor een toeschrijving aan Lely zelf spreken evenwel verscheiden stilistische gronden: de teekening voegt zich zonder bezwaar in het thans bekende werk van Lely in.

Onder het belangrijkste teekenwerk van den meester behoort de serie z.g. herauten (beter: ridders van den Kouseband), waarvan zich exemplaren in Amsterdam, Weenen en in particulier bezit bevinden. De saamhoorigheid, alsmede het auteurschap van deze serie waren reeds bekend, toen Randolph Schwabe er nogmaals de aandacht op vestigde in een artikel, dat in 1928 verscheen¹⁾. Bij deze serie moet o.a. nog een teekening in Berlijn gevoegd worden²⁾. Ook portretteekeningen van Lely zijn bekend, waarover C. F. Bell spreekt in een artikel in de „Annual of the Walpole Society”, volume V (1917)³⁾.

De Leidsche teekening is in zwart krijt uitgevoerd op blauw papier; de witte hoogsels zijn grootendeels afgesleten. Deze techniek is volkomen dezelfde als die van de serie van de kousebandridders. De wijze van teekenen, het zacht opzetten van de lijn, het vermijden van elke hardheid, het schilderachtig effect, het vermogen om het oppervlak van stoffen weer te geven, dat alles komt volkomen overeen met den stijl van Lely. Beter bewaard is de andere zijde van de Leidsche teekening (Pl. X afb. 2), die ons tevens een beter begrip van het kunnen van den artiest geeft. Wij hebben hier een vlug maar raak opgezette vrouwelijke naaktfiguur voor ons, waarbij de juiste vormbeheersching het meest opvalt. Deze teekening is in ieder geval den meester waardig en bezit bovendien iets Hollandsch in haar karakter, dat wij bij Lely natuurlijk kunnen verwachten.

Men vergelijkte in dit opzicht teekeningen van meesters als Govaert Flinck of Jacob Backer. Het scherpe en hoekige is in zulke teekeningen vermeden om plaats te maken voor zacht vloeiende lijnen. Bij Lely spreken deze lijnen niet ieder op zich zelf, maar zij bepalen in hun smeltende samenstelling, het karakter van de teekening. Zoowel het lijnenspel als de licht- en schaduwwerking werken samen teneinde het schilderachtig effect te bereiken, dat wij thans met den term „barok” plegen aan te duiden. Onze teekening is niet gesigneerd en lag tot dusverre onder anoniem.

Bij de reorganisatie van de teekeningen te Leiden viel ons oog op een tweetal bladen, (inv. 1699 en 1703)⁴⁾ (Pl. X afb. 3—4) die vragenderwijs op naam van Caspar Netscher lagen. Bij vergelijking met origineele portretteekeningen van dezen meester, o.m. in de Leidsche verzameling aanwezig, bleek al dadelijk, dat deze toeschrijving onhoudbaar is.

Naar onze meening zijn beide werken van de hand van Godfried Schalcken. Deze meester, in 1643 te Made geboren, stond in hooge gunst bij den koning-stadhouder Willem III, dien hij verscheidene malen portretteerde. Sinds 1692 woonde hij — zooals Walpole ons mededeelt — gedurende eenige jaren in Engeland, alwaar hij met Gottfried Kneller moest concurreeren, die na den dood van Lely in 1680 de eerste Engelsche

(¹⁾ „A drawing ascribed to Van Dijkstra” verschenen in „The Burlington Magazine” Volume LIII, August 1928. p. 61 e.v.

(²⁾ Frits Lugt in „Jahrbuch der preuszischen Kunstsammlungen, Band LII, p. 47 (met afbeelding en verdere verwijzingen).

(³⁾ „English 17th Century Portrait Drawings in Oxford Collection”. Deze publicatie hebben wij helaas niet kunnen raadplegen. Over Lely's teekeningen vergelijkte men ook „Old Master Drawings” Volume II (1927) Nr. 16.

(⁴⁾ Zwart krijt; inv. nr. 1699 meet H 288 B 233 mM.; inv. nr. 1703 meet H 230 B 195 mM.

portretschilder was en wiens stijl aan zijn Hollandschen voorganger herinnert. Naast den invloed van Van Dyck doet ook de opkomende hofportretschilderkunst in Frankrijk haar invloed gelden. Wij vermoeden, dat Schalcken het niet heeft kunnen volhouden; wij vinden hem althans in 1698 weer in Den Haag vermeld, alwaar hij met zijn „kaarslichten” veel geld verdiende.

Als portretteekenaar is Schalcken niet al te best bekend. Weliswaar bezit het Leidsche prentenkabinet een teekening van dezen aard, die door Dr. J. J. de Gelder in zijn „100 Teekeningen van oude meesters”, Rotterdam 1920, no. 40 werd gepubliceerd, doch het zijn voornamelijk de geschilderde portretten, die den weg wijzen naar den meester van de beide portretteekeningen.

Als voorbeeld hiervan beelden wij het bekende portret van Mr. Diederick Hoeufft (1648—1709) af, dat zich in het Mauritshuis te 's-Gravenhage bevindt (Pl. X afb. 5). Treffend is de overeenkomst in compositie met het „portret van een onbekenden Heer” (Pl. X afb. 4). De figuur is een weinig zijdelings van de middenverticaal geplaatst, terwijl boven den kop weinig ruimte is gelaten. In beide composities treft de doorkijk in het landschap. De achtergrond bestaat uit een rotswand, die aan den kant met gewassen begroeid is. Dit laatstgenoemde motief is kenmerkend voor Schalcken: wij treffen het ook elders aan, zoo b. v. in het portret van Pieter de la Court, dat deel uitmaakt van de collectie van C. W. F. P. baron Sweerts de Landas te Rotterdam. Niet minder karakteristiek is de als het ware porseleinachtige vleeschbehandeling, de wijze, waarop de oogen, neus en mond zijn weergegeven. Het gladde in de afwerking is waarschijnlijk de reden van de toeschrijving der beide Leidsche bladen aan Netscher. Opvallend zijn voorts de handen, die lichtelijk gemaniëreed zijn en waarvan de structuur verwaarloosd wordt. Kennelijk is hier de behoefte aanwezig een elegante, aristocratische hand weer te geven: hoe verre blijft de meester hier evenwel achter bij de handen van Anthony van Dyck. Schalcken moet de portretten van den illusteren Vlaming goed gekend hebben, gezien zijn reeds boven vermeld verblijf in Engeland. Zijn stofuitdrukking is weinig gevarieerd, het onderscheid tusschen de zijde der costuums zoowel als het staal der harnassen wordt door eene poezelige behandeling grootendeels genivelleerd. Schalcken is in zijn stofbehandeling eentonig en doet in dit opzicht voor Terborgh en Netscher onder. Zijn gladde penseelvoering herinnert soms het meest aan die van Adriaen van der Werff en verraadt tevens den invloed van de techniek van zijn leermeester Gerard Dou.

Het bepaalde type, dat Schalcken aan zijn modellen geeft en dat een nadere individualiseering in den weg staat, komt zoowel in de geschilderde portretten als in de twee teekeningen voor. Eenvormig is ook het weergeven van de golvende pruiken, dat overal eender terugkeert. Voor een toeschrijving aan Schalcken spreekt tenslotte ook het toepassen van de doorlopende, schuinsche harceering, die ook in no. 1870, een valsch gesigeneerde doch echte teekening, voorkomt.

Wat tenslotte de dateering betreft zouden wij den tijd omstreeks 1680 willen voorstellen, een datum waarmede het costuum in overeenstemming is.

TEEKENINGEN TOEGESCHREVEN AAN JACOB BINCK

DOOR DR. J. J. DE GELDER.

Tusschen prenten vond ik jaren geleden de teekening (zie afb. 1), die thans onder no. 2326 is geïnvventariseerd, een illustratie van Daniël in den leeuwenkuil. Op het eerste gezicht toont deze teekening gelijkenis met een uit de hand gekleurde photo-mechanische reproductie. De lijnen van de penteekening zijn zwart, alsof zij met Oostindische inkt zijn getrokken.

In de VIIIste Veröffentlichung der Graphischen Gesellschaft (Berlijn 1908) onder den titel „Inkunabeln der Graphik der Deutschen und Niderländischen Radierung” is een grof geëst landschap met fantastische paleis-bouwsels (zie afb. 3) in den trant van Albrecht Altdorfer's composities afgebeeld. Deze ets is blijkbaar van dezelfde hand als de Leidsche teekening. Dadelijk in het oog vallend is de overeenkomst van de torenbekroningen en de eigenaardige wolkenvormen. Bovendien is zoowel op de teekening als op de ets het jaartal in de lucht geschreven op dezelfde wijze als vooral Wolfgang Huber dit pleegt te doen.

Hoewel de teekening verschillende eigenaardigheden met de Zuid-Duitsche kunst gemeen heeft, is er minder spanning in den zwier der lijnen, minder overtuiging in den geheelen opzet dan bij de oorspronkelijke meesters uit die school en behalve een gebrek aan begrip der vormen in de figuren, ook iets van rustige beschouwelijheid, die uit Nederlandschen invloed moet worden verklaard.

Gustav Pauli stelde in zijn toelichting de ets op naam van Jacob Binck, een weinig krachtig kunstenaar, die jarenlang aan het Deensche hof heeft gewerkt en in 1569 overleed.

Onder zijn vrij uitgebreid etswerk is een groot deel copie naar andere meesters. Pauli voegde in den reeks van zijn oeuvre eenige onbekende of zeldzame nieuwe prenten in, waarvan verschillende gemerkt met Binck's monogram H. C. B.

Het jaartal op de teekening is: 1535, dat op de ets: 1536. Deze laatste behoort tot de verzameling van Friedrich August III, thans in het Prentenkabinet te Dresden.

Wanneer Pauli's toeschrijving aan Binck juist mocht blijken te zijn, is stellig ook de Leidsche teekening van dezen meester.

De episode uit de historie van Daniël, die in deze teekening is afgebeeld, wordt verhaald in „Het vierde aanhangsel van Daniël”, namelijk „De Historie van den Bel ende den Draeck te Babel” (22—41).

Daniël, door den Babylonischen koning, die de bedreiging van zijn vertoornd volk niet dorst weerstaan, in den leeuwenkuil geworpen, werd door de uitgehongerde dieren niet verscheurd, door God beschermd.

Het verhaal luidt: „(32) Ende Habakuk de Propheet was in Judea ende hadde eenen pap gekooct ende hadde broot gebrockt in een diepe schotel, ende ginck in in het velt om 't zelve de maeyers te dragen.

(33) Ende de Engel des Heeren seyde tot Habakuk: Draeght dat middagh eten dat ghy hebt, na Babylon aen Daniël in den kuyl der leeuwen.

(34) Ende Habakuk seyde: Heere ick en hebbe Babylon noyt gesien, ende en weet niet waar de kuyl is.

(35) Doe vattede de Engel des Heeren hem by het hoofd, ende draghende hem met het hayr syns hoofts, voerde hem over na Babylon na den kuyl, door de dryvinghe synes Geests.”

Afb. 4. Godfried Schalcken. Leiden.

Afb. 3. Godfried Schalcken. Leiden.

Afb. 1. Pieter Lely. Toegeschreven aan —. Leiden.

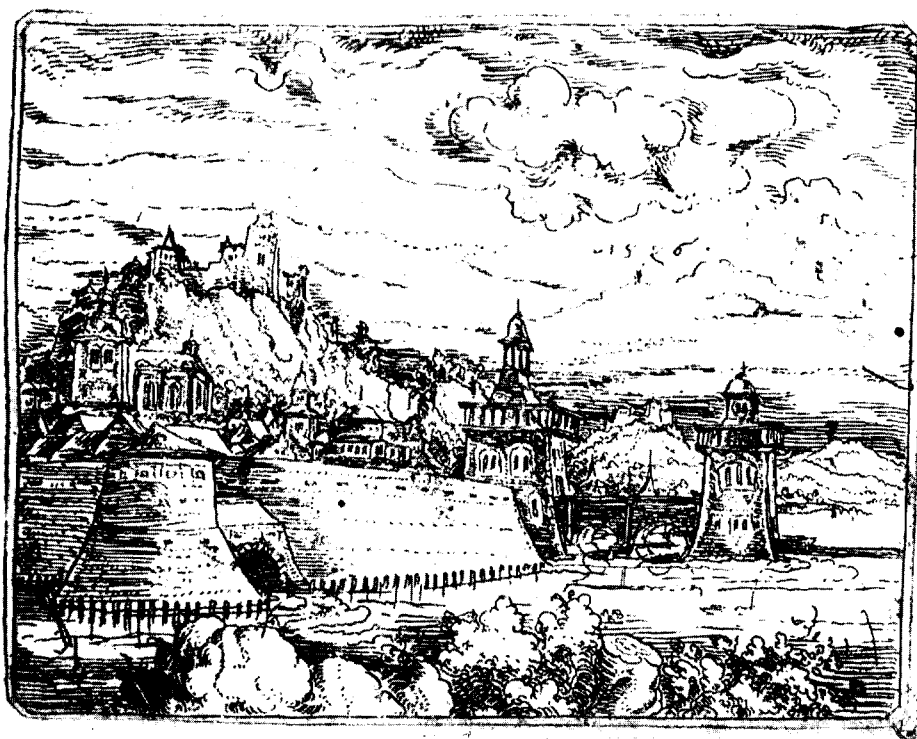
Afb. 2. Verso van Afb. 1.

Afb. 1. Teekening in het Prentenkabinet te Leiden.

Afb. 2. Teekening in het Prentenkabinet te Dresden.

Jacob Binck. — Afb. 3. Ets in het Prentenkabinet te Dresden.

Daniel werd zoo ook voor verhongering behoed. Zeven dagen was hij in den kuil, toen de koning kwam „om rouwe te toonen over Daniel”. Volgt diens redding. De Koning wordt op de Leidsche illustratie tegelijk afgebeeld.

Het schijnt, dat het Leidsche blaadje ontworpen is voor een reeks van illustraties bij het Oude Testament, althans een andere teekening van dezelfde hand, welke evenals de hier besproken ets in het Prentenkabinet te Dresden wordt bewaard (zie afb. 2) heeft met de Leidsche tal van uiterlijke overeenkomsten: zelfde maat (de Leidsche 190—161, de Dresdensche 182—159 millimeter), zelfde papiersoort (gelijke afstand tusschen de waterlijnen), zelfde dateering (beide dragen in de wolken geschreven het jaartal 1535).

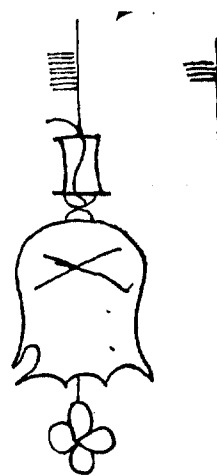
Het Leidsche blad heeft een watermerk (zie afbeelding), dat veel gelijk op Bricquet, *Les Filigranes* III, 9864 en 9861, en het is met waterverf gekleurd, terwijl de Dresdensche teekening ongekleurd is.

De laatste werd indertijd door K. Woermann als werk uit de Frankische school gepubliceerd in: *Handzeichnungen Alter Meister im Königlichen Kupferstich-Kabinett zu Dresden München*, 1896 III, no. 14.

Het onderwerp der voorstelling is uit de historie van den profet Jona, waarvan in het boek Jona (Hst. III Capittel, 5) wordt verhaald: „Jona nu gingh ter stadt uyt ende settede sich tegen 't oosten der stadt; ende hy maeckte sich aldaer een verdeck, ende satt daer onder in de schaduwe tot dat hy saghe wat van de stadt soude worden”.

De teekeningen zijn beide gemaakt in den tijd, dat Jacob Binck in Denemarken vertoefde; in hetzelfde jaar 1535 heeft hij een geëtst portret van den Deenschen koning Christiaan II gemaakt.

Zijn aanraking met de Nederlandsche Kunst is echter ouder: in 1529 schijnt hij reeds in Brussel vertoefd te hebben, in 1549 en 1552 is hij te Antwerpen geweest. Wellicht komen nog eens andere composities uit dezelfde reeks voor den dag.

AMSTERDAMSCH E PRACHTBANDEN OM ARMENISCHE BIJBELS

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK.

De lezers van dit Jaarboek zullen waarschijnlijk niet dikwijls in de gelegenheid wezen de *Revue des études arméniennes* in te zien. Slaan zij evenwel het achtste deel van dit tijdschrift op, dan zullen zij, aanvankelijk zonder twijfel tot hun groote verwondering, daar een fraaien en zeer eigenaardigen prachtband vinden afgebeeld, vóór- en achterplat en drie rijk vergulde en beschilderde sneden, een band die blijkbaar een zeer opmerkelijk voortbrengsel is van de binderswerkplaats van Magnus te Amsterdam ¹⁾. De tekst bij deze afbeeldingen is geschreven door den Heer Frédéric Macler, den bekenden kenner van Armenische zaken. Aan hem, dien wij reeds zoo zeer verplicht zijn voor zijn studiën over de Armeniërs in Nederland en over de Armenische boeken en handschriften in onze bibliotheken ²⁾, dank ik thans ook de voorbeelden voor de bij deze notitie gevoegde afbeeldingen en de vergunning om den door hem ontdeekten band hier nog eens ter sprake te mogen brengen.

De prachtband, die wordt bewaard in de Bibliothèque nationale te Parijs, is gelegd om een exemplaar van den Bijbel in het Armenisch, die is uitgegeven te Amsterdam in het jaar 1666 door de zorgen van Oskan. — Oskan is geboren te Ispahan, waarheen zijn ouders, die uit Erivan afkomstig waren, in het begin van de 17de eeuw waren gedeporteerd ³⁾. Later kon hij naar Armenië terug keeren en hij leerde daar, in de bisschopsstad Etschmiadzin, den Dominicaner monnik Paolo Piromalli kennen, die door paus Urbanus VIII naar het oosten was gezonden om de oostersche talen te bestudeeren. Zij onderwezen elkander wederkeerig hun moedertaal en bij Oskan ontwaakte de wensch om de westersche beschaving te leeren kennen. Reeds toen moet hij de behoefte hebben gevoeld om door gedrukte boeken in de Armenische taal, vooral door een gedrukten Bijbel in het Armenisch, de nationale Armenische cultuur te verheffen. Met pater Piromalli schijnt Oskan, na de wijding tot bisschop te hebben ontvangen, naar het westen te zijn gegaan, eerst naar Smyrna en verder naar Livorno, waar reeds werken in het Armenisch waren gepubliceerd. Hij slaagde er evenwel niet in, daar met zijn uitgaven te beginnen en ook te Rome mislukten zijn pogingen, maar ten slotte verkreeg hij toch een toezegging voor geldelijke hulp van enkele zijner landgenooten te Livorno en hij vertrok naar Amsterdam om te trachten daar een drukkerij te vestigen, waar hij zijn voornaamste plan, het uitgeven van den Armenischen Bijbel in druk, zou kunnen verwezenlijken.

Te Amsterdam hadden zich reeds, waarschijnlijk niet lang na 1625, eenige Armeniërs gevestigd en omstreeks 1660 was daar een vrij talrijke Armenische kolonie ⁴⁾.

(¹) F. Macler, *La reliure de la bible arménienne de Oscan conservée à la Bibliothèque nationale de Paris*. — *Revue des études arméniennes*, VIII (1928), bladz. 7 tot 17.

(²) Men vergelijke het rapport over de studiereis van den Heer Macler in Nederland, verschenen in de *Nouvelles archives des missions scientifiques*, XII (1924), dat onder anderen den catalogus bevat van de Armenische handschriften der Universiteitsbibliotheek te Leiden, en zijn catalogus der Armenische boeken in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, die is opgenomen in de *Revue des études arméniennes*, VI (1926), bladz. 71 tot 148.

(³) De volgende gegevens zijn ontleend aan de verhandeling van F. Macler, *Revue des études arméniennes*, VI (1926), bladz. 77 en volg.

(⁴) Over de Armenische kolonie te Amsterdam is niet veel bekend. Vergl. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, III (1891), bladz. 1—19, en de memorie, door De Roever opgesteld voor den consul-

Voorname lijk schijnen de Armeniërs te hebben gewoond aan de Dijkstraat, de Boomsloot en enkele naburige straten. Aan de Boomsloot is ook in 1714 een Armenische kerk gesticht, waar nog tot in de 19de eeuw dienst werd gehouden.

Bisschop Oskan vond dus te Amsterdam een gunstige omgeving om in te werken en inderdaad heeft hij daar, nadat reeds in de jaren 1660 tot 1664 een aantal boeken in het Armenisch waren verschenen¹⁾, in het jaar 1666 den Armenischen Bijbel voor het eerst in druk kunnen uitgeven. Het is een respectabel werk in klein quarto-formaat van 834 bladzijden, gezet in twee kolommen en versierd met illustraties, initialen en andere decoratie in metaal gesneden.

Over de voorgeschiedenis van den druk zijn wij, jammer genoeg, niet zeer nauwkeurig ingelicht. Wij kennen het contract²⁾, dat de Armeniër Matheus Avac op 27 November 1658 heeft gesloten met den lettergieter Christoffel van Dijck over het vervaardigen van Armenische letters, namelijk „170 pensoenen en 240 madrisen op text corpus en noch 170 pensoenen en 240 madrisen op een cleyner corpus Armenische letteren om den Bibel te drukken”. De letters schijnen nog te bestaan en te worden bewaard in het Armenische klooster in de lagune bij Venetië³⁾. Verder kennen wij een aanbeveling van den apostolischen vicaris Johannes van Neercassel, gedateerd 22 October 1668, aan den secretaris der Propaganda voor den priester Karapet Vardapet, die naar Rome werd gezonden door den Armenischen bisschop Uschanus (dat is bisschop Oskan) om de pauselijke goedkeuring te vragen op den te Amsterdam gedrukten Armenischen Bijbel⁴⁾. Wij weten, dat deze Armenische priester een broeder was van bisschop Oskan en dat er te Amsterdam nog een tweede broeder, genaamd Awetis, is geweest⁵⁾. Beide hebben zij deelgenomen aan het werk van het drukken.

Over het vertrek van Bisschop Oskan uit Amsterdam zijn wij ingelicht door een protokol van 30 October 1705, waar hij als Thomas Wardapiet en als aartsbisschop wordt genoemd⁶⁾. In dat protokol worden een aantal werken opgesomd, die hij in de laatste tien jaren, van 1695 tot 1705, te Amsterdam had laten drukken. Daarbij vindt men ook een Armenische vertaling van de Nafvolging van Christus door Thomas a Kempis. Aartsbisschop Oskan verklaarde, dat hij met zijn geheele drukkersmateriaal naar Armenië wilde terugkeeren.

Het exemplaar van den Bijbel van Oskan te Parijs⁷⁾ is, behalve om den fraaien

generaal van Turkijë te Amsterdam, bewaard in het Gemeente-archief, gedrukt bij F. Macler, *Nouvelles archives des missions scientifiques*, XXII (1924), bladz. 483 tot 492. — Blijkbbaar was De Roever in het bezit van meer gegevens over de Armeniërs te Amsterdam.

(¹⁾ De heer Macler geeft, *Revue des études arméniennes*, VI (1926), bladz. 75 tot 76, een lijst van de Armenische boeken, die te Amsterdam zijn gedrukt, naar de Armenische bibliografie, uitgegeven in 1883, en de geschiedenis van de Armenische drukkerijen, uitgegeven in 1895, beide te Venetië, in het Armenisch door de drukkerij der Mechitaristen op het eiland San Lazzaro in de lagune.

(²⁾ Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays Bas du XVe au XIXe siècle* (1908), bladz. 69; vergl. M. M. Kleerkooper en W. P. van Stockum Jr., *De boekhandel te Amsterdam* (1915—1916), I, bladz. 24.

(³⁾ Enschedé, *t. a. p.* bladz. 215. — Bij Enschedé vindt men ook gegevens en afbeeldingen van de Armenische letters, die in 1757 zijn gesneden door Joan Michael Fleischman te Amsterdam, op verzoek van den priester der Armenische kerk Arachiel di Paulo.

(⁴⁾ Kleerkooper en Van Stockum, *t. a. p.* II, bladz. 901. — Dezelfde komt als Carabet Wartabeth voor in een protokol van 21 Februari 1668; daar wordt hij genoemd priester van de Persiaansche natie en als zijn leeftijd wordt opgegeven 43 jaar; vergl. Kleerkooper en Van Stockum, *t. a. p.* I, bladz. 717.

(⁵⁾ N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, III (1891), bladz. 11.

(⁶⁾ Kleerkooper en Van Stockum, *t. a. p.* II, bladz. 900.

(⁷⁾ In de Bibliothèque nationale heeft het boek de signatuur: Res. A. 2319.

band, merkwaardig om een gedrukten brief met een opdracht van dit werk aan koning Lodewijk XIV, gedateerd 1669, die bij den Bijbel is ingebonden. Blijkbaar heeft men dus in dat jaar een exemplaar van den Armenischen Bijbel aan den Franschen koning gezonden met deze opdracht, in de hoop, dat de koning het geschenk zou beantwoorden met een som geld, gelijk dat in den regel geschiedde. Het gezonden exemplaar heeft men door den besten binder te Amsterdam in een rijken band laten binden om aan het geschenk een zoo waardig mogelijk aanschijs te geven¹⁾. Het boek is in de bibliotheek der Fransche koningen gebleven en op die wijze in de Bibliothèque nationale te Parijs gekomen; daar berust het tot op den huidigen dag. De band is dus zonder eenigen twijfel in het jaar 1669 ontstaan.

De band bestaat uit zware houten borden van 27 bij 21 centimeter, die met maroccoleder zijn overtrokken. De snede is ongeveer 8 centimeter dik. De rug vertoont vijf ribben.

Het voorplat (zie afb. 1) is bijna geheel met vergulde motieven gevuld. Men bespeurt vijf lijsten, die telkens door dubbele lijnen zijn gescheiden: eerst een lijst van een rol met kantwerk, vervolgens een lijst van een rol met bladranken en vogeltjes (de bekende rol, die zoo dikwijls door Magnus werd toegepast), dan een grootendeels onversierde lijst met een parelrand afgezet en met enkele ornamenten, daarna een lijst van een smallere rol met bladwerk, ten slotte een lijst met wederom de zelfde rol met kantwerk.

Het door deze lijsten omsloten vak is gevuld met allerlei ornamenten. Voor de hoeken zijn verschillende, dicht bijeen geplaatste stempels gebruikt, waarbij men het bekende stempel in den vorm van een halve maan opmerkt, en in het midden is een ovaal medaljon aangebracht. In dit medaljon is afgebeeld Christus aan het kruis tusschen de Maagd Maria en Johannes. Boven aan het kruis is het tafeltje met de letters I. N. R. I. en het kruis rust op het monogram der letters I. H. S. Onder dit monogram bespeurt men een schedel²⁾, den schedel van Adam volgens de traditie, en boven het kruis staan nog de zon en de maan, terwijl boven de Maagd Maria en Johannes eenige sterren in den achtergrond zijn aangebracht. Het geheel wordt omsloten door een lijst van dooreengevlochte doorntakken.

Het achterplat is op vrijwel geheel gelijke wijze versierd. Alleen is daar in het medaljon in het midden afgebeeld de Maagd Maria staande op de maansikkel met twee zwevende engelen aan elke zijde, die Haar schijnen te ondersteunen. Volgens de meening van den Heer Macler, is dit niet een afbeelding van de Hemelvaart van de Maagd Maria, maar van de Translatie der Heilige Maagd, namelijk het feest ter herdenking van de overbrenging Harer relieken, op 15 Augustus 944, van Edessa naar Konstantinopel, waar zij een plaats vonden in de kerk „in Blachernis”. De Heer Macler herinnert daarbij aan den invloed der Syrische kerk op de Armenische en meent ook in dit geval te moeten denken aan den invloed op de Armenische iconographie van Syrië uit.

Bijzonder rijk zijn de sneden versierd, waar op het verguldsel verschillende voorstellingen in kleuren zijn aangebracht, terwijl enkele ornamenten in het goud zijn geperst. — Op de benedenste snede (zie afb. 2) bespeurt men boven een opgehangen doek en beneden eenige kleurige bloemen en een wit konijn knabbelend op een groen

(¹⁾) Om nog een voorbeeld te noemen, herinner ik aan het exemplaar van den Vergilius, van Nicolaas Heinsius, die door Elsevier is uitgegeven in 1676, met de opdracht en het nieuwe titelblad van 1679, eveneens in een band van Magnus. — Vergl. *Oudheidkundig Jaarboek*, VII (1927), bladz. 108.

(²⁾) Vergl. Marcus XV 22, Mattheus XXVII 33 en Lucas XXIII 33.

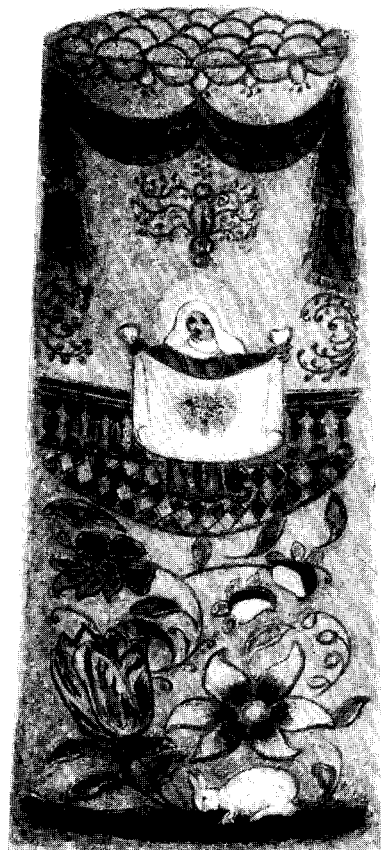

Afb. 5.

Afb. 1.

Prachtbanden van Magnus om Armenische Bijbels.

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

grasveld. Daartusschen staat op een terras met vierkante tegels vóór een balustrade met kolonnetten een vrouw in het gewaad van een non, in beide handen een groote witte doek ophoudend, waarop het Aangezicht van Christus is afgebeeld. De Heer Macler betoogt, dat men in dit geval niet moet denken aan de heilige Veronica met de Zweetdoek, maar aan de legende van Abgar, koning van Edessa, die een doek heeft bezeten, waar het Aangezicht van Christus op was afgedrukt.

De snede op zijde (zie afb. 3) vertoont boven eenige gekleurde bloemen, die men ook beneden bespeurt tezamen met een ooievaar. In het midden is Christus afgebeeld aan het Kruis en boven het Kruis een laag wolken en een driehoek in een ovale omlijsting, het Oog Gods. Naast het Kruis zweeft een engel, die een kelk ophoudt om het bloed van Christus op te vangen.

Bijzonder merkwaardig is de voorstelling op de bovenste snede (zie afb. 4). De versiering is daar op de zelfde wijze ingericht als op de benedenste snede. Boven bespeurt men een opgehangen doek en eenige ornamenten; beneden zijn kleurige bloemen en een witte vogel, een gans of misschien een zwaan, zwemmend in het water. In het midden is wederom een terras met vierkante tegels en een balustrade met kolonnetten. Vóór deze balustrade staat een vrouw met een kroon op het hoofd, een brandende kaars in de rechter hand en een kind op den linker arm. Volgens de meening van den Heer Macler is dit niet een afbeelding van de Maagd Maria met het Kindeke Jezus, daar noch de vrouw noch het kind een stralenkrans heeft. Eerder moet men denken aan de legende van Petronica of Protonica, de legendarische echtgenoot van keizer Claudius. Zij was reeds Christin geworden onder den invloed van Petrus, den apostel, en bij het bezoek, dat zij met haar kinderen bracht aan Jerusalem, was haar dochttertje plotseling gestorven; maar het was weer uit den dood opgewekt door de aanraking met het Heilige Kruis, dat op deze wijze was herkend. Het zouden dus Petronica en haar zoo juist tot het leven teruggekeerde dochttertje zijn, die op de snede hier zijn afgebeeld. De legende wordt in een Armenisch verhaal, dat de Heer Macler afdruckt, uitvoerig medegedeeld.

Het schilderwerk op de sneden is, zonder twijfel, meer kunstig dan fraai, maar het heeft toch een zeker belang. In de eerste plaats leeren wij iets omtrent de manier van werken van den binder. Het is immers duidelijk, dat hij voor dit schilderwerk zeer nauwkeurige instructie's moet hebben gehad van een Armeniër te Amsterdam, zeker van bisschop Oskan zelf; ja, wellicht heeft hij teekeningen ontvangen, die hij moest navolgen. Bovendien zijn deze schilderijen een belangrijke aanvulling van onze kennis der merkwaardige kunst om schilderwerk op de vergulde snede van boeken aan te brengen. Het is bekend, dat deze kunst in de werkplaats van Magnus met bijzondere voorliefde werd toegepast, en ik had vroeger reeds de gelegenheid op verschillende voorbeelden van dergelijk werk de aandacht te vestigen¹⁾. Ik behoef hier slechts te herinneren aan den bekenden band in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam om den Bijbel, die Albert Magnus aan zijn jonge echtgenoot in 1670 ten geschenke heeft gegeven bij hun huwelijk.

Anders vertoont de band een eenigszins afwijkend type, wat de verdeeling van de ornamenten betreft en de verhouding van de vergulde en onversierd gelaten deelen van het leder der platten. Blijkbaar heeft de binder zich eenigszins gehinderd gevoeld door de zware stempels met voorstellingen, die hij in het midden der platten

¹⁾ Vergl. A. W. Byvanck, *Prachtbanden uit de werkplaats van Magnus te Amsterdam*. — *Oudheidkundig Jaarboek*, VII (1927), bladz. 106 tot 121.

moest aanbrengen, terwijl hij anders bij voorkeur in het midden een wat lichter versiering plaatste en meer nadruk placht te leggen op de omlijsting. Men lette op, hoe hij met een zeer verfijnd en geoefend gevoel voor de beteekenis der decoratie de verschillende stempels en rollen over het vlak heeft verdeeld. Ook bij dezen band herkent men terstond den kundigen vergulder, die Magnus was.

Wij kennen nog een tweede exemplaar van den Armenischen Bijbel in een prachtband, een boek dat wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden ¹⁾. Ook in dit deel is een gedrukte opdracht bijgebonden, ditmaal gericht aan Curatoren en Burgemeesteren te Leiden, gedateerd op den diës natalis der Leidsche universiteit, 8 Februari 1670, en ondertekend door Theodorus Petraeus, *linguarum orientalium propagator* ²⁾. Blijkbaar is ook deze Bijbel door de Armeniërs te Amsterdam aan de Curatoren gezonden in de hoop, dat het geschenk met een som geld zou worden beantwoord. Het is intusschen niet bekend, of deze hoop inderdaad is vervuld ³⁾.

De band in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bestaat uit stevige borden van 27 bij 21 centimeter, overtrokken met kalfsleder, dat is gekleurd alsof het schildpad moet voorstellen. De snede is ongeveer 8.5 centimeter dik. De rug vertoont vijf ribben. Voor- en achterplat zijn op dezelfde wijze met kleine stempels en rollen verguld (afb. 5). De versiering omvat een tweetal lijsten, elk bestaande uit een rol van bladranken met vogeltjes, gevat tusschen rechte lijnen, die weder zijn afgezet met kantrollen. In de ruimte tusschen deze lijsten zijn enkele ornamenten aangebracht. Het vlak, dat door de lijsten wordt omsloten, is door zeer fraaie kleine stempels met veel overleg versierd. Het geheel is bijzonder smaakvol van teekening, wellicht smaakvoller dan de zoeven beschreven band te Parijs, waar de kunstenaar, zooals reeds werd opgemerkt, bij het ontwerpen zijner decoratie eenigszins schijnt te zijn belemmerd door de zware stempels in het midden. De snede is op eenvoudige wijze verguld en niet geciseleerd of beschilderd.

In verband met den zoeven beschreven Armenischen Bijbel te Parijs, die door Magnus is gebonden, meen ik thans niet meer te mogen betwijfelen, dat ook de band om den Leidschen Bijbel door Magnus is vervaardigd. Waarschijnlijk zijn de beide banden, en wellicht nog eenige andere, waarvan de verblijfplaats niet bekend is, tegelijkertijd door de Armeniërs te Amsterdam besteld. Zonder twijfel maakt de Leidsche band een eenigszins anderen indruk dan de banden, die men gewoonlijk aan Magnus toeschrijft. Maar waarschijnlijk moet men rekening houden met het andere materiaal, kalfsleder in plaats van marokijn, dat voor den Leidsche band is gebruikt, en moet men op die wijze het verschil verklaren. Door deze beide banden wordt onze kennis van den grootsten Nederlandschen binder wederom eenigszins verrijkt; door de nauwkeurige dateering en door de historische herinneringen, die met deze banden zijn verbonden, hebben zij nog een zeer bijzondere beteekenis.

(¹) Het boek heeft in de Leidsche Universiteitsbibliotheek de signatuur 1367 D 12. — Het titelblad van dit exemplaar van den Armenischen Bijbel, met de kenmerkende initialen die, volgens oude traditie uit vogels en visschen zijn samengesteld, is gereproduceerd bij: W. P. van Stockum Jr., *La librairie l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles* (1910), pl. 72.

(²) Vóór- en keerzijde van dit blad zijn gereproduceerd bij W. P. van Stockum Jr., *t. a. p.* pl. 73.

(³) Er is niets over te vinden in de *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III: 1647—1682.

MODERN MUSEUMBEHEER

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK.

Voor het museumbeheer in Nederland beteekent het bekende Rapport der Museumcommissie een mijlpaal. Dit Rapport bracht de vraagstukken, die het beheer onzer musea toen ter tijd stelde, duidelijk naar voren en voor deze vraagstukken gaf het ook meestal een practische oplossing. Algemeen heeft het Rapport zeer de aandacht getrokken, gelijk blijkt uit de artikels in dit Jaarboek en in het tijdschrift *De Gids*, die aan het Rapport zijn gewijd. Men dacht, dat er een nieuw tijdperk voor onze musea stond te beginnen.

Leest men dit Rapport thans nog eens door, dan vindt men er evenwel veel in, dat voor onzen tijd in het geheel niet meer geldt en dat wellicht ook voor den tijd van tien jaar geleden niet volkomen juist was. Er is, sedert de instelling der Museumcommissie, zeer veel veranderd in de wereld en die verandering komt ook uit in de eischen, die men moet stellen aan het beheer onzer musea. Men hoeft er dus niet over te treuren, dat zoo weinig van het voorgestelde is verwezenlijkt. De reorganisatie van het Rijksmuseum, voorzeker het voornaamste werk op het gebied van museumbeheer in de laatste jaren, is immers slechts voor een klein deel een onmiddellijk uitvloeisel van het Rapport.

Maar het Rapport verspert ook geenszins den weg voor een werkelijk modern museumbeheer. Dat moge uit de volgende uiteenzetting blijken. Het is evenwel niet mijn bedoeling daarbij een overzicht te geven van alles, wat men van het beheer onzer musea mag verwachten. Ik wil slechts enkele gevallen ter sprake brengen, waarin het hedendaagsche museumbeheer, naar mijn meening, is te kort geschoten, ten einde een weg te zoeken naar een meer bevredigenden toestand.

Ik wil beginnen met de afdeelingen van het Nederlandsch Historisch Museum, die zijn tot stand gekomen. Dit Museum, een der belangrijkste voorstellen van het Rapport der Museumcommissie, zal niet volgens het gemaakte plan kunnen ontstaan, in verband met de eischen die men thans moet stellen. Van de eerste afdeeling, die de Praehistorie, den Romeinschen tijd en de vroege Middeleeuwen zou moeten omvatten, vindt men althans een proeve in de Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden te Leiden. Maar deze afdeeling bevredigt niet, voornamelijk door haar tweeslachtig karakter, deels historisch en deels archaeologisch. Een eenigszins sprekend beeld van die lang vervlogen tijden is daar ook niet tot stand gebracht.

Eenigen tijd geleden is „Nederland's geschiedenis ter zee” als een nieuwe afdeeling van het Rijksmuseum geopend en het resultaat van dit deel van het Historisch Museum is ten minste veel beter. Daar, in de fraaie en smaakvol ingerichte zalen, spreekt de geschiedenis onmiddellijk tot ons; daar ontmoeten wij onze vlootvoogden en ontdekkingsvaarders van aangezicht tot aangezicht; daar beleven wij met hen hun krijgsdaden en avonturen. Wie de schilderijen en prenten, de scheepsmodellen en andere voorwerpen met aandacht heeft bekeken, gaat heen met het gevoel, dat zijn horizon is verruimd. Maar tevens koestert hij den hartgrondigen wensch, wat meer te weten te komen van die mannen en die gebeurtenissen, die tot nu toe niet anders voor hem waren dan enkel namen en bloote feiten, en dat is wellicht het duidelijkste bewijs, dat deze afdeeling als een stuk Historisch Museum is geslaagd.

Wil men intusschen dit verlangen naar dieper kennis bevredigen met hulp van

de gedrukte gids, waarin al dat fraais wordt beschreven, dan ondervindt men een teleurstelling. Ja, met dat boekje voelt men zich eenigszins bekocht. Hoedanig men was bekocht, is onlangs aan het licht gekomen door de kritiek van den Heer Warnsinck in het tijdschrift *De Gids* ¹⁾. Daar wordt door iemand, die blijkbaar volkomen op de hoogte is, duidelijk gemaakt, dat deze gids in geen enkel opzicht voldoet; daar wordt gewezen op een groot aantal misvattingen en leemten.

Er zou voorzeker geen reden zijn om hier zoo uitdrukkelijk de aandacht te vestigen op het artikel van den Heer Warnsinck, wanneer daarbij niet een der voornaamste euvels aan het licht kwam, waaraan het museumbeheer van tegenwoordig mank gaat. Ik zou dit euvel willen betitelen als den angst voor de wetenschap en ik meen, dat dit euvel allerlei betreuenswaardige gevolgen heeft, zooals ik met het volgende hoop duidelijk te maken.

Allereerst moet evenwel worden opgemerkt, dat die angst voor de wetenschap bij het beheer der musea zeker niet geheel onbegrijpelijk is, als een reactie namelijk op de toestanden van een vroeger tijdperk, toen het beheer onzer musea wel wat al te wetenschappelijk was. Onze musea werden immers eertijds beheerd, en gedeeltelijk zijn zij ook geschapen, door de archivariissen. Hun beheer was voortreffelijk en men heeft geen recht er met eenige geringschatting over te spreken; het was alleen wat anders dan men het tegenwoordig zou wenschen. Men herinnere zich, bij voorbeeld, het museum te Utrecht in het oude gebouw, zooals het werd beheerd door Mr. S. Muller Fzn. Alle voorwerpen hadden daar hun plaats volgens een wèl overlegd systeem en zij waren voorzien van uitvoerige bijschriften. Hing een voorwerp wat hoog, dan daalde er een band van af naar een lager gehangen etiket en daar vonden de bezoekers alle inlichtingen over de herkomst en de beteekenis van het voorwerp. Dit museum werd geleid met streng wetenschappelijke zorg, door een man die wist wat hij deed en die werkte met een eerlijke overtuiging. Maar een fraai geheel was het niet.

Ik noemde het Utrechtsche museum met opzet, omdat men daar kan opmerken, hoe het principe, dat het museumbeheer moet rusten op wetenschappelijken grondslag, zeer goed is te vereenigen met een smaakvolle opstelling. Dit museum heeft door zijn metamorfose niets verloren. Maar in het Rijksmuseum is, door de reorganisatie, van het oude Nederlandsch Museum wèl het een en ander te loor gegaan. Het is daar, bij voorbeeld, niet meer mogelijk om zich, gelijk vroeger, aan de hand van Vogelsang's onvolprezen meubelcatalogus, nog eens een aanschouwelijke voorstelling te maken van de vormen der meubels en van het kastenmakersbedrijf in vroeger dagen.

Men beschouwe deze opmerking evenwel niet als een klacht. Mijn betoog is gericht tegen een bepaalde mentaliteit bij het museumbeheer en niet tegen een bepaald museum. Er zijn in het Rijksmuseum door de reorganisatie veel fraaie resultaten bereikt, die wij niet gaarne zouden willen missen. Maar die resultaten troosten ons toch niet geheel over het verlies, dat is geleden, en dit verlies is zonder twijfel veroorzaakt door het streven om de wetenschap achteraf te houden.

Als een tweede betreuenswaardig gevolg van dit streven, wil ik wijzen op het verminderen van de verklarende bijschriften bij de voorwerpen in onze musea. Schilderijen worden veelal slechts voorzien van den naam van den schilder; het onderwerp van de schilderij, de naam van den geportretteerde of van de afgebeelde kerk of stad,

(¹) C. J. M. Warnsinck, *De Gids*, October 1932, blz. 68 tot 78; men verg. ook W. Voorbeytel Cannenburg, *Marineblad*, XLVII (1932), blz. 649 tot 655, en H. L. Wichers, *t. a. p.*, blz. 767 tot 768.

blijft meestal achterwege. Dat is, naar mijn meening, niet juist; want het onderwerp van het kunstwerk is toch in vele gevallen het uitgangspunt voor den kunstenaar en het beheerscht ook de artistieke conceptie. Wie thans onbevungen treedt voor de bekende schilderij van Van Dijk in het Rijksmuseum, zal meenen, daar een broertje en zusje wat stijfjes naast elkander te zien staan. Zoodra men weet, dat een jeugdig vorstelijk paar is afgebeeld, zal men de schilderij als een kunstwerk op geheel andere wijze waardeeren, ook al weet men niet, welk paar daar is geportretteerd.

Het publiek, zoo hoort men wel eens zeggen, moet in de musea komen om te kijken en niet om te lezen. Maar daarbij wordt toch vergeten, dat de meeste bezoekers niet hebben leeren kijken. Door het wegnemen der bijschriften berooft men hen van het beste middel om tot kijken te komen. Zeker, het publiek heeft het verlangen om de schoonheid der kunstwerken te ondergaan, gelijk men het noemt, maar het publiek gevoelt ook de behoefte om eenigszins door te dringen in den geest van lang vervlogen tijden, wellicht om zich eenigszins te bevrijden van het drukkende heden. Door deze behoefte kan men het toenemende bezoek aan de musea verklaren en de groote belangstelling voor alle exotische kunst. Het is een der plichten van het moderne museumbeheer om aan deze behoefte tegemoet te komen.

Ik meen, dat men in een museum voor elk voorwerp, of ten minste voor elke groep van bijeen behorende voorwerpen, een verklarend bijschrift mag verlangen. Deze wensch geldt voor een museum, dat uitsluitend aan de kunst is gewijd; voor een Historisch Museum is dit een van zelf sprekende eisch. Maar voor zulk een museum is ook een verklarende, gedrukte gids onmisbaar. Het is dus inderdaad zeer te betreuren, dat de prachtige verzameling van Nederland's geschiedenis ter zee in dit opzicht zoo slecht is bedeed, vooral omdat het met de andere afdeeling van het Historisch Museum, die wij bezitten, niet beter staat. In de gids van de Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden te Leiden zijn, bijvoorbeeld, slechts zeer enkele Latijnsche inscripties geheel correct afgeschreven en verklaard. Ook in dit geval zijn de eischen der wetenschap volkomen genegeerd.

Deze zelfde mentaliteit meen ik ook op te merken bij het nagaan van eenige benoemingen van ambtenaren aan onze musea. Het Rapport der Museumcommissie heeft op dit gebied slechts enkele algemeene verlangens geformuleerd. Maar men mag toch zeker wel dergelijke eischen stellen als voor de ambtenaren aan de archieven: een academische vooropleiding en een gespecialiseerde vakopleiding. Maar hoe gering is het aantal onder de onlangs aangestelden, die aan een universiteit kunstgeschiedenis en archaeologie hebben gestudeerd! Het geval is zelfs bekend van een student, wien een betrekking aan een museum werd aangeboden onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat hij niet verder zou studeeren. In een ander geval werd de voorkeur gegeven aan een bezoldigde hulpkracht boven een afgestudeerde, die had aangeboden als volontair te komen werken; het museum zou blijkbaar door de wetenschap worden besmet. Een hoogst bedenkelijk teeken is het ook, ten slotte, dat geen opvolger van den onlangs afgetreden directeur van het Ethnographisch Museum te Leiden is benoemd, hoewel toch een uitnemend ethnoloog als ambtenaar aan dit museum is aangesteld.

In dit verband moge hier verder worden herinnerd aan eenige berichten in de dagbladen. Onlangs kon men daar lezen, hoe stemming werd gemaakt tegen de benoeming van een directeur eener collectie op grond van het vooruitzicht, dat hij tevens buitengewoon hoogleeraar zou worden aan een universiteit. Het nauwe contact met de universiteit, zoo werd betoogd, zou schadelijk wezen voor de collectie. Deze actie

was nu niet bepaald vriendelijk voor de directeuren van musea, die tevens als buitengewoon hoogleeraar of lector aan een universiteit zijn verbonden, maar daarbij is ook het karakter van de universiteit volkomen miskend. Een universiteit is immers niet alleen een instelling van hooger onderwijs, gelijk er instellingen van middelbaar en lager onderwijs bestaan, maar een universiteit is, als zij haar taak goed opvat, tevens een centrum van wetenschap en studie. Voor dit doel kan de universiteit de musea niet missen, maar het afsnijden van den band tusschen de musea en de universiteit zou ook voor de musea noodlottig zijn. Een ander bericht betrof een aantal voorwerpen, die aan een museum in een universiteitsstad zouden worden geschonken, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat die voorwerpen niet door studenten zouden worden bestudeerd. Ten slotte valt hier nog een poging te vermelden van een museum-directeur om de studie in de vakken, die het naast bij zijn museum zijn betrokken, zoo goed als onmogelijk te maken.

Het heeft dus inderdaad den schijn, dat bij sommige musea het streven bestaat om de werkelijk belangstellenden, en in de eerste plaats hen die de musea als hulpmiddelen der wetenschap zouden willen gebruiken, zooveel mogelijk te weren. De musea, zoo oordeelt men blijkbaar, moeten, met de voorwerpen die zij bevatten en de andere hulpmiddelen waarover zij beschikken, uitsluitend ten dienste staan van de directie. Bij de opstelling en de verdere inrichting der musea wordt alleen rekening gehouden met het gewone publiek. Hoe langer hoe meer wordt aan de smaak van dit publiek tegemoet gekomen, door allerlei uiterlijke effecten, zonderlinge verlichting en bizarre combinaties van kleuren. Sommigen zullen deze manier van inrichten wellicht bewonderen, maar ernstige bezoekers kunnen slechts betreuren, dat op deze wijze zoo weinig rekening wordt gehouden met den allereersten eisch der wetenschap, den eisch van de meest volstrekte eerlijkheid.

Ik wil althans één voorbeeld noemen van een verkeerde manier van opstellen in een museum, waarbij niet alleen de wetenschappelijke beteekenis van het monument niet tot haar recht komt, maar waardoor ook het kunstwerk wordt geschaad: de tegenwoordige opstelling van de Egyptische grafkapel, een der kostelijkste schatten van het Museum van Oudheden te Leiden. Deze grafkapel is een kleine ruimte, toegankelijk voor de nabestaanden, waar offers konden worden gebracht. Op de wanden is daar, in wonderbaarlijk schoone reliëfs, het leven van den doode, voor wien het graf was gebouwd, in beeld gebracht, in tal van tafreelen, maar toch zóó, dat de indruk van een rustig geheel niet wordt verstoord. De bedoeling van deze reliëfs moet zijn geweest, den doode aan de eerbiedige bezoekers in herinnering te brengen om hem ook op die wijze een voortbestaan na den dood te verzekeren. De grafkapel is in hoofdzaak volledig en het kan dus niet moeilijk wezen een opstelling te vinden, waarbij in de eerste plaats wordt gezorgd, dat de zeer kwetsbare reliëfs niet door de bezoekers worden beschadigd, maar waarbij vooral ook de stemming wordt gesuggereerd, die men voor het genieten van deze intieme kunst behoeft. Bij de tegenwoordige opstelling zijn evenwel de reliëfs aan den voornaamsten wand, waaraan de grootste zorg is besteed, geheel onbeschermd en zij zijn bovendien vrijwel onzichtbaar; de grafkapel dient als een doorloop; alle stemming ontbreekt daar ten eenenmale; het karakter van het kunstwerk is volkomen miskend.

De genoemde voorbeelden mogen volstaan om duidelijk te maken, dat het tegenwoordige beheer onzer musea niet in alle opzichten voldoet. Naar mijn meening heeft men te veel belangstelling voor het uiterlijke effect der kunstwerken en gevoelt men

te weinig voor hun innerlijke waarde. Juist die innerlijke waarde, waarop de beteekenis der monumenten als kunstwerken berust, is thans het object der moderne wetenschap der kunst. Het moderne museumbeheer zou op die innerlijke waarde der kunstwerken moeten gericht zijn.

De allereerste eischen voor een goed museumbeheer blijven dus, als altijd, de zorg voor de conservatie der voorwerpen, voor de goede orde en de beschrijving, voor maatregelen om de voorwerpen te kunnen bestudeeren met alle hulpmiddelen die men daarvoor behoeft. Daarna komen de eischen voor het tentoonstellen en voor het voorlichten der bezoekers. Onze verlangens gaan daarbij evenwel veel verder dan vroeger. Want wij zijn niet tevreden, wanneer de voorwerpen zóó zijn opgesteld, dat zij goed tot hun recht komen, en zóó zijn geordend, dat de aandacht der bezoekers terstond wordt geleid naar het belangrijkste. Dat zijn slechts de onmisbare voorwaarden voor het voornaamste, wat wij in een museum verlangen. Wij wenschen, dat door de voorwerpen in hun wèl overwogen rangschikking en met hun omgeving een bepaalde sfeer wordt geschapen; eerst door deze sfeer zullen de bezoekers immers de stemming vinden om werkelijk te genieten van de kunstwerken.

Ook van een museumdirecteur verlangen wij dus meer dan vroeger. In de eerste plaats moet hij beschikken over een groote en zeer veelzijdige kennis, maar vooral moet hij iemand wezen met smaak en van groote algemeene cultuur. Ja, in zekeren zin moet hij een kunstenaar zijn om in de zalen van zijn museum de noodige sfeer te kunnen scheppen en om ook iets van zijn overtuiging te kunnen mededeelen aan de bezoekers. Maar hij zal niets kunnen bereiken, wanneer hij de monumenten van zijn museum niet kent in hun volle beteekenis als een man der wetenschap.

De weg naar een modern museumbeheer is op deze wijze ongeveer aangeduid. Alleen verhindert het euvel, waarvan ik sprak, de angst voor de wetenschap, nog de ontwikkeling. Zullen onze musea een wezenlijke factor worden in het geestelijk leven van Nederland, dan is er bij ons museumbeheer, ten minste bij een deel van dat beheer, een nieuwe mentaliteit noodig. Een commissie zal voor dat doel niet veel kunnen bereiken. Maar wellicht kan onze Bond, die indertijd met zijn Stellingen over het beheer van musea het werk der Museumcommissie heeft voorbereid, ook in dit geval voorgaan. Althans kan onze Bond, als hij wil, een stem laten hooren en vragen om een waarlijk modern beheer voor onze musea.

BERICHTEN OVER VEREENIGINGEN, COMMISSIES EN INSTELLINGEN VOOR HET GEHEELE LAND OF VOOR PROVINCIES EN GEWESTEN.

Rijkscommissie van de Monumentenzorg. Afd. A. In 1930 overleden Mr. Dr. J. C. Overvoorde, sinds de oprichting in 1903 lid der Oude Commissie en sinds 1918 voorzitter der tegenwoordige Afd. en Dr. C. Hofstede de Groot, wier verscheiden een ernstig verlies beteekende, terwijl Ir. J. J. Weve met het oog op zijn leeftijd zijn ontslag indiende. In druk verschenen de Voorloopige Lijst van Friesland en de tweede aflevering der geïllustreerde beschrijving van Maastricht, behandelende de kerkelijke gebouwen met uitzondering der St. Servaas en O. L. Vrouwekerk. Zooals gewoonlijk werden vele inlichtingen verstrekt.

In 1931 overleed de ondervoorzitter J. A. Frederiks,

die zich in zijn 28-jarig lidmaatschap der beide opeenvolgende Commissies voor heur werk veel moeite heeft gegeven. In druk verscheen de Voorloopige Lijst van Noord-Brabant. Wat de geïllustreerde beschrijving betreft vorderde de derde afl. van die van Maastricht, welke de St. Servaas en O. L. Vrouwekerk zal behandelen, en met name het sindsdien in het licht gezonden deel over den Bommelerwaard; voor de deelen Twente en Noord-Limburg is de tekst resp. geheel en grootendeels persklaar, doch wordt nog gewerkt aan de benodigde opmetingen en fotografische opnamen.

Heemschut weerde zich in 1931/2 in velerlei richting, blijkens het op 11 Juni 1932 uitgebracht verslag van den secretaris Arch. A. A. Kok (die daarin vermoedelijk een groot aandeel had!), gelijk b. v. door adviezen omtrent gevels in kleinere plaatsen, adressen tegen ontsierende reclame en grachtendemping, kleine bijdragen o. a. voor het behoud van een standaardmolen te Ede en den laatsten Amsterdamschen walwindas.

Het Adviesbureau behandelde 313 bouwontwerpen, in 282 waarvan een nieuw gemaakt moest worden. In de toekomst zal dit Bureau zich echter in het algemeen terugtrekken uit de provincies, waar een regelmatig werkend provinciaal bureau ontstaan is; in Brabant zal Heemschut echter zooveel mogelijk de taak op zich nemen van een (hier nog ontbrekende) provinciale schoonheidscommissie.

Het aantrekkelijk geredigeerde Maandblad — waarvan naar onze ervaring een sterke propagandistische werking voor de Heemschutgedachte uitgaat — blijkt financiëel zorg te geven; men steune het door het aanbrengen van advertenties!

De *Vereen. Hendrick de Keyser* moest zich in 1931 bepalen, afgezien van den koop van Noord D 30 te Workum, tot de consolidatie der verkregen resultaten, gelijk reeds uit de rubriek „Lotgevallen van Monumenten” duidelijk zal worden.

De *Stichting Menno van Coehoorn*, die reeds stappen deed voor de instandhouding der vestingwerken van Willemstad, Hulst, Gorinchem, enz., heeft zich thans definitief geconstitueerd en tracht leden te werven o. a. door een brochure met een welgekozen reeks foto's van verdedigingswerken in hunne historische opeenvolging (minimum-bijdrage f 2.50, opgave aan „Menno van Coehoorn”, Singel 548, Amsterdam C).

De *Prov. Zuid-Holl. Archaeol. Commissie* verrichtte in 1931 haar gewone adviseerende taak; uit eigen

middelen zeide zij f 200 toe voor de herstelling van het Schachtenhof te Leiden.

Het *Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, een particuliere instelling, welke in die provincie het werk eener provinciale schoonheidscommissie tracht te doen, bepleitte in 1931 bij tal van gemeenten uitbreiding van heur zorg op architectonisch en landschappelijk gebied, behandelde meer dan 200 bouwplannen uit de aangesloten gemeenten — in totaal zijn 34 gemeenten en twee hoogheemraadschappen toegetreden — en gaf eenige adviezen op stedenbouwkundig gebied. In het genoemde jaar werd een speciale Landschapscommissie ingesteld, die zoo spoedig mogelijk wil komen tot eene inventarisatie van de uit een oogpunt van landschapsschoon belangrijke gedeelten der provincie.

Vereen. tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg. Een door enkele afbeeldingen toegelicht verslag verscheen van het verrichte verdienstelijke werk gedurende de eerste kwart-eeuw van haar bestaan, vooral op het gebied van monumentenbescherming, maar ook op dat der monumentenbeschrijving (uitgebracht 18 Juni 1932, overdruk Prov. Zeeuwsche en Middelburgsche Courant); vooral door ijveren en steun voor het behoud en de uitwendige herstelling, enkele malen in samenwerking met „Nehalennia”, van een twaalfstal bouwwerken te Middelburg, waaronder „In de Steenrotse”, en een tweetal daarbuiten, en door steun van de uitgave „Oude Huizen te Middelburg” door den tegenwoordigen secretaris Dr. W. S. Unger.

De *Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen* getrooste zich in 1931 met name veel moeite voor het toen totstandgekomen herstel der huizen nr. 23-24 — n°. 22 was reeds in 1924 gerestaureerd — aan de Groote Markt ten N. van den Kerkboog; buiten haar om werd ten stadhuize in de burgemeesterskamer een ingrijpende verandering aangebracht.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Rijkssubsidies voor monumenten in 1933.

a. Restauratie gereed.

Monument	Kosten	Percentage	Verleend	Uitgetrokken
			vòdr 1933	in 1933.
Amersfoort, O. L. Vr. Toren.	803.181	50	399.000	20.000
Geldermalsen, N. H. Kerk	56.288	40	18.400	4.100
„ Toren	6.000	40		2.400
Goes, Groote Kerk	450.000	66 ² / ₃	268.700	31.300
Loon-op-Zand, R. K. Kerk	75.000	40	15.000	7.500
Utrecht, Leeuwenberg	31.450	40	4.200	4.200
IJsselstein, Toren.	134.600	50	73.572	4.600

b. Restauratie nog niet gereed.

Monument	Kosten	Percentage	Verleend vòdr 1933	Uitgetrokken in 1933.
Abbenbroek, N. H. Kerk	100.000	57 ¹ / ₂	51.750	5.000
Abcoude, N. H. Kerk	26.870	40	5.500	5.250
Alkmaar, Groote Kerk	910.705	50	199.000	25.000
Amersfoort, Kamperbinnenpoort	48.000	40	7.500	6.000
Breda, N. H. Kerk	966.000	50	233.500	24.750
Dieden, Toren.	10.500	±76	3.000	3.000
Dordrecht, Groote Kerk	368.781	50	140.000	22.000
Edam, N. H. Kerk en Toren	315.000	50	120.000	25.000
Ginneken, N. H. Kerk			27.000	Memorie
Gouda, Janskerk		55	259.000	18.000
's-Gravenhage, De Binckhorst.	46.000		5.000	Memorie
Grubbenvorst, R. K. Kerk	10.000	40		4.000
Haarlem, Bavokerk	100.000	50	45.000	5.000
„ Bakenesserkerk	95.000	40	5.000	10.000
„ Janskerk (aankoop en restauratie).	46.000			7.500
Harlingen, Raadhuistoren	36.000		11.000	5.000
Hattem, Toren	53.177	50	18.000	8.590
's-Hertogenbosch, St. Janskerk			177.000	25.000
Hoensbroek, Kasteel.	150.000		41.000	17.000
Hulst, R. K. Kerk	410.000	50	36.000	33.000
Kampen, diverse monumenten	53.700	50	10.000	5.000
Leiden, Pieterskerk	301.000	57	87.520	16.810
Maastricht, Janstoren	39.000	56.7	20.966	1.130
Naaldwijk, N. H. Kerk	240.000	50	3.000	17.000
Rhenen, Cuneratoren	70.000	50	35.000	Memorie
Schiedam, Toren.	55.000	40	20.000	2.000
Schoonhoven, N. H. Kerk en Toren	500.000	50	140.000	45.000
Spijkenisse, N. H. Kerk en Toren .	100.000	60		20.000
Utrecht, Domkerk	615.000	66 ² / ₃	326.750	40.750
Veere, Stadhuis	100.000		30.000	30.000
Waalwijk, N. H. Kerk en dakruiter	120.000	50	9.600	Memorie
Westeremden, N. H. Kerk	50.000	40	75.500	Memorie
Windesheim, N. H. Kerk	32.000	40		6.400
Woudrichem, Toren.	81.297		32.000	850
Onvoorzien.				9.370
				f 529.000

Voor de Rijksmonumenten is voor 1933 toegestaan f 58.500 waaronder f 20.000 voor den Domtoren te Utrecht.

Bij de Memorie van Antwoord werden subsidies in uitzicht gesteld van f 3.000 en f 1.000 in de op f 15.000 en f 5.000 geraamde herstellingskosten der

kapellen te Galder en Heusdenhout (gem. Ginneken) en f 3.600 uitgetrokken voor den aan het Rijk behoorenden z.g. Plompetoren te Koudekerke (gem. Haamstede); deze bedragen zullen gevonden worden uit de toegestane, doch niet dadelijk noodige gelden voor een ander monument.

Provinciale monumentensubsidies.

ZUID-HOLLAND. In 1931 werd uitgetrokken f 119.000, in 1932 f 69.000. Aan loopende subsidies moet in 1933 f 17.000 worden uitgekeerd, terwijl in de winterzitting van 1932 de Staten de volgende nieuwe subsidies hebben bewilligd: voor de Ned. Herv. Kerk te Naaldwijk 20°/_o over 1933/8, de Ned. Herv. Kerk te Schoonhoven 15°/_o in de over-

schrijding der raming van f 300.000 tot ten hoogste f 50.000 en wel f 2500 per jaar over 1933/6 en in totaal f 40.000 gedurende 1937/40, de Groote Kerk te Dordrecht 20°/_o in de voltooiingskosten ad f 129.600 boven f 42.000 gedurende 1933/4, den St. Janstoren te Schiedam 20°/_o in de overschrijding der raming van f 50.000 en wel ten hoogste f 1.000. Hoofdelijke

stemming bleek alleen noodig voor de Naaldwijksche subsidie, welke met 44 tegen 21 stemmen werd aanvaard.

In hunne winterzitting stonden voorts toe de Staten van:

NOORD-HOLLAND: een voortgezette subsidie van f 9.500 voor den St. Bavo, en een van f 9.000 voor de Bakenesserkerk te Haarlem, te verdeelen over verschillende jaren; voorts f 200 in de restauratiekosten van Kerkstraat 1 te Hoorn.

UTRECHT: f 3.000 per jaar in de gedurende de eerstvolgende vier jaren te verwerken f 170.000 aan de Domkerk te Utrecht, het eenige monument van beteekenis, waarvoor tot dusverre alleen de Staat steun verleende.

GELDERLAND: f 200 maximaal in de overschrijding der raming van den gemeentetoren te

Rhenen; aanvragen om subsidie voor de Ned. Herv. Kerk en Toren te Andelst, Eck en Wiel, enz. werden ter nadere bestudeering aan Gedeputeerden teruggezonden.

OVERIJSEL: 10% der kosten, te weten resp. f 720, f 200 en f 600 der tegengevallen restauratie van de Cellebroederspoort te Kampen, welke binnenkort ten einde gebracht zal worden, meerdere werkzaamheden aan den Boventoren te Kampen en den Clemenstoren te Steenwijk, welks bovendeel in 1915 bij de inrichting tot watertoren op minder doelmatige wijze werd hersteld.

LIMBURG: een aanvullende subsidie voor den St. Janstoren te Maastricht van f 900 in de kosten ad f 9.000 boven f 30.000.

Voor **FRIESLAND** en **NOORD-BRABANT** zie hierbeneden.

Lotgevallen van Monumenten.

ALKMAAR. *St. Annastraat 9* met verdienstelijken vroeg-17e-eeuwschen topgevel, dat door de Ver. „Oud-Alkmaar” was aangekocht om het te behouden, is met eenigen Rijkssteun geresitueerd.

AMERSFOORT. *O. L. Vrouwetoren.* De restauratie is na 21 jaar voltooid.

— *Joriskerk.* De kerkvoogdij wil het monumentale zuidportaal laten herstellen.

— *Kamperbinnenpoort.* De herstelling der beide torentjes is gereedgekomen; ze zijn, op initiatief van den gemeente-architect, weer als oudtijds verbonden door een boog met galetij daarboven.

AMSTERDAM. *Monumentenverordening.* Ter aanvulling van het bericht op blz. 21 van den vorigen jaargang diene, dat de stedelijke monumentencommissie reeds meer dan twee jaar geleden een ontwerpmonumentenlijst met een rapport betreffende de hoofdgrachten aan B. en W. heeft overhandigd, opdat dit College zou kunnen beslissen over het bij de opstelling der lijst te volgen principe. Eenigen tijd geleden zijn althans de eigenaars der betrokken huizen aan de bedoelde grachten in kennis gesteld van de voorgenomen plaatsing op de lijst.

— *Rokin.* Van het verbeteringsplan komt volgens Raadsbesluit van 6 Jan. j.l. voorloopig alleen de demping van het water bij het gebouw Industria tot uitvoering, om een parkeerterrein te verkrijgen. Moge zulks niet een nieuwe indirecte aanslag op het Rokin blijken.

— *De Magere Brug* over den Amstel tegenover de Kerkstraat wordt volgens het besluit van den Ge-

meenteraad zooveel mogelijk in den ouden vorm vernieuwd.

— *Engelsche Presbyteriaansche Kerk.* (Begijnhof). Het Kerkbestuur heeft den toren van de pleisterlaag laten ontdoen.

— *Felix Meritis.* De bij den brand beschadigde gevel is opgeknapt. Inwendig heeft men de voormalige groote gehoorzaal op de eerste verdieping, waar zich voordien de binderij der N.V. Holdert & Co. bevond, in waardiger staat gebracht. Het trappenhuis is in aansluiting aan het bestaande een verdieping hooger uitgebouwd, terwijl de tweede en derde verdieping in moderne kantoorruimten zijn herschapen.

— *Huizen Vereeniging Hendrick de Keyser.* De gevels van Brouwersgracht 48/50 zijn hersteld door Arch. Jan de Meyer, die thans voor Amsterdam en omgeving als architect der vereeniging fungeert en ook reeds de verplaatsing en herstelling van het voorm., tot openbare bibliotheek ingerichte raadhuisje te Schoorl leidde. Voorts is bij het bezit der Ver. aan de St. Olofspoort-Nieuwebrugsteeg de vroeg-17e eeuwse trapgevel aan de steeg (nr. 13) onder zijn leiding in den oorspronkelijken staat teruggebracht.

— *Singel 440,* tegenover het Spui, is door Arch. Jan de Meyer op uiterlijk zoo weinig mogelijk schenkende wijze voor modern gebruik geschikt gemaakt.

BEMELLEN (L.). *Pachtboeve.* Het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht wil overgaan tot de noodzakelijke herstelling van den aantrekkelijken in- en uitgezwenkten top (c. 1700?) van den mergelsteenen woonvleugel.

BERGEN-OP-ZOOM. *Raadhuis.* Volgens Raadsbesluit van 29 Juli 1932 wordt de gevel naar een plan van rijksarchitect H. van Heeswijk in eigen beheer gerestaureerd onder toezicht van Monumentenzorg. De Gemeente betaalt de op f 60.000 geraamde kosten, in afwachting der in beginsel voor 1934 toegezegde rijkssubsidie ad 40% en der bij uitzondering niet op 10 doch op 12% bepaalde provinciale subsidie.

BOLSWARD. *Grachtendemping.* Gedeputeerden van Friesland hebben gelukkig 18 Nov. j.l. hunne goedkeuring onthouden aan het besluit tot demping der oude gracht langs Broerestraat en Snorkstraat, waartoe de Raad tegen het advies van B. en W. had besloten. Het College liet zich hierbij grootendeels leiden door het hier na te noemen Kon. Besluit in zake Gorinchem.

BREDA. *Groote Markt 61.* Deze tevoren gepleisterde trapgevel is met steun van Rijk en Gemeente — de Provincie Brabant verleent geen bijdragen voor herstel van aan particulieren behorende huizen — gerestaureerd, wat ook het gezicht uit het N. O. naar het gerestaureerde koor der Groote Kerk heeft verfraaid.

BRIELLE. *Catharinakerk.* De herstelling der bekalking is ter hand genomen. In plaats der verwijderde schadelijke klimopbegroeiing van de oostelijke sluitmuren van het schip zal onschadelijke ampelopsis, een soort wingerd, worden aangebracht.

— *Wijk 2. Voorstraat 84.* Bij de in 1932 voltooide restauratie van den hoofdgevel van dit aan de Ver. Hendrick de Keyser behorende huis door Arch. J. W. Janzen zijn achter de 17e eeuwse ontlastingsbogen boven de vensters der eerste verdieping de oorspronkelijke gothische boogjes (en een enkel aardig kopje) te voorschijn gekomen, welke laatste zijn hersteld.

BURG (TESSEL). *Toren N.H. Kerk.* De restauratie heeft haar beslag gekregen.

DELFT. *Nieuwe Kerk.* De toestand van het schip is dermate zorgwekkend, dat de godsdienstoefeningen niet meer daar, doch in het gerestaureerde koor worden gehouden.

De Minister van Ond., K. en W. heeft f 8000 ter beschikking gesteld van de commissie voor de glazen, welke in samenwerking met het comité voor de 400-jarige herdenking van den geboortedag van Prins Willem I, meerdere gebrandschilderde glazen in het koor wil aanbrengen. De twee glazen, welke in Maart gereed moeten zijn, worden uitgevoerd naar ontwerpen van George Rueter en Jaap Gidding onder leiding van Willem van Konijnenburg, die zelf ook een glas voor zijn rekening neemt.

B. en W. hebben, om na te gaan of eene bebouwing ten Zuiden langs de kerk mogelijk is eene Commissie benoemd van vier leden, waaronder Prof. Ir. J. A. van der Steur als Voorzitter van Afd. B der Rijksmonumentencommissie.

DEVENTER. *Voorm. Bergpoort.* In het afgelopen jaar is door de Afdeling Deventer van den Nederl. Aannemersbond een commissie en een fonds gevormd om, ter voldoening van een ter plaatse reeds lang gekoesterden wensch, deze poort uit het Rijksmuseum naar Deventer terug te brengen. Ze is echter in den Museumtuin gekoppeld aan het front der voorm. Groninger Heerepoort, zoodat amotie van één van beide niet wel mogelijk is. Nu ook te Groningen het benodigde geld voor een gelijk doel bijeen wordt gebracht, hebben de plannen tot terugbrenging (van de veldfronten) der poorten alle kans op verwezenlijking.

DOESBURG. *Koepoortstraat D 231 en 232,* twee verdienstelijke trapgevels met vleugelstukken zijn door Arch. A. A. Kok te Amsterdam aangekocht om ze tegen verbouwing tot winkelpand te behoeden.

DOKKUM. *Ned. Herv. Kerk.* Na verwijdering der vergane houten bedekking waren tal van prachtig-gebeeldhouwde zerken (XVI—XVIII) voor den dag gekomen. Helaas ging het eenige duizenden vorderende herstel van den zeer verzakten zerkenvloer de krachten der gemeente te boven, zoodat opnieuw een houten vloer aangebracht moest worden. Vanwege Monumentenzorg zijn de zerken geïnventariseerd.

— *Molens.* Tot schade van het stadsbeeld zijn aan de Streek een houtzaagmolen en een korenmolen gesloopt.

DONGEN. *Ned. Herv. Kerk en Toren.* De restauratie van dwarspand en koor door Arch. G. de Hoog Hzn., onderdirecteur van Monumentenzorg — waarbij de kruising en het koor tot preekruim, de dwarsarmen tot kosterwoning en kerkekamer zijn ingericht — is voltooid. Het schip blijft, gelijk men weet, als ruïne bewaard en de gerestaureerde toren dient voor gemeentelijke doeleinden. In tegenstelling tot wat men wel eens uit Brabant verneemt, werkt deze oplossing, in de gegeven omstandigheden de best bereikbare, ook op zichzelf gelukkig.

ENKHUIZEN. *Grachten.* Dank zij het pleidooi van Afd. B heeft men afgezien van demping van den Havendijk.

ETTEN. De *Standaardmolen* is gesloopt.

FRANEKER. *Oosterpoortsbrug.* In de zomerezitting van 1932 der Friesche Staten kwam een voorstel aan de orde om deze provinciale brug door een dam — oude voorliefde van den hoofdingenieur van den Provincialen Waterstaat, waarop de Gemeente

zich indertijd minder belust toonde — te vervangen, met de bedoeling niet alleen een beteren toegang tot de stad te verkrijgen, maar ook als schakel in de verbinding Leeuwarden—Harlingen; de gemeente en het rijk zouden in de kosten boven f 7700 elk 50% tot maximaal f 3400 moeten bijdragen. Aangezien dit voornemen een bekoorlijk stadsgezicht zou schaden en vooral doorgaand verkeer in de toekomst een ernstige bedreiging zou vormen voor de gaaf bewaarde binnenstad van Franeker heeft Afd. B bij Gedeputeerden aangedrongen om geen dam doch een nieuwe brug aan te brengen en het vraagstuk der verbindingen in handen te geven aan een bevoegd stedenbouwkundige.

GINNEKEN. *Kasteel Bouvigne.* De Gemeenteraad heeft de restauratie, waarvan de (oorspronkelijk lager geraamde) kosten ruim f 40.000 zullen beloopt, doorgezet.

GOUDA. *Janskerk.* Ter gelegenheid van den tachtigsten verjaardag van Ir. Jan Schouten op 14 Dec. 1932 heeft men gelden verzameld om te trachten hem, nu reeds 28 gebrandschilderde glazen op het atelier in het Delftsche Prinsenhof zijn behandeld, als voltooiing van zijn levenswerk de herstelling mogelijk te maken der drie nog niet gerestaureerde glazen, n.l. die geschonken door de steden Haarlem en Dordrecht en Hoogheemraden van Rijnland in het westelijk gedeelte van den noorderschipbeuk; van de benodigde f 33000 schijnt echter nog slechts ruim f 8000 bijeen te zijn.

'S-GRAVENHAGE. *Stadhuis.* Het fraaie stucwerk van gangen en vooral trappenhuiskeupel is met medewerking van den bekenden hersteller en ontwerper van werk in de Lodewijkstijlen, den beeldhouwer August Alexander te 's-Gravenhage hersteld.

GORINCHEM. *Paardewater.* Bij Kon. Besluit van 30 Juli 1932 is het geschorste raadsbesluit tot demping vernietigd.

GRONINGEN. *Groote Markt 27 (Groote Sociëteit).* Het Bestuur was voornemens het gebouw te verkoopen, waardoor de uiterst belangrijke vroeg-17e-eeuwsche gevel gevaar zou loopen te verdwijnen. Zulks is voorkomen, doordien het huis is overgedragen aan de Vereeniging Hendrick de Keyser, die den gevel hoopt te doen herstellen. Het gebouw wordt voortaan aan de Sociëteit verhuurd.

— *Poortershuisje.* Bij Kon. Besluit van 14 Febr. is het raadsbesluit van 30 Jan. tot demping van het Binnen-Damsterdiep en slooping van het daaraan gelegen, door de gemeente voor eenige jaren juist gerestauteerde Poortershuisje, tot 1 Mei 1933 geschorst,

— *Het Goudkantoor* is, na inwendige herstelling door

Gemeentewerken, beneden tot Scheepvaart- en boven tot Natuurhistorisch-Museum ingericht.

HAARLEM. *Groote Markt 11 (Brinkman).* De herstelling van den gevel, welks ingezwenkte top reeds was gesloopt, is volgens de aanwijzingen van Arch. G. de Hoog Hzn. gereedgekomen (de plaatselijke schoonheidscommissie verwees het geval naar het Rijksbureau). Onder de tevoren den geheelen gevel bedekkende pleisterlaag met geschilderde baksteenvoegen (!) is de prachtige oorspronkelijke steen voor den dag gekomen. De uitslag van het geheele werk, waartoe de N.V. eigenaresse welwillend medewerkte, is van dien aard, dat van een beslist succes voor Monumentenzorg mag worden gesproken.

HARLINGEN. *Raadhuistoren.* De herbouw is in uitvoering. Gemeente en Rijk hebben n.l., waar de Provincie bij haar afwijzend standpunt bleef, hunne bijdragen verhoogd.

HATTEM. *Allersboek A 31.* Daar de toestand van dit z.g. „Pand der Liefde” uiterst bedenkelijk werd, heeft de Min. van Ond., K. en W. uit „Onvoorzien” f 1000 verleend in de f 2300 beloopende kosten der reeds lang aanhangige restauratie.

HEEMSKERK. *Assumburg.* De linker- of zuidoostelijke vleugel van het kasteel is door den Min. van Ond., K. en W. voor twee jaar, te rekenen van 1 Sept. 1932 af, ten gebruike afgestaan aan de Nederlandsche Jeugdherberg Centrale.

DEN HELDER. *Het Huis Langestraat-boek Vlootstraat* met karakteristieke topgevel, een der weinige ter plaatse, is afgebroken.

HINDELOOPEN. *„Scheeve Toren”.* De bij onderzoek vergaan gebleken paalfundeering is door eene in beton vervangen, waardoor het onmiddellijk gevaar voor dit tot dusverre elk jaar sterker hellende monument is afgewend; gezien den slechten financiële toestand der Gemeente verleenden de Min. van Ond., K. en W. en de Friesche Staten voor dit doel subsidies van resp. 60% en 30% der f 12.850 beloopende kosten. Ook de herstelling van den bovenbouw, die men nu ter hand wil nemen, zal de provincie Friesland op dezen voet steunen.

HOENSBROEK. *Kasteel.* De versterking der grondslagen, met het oog op 't doortrekken der mijn onder het kasteelterrein, heeft reeds haar doelmatigheid bewezen: kasteel en omgeving zijn 60 c.M. gezakt zonder dat eenige schade is aangericht. Na restauratie der kelders, welker aanzien zeer verbeterde, is men overgegaan tot herstel der bedaking; vervolgens komen het opgaande muurwerk en de interieurs aan de beurt. Ook de eenig overgebleven verdedigings-toren in den ringmuur is hersteld.

Het vaste gedeelte der brug is vernieuwd. Als toegang tot het kasteel komt een klepbrug in den oorspronkelijken trant naar ontwerp van Arch. G. de Hoog Hzn., die ook na zijn aftreden als onder-directeur van Monumentenzorg op 1 Jan. 1933 het werk zal blijven leiden.

HOORN. *West 72*. De eigenaar, aanvankelijk bereid tot herstelling van den bouwvalligen ingezwenkten top mede te werken, wilde tenslotte de kapverdieping door eene met een plat dak vervangen, hetgeen, gezien de ligging van dezen gevel uit 1750 in het verlengde der Nieuwstraat bij het Roosten met voorm. Tribunaal en Waag, een ernstige ontstoring van het stadsbeeld zou beteekenen. Op grond der plaatselijke monumentenverordening is het betreffende verbouwingsplan echter door B. en W., en in beroep door den Gemeenteraad afgewezen.

HORSEN. *Voorm. R. K. Kerk en Toren*. De aan de burgerlijke gemeente behoorende toren en het schip zijn, zoo goed de beschikbare middelen toelieten, hersteld. Voor eene voortzetting der restauratie — het koor, waarvoor eenige noodmaatregelen zijn getroffen, begint in ernstig verval te raken — heeft het Kerkbestuur geen geld.

HULST. *Wallen*. De prachtig-bewaarde wallen behooren aan de gemeente, doch de voorm. vestinggracht grootendeels aan particulieren; eventueel dreigende bebouwing op daarvoor gedempte deelen der gracht kan echter worden tegengegaan door het weigeren van een uitweg over den wal. Een raadsbesluit van 7 Oct. 1932 tot het verlenen van zoo'n uitweg ten behoeve van een tweetal op een essentieel punt bij de Gentsche poort te bouwen woningen, is 29 Oct. 1932 door de Kroon geschorst.

KAMPEN. *Bovenkerk*. Het portaal van den noorderschipbeuk wordt hersteld naar een ontwerp in modernen geest van Arch. G. de Hoog Hzn.

KROMMENIE. *Voorm. huis Zuiderhoofdstraat 123*. Van dit voor eenige jaren gesloopte huis wilde een inmiddels naar het buitenland vertrokken Zaankanter den gevel met houten Lod. XV top weder opbouwen te Koog aan de Zaan bij het gemeentelijk park en molenmuseum, waarvoor door den Min. van Ond., K. en W. een subsidie in uitzicht gesteld werd. Daarop gaf Arch. A. A. Kok, die behalve den gevel tal van constructie-deelen en sieraden van het bedoelde huis alsmede twee fraaie schouwen uit het in 1931 afgebroken oude raadhuis (voorm. wees- en armenhuis) te Koog wist te achterhalen, zich moeite voor den herbouw, welken hij in 1933 met Rijkssteun hoopt te kunnen uitvoeren.

KUIK. *Toren*. Bij Kon. Besluit van 8 Nov. 1932 is het raadsbesluit van 30 Juli 1932 tot afbraak geschorst.

LEEUWARDEN. De *binnenstad* met haar zoo karakteristieke smalle, diep-liggende grachten wordt geteisterd door groote doorbraken en nieuwe overbruggingen — thans gaat de oude Westerpip bij de samenkomst van Nieuwestad en Schavernek verdwijnen — ter wille van z.g. verkeersverbeteringen.

— *Druifstreek 63* is afgebroken.

LEIDEN. *Raadhuis*. De Raad besloot volgens het voorstel van B. en W. de architecten Mertens, Blauw en Kropholler, alsmede, in amendement op het voorstel, ondanks de meerdere kosten ad f 10.000, de Leidsche architecten Buurman en Van der Laan uit te noodigen plannen te ontwerpen voor den bouw van een nieuw raadhuis op het zoo noodig naar de zijde van de Koornbrugsteeg uit te breiden terrein aan de Breestraat onder behoud van den ouden gevel, bij welk raadhuis in elk geval een toren zal moeten worden geprojecteerd; de heer Dudok was niet bereid gevonden een eventueele dergelijke uitnoodiging te aanvaarden. De Raad bepaalde voorts, dat binnen de rooilijn gebouwd moet worden en geen winkelgalerij aan de Vischmarkt in het plan mag worden opgenomen. Ter beoordeeling der in te dienen plannen is een commissie van advies benoemd, waarvoor B. en W. als leden hadden voorgesteld den rijksbouwmeester Ir. Bremer, den directeur van den Haagschen dienst voor kunsten en wetenschappen Dr. van Gelder, Arch. H. van der Kloot Meyburg, den directeur van gemeentewerken A. M. de Blauw en diens voorganger Ir. G. C. Driessen; de Raad voegde aan deze heeren toe, ter versterking van het aesthetische element, Dr. Ir. Plantenga, directeur der Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage, in verband waarmede het ter beschikking der commissie gestelde bedrag van f 3000 tot f 3750 werd verhoogd. Het plan Dudok is met dit al van de baan.

Bij onderzoek door twee leden van Afd. B en Leidsche autoriteiten is de toestand van den ouden gevel gunstig gebleken. Met het oog op een lateren afbraak en herbouw is een nauwkeurige opmeting gemaakt onder leiding van den bekenden bouwkundige J. A. L. Bom. De overgebleven muren daarachter zijn weggebroken, terwijl ook de fundamenten van het oude stadhuis uitgegraven zijn of worden.

LIENDEN (Gld.) *Ned. Herv. Kerk*. Op de koorwanden zijn drie schilderijen blootgekomen, welke door den sierschilder Jacob Por op kosten der Prov. Geldersche Archaeol. Comm. zijn hersteld.

LOSSER. De voor afbraak bestemde mooie *standaardmolen* te de Lutte, iets ten Z. van den straatweg Bentheim—Oldenzaal, bleef door de goede zorgen der Oudheidkamer „Twenthe”, daarin gesteund door enkele andere lichamen, behouden en is geheel hersteld.

MAASBRACHT. *Toren R.K. Kerk*. Men is met de restauratie begonnen, in verwachting van een later rijkssubsidie.

MAASTRICHT. *Maasbrug*. Eenig misverstand heeft bestaan in zake het afbreken der rechtstandmuren boven de oude bogen. Thans is echter overeenstemming bereikt tusschen den Rijkswaterstaat en Monumentenzorg over den herbouw.

— *Omwalling*. De Gemeente is voornemens over te gaan tot herstel van het belangrijke 13e-eeuwsche gedeelte tusschen Verwerhoek en Achter-de-Molen, indien daarvoor Rijksssteun kan worden verkregen.

MIDDELBEERS. *Voorm. R.K. Kerk*. Het dak van dit fraaie en aantrekkelijk gelegen 15e-eeuwsche kerkgebouw geraakt in verval, wat uiteraard op den duur noodlottig moet werken. Herstel der bedaking, van de contreforten enz. zou echter c. f 10.000 vorderen, terwijl het uiterst bezwaarlijk is een bestemming voor het gebouw te vinden.

MONNIKENDAM. *Haringkade III 129* is door Arch. A. A. Kok hersteld, met Rijksssteun en kleinere bijdragen van de belangstellende vereenigingen, waarbij de sterk hellende gevels door resp. naar achteren en voren drukken in den juisten stand werden teruggebracht.

NAALDWIJK. *Voorm. Synagoge*. De restauratie dezer vroegere kapel van het bekende hofje bij de te herstellen Ned. Herv. Kerk vindt plaats onder leiding van Arch. G. de Hoog Hz. Zulks is mogelijk, doordien de burgel. gemeente, eigenaresse, f 4000 beschikbaar stelde en in 1926 een rijkssubsidie van f 3000 verleend was.

NIEUWPOORT. *Wallen*. Het Rijk verleent een bijdrage voor de instandhouding der boomen op de wallen. De Min. van Binnenl. Zaken heeft nu echter vergunning verleend tot het rooien van twee dezer boomen ten behoeve van den bouw eener woning tegen het binnentalud, onder voorwaarde van een op alle wallen te leggen bouwverbod, waartoe de Raad inmiddels heeft besloten.

NIJMEGEN. *Raadhuis*. De Raad stond 14 Dec. 1932 f 750 toe voor het herstellen der portretten van Willem IV en de ambassadeurs Th. A. H. Straatman en W. van Haeren in de raadzaal.

OPLOO. De *Standaardmolen* te St. Anthonis is gesloopt.

OUDERKERK A./D. AMSTEL. De bekende *bouten klepbrug*, die gevaar liep te verdwijnen wegens den bouw van een nieuwe breede brug op eenigen afstand, zal vermoedelijk behouden blijven. De Provincie is namelijk bereid haar na herstel over te

dragen aan de hier te weerszijden van den Amstel gelegen gemeenten Nieuwer- en Ouder-Amstel, eenig bezwaar leveren nog de kosten van bediening.

ST. PANCRAS. *Ned. Herv. Kerk*. De schilderachtige ligging dreigde door een nieuwen asfaltweg recht langs de kerk te loor te gaan. Mede op raad van Monumentenzorg heeft de kerkvoogdij echter geweigerd grond voor dit doel af te staan en is een andere oplossing gevonden.

RHENEN. *Cuneratoren*. Met de restauratie, onder leiding van Monumentenzorg (Arch. H. Onnes), is een aanvang gemaakt.

— De *Korenmolen* op een tot plantsoen aangelegd bolwerk is door de Ver. v. Vreemdelingenverkeer gekocht en na herstel tot theeschenkerij ingericht.

RODEN. *Ned. Herv. Kerk*. De restauratie door de architecten Kuiler en Drewes is op bevredigende wijze gereedgekomen. Mede op verzoek der kerkvoogdij heeft men met goeden uitslag niet slechts de wanden, maar ook het gemetselde 18e-eeuwsche tongewelf als schoon werk behandeld.

ROTTERDAM. *Voorm. Schielandsbuis*. Besprekingen in den gemeenteraad op 1 Sept. 1932 wekten den indruk, dat het Museum Boymans kans liep om opgeofferd te worden aan voorgenomen stadsverbeteringen. Het schijnt echter, dat voorloopig nog geen gevaar dreigt.

— *Molens*. Door brand zijn het mooie molentje aan het vroegere Veenpad en de molen „De Hoop” aan den Kralingschen Plas verloren gegaan. Door de Ver. „Het Oosten” is voor den bouw van een nieuwen korenmolen op de plaats van „De Hoop” f 3000 aangeboden aan de Gemeente, welke zich echter afgezien van de assurantie-penningen ad f 10.000 zelve geen uitgaven voor dit doel wil getroosten.

SCHIEDAM. Het *Zakkendragershuisje* is door den gemeente-architect in overleg met Monumentenzorg gerestaureerd. Het Rijk kwam de Gemeente tegemoet door eene bijdrage van 40% (f 2200) in de kosten.

SPANBROEK. *Voormalig Raadhuis*. De uitwendige herstelling van dit thans als magazijn van het Witte Kruis dienende karakteristiek gebouwtje door Arch. G. de Hoog Hzn., welke het aanzien zeer heeft verbeterd, is gereedgekomen.

TIEL. *Toren Ned. Herv. Kerk*. Omtrent herstellingen, die de (burgerlijke) gemeente aanvankelijk op eigen gelegenheid wilde uitvoeren, heeft overleg plaatsgevonden met Monumentenzorg.

TOLEN. *Ned. Herv. Kerk*. Op de wanden van het dwarspand zijn 17e-eeuwsche bijbelteksten in cartouche-omraming blootgekomen, waarnaar door den

sierschilder Gerhard Jansen in opdracht van Monumentenzorg een onderzoek is ingesteld.

VELP. *Voorm. Ned. Herv. Kerk.* Een restauratie van dit aardige, langen tijd als pakhuis gebruikte romaansche kerkje is in voorbereiding.

VENLO. *Kapel voorm. St. Jacobsklooster.* Deze in staat van ruïne verkeerende laat-middeleeuwsche kapel is weer opgebouwd om dienst te doen als hal voor het gebouw der gemeentebedrijven. Bij dit werk zijn gedeelten der belendende gewelfde kelders en onderaardsche gangen van het afgebroken klooster gevonden.

WEERSELOO. *Ned. Herv. Kerk.* Aan het gebouw worden in overleg met Monumentenzorg de noodzakelijkste herstellingen verricht; wegens de geringe beschikbare middelen moet een grondige restauratie tot beter tijden wachten.

WESTKAPELLE. De restauratie van den alleenstaanden *ouden toren*, als vuurbaak in gebruik bij de Defensie, welke naar de aanwijzingen van Monumentenzorg door het betrokken Departement sedert 1924 geleidelijk werd uitgevoerd, is thans voltooid.

WESTZAAN. *E 61.* Vervanging van den bouwvalligen, typisch-Zaanschen Lod. XVI voluuttop van dit houten huis door een punttop zal vermoedelijk voorkomen kunnen worden, doordien Rijk en Gemeente de arme eigenaresse tegemoetkomen in de kosten eener behoorlijke herstelling.

WIJERDEN. *Toren Ned. Herv. Kerk.* De restauratie van den laat 15e-eeuwschen toren van dit voor eenige jaren vernieuwde kerkgebouw is gereed gekomen.

WILLEMSTAD. *Vesting.* De vesten worden in rijkswerkverschaffing uitgediept; een voorbeeld voor die provinciesteden, waar men getroffen door groote werkloosheid erover denkt voor altijd het stadsschoon door demping van grachten of sloopen van wallen te vernietigen.

In Jan. 1932 werden ingevolge een verzoek van zijnen Ambtgenoot van Ond., K. en W. door den Min. van Financiën bij de erfpachtsuitgifte van een gedeelte van het westelijk zeeglacis zoodanige voorwaarden bedongen, dat een schendende bebouwing onmogelijk werd. Thans dreigt echter de beoogde bescherming van het zeefront illusoir te worden gemaakt door een leelijk houten loodsje der Rott. Tramweg Mij. op den Veerдам bij den nieuwen aanlegsteiger.

WOERDEN. *Demping Oude Rijn.* Een „Rijncomité” ijvert voor demping van dit midden door de stad stroomende water, ter ontlasting van het verkeer door de smalle Voorstraat, ofschoon het Rijkswegenplan binnen luttele jaren in deze moeilijkheden zal voorzien. In een informeele Raadsvergadering werd reeds een hiertoe strekkend plan aanvaard, dat f 75.000 zou vorderen, mits steun uit het Rijkswegenfonds en van de Provincie zou kunnen worden verkregen.

— *Ned. Herv. Kerk.* Courantenberichten omtrent een voorgenomen vergrooting zijn onjuist. In een der zijbeuken wordt slechts met voorkennis van Monumentenzorg een galerij aangebracht om meer zitplaatsen te verkrijgen.

WOUW. *Pompen.* De herstelling der beide fraai gebeeldhouwde pompen op de Markt voor het raadhuis wordt naar de aanwijzingen van Monumentenzorg in dit voorjaar uitgevoerd.

WYCHEN. *Het Kasteel* is door de Gemeente aangekocht. Het daarbij behoorende, door lanen omgeven terrein, is gered door „Het Geldersch Landschap”, in welks handen vermoedelijk ook het kasteel zal overgaan.

ZWARTSLUIS. De *Ned. Herv. Kerk* wordt in overleg met „Het Oversticht” van een toren voorzien.
M. D. Ozinga.

MUSEA.

ALKMAAR. *Gemeentemuseum.* Aangekocht zijn een portret van Lamoraal, graaf van Egmond, door Adriaen Thomasz Key geschilderd en foto's van verdwenen stadsgezichten. Een tentoonstelling is gehouden ter eere van het honderdjarig bestaan van het Teekengenootschap.
[Verslag over 1931.]

AMERSFOORT. *Flebite.* Een door Van Mierevelt geschilderd portret van Johan van Oldenbarnevelt is aangekocht met bijdrage van gemeente en particulieren. Door bemiddeling van het Dep. van K. en W. kreeg het museum een in het Rijksmuseum bewaarde

wandbetimmering van het Hoogerhuis, vroeger Jachthuis van Jacob van Campen, met door dezen zelf er op aangebrachte schilderijen.

[Verslag over 1931.]

AMSTERDAM. *Amsterdamsch Historisch Museum.* Het verslag der bedrijven, diensten en commissiën der gemeente bevat vóóraan een beschrijvende lijst van de verschillende gemeenteverzamelingen. Gekocht werd, met renteloos voorschot van de Vereeniging Rembrandt, een gezicht op den Montalbaenstoren, geschilderd door Abraham Storck. Dr. M. G. de

Boer richtte een tentoonstelling aan over den Franschen tijd te Amsterdam en stelde daarvan tevens een catalogus samen. De ruimte van het Waaggebouw was daarvoor echter wel zeer beperkt.

De penningverzameling, onder het beheer van den heer W. K. F. Zwiersina, verkreeg tal van aanwinsten.

— *Het Joodsch Museum* geniet tijdelijk gastvrijheid in de beide bovenste torenkamers van het Waaggebouw en stelt daar voortdurend ten toon.

[Verslag over 1931.]

— *Museum van Aziatische Kunst*. De Vereeniging voor Aziatische Kunst heeft in het Stedelijk Museum (Suasso) de beschikking over eenige zalen gekregen, die zij onder leiding van haren conservator den heer H. F. E. Visser, op smaakvolle wijze heeft ingericht en waar een deel van haar bezit in afwisselende tentoonstellingen wordt vertoond. Voor verdere bijzonderheden verwijzen wij naar het Bulletin van de Vereeniging van Vrienden der Aziatische Kunst, dat in het Maandblad voor Beeldende Kunsten is opgenomen.

[N. R. C. 17 April 1932.]

— *Rijksmuseum*. Uit de Verslagen van 's Rijksverzamelingen voor Geschiedenis en Kunst¹⁾ over het jaar 1931: Naar aanleiding van het bereiken van den 80-jarigen leeftijd van den voormaligen Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, werd diens borstbeeld, gemaakt door Toon Dupuis, in het Trappenhuis van het museum naast de borstbeelden van De Stuers en Cuypers onthuld in Januari 1931.

Op 1 November 1930 werd een jarenlange misstand opgeheven door de sluiting van den onderdoorgang van het museum voor het verkeer per as.

A. Schilderijen. Aanwinsten: met medewerking van de Vereeniging Rembrandt en het Nationale Fonds verkreeg het museum de portretten van Sir Thomas Gresham en zijn echtgenoot, geschilderd door Antonis Mor. Door een overeenkomst met den executeur-testamentair van wijlen M. I. E. V. Gravin Oberndorff-de Stuers kon een Hieronymus van Marinus van Reymerswaele worden gekocht. Verdere aanwinsten zijn: een Madonna toegeschreven aan Schiavone, uit hetzelfde bezit, portretten van Jacob van Neck en zijn echtgenoot, geschilderd door Cornelis Ketel. De Commissie voor Photoverkoop schonk een Interieur door Jacob Vrel. Het museum kreeg uit verschillende verzamelingen stukken in bruikleen.

B. Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid. Op de Westelijke binnenplaats zijn fragmenten van bouwwerken opgesteld; hierheen zijn ook gebracht voorwerpen van tin, koper, smeedijzer en een verzameling Duitsche kruiken vermeerderd met de laatste aankopen en geschenken.

¹⁾ In het vervolg wordt hier slechts het allerbelangrijkste uit deze verslagen kort vermeld. De lezer wordt verder naar de geïllustreerde uitgaaf verwezen, die door de Landsdrukkerij wordt in den handel gebracht.

Geschenken: eenige Oostersche tapijten uit de nalatenschap van M. I. E. V. Gravin Oberndorff-de Stuers, eenige stukken kant, Weesper porcelein (geschenk van den heer F. P. Bodenheim). Aangekocht werden gebrandgeschilderde ruiten, waarbij een door Dirck Vellert.

C. I. Nederlandsche Geschiedenis ter zee: Deze afdeeling is thans opengesteld. Zij is verdeeld in drie groepen:

- 1°. Voorwerpen welke een herinnering zijn aan gebeurtenissen of personen;
- 2°. Voorstellingen van zeeslagen en admiraalsportretten;
- 3°. Scheepsmodellen uit de zeventiende en achttiende eeuw.

De rangschikking is naar tijdsorde, terwijl de historie der Compagniën (Oost Indische, West Indische en Noordsche) afzonderlijk is gehouden.

Aanwinsten: een in grijs geschilderd zeestuk van Willem van den Velde den Oude, geschenk van de Vereeniging Rembrandt en van den heer J. de Bruijn. Een geheele kaartenkamer werd gevuld met hetgeen door den heer A. W. M. Mensing in bruikleen is gegeven, terwijl voorts Dr. J. C. J. Bierens de Haan en het Museum Van Gijn te Dordrecht tal van prenten in leen gaven. Eenige bruikleenen werden ten behoeve der afdeeling teruggevraagd.

II. Nederlandsche Geschiedenis te land: Deze afdeeling zal op de Oostelijke binnenplaats worden opgesteld. Aanwinst: een portret van Prins Maurits, na den slag bij Nieuwpoort, waarschijnlijk geschilderd door P. van Hillegaert.

APELDOORN. *Museum Felua*. Met de oprichting der Vereeniging Felua is ook het museum herleefd, waarvan een bestuurslid der vereeniging conservator is. Het museum verzamelt zoowel oudheden, als naturalia, boekwerken en portretten.

ARNHEM. *Gemeentemuseum*. Tot secretaris der Museum-Commissie is benoemd Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel. Het museum ontving ten geschenke het oude orgel van de Chr. Ger. Gemeente te Arnhem, waarover de orgelbouwer, de heer D. van Dam de beschikking had gekregen. Het is een vermoedelijk Nederlandsch werk uit het eind der XVIII eeuw; het wordt hersteld en bij feestelijke gelegenheden in het museum bespeeld.

Aangekocht is eenig te Arnhem gevonden aardewerk. In bruikleen ontving het museum: ten eerste twee groote verzamelingen Aziatisch en Europeesch porcelein, waarbij Delftsch (oud) alsmede Colenbrander-aardewerk en zilverwerken; voorts een collectie Romeinsch, Syrisch-Romeinsch, Egyptisch en eenig Middeleeuwsch glas, alsmede Romeinsch aardewerk.

[Verslag over 1931.]

— *Openluchtmuseum*. De rosmolen uit Zieuwent in Gelderland is opgesteld en dank wordt gebracht aan

den burgemeester van Lichtenvoorde, door wiens bemoeiingen de molen voor het museum is gered.

Ook het rookhuis, een visschershuisje uit de Kerkbuurt op Marken, is nu voor bezichtiging gereed. Het museum verwierf een fragment van een praam, met woonvertrek en haard, als specimen der „kleine behuizingen”. Op initiatief van den heer M. C. Sanders heeft een groep papierfabrikanten uit Eerbeek aangeboden om een waterrad-papiermolen bij den ondersten vijver in het museumpark op te bouwen. Het bedrijf wordt daar dan in werking gesteld met de oude, nog aanwezige installatie.

Het museum ontving in bruikleen van het Rijksmuseum en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap een groote verzameling meubelen en gebruiksvoorwerpen uit Hindeloopen en elders. Ook kreeg het weder vele geschenken, onder andere paardentuigen en -bitten, arresleden, oude lantaarns, destijds op het land gebruikt door den Provinciaalen Waterstaat. Secretaris voor de „Mededeelingen” is thans Mr. W. P. A. Smith. [Verslag over 1931.]

Aangezien de bouw van een nieuw, door Van der Kloot Meyburg ontworpen museumgebouw in zijn geheel door de tijdsomstandigheden niet mogelijk was, heeft men thans een deel daarvan uitgevoerd. Het is gereed en bevat de Nederlandsche kleederdrachten en reeksen gebruiksvoorwerpen, terwijl op den zolder o. a. modellen van molens zijn opgesteld. [Verslag over 1931.]

ASSEN. *Provinciaal Museum*. Voorzitter en Conservator van het museum namen de uitnoodiging aan om zitting te nemen in een comité ter voorbereiding van een Oudheidkamer te Emmen. Het bestuur te Assen voelt overigens meer voor centralisatie. Door den Conservator van het museum werden in samenwerking met de Praehistorische Vereeniging opgravingen verricht te Hijken, en de vondsten in het museum opgenomen. Onder de aanwinsten nemen verder de praehistorische vondsten een groote plaats in, waaronder de Veenburg te Klazinaveen opgegraven. [Verslag over 1931.]

BERGEN OP ZOOM. *Gemeentemuseum*. In een der oudste bouwwerken van het voormalig Markizaat, in de Gevangenpoort, is het gemeentelijk museum geopend. [N. R. C. 31 Maart 1932.]

BEVERWIJK. *Kennemer Oudheidkamer*. Dit museum wordt beheerd en bekostigd door het Historisch Genootschap van Midden-Kennemerland, dat zich in de eerste plaats toelegt op de instandhouding van historische monumenten in die streek. Het museum ontvangt dikwijls geschenken die niet in nauw verband met dit doel staan. Mettertijd wordt hieruit een afzonderlijke afdeling gevormd. De prentenverzameling is thans in omslagen geordend en is op verzoek in het museum te bezichtigen.

[Verslag over 1931.]

BORCULO. *Lebbinkbrugge*. De Vereeniging De Graafschap heeft een aflevering van haar orgaan gewijd aan de geschiedkundige en bouwkundige beschrijving van de Lebbinkbrugge, welke werd aangekocht door de Heuvelstichting om er een museum van te maken, dat het type van een Graafschappelijke boerenwoning vertegenwoordigt [Archief, 1932.]

DELFT. *Gemeentemuseum*. Regenten van het Sint Jorisgasthuis schonken bij de verbouwing gevonden voorwerpen en fragmenten aan het museum. Een gave en zeer merkwaardige kan bleef in het gesticht. Openbare Werken gaf twee gevel-fragmenten, afkomstig van het voormalig Venduhuis in de Voorstraat. De munten zijn beter tentoongesteld.

[Verslag over 1931.]

— *Rijksmuseum. Huis Lambert van Meerten*. Aangekocht zijn: twee Spaansche plafondtegels (XIV eeuw) ter grootte van 430—330—30 mm., de een met geschilderd ornament, de ander met versieringen in relief; voorts eenige voorwerpen van Delftsch aardewerk en 2 stukken Delftsch zilver: een brandewijnkom van 1691 en een schildpad-coupe, met verguld zilveren montuur, vervaardigd door Reinier van Hasselt in 1662. Geschenken werden ontvangen van Mevr. Keijzer-Van der Mandelen en den Heer J. W. F. van der Haagen.

[Verslagen 's Rijks Verzamelingen 1931; zie noot op blz. 64].

— *Het Prinsenhof*. Aanwinsten: een tegel met het portret van prins Willem I, gekocht op de veiling Stuart, een bronzen zoogenaamd Spaansche pot. In bruikleen werd ontvangen van het Mauritshuis een portret van Gaspar de Coligny met diens broeders, van het Koninklijk Penningkabinet verscheiden penningen en munten. Alle tentoongestelde voorwerpen zijn van opschriften voorzien. Een nieuw supplement op den catalogus is gedrukt. Het huis naast de oude conciergewoning is door de Gemeente aan het Rijk in beheer overgedragen. De in 1930 teruggevonden trap kan thans hersteld worden.

[Verslagen 's Rijks Verzamelingen 1931.]

DEVENTER. *De Waag en De Drie Haringen*. De directeur van het museum Dr. M. E. Houck richtte de nieuwe afdeling in, het huis op den Brink met den gevelsteen van 1575 „In di drie vergulden herick”, dat uitwendig den tijd van zijn bouw nog leert kennen, maar van binnen zich voordoet als een koopmanshuis van omstreeks 1700. Het is thans uit overtolligen inventaris van De Waag en meubels (XIX b-c) uit het legaat van Mejuffrouw Palthe gemeubeld.

De Waag verwierf een schouw, type Daniel Marot met schoorsteenschilderij. Het museum kocht eenige praehistorica, nieuwe vondsten. Het kreeg ten geschenke een verzameling van Zuid-Afrikaansche „middle-Stone-age” voorwerpen alsmede van Dr. J.

van de Moer een verzameling praehistorische voorwerpen, welke laatste den naam zal dragen Collectie Berghuis-Van de Moer. [Verslag over 1931.]

DORDRECHT. *Dordrechts museum* werd verrijkt met 8 familieportretten, waaronder schilderijen van Van Ravesteijn en Netscher en uit de school van Van Mierevelt. Het ontving in bruikleen schilderijen van Van Goyen en Van Ruisdael en uit het Armen-, Wees- en Nieuw Armhuis een oude copie naar „Het Gesprek tusschen Croeses en Solon” door Honthorst te Antwerpen geschilderd.

Teruggevraagd door het Rijksmuseum, ten behoeve der afdeling „Nederland's Geschiedenis ter zee”, zijn twee schilderijen. [Verslag over 1931.]

ENSCHEDÉ. *Rijksmuseum Twenthe.* Aanwinsten: Een Madonna met Christuskind door den Meester der Mansi-Magdalena uit het Fonds der familie Van Heek aangekocht evenals een Landschap door Jacob Grimmer, en een Stadsgezicht door Jan van der Heijden. De Oudheidkamer kreeg tal van kleine geschenken en bruikleen.

[Verslagen 's Rijks Verzamelingen 1931.]

GOES. *Museum van Zuid- en Noord-Beveland.* In het Gothische Huis, aangekocht door de Vereeniging Hendrick de Keyser, is onlangs het nieuwe museum geopend. [N. R. C. 9 Oct. 1931.]

s' GRAVENHAGE. *Mauritsbuis.* De door den Heer F. Lugt aan het Rijk geschonken verzameling veulingscatalogi, een aanvulling van de aan het Rijk nagelaten verzamelingen van Dr. Hofstede de Groot, werd tijdelijk opgeborgen in een vertrek in het onderhuis.

Aanwinsten: het portret van den vaandrig Loef Vredericx, door Thomas de Keijser (1626) geschilderd, gekocht met steun van de Vereeniging Rembrandt uit het legaat Van Weel; twee schilderijen van Jacob Ruisdael, geschonken door de Prinses de Croy te Parijs, aan wie tot dank de gouden Museummedalje is uitgereikt. Het museum kreeg in bruikleen schilderijen door D. Santvoort, J. Gossaert van Mabuse, Rembrandt, Jan Steen, M. Hobbema en S. Ruysdael.

[Verslagen s' Rijks Verzamelingen 1931.]

— *Gemeentelijke musea.* Twee gediplomeerde leerlingen der Academie voor Beeldende Kunsten zijn aangesteld om als leidster bezoekers van dienst te zijn. Overeenkomstig den wensch van Dr. C. Hofstede de Groot schonken diens erven een schilderij van M. Wttenbrouck. De Heer F. Lugt gaf een teekening van Van Ravesteijn, voor het groote Schutterstuk van 1618, in bruikleen. Voor de in te richten Koloniale kamer schonk Dr. H. C. Gallois een bank en twee stoelen van ebbenhout, terwijl Jonkvrouwe H. Baronesse van Hogendorp twee dergelijke stoelen ten geschenke gaf. Een ontbijtserviesje van Haagsch porcelein, reeds als bruikleen in het museum, is aangekocht.

Uit de glasverzameling van Jhr. Mr. Snouck Hur-

gronje kocht het museum met hulp van het Fonds 26 glazen, waaronder gegraveerde zijn, zoowel Italiaansch als Hollandsch werk. Eenig Perzisch en Chineesch aardewerk werd voorts nog verworven.

[Verslag over 1931.]

— *Oranje-Nassaumuseum.* Tot voornaamste aankopen behooren een schilderij door Daniel Cletzer „Het beleg van Groenlo”, een portret door Wijbrant de Geest van Hendrik Casimir I en een gravure naar A. van der Venne's schilderij, een ruitergroep van prinses van Nassau. Het Rijksmuseum vroeg vele in bruikleen gegeven stukken terug.

[Verslag over 1931.]

GRONINGEN. *Museum van Oudheden.* Het museum ontving een Schouw uit het jaar 1564, waarschijnlijk afkomstig uit Thesingen of uit een in de nabijheid daarvan vroeger bestaand klooster. Voorts verwierf het museum Chineesch porcelein en Noord-Italiaansch majolica. [N. R. C. 5 April en 28 Mei 1932.]

HAARLEM. *Gemeentemuseum.* De tentoonstellingszaal voor tijdelijke exposities is geopend. De Vereeniging tot uitbreiding van het museum schonk een schilderij van A. van Ostade „Een Liereman” en van Jan van Goyen een Rivierlandschap. Het museum ontving in bruikleen een schilderij door H. van Vliet, Gezicht in de Nieuwe Kerk te Delft.

[Verslag over 1931.]

HOORN. *Westfriesch Museum.* Het museum heeft een uitbreiding ondergaan, dank zij een overeenkomst tusschen Gemeente en Rijk. [Verslag over 1931.]

Een Catalogus van Penningen, munten en aanverwante voorwerpen, het werk van den Heer J. C. Kerkmeijer, is verschenen. Tot de „aanverwante” voorwerpen worden gerekend een burgemeestersketen, zegelstempels en loodgietersmerken. Alles is zorgvuldig beschreven.

LEEUWARDEN. *Friesch Museum.* De aquarellen en teekeningen uit de verzameling Questius zijn gecatalogiseerd en op carton gezet, en er worden hieruit driemaandelijksche tentoonstellingen gehouden. Mevrouw W. D. Haitzma Mulier-van Sytzama legateerde Chineesch porcelein en eenige andere voorwerpen aan het museum, dat voorts nog ten geschenke ontving: van Mr. W. W. Wichers Wierdsma te Domburg een XVIII-eeuwsch gouden hangslot, volgens overlevering door Lodewijk XVI vervaardigd; van den Heer F. W. Postma te Harlingen een XVII-eeuwsche betaaltafel. Voorts vermeldt de lijst der aanwinsten nog de schenking van verschillende terpvondsten, alsook de eigendommen der ontbonden Vereeniging voor de Heimatstudie der Stellingwerven te Wolvega.

[Verslag over 1931.]

LEIDEN. *Rijksmuseum van Oudheden.* Aanwinsten: Het legaat Gildemeester (zie Oudheidkundig Jaarboek

1932, blz. 37/38) omvattend romeinsch kunsthandwerk gevonden in den Rijn bij Doorwerth, in de Waal bij Nijmegen, in de Friesche terpen enz., en uitheemsche vondsten alsmede een bronzen Isisbuste. Uit de erbij gevoegde geldmiddelen werd te Londen gekocht een collectie Scythische sieraden, vroeger in het Hermitage-museum te Leningrad. Het museum kocht verder aan: Romeinsche ceramiek gevonden in brandgaten te Valkenburg Z.-H., Romeinsche en vroegmiddeleeuwsche voorwerpen uit Eschharen, Cuyk en Herfer.

Ten geschenke kreeg het museum voorwerpen uit Rosenburg, Kesteren, Lobith, Wychen, de Waalsdorpervlakte (van kapitein H. W. Schukking), uit Katwijk (van Mevrouw Eerdbeek-Claassen), Swalmen (Hallstatt-urnen) uit Rumpen (van het Bestuur der Staatsmijnen).

Dr. Goossens zond een afgietsel van een door hem ontdekte vroeggothische grafinscriptie in de St. Servaes te Maastricht.

Een antiek houten beeld gaf de Heer C. Welker te East-Twickenham in bruikleen.

Onderzoekingen en opgravingen hadden plaats: te Eemnes, bij Millingen en het Uddelermeer (in samenwerking met het Veluwsch museum Nairac), in het Heumenumsche bosch bij Nijmegen, op den Kloosterberg (met toestemming van O. E. baron Van Verschuur), te Castricum (waar bleek geen romeinsche vesting te zijn geweest), in Midden-Limburg (een urnenveld, ontgraven met financieele hulp van het Provinciaal Limburgsch Genootschap) te Heerlen op het plein achter het raadhuis (met steun van de gemeente en van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging), te Vaesrade (een deel van een romeinsche villa).

[Verslagen 's Rijks Verzamelingen 1931.]

— *De Lakenbal*. De plannen voor reorganisatie van het museum hebben thans (1931) vorm gekregen — de vroegere ingang aan den Ouden Singel wordt in eere hersteld, het voorportaal tot zijn oorspronkelijke, veel grootere, ruimte teruggebracht, enz.

Door aankoop verwierf het museum een schilderij van Schelfhout en een gegraveerd portret van Albinus. Het museum ontving een legaat van f 1000.— vrij van rechten. Het kreeg in bruikleen van W. A. A. J. Baron Schimmelpenninck van der Oye een Gezicht op Montfoort door Jan van Goyen geschilderd; verder een schilderij door Cuyk en een door Droochsloot, Regenten van het Brouckhovenshof gaven in bruikleen zeven mahoniehouten stoelen, stijl Lodewijk XVI, waarschijnlijk te Leiden gemaakt.

[Verslag over 1931.]

MIDDELBURG. *Stedelijke Oudheidkamer*. Dr. W. S. Unger schrijft in het verslag over de herkomst van vier schilderijen in het museum, die vermoedelijk afkomstig zijn uit de verzamelingen van Frederik Hendrik.

[Verslag over 1931.]

NAALDWIJK. *Museum*. Wanneer de Synagoge door de Gemeente is gerestaureerd, wordt zij tot plaatselijk museum ingericht. [N. R. C. 16 Aug. 1932.]

NIJMEGEN. *Stedelijk Museum*. Aanwinsten: een fragment van een z.g. altaar-inscriptie, eenig romeinsch aardewerk uit de stadsgracht afkomstig, een laat-Romeinsche kruik uit de Lange Nieuwstraat en zes voorwerpen van Romeinsch aardewerk, onder het plaveisel van de Groote Markt gevonden. Aangekocht zijn een reeks portretten, in mezzotint, van gezanten die bij de vredesonderhandelingen in 1678 aanwezig waren en een Gezicht op Nijmegen van de rivier naar het Valkhof (XVII). [Verslag over 1931.]

ROERMOND. *Gemeentemuseum*. Dit museum is thans geopend en bevat meubels en andere voorwerpen, die aan den architect Dr. Cuypers hebben toebehoord, ten deele bruikleen van het Rijksmuseum. Voorts is in het museum een verzameling schilderijen door den schilder H. Luyten geschonken, tentoongesteld. [N. R. C. 10 Mei 1932.]

ROOSENDAAL. *Oudheidkundige Kring, genaamd de Ghulden Roos*. Deze Stichting is onlangs opgericht met het doel de geschiedenis en folklore van Roosendaal en omgeving te bestudeeren. De Heer Joh. J. Werz zal Conservator worden van het te stichten museum. [De Telegraaf 3 Mei 1932.]

ROTTERDAM. *Museum Boymans*. Gekocht werd met financieele steun een schilderij van Jeronimus Bosch „De Verloren Zoon”. De Heer en Mevrouw J. W. van Es gaven ten geschenke, bij het begin van den bouw van het nieuwe museum een landschap geschilderd door Jodocus de Momper. Als legaat ontving het museum een schilderij van H. M. Sorgh. De Erasmusstichting stelde het museum in staat om op de veiling van de glasverzameling Snouck Hurgronje eenige belangrijke stukken te verwerven. Ook het Prentenkabinet kreeg verschillende aanwinsten. Bij de Kersttentoonstelling van kunstwerken uit particulier bezit werd een geïllustreerde catalogus uitgegeven. [Verslag over 1931.]

— *Museum van Oudbeden*. Gekocht werd met steun van particulieren een portret van den burgemeester Willem Cornelisz. Muylwijck (1565). Jonkvrouwe M. A. van Hogendorp vermaakte aan het museum vijf olieverfschilderijen en twintig miniaturen, alle familieportretten. Het museum kocht een tegeltableau door Jan Aelmis, en kreeg ten geschenke een dergelijk tableau met een hoefsmederij gemerkt: J. V. D. Vliet 1786, verder een Schouw (stijl Lodewijk XVI), uit perceel Leuvehaven 129 en twee zandsteenbeelden uit perceel Leuvehaven 39. [Verslag over 1931.]

SCHIEDAM. *Stedelijk museum*. Ten geschenke werden ontvangen een model van een houtzaagmolen, fragmenten van bouwwerken en modellen van oude schepen. Het museum is in den zomer geregeld open, 's winters op verzoek te bezichtigen. [Verslag over 1931.]

UTRECHT. *Centraal museum.* Het oude schip, gevonden aan de Hoornekade wordt weder opgebouwd door de Amsterdamsche Scheepswerf G. de Vries Lentsch. Dank zij de groote belangstelling in scheepvaartkundige kringen en bij particulieren kwamen de gelden ter bekostiging der restauratie bijeen. De afdeling Nederlandsche en Romeinsche oudheden moest in haar geheel plaats maken voor het schip, en er kon geen andere ruimte worden gevonden om deze oudheden op te stellen.

Van Utrechtsche meesters kreeg het museum schilderijen, teekeningen en prenten, deels als bruikleen, deels door aankoop. Bij het schoonmaken der portretten van Pieter Bicker en zijn vrouw kwam de signatuur van Maarten van Heemskerck aan het licht. Het museum ontving voorts een XVII-eeuwsch gobelin in bruikleen en een goudleeren behang uit de vroegere kapittelkamer der Sint Janskerk. De verzameling kledingstukken en sieraden werd zeer uitgebreid.

[Verslag over 1931.]

— *Aartsbisschoppelijk museum.* Voor aankopen waren geen middelen aanwezig. Het museum ontving verscheiden geschenken en bruikleen, onder andere een Pietà van omstreeks veertien honderd, afkomstig uit Vierakker, een legaat van pastoor M. R. J. Heymeriks. Het R. K. Kerkbestuur te Silvolde gaf tijdelijk in bruikleen de bedrukte Moeder Gods uit Varsseveld van omstreeks 1500. Het R. K. Kerkbestuur te Bredevoort gaf een Madonna (XVI eeuw), in bruikleen. De pastoor te Keyenburg gaf een Gekruisigde Christus (XV eeuw) ter restauratie en in bruikleen, voor een termijn, die spoedig zou eindigen. Nederrijnsch, evenals de bovengenoemde werken is de Sint Anna te drieën uit de R. K. Frauenhausstiftung te Gogh. Het bestuur der St. Dominicuskerk te Utrecht gaf voor eenigen tijd in bruikleen een schilderij uit de Utrechtsche School,

de Intocht in Jeruzalem. De verzameling Jaarsma is teruggegaan naar den eigenaar. [Verslag over 1931.]

— *Oud-Katholiek museum.* De Technische Commissie leed een groot verlies door het overlijden van haren adviseur, den Heer J. A. Frederiks.

De tentoonstellingsruimten zijn verbeterd. Een tentoonstelling betrekking hebbende op de geschiedenis van het Vicariaat genoot weinig belangstelling.

Onder de geschenken zijn eenige kazuifels te noemen. Van het Kerkbestuur der Delftsche gemeente ontving het museum 12 gekleurde Apostelfiguren in lijst (XVII). [Verslag over 1931.]

VLISSINGEN. *Stedelijk museum.* Twee belangrijke aanwinsten verkreeg het museum door aankoop met medewerking van particulieren en autoriteiten: vooreerst een verguld zilveren beker van het Kuipersgilde uit de jaren 1704, waarvoor meer dan de helft der koopsom door particulieren werd bijeen gebracht; ten tweede een Gezicht van Vlissingen in 1669 geschilderd door Seghers, gekocht met steun van particulieren en autoriteiten. (Zie beschrijving door H. G. van Grol, met afbeelding in N. R. C., 22 Mrt. 1932. [Verslag over 1931.]

VOORBURG. *Hofwijk.* Dank zij een overeenkomst met de gemeente zal het eiland naast het huis zijn oorspronkelijke aanleg terugkrijgen. Uit de nalatenschap van Mr. S. Gratama verkreeg de verzameling een laat XVII-eeuwsche klok, waarin de door Christiaan Huygens uitgevonden cycloïde is toegepast. [Verslag over 1931.]

ZUTPHEN. *Het Wijnhuis.* Het museum ontving een collectie XVIII-eeuwsch Japansch porcelein en eenig aardewerk in bruikleen. Verder zijn onder de aanwinsten te noemen een zilveren contra-zegelstempel van Zutphen van 1575 (aangekocht) en een tinnen boterschotel op voet. [Verslag over 1931.]

BOEKBESPREKINGEN.

Het Mausoleum der Oranje's te Delft, door R. F. P. de Beaufort (proefschrift Utrecht 1931) is in zekeren zin een aanvulling op „Hendrick de Keyser” van ondergeteekende. Over het Delftsche monument is daar niet meer dan voor het algemeen overzicht van De Keyser's werk noodig was, gehandeld; de publicatie der documenten was den schrijver van het „Mausoleum” overgelaten, evenals de meer uitvoerige behandeling van het onderwerp. De publicatie van het bestek e. a. documenten uit 's Rijks Archief maakt het werkje al dadelijk tot een welkome verschijning. Na een uitvoerige beschrijving van het monument volgt een vergelijking met graftomben uit verschillende landen en tijden, waaraan de schrijver veel aandacht geeft. Het is jammer — maar

voor een dissertatie begrijpelijk — dat geen afbeeldingen deze vergelijkingen steunen. Naast de plaat uit de „Architectura Moderna” en eenige verdienstelijke plattegronden zijn slechts bekende platen uit „Hendrick de Keyser” voor illustratie gebruikt. Intusschen was het 's schrijvers bedoeling boven de bespreking van het monument uit de plaats van Hendrick de Keyser in de beeldhouwkunst nader aan te wijzen. In zijn inleiding maakt hij zelf al de opmerking, dat hij bij deze poging niet geheel is geslaagd. Wanneer hij ons alleen een onderzoek naar den Zuid-Nederlandschen invloed, en in het bijzonder van Cornelis Floris, op het Delftsche monument had willen geven, dan zouden wij op veel punten met hem kunnen meegaan. Terecht wijst hij op de over-

eenkomst van het monument, met zijn arcaden en het gebruik — zij het ook omgekeerd — van wit en zwart marmer, met de 45 jaar oudere graftombe van Christiaan II van Cornelis Floris te Roeskilde, en op het voorbeeld van afbeeldingen van triumpoorten en zegewagens, waaraan men nog zou kunnen toevoegen, dat De Keyser zelf in 1613 eerepoorten ontwierp en dus stellig studie van zulke poorten heeft gemaakt (H. d. K. blz. 36). En zoo zou ik nog andere opmerkingen kunnen noemen. Wanneer hij echter zijn conclusies trekt, is hij te zeer overtuigd geworden van de overheersching van den invloed van Cornelis Floris. Den zeer sterken internationalen inslag uit Duitschland ontkent hij in slechts enkele regels vrijwel geheel. En al wijst hij ook terecht op Italiaansche motieven, zijn bestrijding van eenigen Franschen invloed is vrij zwak. Trouwens het geheele boekje zou gewonnen hebben, wanneer het meer overzichtelijk was gecomponeerd. Over details kan men beter praten dan in kort bestek schrijven. Slechts een aanvulling wil ik hier geven. De Beaufort zoekt van blz. 44—48 naar acht koperen beelden, die in de documenten vermeld worden. Ik kan die met zekerheid aanwijzen op de plaat, die hij uit de „Architectura Moderna” op blz. 51 afbeeldt, waar bovenop het monument de acht ontworpen, maar niet uitgevoerde, op figuren gelijkende tropheeën — twee aan elken voet van een der vier obelisksen — te zien zijn. Terwijl hij zelf slechts enkele alinea's te voren over deze acht tropheeën schrijft, heeft de verkeerde interpretatie van het woord „byvoeghsel” — dat hier niet toevoegsel maar versiering beteekent — hem naar nog eens acht andere beelden vergeefs doen zoeken. De resolutie van 21. 12. 1619 had geen andere bedoeling dan te bevorderen dat het monument volgens het model zou worden voltooid, hetgeen niet is geschied. Ten slotte de opmerking dat 's schrijvers boekje stellig stimulerend heeft gewerkt op de studie van ondergeteekende over de „künstlerische” afkomst van Hendrick de Keyser, die op plaatsruimte in dit tijdschrift ligt te wachten.

E. N.

C. de Geus, *Oud-Nederlandsche Tegels*, Bijdrage tot de kennis van de Nederlandsche Ceramiek, naar aanleiding van de collectie Arthur Isaac in het Rijksmuseum te Amsterdam. — Het opschrift, dat boven het begin van den tekst is geplaatst: een wandeling door de collectie A. Isaac, toont nog duidelijker dan de titel de bedoeling om een populaire gids te geven voor bezoekers van de uitgebreide tegelverzameling van den toegewijden, intusschen overleden verzamelaar. Een 25-tal bladzijden tekst lichten den wandelaar in over de versiering der tegels. Het is jammer dat de stijl van deze inleiding zoo heel erg populair, om niet te zeggen slecht, is. Veel beter voldoen de afbeeldingen. Wel zijn ze niet zoo mooi als in de „Alt-Holländische Fliesen” van E. M. Vis en C.

de Geus, maar wanneer wij bedenken, dat wij een gids voor een bruikleencollectie voor ons hebben, dan zijn de illustraties bijzonder talrijk en goed. Bovendien zijn zij ten deele in kleuren uitgevoerd. Het zwaartepunt van het boek ligt dan ook in de afbeeldingen, die vooral voor hen die in het bijzonder belangstellen in verschillende tegelpatronen het noodige materiaal bieden, dat zij aan de uitgebreide collectie nader kunnen bestudeeren. Ietwat vreemd doen naast de oude tegels de moderne tegelpatronen (?), waarmede de uitgever band en schutbladen van het overigens goed verzorgde boek heeft getooid. — De verzameling zelf, waarvoor een mooie ruimte is afgestaan langs de wanden van een der binnenplaatsen van het museum, is dezer dagen voor het publiek ter bezichtiging gesteld.

E. N.

De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Nieuwe Geschiedenis door Jan Mosmans, archivaris der kathedrale basiliek.

De heer Mosmans verwierf zich buiten engeren kring bekendheid door zijne artikelen over den toren der St. Jan en de voormalige Romaansche St. Janskerk in het Bulletin van 1919 en het Oudheidkundig Jaarboek van 1922. Deze waren min of meer bedoeld als eerste hoofdstukken van een uitgebreid werk over de Bossche kathedraal, met den Utrechtschen Dom feitelijk de eenige gothische kerk ten onzent „van het internationale type”.

Schiet veel architectuurhistorisch werk tekort òf in bouwkundig òf in historisch opzicht, deze uiterst zorgvuldige morphologische studiën bleken het werk van iemand bij wien historische en archivalische kennis gepaard gingen met een scherpen kijk op oude bouwwerken en het vermogen deze in nauwkeurige opmetingen vast te leggen. Men zag derhalve sedert jaren met eenige spanning uit naar Mosmans' boek. Immers de beschrijving der St. Jan van den vroegeren Bosschen archivaris Hezenmans is geheel verouderd en het overzichtelijke proefschrift van Dr. C. F. Xav. Smits, dat in zijn systematischen opzet een goede academische traditie verraadt, lijdt aan onjuiste interpretatie van bronnen en feiten.

In zijn tenslotte in 1931 verschenen werk blijkt Mosmans echter niet voortgewerkt te hebben in de lijn van zijn b. g. strikt wetenschappelijk onderzoek. Er kwam iets als een barok heldendicht, naar het voorwoord zegt „voorzeker tot 's-Hoogsten eere, maar ook tot eigen voldoening en tot roem der oude vaderstad, van de schoonste gothische kathedraal in Nederland”, aan welks eerste gedeelte, de „nieuwe” bouwgeschiedenis der St. Jan, schrijvers fantasie een ruim aandeel heeft. Of eigenlijk doet men met deze laatste bewering den heer Mosmans onrecht en is de zaak ingewikkelder. Geboren en getogen in Den Bosch — de familie Mosmans bewoont, naar een noot zelfbewust vaststelt, „sinds ± 1650 onafge-

broken de hertogstad" — en met vele banden daaraan verbonden, lag voor den schrijver het gevaar voor de hand van een zeker, ook overigens in ons land niet ongebruikelijk, local-chauvinisme. Mosmans zocht daarbij bewust naar isolement en verborg de resultaten van zijn toegewijd onderzoek uit een bijna jaloerschen naijver of wantrouwen — waartoe wellicht kunsthistorici en historici, om van anderen te zwijgen, in bepaalde gevallen wel eens aanleiding hebben gegeven — tot voor zijn beste bekenden.

Zoo kon het gebeuren, dat vernuftige, doch uiterst persoonlijke opvattingen en indrukken omtrent den bouw zijner kerk, die hij met duimstok of meetlint gewapend dag in dag uit bestudeerde, zich in des schrijvers brein omzetten tot axioma's, welke hij voldoende geloofde te bewijzen door ze in teekening te brengen. Om met den heer Van Heeswijk, den ook in archaeologisch opzicht zoo deskundigen architect der restauratie te spreken, Mosmans zag in allerlei op zich zelve scherp waargenomen onregelmatigheden en afwijkingen van het gebouw (zooals bij omvangrijke middeleeuwsche kerken welhaast steeds voorkomen) „meer dan een gewoon vakman er in kon zien”.

Om te beginnen tovert Mosmans met behulp van enkele in het huidige gebouw besloten poovere gegevens ons de vroegere romaansche kerk tot in details voor oogen en vervolgens blijkt hij uitzonderlijk welingelicht omtrent het bouwplan van 1280, dat hij door eene geheimzinnige „schifting” uit den tegenwoordigen plattegrond weet te trekken. Daarna leidt hij uit een noordwaartsche uitzwelling van den kapellenkrans van het koor en enkele andere onregelmatigheden af, dat in 1330 dit plan werd verlaten om de kerk te verbreed en te verhoogen. Men zou toen als het ware, onder afbraak van een deel van het totstandgekome, overgegaan zijn tot een verbreedend verschuiven over de oude grondslagen naar het noorden, eene veronderstelling, waarvoor de kerkbodem totnutoe geen aanwijzingen gaf. Voorts ontzegt de schrijver zonder grond alle betekenissen aan den kerkbrand van 1419.

Bij de verdere behandeling van den bouw blijkt uit niets, dat tegelijk alle vijf beuken van het schip geleidelijk aan naar het W. werden gebouwd. De ribben der buitenste zijbeukgewelven loopen n.l. teniet in de pijlers tusschen de binnen- en buitenzijbeuken, waaruit men met Smits zou willen besluiten, dat laatstbedoelde beuken eene wat latere toevoeging zijn.

Kortom, de geheele „nieuwe” bouwgeschiedenis der St. Jan blijkt vrijwel een fictie. Zoo voor als na moet men, in groote trekken, aannemen, dat eene begin 13de eeuw gestichte romaansche kerk na 1280 met behoud van den toren en de ten N. belendende O. L. Vrouwekapel door eene andere werd vervangen. Op haar beurt werd deze sinds het einde der 14de eeuw allengs, in het verloop van meer dan eene eeuw,

van de straalkapellen en het koor af naar het W. herbouwd tot op den, in verhouding tot het verrezen gebouw onaanzienlijken, toren, aan welks vernieuwing men nimmer toekwam. Wel weet Mosmans o. a. den bouw van den noorderdwersarm en den zuiderarm met het grootsche portaal nader te bepalen, maakt hij b.v. rake opmerkingen over den in 1584 verbranden houten middentoren, den traptoren tegen de doopkapel en niet te vergeten, in verbetering van Smits, over de iconographie van de rijke plastische versiering der kerk.

Ook overigens blijft er nog genoeg te waardeeren in dit lijvige boek, welks uiterlijke verzorging bij den tijd ten achter is. Men vindt hier nagenoeg alle bijzonderheden, welke voor een geoefend oog aan de St. Janskerk zijn waar te nemen. En voorts, nauwkeurig weergegeven alle — het is behalve ten aanzien der O. L. Vrouwebroederschap helaas niet veel — in aanmerking komend archivalisch en historisch materiaal, hetzij dans soms verscholen tusschen allerlei weinig ter zake doende uitweidingen.

Verreweg het aantrekkelijkste deel van het werk is voor mij de tweede helft, welke gewijd is aan de meubelen zooals de kunsthistorisch zoo belangrijke koorbanken en -afsluiting, het zich thans in het South Kensington Museum bevindende oxaal, de tochtportalen in het dwarspand, den rijken preekstoel, het orgel, het grootendeels tenietgegene oordeelsspel, enz., en hunne behandeling door de Protestantsche „huisheeren”. Op dit laatste punt toont de heer Mosmans eene bewonderenswaardige, en wij moeten zeggen bij Katholieke schrijvers niet altijd voorkomende, objectiviteit. En evenzeer is dit het geval bij de aardig vertelde geschiedenis der restauratie, waarbij recht wordt gedaan aan de gebroeders Donkers, de verdienstelijke Bossche architecten en beeldhouwers, die, bekroond bij de in 1853 uitgeschreven prijsvraag voor de restauratie, niettemin werden voorbijgegaan voor den Rijsselaar Veneman.

Men ziet dus, dat tenslotte in het behandelde boek een schat van gegevens te vinden is, waaruit met de noodige volharding en kritiek de ware geschiedenis der Bossche kathedraal en hare inrichting valt af te leiden.

M. D. OZINGA.

H. Diepen *Die romanische Bauornamentik in Kloster-rath und die nord-französische bauplastische Invasion am Maas und Niederrhein im letzten Drittel des XII^{ten} Jahrhunderts.* Haag, Martinus Nijhoff. 1931.

Vakliteratuur over onderwerpen uit de geschiedenis onzer middeleeuwsche bouwkunst en hare versiering van hetzelfde gehalte als het beste buitenlandsche werk op dit gebied, is ten onzent uiterst zeldzaam. Met vreugde mogen wij daarom het bovenstaande boek als een dusdanig begroeten. Men moet het haast beschamend noemen, dat dit van een outsider

afkomstig is. Dr. Hubert Adriaan Diepen, uit Den Bosch geboortig, is n.l. een rustend medicus, die, na volbrachte levenstaak, belangstelling en energie over had om in 1926 te Würzburg in de kunstgeschiedenis te promoveeren en zijn nader uitgewerkt proefschrift vervolgens uit te geven als 4° boek van 152 bladzijden tekst met 593 afbeeldingen op 91 platen.

Naar hij in zijn voorwoord mededeelt, kwam de schrijver tot dit onderwerp, doordien hij zich Rolduc uit zijn gymnasialen tijd van meer dan vijftig jaren geleden dankbaar herinnerde. Een aanvankelijk voornemen om eene uitvoerige geschiedenis van het klooster en de abdijkerk aldaar te schrijven gaf hij op om zich te beperken tot het bouwbeeldhouwwerk der bewaard gebleven kerk.

Desniettemin bouwt Dr. Diepen in het verloop van zijn studie een geschiedenis der kloosterkerk op. Hij deed zulks eenerzijds uit eene analyse der bekende, doch op bouwhistorische gegevens nimmer afdoende onderzochte *Annales Rodenses*, anderzijds aan de hand van eene bestudeering van het gebouw en vooral deszelfs gebeeldhouwde versiering; de conclusies dienaangaande met verbeterde dateering van crypt en kerk vindt men op blz. 132. Zijne interpretatie van de betrokken plaatsen in de *Annales*, waarbij hij „monasterium” opvat als de kloostergebouwen zonder de kerk, is echter niet onweersproken gebleven (cf. Paul Rolland in *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 1932, p. 69—72).

Schrijver's aandacht was echter voornamelijk gericht op de Rolducse plastiek. D. w. z. in de eerste plaats de door hem in drie groepen onderscheiden kapiteelen en bases der van lijn-ornament voorziene zuilen in het oostelijk klaverbladvormig gedeelte der crypt, de kapiteelen van zuilen en pilasters in het latere westelijke cryptgedeelte en die der zuiltjes van het middenvenster der oostconche, en vervolgens de kapiteelen der vier vrijstaande tusschenzuilen in het schip en der wandzuilen van zijn zijbeuken (Vermeulen, *Handboek I*, Platen, 37). Had reeds P. J. H. Cuypers gewezen op verwantschap tusschen kapiteelen, door monsterdieren gedragen zuilen en een zuil-canneleering in het oostelijk cryptgedeelte te Rolduc met kapiteelen in het schip en de versiering harer *Porte Mantille* van de kathedraal te Doornik, Dr. Diepen slaagt er in een directen samenhang in den zin van afhankelijkheid aan te toonen tusschen de Rolducse bouwplastiek en die uit de werkplaatsen der katedralen van Doornik en Châlons-sur-Marne. Verwonderlijk is slechts, dat hij de zuilen en kapiteelen der *Porte Mantille* in zijn betoog betreft, welke in het derde kwart der 19de eeuw op weinig conscientieuse wijze zijn vernieuwd (vgl. *Belgische Kunstdenkmalen I*, 67). Over de dateering van het Doorniksche schip bestaat verschil van meening tusschen de Duitsche en Belgische archaeologen. In alle geval kan men gereedelijk den schrijver toegeven, dat de

Doorniksche en Rolducse kapiteelen niet uit het begin, doch uit het laatste deel der 12de eeuw moeten dagteekenen.

Betrekkelijk gering in aantal en onderling zeer verscheiden, zijn de bedoelde Rolducse sculpturen uiteraard geene op zichzelf staande verschijningen. De schrijver onderzocht daarom eveneens de sculpturale tooi van tal van romaansche kerkelijke bouwwerken in het kunstgeographisch een geheel vormende Maas- (Nederl. Zuid-Limburgsche en Luiksche) en Nederrijnsche gebied; op hare gelijkenis met die der Rolducse kerk, maar ook om haar zelfs wil. Hij schonk daarbij bovenal aandacht aan de Maastrichtsche O. L. Vrouwekerk en St. Servatius, en voorts aan den kruisgang des Bonner Munsters, aan St. Gereon in Keulen, de kerk te Odiliënberg, (het restant van) den kruisgang te Tongeren, fragmenten in het bisschoppelijk museum te Luik, de bovenkerk te Schwarzhendorf, de kathedraal te Mainz, enz.

Diepen's werk groeide zodoende tot een schets van de, in het laatste derde deel der 12de eeuw plotseling opbloeiende Duitsche, d. i. in den aanvang vooral Rijnlandsche, ornamentkunst met eigen karakter. En dit ging dus ten deele ook het veld bestrijken van het eerste, de reliëfplastiek en daarmee goeddeels de kapiteelen der beide Maastrichter basilieken behandelende deel (het tweede is, gelijk men weet, niet verschenen) van Prof. R. Ligtenberg's „Die romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden”. Ofschoon onze uiterst bescheiden auteur herhaaldelijk blijkt geeft van waardeering voor het werk van den Utrechtschen hoogleeraar, treffend is toch, hoeveel dieper hij de problemen doorgrondt en hoeveel doeltreffender zijne werkwijze is.

In den trant als reeds aangegeven voor Rolduc vindt men bij Diepen n.l. telkens een ontzagwekkend aantal, voor den lezer controleerbare vergelijkingen en „genealogiën” van kapiteelen — daar gaat het in dit boek voortdurend en in de eerste plaats om — in de genoemde bouwwerken met die van talloze andere kerken in het geheele west-europese romaansche cultuurgebied. En vervolgens wordt nagegaan, of uit berichten over de abten, proosten, bisschoppen en andere geestelijken, die deze kerken stichtten, en overige historische gegevens, gevolgtrekkingen zijn te maken, welke licht werpen op derzelve versiering met beeldhouwwerk.

Uit het omvangrijke materiaal wil hij dan natuurlijk eene conclusie trekken, omstandigheid waarmede hij tevoren in zijn geheele werk rekening hield, en terecht, daar zulks reeds noodzakelijk is om een aannemelijk beeld te kunnen schetsen. Want ieder historisch en kunsthistorisch onderzoek beteekent toch ordening, het zoeken van „vormen”, waarin een onnoemelijk aantal verspreide feiten ons in samenhang begrijpelijk wordt. Zoo'n „werkhypothese” is alleen dan verwerpelijk, wanneer aan de stof geweld wordt aangedaan, wat hier geenszins het geval is.

De overheerschende trek, die zich uit de veelheid der verschijnselen voor den schrijver losmaakt, ligt opgesloten in den vermelden ondertitel van zijn boek; terloops zij opgemerkt, dat deze in de 1930 bij de Würzburgsche St. Rita Verlag verschenen identieke uitgave eenvoudig luidt „und die Bauornamentik an Maas und Niederrhein im letzten Drittel des 12. Jahrhunderts”. Noord-Frankrijk (Isle de France en daarin met name Soissonais, Champagne) welhaast altijd en overal, slechts een enkele maal Bourgondië acht Dr. Diepen het gebied, welks bouwplastiek sinds ongeveer 1165 voor dat van Maas en Nederrijn richtinggevend werd. Daarnaast stelt hij, tevoren overheerschende, Lombardische invloed vast (b.v. in de bases te Rolduc), welke na te speuren echter niet op zijn weg lag.

Het is denkbaar, dat bij détail-onderzoek, in het bijzonder van ver verwijderde en dientengevolge niet

door hem bezochte kerken, zooals b.v. die te Lund en Dalby (zie F. Vermeulen in N. R. C. 7 Jan. 1932) Dr. Diepen op verschillende punten blijkt of zal blijken te hebben misgetast; ook is wellicht de these, dat bij de kerk van Rolduc zowel Cluniacensische als Bourgondische invloed is uitgesloten, te absoluut. Dit doet echter niets af aan het feit, dat door zijn arbeid een belangrijk terrein voor het kunsthistorisch onderzoek beter toegankelijk is gemaakt.

Gaarne sluit men zich daarom aan bij het gezaghebbend oordeel van Geh. Prof. Paul Clemen in een zeer waardeerende bespreking in „Die Denkmalpflege” 1931, heft 5: geen ernstig onderzoeker der romaansche beeldhouw- en bouwkunst zal Diepen's boek kunnen veronachtzamen; hij moge daarin voorkomende opvattingen niet deelen, „eine Auseinandersetzung mit ihr wird überall notwendig sein”.

M. D. OZINGA.

ALGEMEENE VERGADERING IN 1933.

De Algemeene Vergadering en de excursie zullen dit jaar gehouden worden op 29 en 30 Juni en 1 Juli. Donderdagavond 29 Juni om 8 uur vindt een ontvangst ten Stadhuize te 's-Hertogenbosch plaats, waarbij het gebouw onder leiding van den Burgemeester Mr. F. van Lanschot, zal worden bezichtigd. Om 9 uur volgt dan de Algemeene vergadering.

Vrijdagochtend 30 Juni zal een bezoek worden gebracht aan het museum te 's-Hertogenbosch; daarna aan de kathedraal van St. Jan, alwaar de burgemeester van den Bosch zoo welwillend zal zijn het gezelschap rond te leiden. Na een noenmaal in den Raadskelder zal een rondrit gemaakt worden in daartoe door de gemeente 's-Hertogenbosch beschikbaar gestelde autobussen; bezocht zullen worden het Kasteel van Heeswijk, de kerk te Oirschot en enkele andere bezienswaardigheden in die streek. Vervolgens hopen het bestuurslid van den Bond, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel en Mevr. van Rijckevorsel de deelnemers ten hunnent op een thee te ontvangen. Des avonds feestmaaltijd in Restaurant Lohengrin.

's Zaterdagochtend zal het gezelschap per spoor

naar Breda vertrekken waar men omstreeks halfelf aankomt. In de morgenuren zullen de Groote Kerk en het nieuw ingerichte museum worden bezocht; vervolgens officieele ontvangst ten stadhuize en bezichtiging daarvan onder leiding van den burgemeester. Mr. Dr. W. G. A. van Sonsbeeck. Vervolgens wordt in daartoe door de gemeente Breda welwillend aangeboden autobussen gereden naar het clubhuis van de Bredaasche golfclub, waar genoenmaald wordt. 's Middags volgt een bezoek aan de Militaire Academie, het voormalige kasteel van Breda, en het Begijnhof; de dag wordt besloten met een bezoek aan het kasteel Bouvigne, waar een thee aangeboden wordt.

Ter gelegener tijd zullen de leden nadere mededeelingen over dezen tocht ontvangen; reeds nu kunnen wij den leden aanraden bovengenoemde dagen open te houden, aangezien dan, mede door de groote medewerking der verschillende autoriteiten, veel belangrijks te bezichtigen zal zijn.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris N. O. B.

MEDEDEELINGEN VAN DE REDACTIE.

Er zal geen beschrijving van de monumenten, welke bij gelegenheid van de Algemeene Vergadering worden bezichtigd, in het Oudheidkundig Jaarboek verschijnen. Men vindt deze gebouwen uitvoerig beschreven in voorgaande jaargangen. Wat 's-HERTOGENBOSCH betreft, over den Sint Janskerk in: Ser. II dl. 12 (1919) bl. 52; Ser. III dl. 2 (1922) bl. 19; over het stadhuis in: Ser. II dl. 1 (1908) bl. 212; Ser. II dl. 2 (1909) bl. 23. Wat OIRSCHOT betreft, over den Toren in: Ser. II dl. 1 (1908) bl. 245. Wat BREDA betreft, over de Groote Kerk in: Ser. II dl. 7 (1914) bl. 108; over de grafmonumenten aldaar: Ser. II dl. 7 (1914) bl. 130; over het Kasteel in: Ser. II dl. 7 (1914) bl. 93.

De volgende aflevering zal een rijkgeïllustreerde Iconografie van Prins Willem van Oranje bevatten, geschreven door Jhr. Mr. E. A. van Beresteyn.

ICONOGRAFIE VAN PRINS WILLEM I VAN ORANJE

DOOR JHR. MR. DR. E. A. VAN BERESTEYN

INLEIDING

Ongeveer vijftig jaren geleden, schreef David van der Kellen een overzicht van de portretten van Willem van Oranje, in 1889 aangevuld door de studie van E. W. Moes in Oud-Holland¹⁾. Nadien zijn slechts enkele bijdragen over inmiddels teruggevonden portretten verschenen²⁾.

De uitnoodiging om voor het Gedenkboek „Prins Willem van Oranje 1533—1933” (Haarlem 1933) over zijn portret te schrijven, bracht ons tot de opsporing van alle geschilderde en gegraveerde portretten, tot het beschrijven en fotografeeren daarvan. Dit materiaal, ruim 80 schilderijen en 200 prenten betreffend, behoeft slechts gezift en geordend te worden om de gewenschte iconografie te vormen.

De Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek verklaarde zich bereid om deze iconografie in een aflevering op te nemen en een groot aantal illustraties daarbij te voegen, terwijl de Firma Tjeenk Willink verscheiden afbeeldingen uit het door haar uitgegeven Gedenkboek ter beschikking stelde, zoodat thans de voornaamste schilderijen en bijna alle bekende prenten tot om en bij den jare 1800 hier in beeld zijn gebracht.

Hier zij gaarne dank uitgesproken voor al deze welwillende medewerking.

BRONNEN VOOR DE KENNIS VAN 'S PRINSEN UITERLIJK

De bronnen, die ons bij onzen arbeid ten dienste staan, zijn van tweeërlei aard. Eenerzijds de afbeeldingen, die ons laten zien, hoe de Prins er uitzag, anderzijds de beschrijving van tijdgenooten, die hem gekend hebben. Laatstgenoemde bron verschaft ons helaas weinig materiaal. Slechts enkele schrijvers van wie aangenomen kan worden, dat zij in eigen persoon hem hebben gezien en gesproken, beschrijven 's Prinsen uiterlijk in korte trekken. Emanuel van Meteren, tijdgenoot, zal wellicht, wanneer hij naar Holland kwam, den Prins eens hebben ontmoet. Hij schrijft na de beschrijving van den moord over „syn gedaente” het volgende: „Hy was een wel ghemaect man, wat langher dan een middelbaer man, bruyen van verve ende van baerde, eer magher dan vetachtigh, redelyck vroom van lichaem, wat hy inwendich was, hebben syne wercken bewesen”. Van Reyd sluit zich bij Van Meteren aan, vermeldt nog dat hij: „vrolycke ooghen” had en schrijft: „hy hadden eene seer minlycke aentreckende aert in 't spreekken ende omme-gaen; was oock daer het te pas quam ghenoechlyck ende vol scherps enz”. Voor latere berichten, hoewel zij eigenlijk bronnen uit de tweede of derde hand zijn, verwijs ik onder andere naar de ook door Moes aangehaalde passage uit het werk van Joseph de la Pise uit 1639: „Celle de ce Prince n'estoit ni trop haute ni trop grosse et tenoit de la médiocrité. Il avoit la teste moyennement grosse et ronde; le visage plus brun que blanc, plutost maigre que gras; le poil chastain; la barbe de

(¹⁾ Oud Holland 1889, bl. 281 „De portretten van Willem den Eerste”. (²⁾ J. J. de Gelder „Een geteekend portret van Prins Willem I” in Onze Kunst 1925; dezelfde „Eenige nog onbekende Oranje portretten” in Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, VIII, 1928; K. E. Steneberg. Jacob Hoefnagels Gustav Adolf Porträt in Tidskrift för Konstvetenskap XVI 1932.

mesme et un peu fourchève, les yeux gros, clairs à fleur de teste un peu bruns; les nez plus long que court, assés gros et bien ouvert; la mine entierement froide, immobile, sans passion et sans alteration”.

HET AFBEELDINGEN-MATERIAAL

Het materiaal der afbeeldingen bestaat in: (1) schilderijen en teekeningen, (2) glaszchildering, (3) prenten, (4) penningen, (5) beeldhouwwerken.

(1). *Schilderijen en teekeningen.* Wij ontmoeten van den Prins allerlei portretten, toegeschreven aan bekende schilders uit zijn tijd. Zoo zou hij geschilderd zijn door Frans Floris, Frans Pourbus, Antonis Mor, Willem Key en Cornelis de Visscher, terwijl eenige anonieme afbeeldingen nog niet aan een schilder met eenige zekerheid zijn toegeschreven. Zij zijn terug te brengen tot een achtstal. Het oudste is dat te Kassel, dan volgt het portret van Mor in het Mauritshuis, vervolgens dat te Weenen en dat te Innsbruck, het nog niet teruggevonden portret van Cornelis de Visscher, dan daarna het portret van Key in 't Mauritshuis en tenslotte het anonieme portret na den aanslag van Jaureguy, te Brescia en de er naar gevolgde of ermee verwante schilderijen, waarop het litteken van de schotwond te herkennen is; eindelijk het Zaltbommelsche portret van den Prins op zijn doodsbed. De vraag naar 's Prinsen beeltenis heeft ook latere schilders aan 't werk gezet, in de eerste plaats Van Miereveld, voorts Van Ravesteijn en, gelijk uit de onderschriften van prenten blijkt ook Van Honthorst, Van de Venne, Van der Werff.

(2). *Glasraam.* Het raam, dat door de stad Delft aan de Kerk te Gouda is geschonken, bevat een fraai geteekend portret van den Prins, waarvan bovendien ook nog het ontwerp in ons bezit is. De kunstenaar, de Leidsche burgemeester Swanenburgh, heeft allicht den Prins gekend. Des te verwonderlijker is het groote verschil tusschen het gelaat op de teekening en dat op het raam. Dit laatste toont duidelijk verwantschap met de portretten te Alkmaar en in het Oranje Nassau-Museum.

(3). *Prenten.* Tijdens het leven van den Prins zijn de volgende prenten verschenen. De oudste, die van Cornelis Anthonisz is, van omstreeks 1545; dan volgen de prenten van een onbekend graveur (no. 2), van M. Zuendt (omtrent 1568), T. de Bry (1575), A. de Bruyn (omstr. 1577) en H. Goltzius (1581). Iconografische waarde is vooral toe te kennen aan het portret van Goltzius, dat door den kunstenaar ongetwijfeld naar het leven moet zijn geteekend. De prenten geven soms steun bij de beslissing over de iconografische waarde van een schilderij. Langs dien weg kwamen wij er toe om het portret te Innsbruck niet ter zijde te schuiven, omdat er zooveel prenten in de XVI eeuw naar gemaakt zijn. Zoo vindt daarentegen het portret door Moro in het Mauritshuis geen enkele steun voor de identificatie in het prentenmateriaal.

(4). *Penningen.* Het aantal penningen, geslagen of gegoten tijdens 's Prinsen leven, is betrekkelijk gering. Ze zijn meermalen beschreven en afgebeeld in verschillende standaardwerken. Hier volsta daarom de mededeeling, dat de oudste portret-penning, die ons is overgeleverd, van 1575 dateert. Vervolgens zij herinnerd aan die van 1577, waarop de portretten van Willem en Charlotte de Bourbon voorkomen. Ten slotte, afgezien van zijn beeltenis op een rijksdaalder van 1583, moet nog worden gewezen op een in 1584 vervaardigde portretpenning.

(5). *Beeldhouwwerken.* Er bestaan verschillende busten van den Prins, die echter niet uit den tijd zijn. Bijzondere aandacht verdient de beeltenis van Hendrick de Keyser voor het grafmonument te Delft, omdat het bekend is, dat de Keyser gewend was

uitvoerige studies te maken voor zulk een opdracht, en hij, toen hij de opdracht aanvaardde, zich nog authentieke afbeeldingen en inlichtingen kon verschaffen¹⁾).

DE ICONOGRAFISCHE WAARDE VAN 'S PRINSEN BEELTENIS

In chronologische volgorde beschouwen wij hier de bestaande afbeeldingen, waarbij met de hier voren gemaakte verdeling geen rekening meer wordt gehouden, maar gelijktijdige portretten, het moge dan schilderij, prent, penning of beeldhouwwerk zijn, door elkander worden behandeld. Het gaat tenslotte er om, de waarde als gelijkend portret te toetsen. De romeinsche cijfers achter de opschriften hieronder verwijzen naar de iconografische indeeling bij de beschrijving van schilderijen, glasraam, teekeningen, prenten en penningen.

Omtrent 1545, op 12-jarigen leeftijd, door Cornelis Anthonisz (I). Deze houtsnede is het oudst bekende portret van den Prins, toen hij als jonge man in de Nederlanden werd opgevoed. Het is onlangs aan het licht gekomen en aangekocht door het Rijksprentenkabinet met een reeks van portretten van vorstelijke personen, ridders en staatslieden. Het maakt alzoo deel uit van een serie van de voornaamsten van Europa. Uit dit feit blijkt reeds, welk een plaats de jonge Prins van Oranje innam. Het portret stelt den jongeling voor, die slechts kort geleden het Prinsdom Oranje van zijn neef René van Nassau-Chalons had geërfd, te paard, 't welk door twee dienaren wordt geleid. Deze smaakvolle houtsnede is het werk van Cornelis Anthonisz., den bekenden maker van de kaart van Amsterdam. „De meeste van deze portretten zullen, ik ben ervan overtuigd, niet op phantasie berusten, en naar het leven geteekend zijn” schrijft mr. N. Beets²⁾. Het portret is vergezeld van het wapen, dat door René werd gevoerd, doch dat door zijn opvolger in het Prinsdom niet is overgenomen (gequartilleerd Nassau-Chalons). Zie afb. 2.

Omtrent 1555, op ongeveer 22-jarigen leeftijd, door Anthonis Mor (II). Het zeer fraaie portret op paneel geschilderd in de Gemälde-Galerie te Kassel (afb. 1) stelt den Prins voor als jong veldheer in verguld harnas. Het kniestuk is naar rechts gewend. De prins staat bij een tafel, de linkerhand rust op zijn helm die op tafel ligt, terwijl de rechter een commandostaf vasthoudt. Het portret, dat vroeger werd toegeschreven aan Pourbus of Frans Floris, is door Moes en anderen op naam van Willem Key gesteld. Thans wordt het erkend als werk van Antonis Mor³⁾. De ernstige intelligente trekken van het gelaat treffen ons. Het is alsof de Prins zich bewust is van de taak die hem wacht. De trapsgewijze inplanting van het bruine haar is merkwaardig. Naar het oordeel van Moes en Blok is de Prins hier voorgesteld op 25-jarigen leeftijd in 1559, toen hij de hand van Anna van Saksen vroeg. Moes leidt dit af uit het opschrift: „Wilhelm Printz zu Uranien Graff von Nassau Catzennellen Bochen”. Immers eerst in 1557 kwam de Prins in het bezit van wapen en titel van dit graafschap, zoodat het opschrift onmogelijk eerder geplaatst kan zijn. Maar waarom moet het opschrift er *door den schilder* zijn opgezet? Het lijkt mij veel aannemelijker, dat de beheerder van de vorstelijke galerij deze groote gothische letters er op liet penseelen, en dan na 1577, dan dat Mor, die heel wat fijner een opschrift wist te schilderen, dit grove er tegelijkertijd opgezet zou hebben. Is zulks inderdaad het geval, dan vervalt daarmee de hypothese

(¹⁾ Zie R. F. P. de Beaufort, Het Mausoleum der Oranje's te Delft. Delft 1931, en E. Neurdenburg. Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam, Amsterdam [1930]. (²⁾ N. Beets. Aanwinsten van Zestiende-eeuwsche houtsneden in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. 's-Gravenhage 1932, bl. 201. (³⁾ H. Hymans. Antonio Moro, son oeuvre et son temps. Bruxelles 1910, bl. 88.

van Moes en lijkt het veel waarschijnlijker, dat het portret ontstaan is vóór dat de Prins de orde van het Gulden Vlies ontving (dit gebeurde in 1556), en nadat hij in 1555 tot veldoverste was aangesteld, dus 1555—'56. Mor, die ook twee portretten van Alva heeft gemaakt ongeveer in dezelfde houding, heeft het Gulden Vlies op die portretten wel vereeuwigd. Een copie van dit portret bevindt zich op het Prinsenhof.

1561, op 28-jarigen leeftijd, door Antonis Mor. In 1889 is op de veiling van het cabinet Sécretan te Parijs het fraaie portret aangekocht, dat sindsdien in het Maurits-huis (No. 559) te bezichtigen is. Er staat op: „Antonius Morus pingebat a° 1561”. Aanvankelijk aangezien, ook door Moes, voor het portret van Willem van Oranje, meent men thans — mijns inziens terecht — dat men zich destijds vergist heeft. De catalogus van het Mauritshuis stelt het dan ook niet meer op naam van den Prins. Er zijn inderdaad enkele overeenkomstigheden met het portret te Kassel. Allereerst de eigenaardige inplanting van het haar, waarop reeds de aandacht werd gevestigd. Vervolgens de korte afstand van neus tot bovenlip en de ietwat vooruitstekende lippen. Ook de wenkbrauwen vertoonen overeenkomstigen vorm. De neus heeft echter op het Kasselsche portret een welving, die op het Haagsche ontbreekt. Ook het oor en de kleur der oogen stemmen niet overeen. Wat echter van het meeste belang is, is de andere vorm van het hoofd. Dat op het Haagsche portret is langer gerektdan het eenigermate ronde op dat van Kassel. En het hoofd van den Prins was rond, zooals wij reeds vernamen. En tenslotte ontbreekt op het Kasselsche portret de hooghartige blik, die meer aan een Spaansch edelman doet denken. Indien het geluk ons diende, om het verdwenen portret van Anna van Saksen door Mor geschilderd, door Pothoven in 1757 geteekend en door Houbraken gegraveerd, terug te vinden, dan zou misschien kunnen blijken, of het Haagsche portret daarvan een pendant is geweest.

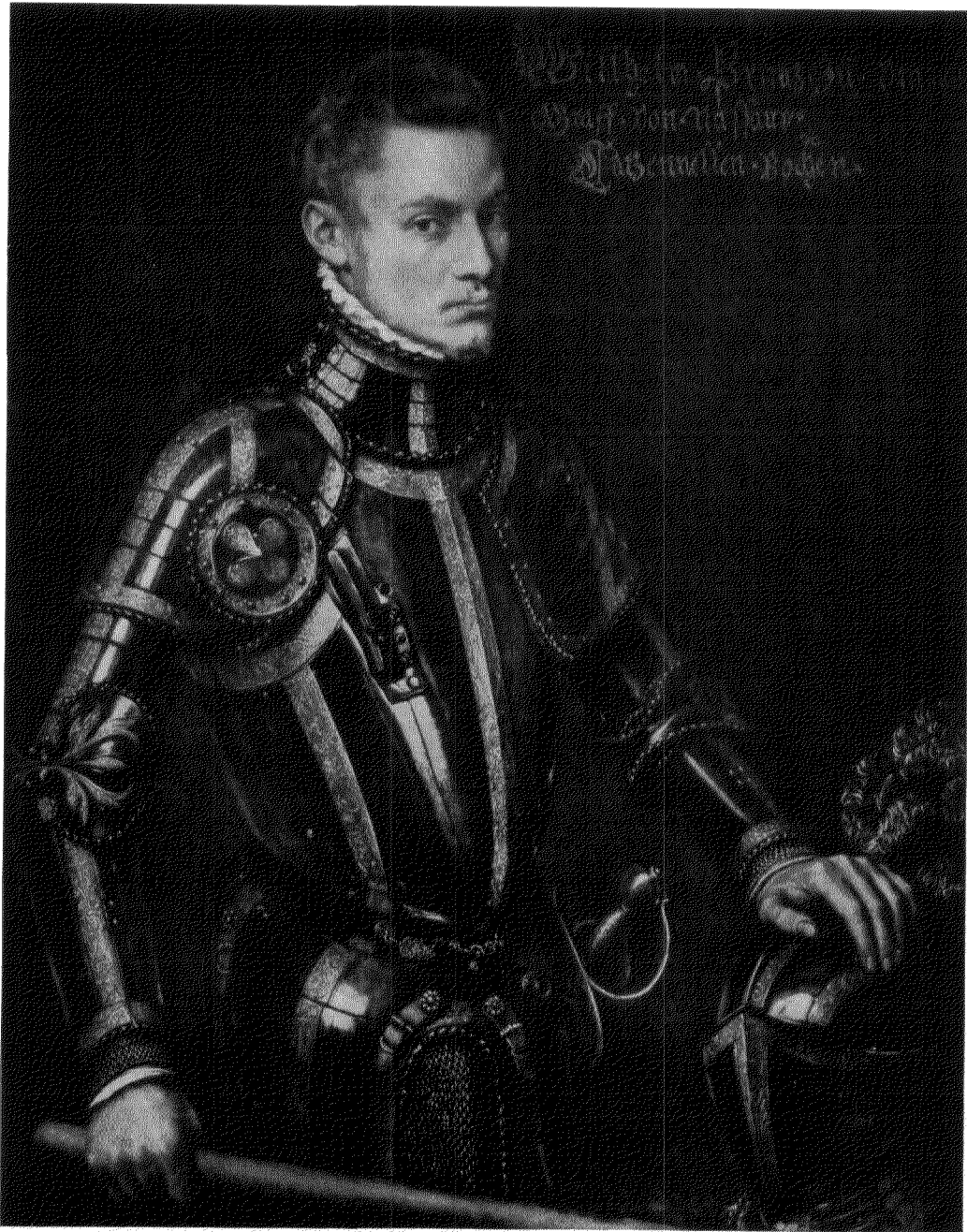
Op het Haagsche portret ontbreekt tenslotte de orde van het Gulden Vlies, waardoor onze twijfel aan de identiteit wordt vergroot.

1566, op 33-jarigen leeftijd, toegeschreven aan Pourbus en door anderen (III—IV). Wij zien op het schilderij in het Museum Ferdinandeum te Innsbruck den Prins in de kracht van zijn leven met een weligen hardos, groote snorren en een vollen baard. De neus is als het ware eenigermate ingedrukt aan de bovenzijde. Hij is in harnas gekleed, de commandostaf in de rechterhand. Op het portret staat: „Principe de Oranges”. Het is wel eens betwijfeld of wij hier den prins voor ons hebben. Ik meen echter, dat er zoovele portretten aan dit portret verwant, op naam van Oranje staan, dat de waarschijnlijkheid groot is, dat ongeveer 1566 de Prins er aldus uitzag. Er zij hier slechts gewezen op de tekening in de Bibliotheek te Arras (Atrecht), gedateerd 1566 en met het volgende XVI eeuwsche onderschrift: „Guillaume de Nassau, Prince d'Oranges, fameux tumulteur des Pays-Bas”, en op het portret te Breslau dat hieraan verwant is.

Aan dit portret zijn stellig ontleend de reeks XVI-eeuwsche prenten met hun merkwaardig steilen hardos, gegraveerd door Mathijs Zuendt, Abraham de Bruyn en anderen. Zij zijn beschreven onder nos. 3—11 der prenten.

Uit denzelfden tijd dagteekent ook het alleraardigste portret te Weenen (afb. 7), deel uitmakende van de Ambraser Sammlung, dat beter geschilderd en geconserveerd schijnt dan dat te Innsbruck en dat een natuurlijken haargroei weergeeft en een minder ingedrukten bovenneus.

In denzelfden tijd zal het miniatuur geschilderd moeten zijn, dat zich met die van Egmond en Hoorne bevindt in het museum te Dresden. Of het goed geleken heeft betwijfel ik, daar de vorm van het hoofd te gerektdan is en de Prins dus reeds in dien tijd kaalhoofdige zou moeten zijn geweest.

Afb. 1. Schilderij door Antonis Mor van Dashorst 1555—'56.

Afb. 2. Houtsnede van Cornelis Antonisz, 1545.

Afb. 3. Houtsnede; onbekend graveur. P B N.

Afb. 4. Gravure van Matthias Zuendt. Overtocht van den Prins over de Maas in 1568 (MHP 548 A).

Afb. 7. Schilderij door een onbekende (omtrent 1566). Weenen, Kunsthistorisches Museum.

Afb. 8. Teekening toegeschreven aan Cornelis de Visscher den Oude (omtrent 1577). Brussel Mevr. Bosman van Oudkarspel.

Tusschen het laatste portret en het nu volgende ligt een vrij groot tijdsbestek. De opstand is inmiddels uitgebroken en daarmee een rusteloos leven voor den Prins. In het eerstvolgende portret is hij een voor zijn leeftijd oud man geworden. Vele zorgen zijn over hem heen gegaan, die hun sporen hebben achtergelaten.

1577, op 44-jarigen leeftijd, op den penning van Coenraet Bloc, ter gelegenheid van het huwelijk met Charlotte de Bourbon (XII). De Prins heeft nog een vollen puntbaard. De penning bevat ook het portret zijner derde echtgenote. Beide portretten geven goede profielen, die door den Antwerpschen graveur Coenraet Bloc wellicht naar het leven zijn gemaakt. Bij dit profiel-portret sluiten aan de prenten van T. de Bry: de zinneprent, waarop beide geknield liggen en de prent uit de reeks van rondeschaalversieringen met beeltenissen van den Prins en Alva en figuren van Dwaasheid, Hoogmoed en Charitas, omgeven door spreuken en symbolen.

Omtrent 1577, op ongeveer 44-jarigen leeftijd door Cornelis de Visscher (V). Wij weten dat deze schilder hem heeft uitgebeeld, niettegenstaande het origineele portret niet meer is terug te vinden. Immers dit portret is het prototype geworden voor de alom bekende portretten door Van Miereveld en anderen.

Op het kniestuk, door Van Miereveld gemaakt, in het Rijksmuseum en op dat op het Stadhuis te Delft staat: „Faciem hujus ad principale Cornelij de Visscher fecit M. a Miereveld”. En de prent van Stockius vermeldt: „Effigiem hanc Corn. Visscherus ad vivum pinxit et Andreas Stockius sculpsit”.

Moes meent, dat Van Miereveld enkel het gelaat (facies) aan de Visscher heeft ontleend, terwijl Stockius het geheele portret (effigies) van de Visscher in beeld zou hebben gebracht. Ik geloof daar niets van, want de prent van Stockius verraadt de typische opstelling met gordijn en tafel, die in het eerste kwart der XVIIe eeuw zooveel voorkomt en die men omstreeks 1580 niet aldus aantreft. Ook Stockius liet zijn fantaise bij het ontwerpen van entourage werken!

Maar ook andere schilders hebben naar de Visscher gewerkt. De portretten van Hoefnagel bij graaf C. Mörner te Herrborum (O. Götland in Zweden), te Weilburg, Kassel en op het Delftsche Prinsenhof, tot heden aangezien voor Miereveldportretten, zijn wellicht eveneens aan de Visscher ontleend. Ook misschien Daniel van den Queborns, in 1589 op bestelling gemaakt portret ten voeten uit voor het Stadhuis te Arnemuiden dat overeenkomst vertoont met het portret in de Leidsche Bibliotheek.

Tenslotte hebben de beste graveurs het Van Miereveld-portret tot voorbeeld gekozen voor hun prenten, onder meer Delff, Suyderhoef en anderen.

Reproducties van het portret van Van Miereveld in het Delftsche Stadhuis en van de teekening, toegeschreven aan Cornelis de Visscher zijn te vinden in afbb. 9 en 8.

1579, op 46-jarigen leeftijd, door Adriaan Key (VI). De prins is reeds kaal geworden en draagt een kalotje, nonchalant op het achterhoofd gezet. Snor en baard zijn vergrijsd en niet meer zoo vol als een 15-tal jaren geleden. Het is een intelligent staatsman, die ons nadenkend aanschouwt. Het harnas is afgelegd, het troepenbevel is verwisseld voor het diplomatiek en administratief beleid. Het kleed, dat de Prins draagt, is met veel gouden tressen versierd en de kleine plooi kraag heeft plaats gemaakt voor een grooteren, aan de nieuwe mode uit 't laatste kwart der zestiende eeuw ontleend. Van dit portret bestaan onderling nogal verschillende vormen. De kans is zelfs groot, dat wij enkel met duplieken of copieën te doen hebben. Hoewel de meeste deskundigen het aan Adriaan Key toeschrijven, wordt van andere zijde, zoo bijvoorbeeld door den heer Gosschalk betoogd, dat het hem toebehoorende stuk van de hand van Pourbus zou zijn.

De drie besten zijn die uit het Mauritshuis (hier no. 62, afb. 10), uit de collectie Thyssen op kasteel Rohoncx, vroeger bij Goudstikker (ons no. 68) en uit de collectie Gosschalk, vroeger in het Oranje-Nassau museum tentoongesteld (ons no. 65, afb. 11). Het laatste portret met de spottende uitdrukking herinnert het meest aan de beschrijving bij Van Reyd, dat hij „vol scherts” was. Dat in het Mauritshuis geeft echter meer den indruk naar het leven te zijn geschilderd, terwijl dat in het Prinsenhof (no. 24) met het opschrift: „Mr. le Prince Dorange Shot at Delf Jul. 10 1584 ag 51.”, een heel zwakke copie is (zie no. 78).

1581, *op 48-jarigen leeftijd, gegraveerd door Goltzius (VII)*. Deze overbekende prent vertoont ons den Prins staande bij een tafel, naar rechts gekeerd in rijk harnas, den commandostaf steunende op de heup, in de rechterhand. De baard is kort geknipt, het haar wat dun en uitstaand. Met veel randwerk, vier zinnebeeldige voorstellingen en een vierregelig latijnsch gedicht. Hirschmann meent, vermoedelijk op stijlcritische gronden, dat de prenten na den moord op den prins zijn gemaakt, ongeveer 1585. Maar heeft dan het opschrift „aet an XLVIII a° CIO LXXXI” (de D (500) is vergeten!) niet de minste beteekenis voor den heer Hirschmann? Zonder nadere bewijzen houd ik mij aan het door Goltzius aangegeven jaartal 1581, temeer, omdat mij bij andere portretten van dezen graveur de juistheid zijner opschriften is gebleken. Bovendien, Goltzius maakte gelijktijdig de beeltenis der prinselijke echtgenote, Charlotte de Bourbon. Wat had het voor zin om in 1585 den Prins te graveeren, niet met zijn laatste vrouw doch met de derde?

Aan deze prent zijn tal van andere ontleend, onder andere die van Wierix, van Van Sichem, Dolendo en zoo voorts (nos. 135—172). De reproductie vindt men in afb. 18.

1582, *op ongeveer 49-jarigen leeftijd, na den aanslag van Jean Jaureguy (X)*. Wij zien hier den Prins in eenvoudig gewaad met klein plat kraagje, kalotje op het hoofd, sterk verouderd en niet de vroolijke man, die hij volgens Van Reyd moest zijn. Hij had dan ook veel leed moeten doorstaan, en gevoelde zich vogelvrij verklaard. Van dit portret zijn mij een zestal exemplaren bekend. Het exemplaar te Alkmaar (afb. 21) is het langst bekend. Die te Amsterdam (Rijksmuseum) en te Siegen sluiten daarbij direct aan. Het door Dr. Hoogewerff te Brescia ontdekte exemplaar (afb. 22) is veel kleiner en geeft een veel droefgeestiger en vermoeider indruk. Eindelijk is er het exemplaar op het Koninklijk Huisarchief, dat twee bijzonderheden vertoont. Vooreerst draagt de Prins den keten van het Gulden Vlies. Maar in de tweede plaats is op den achtergrond een vuurstraal van den afgeschoten kogel aangegeven, die ter rechterzijde onder het oor den hals heeft getroffen. De gapende wonde ziet men op alle portretten duidelijk. Het exemplaar op het Huisarchief is een copie uit 1597, welk jaartal met het opschrift: „Guillame de Nassau Prince Oren” op het portret staat.

Moes verbeeldde zich op de rechterwang het litteken van den schotwond van 1582 te zien, maar hij vergiste zich daarin. Immers duidelijk is de wond nog te zien in den hals onder het oor. De kogel heeft het hoofd niet aan de rechterzijde verlaten, doch de linkerkaak doorboord.

Dit portret is door verschillende graveurs tot voorbeeld genomen (nos. 184—192). Het heeft ook den glasschilder Cornelis Clock tot model gediend voor het Goudsche Kerkraam. De scherpe groeve boven den neus doet denken aan de ombuiging van de rechterwenkbrauw, die ook zoo sterk op dit raam is geaccentueerd.

1584, *op zijn doodsbed (XI)*. Niettegenstaande het verboden was den Prins op zijn doodsbed af te beelden „opdat — gelijk Moes mededeelt — de Vijanden misschien

sulx in handen krijgende, daarmede niet en souden spotten" heeft Christiaen Jansz. van Bieseligen dit toch weten te doen, en de schilderijen op het Raadhuis te Zaltbommel (afb. 23) en in het bezit der Diaconie te Delft gemaakt.

Deze vluchtige opsomming heeft geleerd, dat wij in het bezit van nog verschillende portretten zijn, die ons een denkbeeld geven van 's Prinsen uiterlijk.

De grondslagen voor onzen arbeid waren er; zij bestonden in algemeen bekende werken. Wat de schilderijen betreft is de Iconographia Batava van E. W. Moes¹⁾ uitgangspunt van onze nasporingen geweest. Prins Willem I van Oranje is bij Moes onder nummer 9094 met 98 stukken vertegenwoordigd. De erbij vermelde eigenaars — voor zoover zij waren te vinden — verstrekten op de meest welwillende wijze de verlangde inlichtingen bij de hen toegezonden foto's. Het bleek nu evenwel dat eenige door Moes genoemde portretten niet meer zijn te vinden of nooit hebben bestaan. Sometijds is in de Iconographia Batava een portret tweemaal beschreven, zooals met de nummers 72 en 79 (Alkmaar) en 27 en 57 (Arnhem) het geval is. Ook waren er eigenaars, die de hen toegekende stukken niet bezaten, terwijl Moes IB no 90 verloren is gegaan bij den brand van het Stadhuis te Leiden in 1929.

Doch niet alleen de Iconographia Batava, ook de aantekeningen uit veilingcatalogi, door Moes tot zijn overlijden bijgehouden, zijn hier verwerkt, evenals de gegevens die het Rijksbureau van Kunsthistorische en Iconografische Documentatie (afdeeling Iconographie) kon verschaffen. Dit Bureau beschikt over foto's²⁾ van de belangrijkste schilderijen.

Voor de prenten waren de Beschrijvende Catalogus van F. Muller en het vervolg erop van J. F. van Someren uitgangspunt van ons onderzoek, dat zich over diverse prentenkabinetten en verzamelingen heeft uitgestrekt en met de vriendelijke hulp van dr. Gerzon te Berlijn en met die van den heer F. Lugt te Parijs werd verricht.

Dank zij een ingesteld onderzoek in de geïllustreerde boeken zijn verschillende onbekende portretten voor den dag gekomen en konden anderen worden gedateerd.

Moge de verschijning dezer Iconografie voor allen die belang stellen in het onderwerp, een aansporing zijn om eventueele vondsten aan het Iconografisch Bureau³⁾ mede te deelen. Want er zijn over de wereld verspreid nog vele geschilderde portretten van Prins Willem, die ons onbekend bleven, en er zijn nog tal van prenten waarvan de boeken, die zij verluchten, niet terug gevonden zijn. Door de medewerking van anderen kan langzamerhand die gewenschte volledigheid worden bereikt, welke het ons, thans nog niet mogelijk was te verwezenlijken.

OVERZICHT

In deze Iconografie worden beschreven:

SCHILDERIJEN EN TEEKENINGEN

A. waarvan de verblijfplaats bekend is; D. wijzigingen in Moes' Iconographia Batava;
B. waarvan de verblijfplaats *niet* bekend is; E. ten onrechte portretten van den Prins
C. bij veilingen vermeld; genoemd.

PRENTEN & PENNINGEN

Bij afdeeling A van Schilderijen en Teekeningen en bij de Prenten wordt voorts de groepeerings beherscht door de volgende iconografische indeeling:

(¹⁾ Twee deelen, Amsterdam 1897—1905. (²⁾ Wanneer een foto aanwezig is wordt dit hier aangeduid met een (F) achter het nummer. (³⁾ Van Stolkweg 31, Den Haag.

ICONOGRAFISCHE INDEELING

- I Omtrent 1545, op ongeveer 12-jarigen leeftijd, door Cornelis Anthonisz
Prenten no. 1.
- II Omtrent 1555 op ongeveer 22-jarigen leeftijd, door Antonis Mor e. a.
Schilderijen nos. 1—4 Prenten no. 2.
- III Omtrent 1566 op ongeveer 33-jarigen leeftijd, door Frans Pourbus d. O. e. a.
Schilderijen nos. 5—7 Prenten nos. 3—11.
- IV Omtrent 1566 op ongeveer 33-jarigen leeftijd, door onbekende schilders.
Schilderijen nos. 8—9.
- V Omtrent 1577 op ongeveer 44-jarigen leeftijd, door of naar C. de Visscher en M. Jsz. van Miereveld.
Schilderijen nos. 10—61 Prenten nos. 12—132.
in harnas a) kop of borstbeeld nos. 10—23
b) kniestuk nos. 24—25
c) heele figuur nos. 26—27
- [De nos. 73—80 der prenten met eigen gelaatstype, waarschijnlijk ontstaan door no. 73].
in tabberd a) kop of borstbeeld nos. 28—51
b) kniestuk nos. 52—57
c) heele figuur nos. 58—61
- [De nos. 42—51 der schilderijen en 119—123 der prenten met ander gelaatstype].
[De nos. 124—126 der prenten met eigen schedelvorm en gelaatstype].
[De nos. 127—132 der prenten met hoed en mantel, naar Van de Venne].
- VI Omtrent 1579, op ongeveer 46-jarigen leeftijd, door Adriaen Key e. a.
Schilderijen nos. 62—68 Prenten nos. 133—134.
- VII Omtrent 1581, op ongeveer 48-jarigen leeftijd, door Henrick Goltzius.
Prenten nos. 135—172.
- VIII Omtrent 1581, op ongeveer 48-jarigen leeftijd, door een onbekend graveur.
Prenten nos. 173—183.
- IX In het ordegewaad van Gulden Vlies-Ridder.
Schilderijen no. 69. Prent no. 139?
- X In 1584, op ongeveer 49-jarigen leeftijd, door een onbekend schilder.
Schilderijen nos. 70—73 Prenten nos. 184—192.
Glasraam nos. 74 en 79.
- XI In 1584, op zijn doodsbed, door Christiaan Janz. van Bieselingen.
Schilderijen nos. 76—77.
- XII Verschillende
Schilderijen nos. 78—81 Prenten nos. 193—203.
Penningen nos. 1—2, Postzegels nos. 1—3.

De *afmetingen* zijn in millimeters aangegeven, de hoogte het eerst. Bij de prenten is veelal ook de hoogte *zonder* het onderschrift gemeten; deze is tusschen haakjes achter de hoogte *met* onderschrift gevoegd.

AFKORTINGEN:

A P K : Amsterdam Rijks-Pentenkabinet.	M N P : F. Muller. Beschrijvende catalogus van
7000 portretten, Amsterdam 1853.
B B R : Brussel Bibliothèque Royale.	N H P : F. Muller. De Nederlandsche Geschiedenis
in Platen, Amsterdam 1863—70.
B P K : Berlijn Prentenkabinet.	O N M : Oranje Nassau Museum.
D A G : Delft Atlas der Gemeente.	P B N : Parijs Bibliothèque Nationale.
D P H : Delft Prinsenhof.	R V S : Rotterdam Atlas van Stolk.
G A G : 's-Gravenhage Archief der Gemeente.	V S P : J. F. van Someren. Beschrijvende Catalogus
van gegraveerde portretten van Nederlanders.
Amsterdam 1888.
K H A : 's-Gravenhage Koninklijk Huisarchief.	
K I D : Rijksbureau Kunsthistorische en Iconografische
Documentatie, Den Haag.	
L P K : Leiden Prentenkabinet der Universiteit.	
Moes I B : E. W. Moes. Iconographia Batava I—II Amsterdam 1897—1905.	

DRUKFOOT: Op plaat XXVIII had het onderschrift moeten luiden *Afb. 26—32 uit groep III; (er staat: 30).*
Onder *afbb. 37—39, 40—41 moet gelezen worden a.e.v. P 17—19, 21—22 in plaats van P 18—20, 22—23.*

Afb. 9. Schilderij door Michiel Jansz van Miereveld (1620?)
Delft Stadhuis.

Afb. 10. Schilderij door Adriaen Key (omtrent 1579).
Den Haag, Mauritshuis.

Afb. 11. Schilderij toegeschreven aan F. Pourbus den Oude. Den Haag, Oranje Nassau Museum (bruikleen van Jos. H. Gosschalk).

SCHILDERIJEN EN TEEKENINGEN.

(A) PORTRETTEEN WAARVAN DE VERBLIJFPLAATS BEKEND IS.

[II: OMTRENT 1555]

OP ONGEVEER 22-JARIGEN LEEFTIJD

[DOOR A. MOR e. a.]

- 1 Door Antonis Mor van Dashorst, tusschen 22 Juli 1555 en 21 Januari 1556 geschilderd.
Paneel 1040—810.
KASSEL, Staatliche Gemäldegalerie Cat. 1929 no. 37. Levensgroot kniestuk naar rechts in harnas, commandostaf in de rechterhand, de linkerhand op een helm. Bovenaan rechts in groote gothische letters: „Wilhelm Printz zu Oranien/Graff von Nassau/Katzennellen Bochen”.
Moes IB no. 9094—3; KID no. 32441.
Zie afb. 1 en: Prins Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 2 Copie naar no. 1.
BRUMMEN, Jhr. Mr. Dr. S. van Citters.
KID no 32652.
- 3 Copie naar no. 1.
DELFT, Prinsenhof, Cat. 1912 no. 23; aangekocht in 1904 van F. Muller & Co., Amsterdam.
KID no. 32650.
- 4 Copie naar no. 1 door Heinrich Giebel.
KASSEL, Dr. Oscar Eisenmann 1898.
Den Haag, Oranje Nassau-tentoonstelling 1898 no. 90.
KID no. 32651.

[III: OMTRENT 1566]

OP ONGEVEER 33-JARIGEN LEEFTIJD

[DOOR F. POURBUS e. a.]

- 5 Door Frans Pourbus d. o.?, waarschijnlijk 1566.
Paneel 790—665.
INNSBRUCK, Museum Ferdinandeum; legaat van Ludwig Ritter von Wieser-Wiesenhorst (1888). Cat. 1928 no. 694. Borstbeeld naar rechts, in harnas, met ordeteeken van het Gulden Vlies, commandostaf in rechterhand. Bovenaan: „Principe/de Oranges”.
Moes IB no. 9094—6; KID no. 32653 (F).
Afb. in: Prins Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 6 Copie naar no. 7? door een onbekende 1566. Teekening.
ATRECHT (ARRAS), Bibliotheek. Onderschrift: „Guillaume de Nassau Prince d'Oranges fameux tumulteur des Pays-Bas” en (andere hand): „1566 Guillaume de Nassau Prince d'Orange”.
KID no. 32654.
Afb. in: E. Heyck. Wilhelm von Oranien. 1908, en in C. Dönges, Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg; Fot. Giraudon no. 468.

Oudheidkundig Jaarboek

- 7 Door een onbekend schilder omtrent 1566.

Paneel

BRESLAU, Museum.

Borstbeeld naar rechts, in harnas met ordeteeken van het Gulden Vlies (niet in den catalogus). Behoort tot een reeks portretten van tijdgenooten, met chevronversiering op het harnas. Bovenaan: links „Le Prince / De Orange”. In den trant van de teekening te Arras (no. 6).

KID no. 32655.

Afb. in: P. J. Blok. Willem I Prins van Oranje. 2 dln, Amsterdam 1919—'20, I, blz. 38.

[IV: OMTRENT 1566]

OP ONGEVEER 33-JARIGEN LEEFTIJD

[DOOR ONBEKENDE SCHILDERS]

- 8 Door een onbekend schilder.
Paneel
WEENEN, Kunsthistorisches Museum, no. 95 der Ambraser-Sammlung, afkomstig van Ferdinand von Tirol. Borstbeeld naar rechts, in harnas met chevron-versiering, met ordeteeken van het Gulden Vlies. Bovenaan: „Guilhelmus Prin: d'Orange”.
KID no. 32657 (F). Zie Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhochsten Kaiserhauses XV 1894, 213.
Zie afb. 7 en: Prins Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 9 Door een onbekend schilder (XVI eeuw).
Miniatuur op koper.
DRESDEN, Staatliches Historisches Museum. Borstbeeld in harnas met ordeteeken van het Gulden Vlies. Is met twee andere portretten, van Egmond en Hoorne, vermoedelijk door Anna van Saksen aan haren oom gezonden of meegebracht. Wordt reeds 1587 in een inventaris vermeld. De gelijkenis is twijfelachtig; het hoofd is te gerekt en de inplanting van het haar is geheel anders dan op de andere portretten.
KID 32589 (F).
Afb. in: Prins Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.

[V: OMTRENT 1577]

OP ONGEVEER 44-JARIGEN LEEFTIJD

[DOOR OF NAAR C. DE VISSCHER EN

M. JSZ. VAN MIEREVELD]

in harnas —a) kop of borstbeeld.

- 10 Toegeschreven aan Cornelis de Visscher den Oude, omtrent 1577.
Krijtteekening op blauwgrijs papier met wit gehoogd, met grijze waterverf opgewerkt; 387—277.

- BRUSSEL, Mevrouw H. Bosman van Oudkarspel-Van Veen van Veldhuyzen; geveild op verzoek van het Berlijnsche Antiquariaat Emil Strassberger bij R. W. P. de Vries te Amsterdam, 27 Maart 1923 als no. 523a van de verzameling Madame Veuve Galippe. Gekocht door Meyer Elte in Den Haag en van den laatste overgegaan in handen der tegenwoordige bezitster. Het portret wordt door dr. J. J. de Gelder (Onze Kunst 1925) onder voorbehoud toegeschreven aan C. de Visscher. Het harnas is, met een zeer klein verschil, later steeds zoo door Van Miereveld geschilderd. KID nos 32663 en 13872.
Zie afb. 8 en: Pallas Leidensis, Leiden 1925; Onze Kunst 1925 dl. XLI tgo. bl. 97; Prins Willem van Oranje 1533—1933, Haarlem 1933.
- 11 Naar Van Miereveld, door J. van Ravestejn.
Paneel 300—250.
AMSTERDAM, Rijksmuseum, no. 1978; uit een reeks afkomstig van het slot Honselaarsdijk, vandaar via het Nationaal Museum naar Amsterdam gekomen. Borstbeeld als no. 24. Bovenaan: „Prins Willem van Orangien de Oude, Aetatis 52 tot Delft vermoort 1584”.
Moes IB no. 9094—16; KID no. 16863 (F).
- 12 Door Van Miereveld?
Paneel
AMSTERDAM, Verzameling Six; afkomstig uit de verz. Van Winter. Borstbeeld als no. 15.
Moes IB no. 9094—18; KID no. 32690. (Fot. Braun).
- 13 Naar Van Miereveld?
BEVERWEERD, Baronesse van Haersolte-van Heeckeren, Kasteel. Borstbeeld als no. 15.
Moes IB no. 9094—70; KID no. 32697.
- 14 Door Van Miereveld.
Koper 276—235.
DELFT, Prinsenhof, no. 26; afkomstig uit het Mauritshuis (1883). Borstbeeld als no. 15.
Moes IB no. 9094—15; KID no. 32687.
- 15 Door Van Miereveld.
Koper, ovaal 280—230.
DEN HAAG, Mauritshuis no. 96; aangekocht in 1828 uit de verz. Goldberg te s'Gravenhage. Borstbeeld naar rechts in harnas, aansluitende aan no. 24.
Moes IB no. 9094—14; KID no. 32686 (F)
Elink Sterk lith.
Afb. in: L. Knappert, Willem I Prins van Oranje, Vader des Vaderlands, 1933.
- 16 Naar Van Miereveld.
Paneel 460—390.
DEN HAAG, H. M. de Koningin, Huis ten Bosch no. 79. Als no. 15.
Moes IB no. 9094—22; KID no. 32689. Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, III 105 Oranje Nassau tentoonstelling, Amsterdam 1923 no. 1.
- 17 Naar Van Miereveld.
Miniatuur koper rond, diameter 100.
DEN HAAG, H. M. de Koningin. Kop als no. 15, Oranje-Nassau-tentoonstelling, Den Haag 1923, no. 2.
KID no. 14220 (F).
- 18 Naar Van Miereveld.
Doek 850—720.
DRIEBERGEN, Jhr. dr. H. de Beaufort Leeuwenburg. Borstbeeld als no. 15. Opschrift: „Wilhem Prins van Orangien sterf den 10 July 1854”. Afkomstig uit de verzameling Van Sminia († 1858).
Moes IB no. 9094—71; KID no. 32691.
- 19 Naar Van Miereveld.
Doek
FLORENCE, Uffizi. no. 446. Borstbeeld als no. 15.
KID no. 29773.
- 20 Door Van Miereveld?
Paneel 700—580.
HAARLEM, Stadhuis; afkomstig van het logement der Haarlemsche afgevaardigden te 's-Gravenhage, deel uitmakende van een serie Oranjeportretten. Borstbeeld als no. 15. Bovenaan: „Willem Prins van Orangien sterf den 10 July anno 1584”.
Moes IB no. 9094—17; KID no. 32688 (F).
- 21 Naar Van Miereveld, door G. de Langhe, 1692.
Doek 1100—810.
's-HERTOGENBOSCH, Stadhuis. Borstbeeld als no. 15. De stad liet het in 1692 schilderen door G. de Langhe „Item betaelt aan den selven de Lange voor het schilderen van Willem den Eersten Prins van Oranje van gelycke ses en dertich guldens volgens ordon en quit. XXXVI gul.” (Rek. 1692—1693).
Moes IB no 9094—93; KID no 32692. Voorloopige lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, X. 171; verg. De Navorscher 1891, bl. 610.
- 22 Naar Van Miereveld.
Paneel 440—330.
RIGA, Städtisches Kunst-Museum; Sammlung Brederlo cat. no. 107. Borstbeeld als no. 15 in ovale lijst (steenvenster).
Moes IB no. 9094—74; KID no. 32694 (F).
- 23 Door?
Doek 730—600.
ROTTERHAM, Earl Fitz William Wentworth Woodhouse. Borstbeeld naar rechts in harnas,

- met 3 in plaats van 4 gouden banden. Opschrift bovenaan rechts: „Guillaume de Nassau Prince d'Orange”.
KID no. 32693.
- in harnas — (b) kniestuk.*
- 24 Door Van Miereveld.
Doek 1085—850.
DEN HAAG, Eerste Kamer der Staten-Generaal. Kniestuk, naar rechts. Een Commandostaf in de linkerhand, de rechterhand op een tafel met zijn helm. Moes IB no. 9094—12; KID no. 19089 (F). Afb. in: Onze Kunst 1925, XLI, bl. 101.
- 25 Naar Van Miereveld?
Paneel 1110—920.
RYSSEN, Jhr. F. A. Loenen, Schoorsteenstuk op huize Oosterhoff. Was reeds in 1630 opgenomen in de betimmering van een schoorsteen. Kniestuk in harnas.
KID no. 32685.
Afb. in: G. J. ter Kuile. Havezathen van Twente, bl. 169.
- in harnas — (c) heele figuur.*
- 26 Door Jean Henri Brandon († 1714) naar Van Miereveld.
Doek 2460—1470.
DEN HAAG, Trêveszaal in het Binnenhof. Ten voeten uit staande naar rechts, in harnas, met oranje-rooden sjerp, blootshoofds onder een draperie. De rechterhand in de heup, maarschalkstaf in de linkerhand. Rechts op den achtergrond een veldslag. Moes IB no. 9094—94; KID 32684.
- 27 Door een onbekend schilder.
Doek 2180—1520.
DESSAU, Hertog van Anhalt, Residenzschloss. Levensgrootte geheele figuur, staande naar rechts. Moes IB no. 9094—65; KID no. 32683.
- in tabberd — (a) kop of borstbeeld.*
- 28 Naar Van Miereveld.
Paneel 230—180.
ALMELO, Mr. G. J. ter Kuile, als no. 10.
KID no. 32675.
- 29 Door of naar Van Miereveld.
AMERSFOORT, Stadhuis. Borstbeeld, in tabberd, naar rechts; afwijkend in gelaatsuitdrukking. Moes IB no. 9094—29; KID no. 32672.
Afb. Prinsenhof Delft no. 39 (oud).
- 30 Naar Van Miereveld door een onbekend schilder.
Paneel in een koperen plaat bevestigd 400—320.
AMSTERDAM, Koninklijk Paleis, Kamer 145. Borstbeeld naar rechts met zwarte hoed op. Bovenaan links gemerkt. Met een gedicht op den Prins door W. Breekpot, Breda 6 Dec. 1844. Voorloopige Lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst dl. V (2) bl. 19.
KID no. 32670.
- 31 Naar Van Miereveld.
APELDOORN, H. M. de Koningin, Kasteel Het Loo.
KID no. 32671.
- 32 Naar Van Miereveld.
DARMSTADT, Schloss Museum. Borstbeeld als no. 10.
KID no. 32677.
- 33 Naar Van Miereveld.
Paneel 660—570.
DELFT, Prinsenhof, no. 27, afgestaan door het Mauritshuis (1883). Borstbeeld als no. 47.
Moes IB no. 9094—28; KID no. 32699 (F).
- 34 Naar Van Miereveld.
Paneel 680—570.
DEN HAAG, Jhr. mr. O. D. van der Staal van Piershil. Als no. 10.
KID no. 19396.
- 35 Naar Van Miereveld.
Paneel 220—180.
DEN HAAG, H. M. de Koningin, Paleis Noordeinde. Borstbeeld als no. 52.
KID no. 32669.
- 36 Naar Van Miereveld.
Paneel 630—470.
DEN HAAG, Oranje-Nassau Museum; afkomstig uit de verzameling Van Ameyden van Duyn. Borstbeeld naar rechts in tabbard met goud geborduurd.
KID no. 32700 (F).
- 37 Naar Van Miereveld.
Doek, omtrent 610—500.
HAARLEM, Douarière Prins van Westdorpe-Labouchère. Als no. 10.
Moes IB no. 9094—19; KID no. 32676.
- 38 Door of naar Van Miereveld.
HAMPTON-COURT bij London no. 492. Borstbeeld als no. 52.
Moes IB no. 9094—25; KID no. 32678.
- 39 Naar Van Miereveld.
Doek 1250—920.
LEEUWARDEN, Friesch Genootschap; afkomstig van het Hof der Stadhouders te Leeuwarden. Als no. 52.
- 40 Naar Van Miereveld
Doek
MORGES, Chateau de Vuillerens, Als no. 52.
KID no. 32714.
Afb. in: A. de Faria, Descendance de D. Antonio, Prieur de Crato, XVIII Roi de Portugal.

- 41 Door Van Miereveld?
 Paneel 700—550.
 MUNCHEN, Alte Pinakothek, Inv. 7680; geschenk van 1872. Als no. 52; met een, later op de baret geschilderde hoed.
 KID no. 32679.
N.B. : De volgende nrs (42—51) vertoonen een ander gelaatstype dat volgens Steneberg (zie no. 47) op rekening gesteld moet worden van Jacob Hoefnagel.
- 42 Door of naar van Miereveld.
 Doek 680—550.
 AMERONGEN, Graaf Bentinck, Kasteel. Borstbeeld als no. 47.
 Moes IB no. 9094—31; KID no. 32704.
- 43 Door?
 Doek 590—460.
 BLETCHLEY, Duke of Bedford, Woburn Abbey, Borstbeeld aansluitend aan no. 47 met eenige afwijkingen.
 Moes IB no. 9094—37; KID no. 32708. Beschreven in Scharf's catalogus.
- 44 Naar van Miereveld.
 Doek 645—545.
 FLORENCE, L. W. baron van Boetzelaer. Borstbeeld als no. 47.
 KID no. 24702.
- 45 Naar Hoefnagel.
 Paneel 620—430.
 FREDERIKSBORG-SLOT, National historisk Museum. Cat. no. 193. Borstbeeld naar rechts als no. 48. Vergelijk: Kopenhagen, Statens Museum for Kunst. Cat. 1922, zelfde no.
 KID no. 29822 (F., gekocht in 1891).
- 46 Naar Van Miereveld.
 Doek 630—530.
 HEEZE, S. Baron van Tuyll van Serooskerken. Borstbeeld als no. 47. Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl. X bl. 215.
 KID no. 32705.
- 47 Door een onbekend schilder naar C. de Visscher.
 Paneel 650—480.
 HERRBORUM (Zweden), Graaf C. Mörner. Borstbeeld naar rechts. In tabberd met veel goud passement; een kalot op 't hoofd.
 KID no. 32698 (F).
 Afb. en beschrijving in een bijdrage van K. E. Steneberg in het Tijdschrift for Konstvetenskap 1932—'33, XVI, bl. 4 en onze afb. 159.
- 48 Door een onbekend schilder omtrent 1600.
 Paneel 460—360.
 KASSEL, Staatliche Gemäldegalerie, no. 44. Borstbeeld als no. 47. Bovenaan rechts gemerkt: W. L. H. 1681.
 KID no. 32701.
- 49 Naar Van Miereveld.
 Doek 600—500.
 MEDEMBLIK, Stadhuis. Borstbeeld als no. 47.
 Moes IB no. 9094—56; KID no. 32703.
- 50 Door?
 Paneel 260—200.
 VERSAILLES, Museum. Catalogus no. 3216. Borstbeeld, aansluitend aan no. 47, geschilderd in een gebeeldhouwd ovaal, waardoor het portret ver-smald is, zoodat de linkermouw onzichtbaar is; vermoedelijk aangekocht in de XIXe eeuw, met twee andere portretten van Stadhouders.
 Moes IB no. 9094—61; KID 32707. Afb. (gravure door Mauduison) in: Galeries de Versailles, dl. X.
- 51 Door of naar Jacob Hoefnagel.
 Paneel 600—500.
 WEILBERG, Schloss. Borstbeeld als no. 47. Opschrift links: „Wilhelm Prince van Orangien”.
 Moes IB no. 9094—64; KID no. 32692 (F).
in tabberd — (b) kniestuk.
- 52 Door Michiel Jansz van Miereveld naar C. de Visscher.
 Doek 1125—885.
 AMSTERDAM, Rijksmuseum no. 1579; afkomstig van de Admiraliteit op de Maze, in 1808 in het Nationale Museum te 's-Gravenhage. Levensgroot kniestuk een weinig naar rechts in met bont gevoerde tabberd, opgewerkt met goud passement. De handen in de zakken. Op den achtergrond een gordijn. Een papier op een tafel vertoont in Grieksche letters het opschrift: Ζεύ μὴ λάθοι σε τῶνδ' ὅς ἀίτιος κκυῶν (vers 332 van Euripides' Medea: O Zeus, dat u niet de schuldlige aan dit lijden verborgen blijve!) Rechts gemerkt: „Faciem huius ad principale Cornelij / de Visscher. fecit M. a. Miereveld”.
 Moes IB no. 9094—20; KID 32666 (F).
 Afb. in: P. J. Blok, Willem I Prins van Orange. Amsterdam 1916—20, dl. II, bl. 206.
- 53 Naar Van Miereveld, door Daniel van den Queborn 1589.
 Doek 1100—850.
 ARNEMUIDEN, Stadhuis. Kniestuk; staande bij een tafel, waarop een perkamenten brief met afhangend zegel ligt. In tabberd met zeer veel gouden tressen. In de stadsrekening van 1589—'90 leest men: „Betaald aan Meester Daniel, schilder, op rekening van 't gene hem is competeerende van dat hij den persoon van Zijne Excellentie hoogloffelijke memorie en graaf Maurits, mitsgaders Arnenmuiden, zooals dat vóór de troubles geweest was, naar het getrokken bord met de pen, geschilderd heeft £ 9.10.9”.
 Moes IB no. 9094—58; KID no. 12741. Afb.: Prinsenhof, Delft no. 59a.

54 Door Van Miereveld.

Paneel 1090—840.

DELFT, Stadhuis. Cat. no. 964. Levensgroot kniestuk; komt geheel overeen met no. 52. Het eenige verschil is dat dit, op paneel geschilderd, wellicht het oorspronkelijke door Van Miereveld, voor de stad Delft, op bestelling in 1620 gemaakte portret is.

Moes IB no. 9094—21; KID no. 32667 (F).
Zie afb. 9 en: Prins Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.

55 Naar Van Miereveld.

Doek 1200—900.

DEN HAAG, H. M. de Koningin. Paleis Noordeinde. Kniestuk naar rechts, in zwarten tabberd met goud afgezet, een kalot op het hoofd; den beschouwer aanzien. Als no. 52.

KID no. 32668.

56 Naar Van Miereveld.

Doek 1190—1000.

DEN HAAG, Gemeente-Museum. Kniestuk, staand in zwarte kleding met een kalot op, als no. 47. Op den achtergrond rechts een oranjeboom en een gezicht op Delft.

KID no. 32702.

57 Door Van Miereveld.

Paneel 1220—900.

SINT MAARTENSDIJK, Stadhuis. Kniestuk in tabberd als no. 52, doch de linkerhand op een tafel, met tafelkleed, afgezet met passement; de rechter afhangende.

Moes IB no. 9094—59; KID no. 14615.

Afb. in: Op de Hoogte XXI 1924, bl. 159.

in tabberd — (c) heele figuur.

58 Naar Van Miereveld door Joh. G. Galise?

Doek 2000—1260.

DEN HAAG, H. M. de Koningin, Paleis Noordeinde. Levensgrote geheele figuur in zwarten tabberd met goud afgezet, een kalot op het hoofd. Staand naast een tafel, naar rechts gewend en den beschouwer aanzien.

KID no. 32664.

59 Door Hendrik Gerritsz. Pot naar Van Miereveld.

Doek 1360—3435.

HAARLEM, Frans Hals Museum no. 238; in 1620 van den schilder gekocht voor f 450.—. De prins loopt in een optocht, die hem verheerlijkt. In tabberd naar links met kalot op, ten voeten uit.

KID no. 32681 (F).

60 Door Van Miereveld, 1625.

Doek

KAMPEN, Stadhuis; op bestelling van de stad gemaakt. Levensgrote geheele figuur in tabberd,

met kalot op het hoofd staande bij een tafel, waarop een helm ligt. Vloer met zwarte en witte tegels.

Moes IB no. 9094—36; KID no. 32665 (F).
Afb. in Eigen Haard 15 October 1898, no. 42.

61 Door Van Miereveld, 1598.

Doek 2000—940.

LEIDEN, Universiteits-Bibliotheek; geschenk van Prins Maurits in 1598. Levensgrote geheele figuur, staande bij een tafel, naar rechts gewend; in zwarte tabberd met kalot op het hoofd.

Moes IB no. 9094—27; KID no. 14170.

[VI. OMTRENT 1579]

OP ONGEVEER 46-JARIGEN LEEFTIJD

[DOOR A. KEY e. a.]

62 Door Adriaan Key, omtrent 1579.

Paneel 480—340.

DEN HAAG, , Mauritshuis, no. 225; afkomstig uit Stadhouderslijk bezit (volgens Moes). Borstbeeld naar rechts, in wambuis met goude lissen en bontkraag onder de pijpkraag; zwarte kalot op het hoofd.

Moes IB no. 9094—10; KID no. 15934 (F).

Zie afb. 10 en: Ed. Heyck. Wilhelm von Oranien bl. 116.

63 Copie naar Key.

Doek 500—420.

ANDERLECHT, Museum Erasmus; in depôt van het Museum te Brussel (Inv. 1205). Borstbeeld naar rechts, als no. 62.

Moes IB no. 9094—9; KID no. 32659 (F).

64 Door?

Doek 380—380.

BLOIS, Museum. Borstbeeld, aansluitend aan no. 62. met een iets ander wambuis. Opschrift: „Mr. le Pe. d'Orange qui fit la revolte des Peis-Bas”. Afkomstig van het Kasteel te Saint-Germain-Beaupré, waar het deel uitmaakte van een serie van 45 portretten, vermaakt door Graaf de Villemotte aan het museum.

KID no. 29815; L. Dimier. Histoire de la Peinture de Portrait en France au XVI siècle, Paris & Bruxelles 1924, III p. 219.

65 Door Adriaan Key, omtrent 1579.

Paneel

DEN HAAG, Jos. H. Gosschalk; als bruikleen in het Oranje Nassau-Museum. Borstbeeld aansluitende aan no. 62. Het portret vertoont een gedistingeerd en levendig uiterlijk. Volgens den eigenaar niet door Key doch door F. Pourbus den Oude, geschilderd. Gemerkt „1579”.

KID no. 14271.

Zie afb. 11 en: Willem van Oranje 1533—1933, Haarlem 1933.

66 Door Key?

Doek 540—390.

MUNCHEN, Alte Pinakothek; inv. 5108. Borstbeeld als no. 62, met afwijkende tressen. Bovenaan links: „Guame Nass Prince Dorege”.

Moes IB no. 9094—68; KID no. 32662. Tent. te Siegen 1930.

67 Naar Key.

OXFORD, Bodleian Library. Borstbeeld gelijk aan no. 62, met een kleine variatie in de kraag en in het haar op het voorhoofd.

Moes IB no. 9094—62; KID no. 32660.

68 Door of naar Adriaan Key, 1579.

Paneel 450—330.

ROHONCZ Schloss, Dr. H. Baron Thyssen-Bornemisza; afkomstig uit de collectie Goudstikker (Tent. Den Haag 1922 no. 47, Kopenhagen 1922 no. 66, Rotterdam 1923 no. 41, Amsterdam 1923 en 1924; Oranje Nassau-Tentoonstelling 1923, Den Haag no. 15; De verz. uit Rohoncz tentoongesteld in de Alte Pinakothek te München 1930 no. 175. Borstbeeld aansluitend aan no. 62; gedateerd 1579.

KID no. 14167.

Afb. in Goudstikker's Catalogus, Amsterdam 1923.

[IX: IN ORDEGEWAAD]

ALS RIDDER VAN HET GULDEN VLIES.

69 Door een onbekend schilder.

Paneel omtrent 500—400.

NEDERHEMERT, Baron Van Wassenaer, Kasteel. Kniestuk; in de linkerhand een papier vasthoudende. Bovenaan rechts het wapen, omgeven door het ordeteeken van het Gulden Vlies. Opschrift: „Le Prince de Orange”. Behoort met dezelfde soort portretten van Egmond en Hoorne tot een reeks. Zie de opmerking bij Prenten no. 139.

KID no. 32712 (F).

Zie afb. 20 en: Willem van Oranje 1533—1933; Haarlem 1933.

[X: NA DEN AANSLAG VAN 1582]

OP ONGEVEER 49-JARIGEN LEEFTIJD.

70 Door een onbekend Hollandsch schilder 1584.

Paneel 250—210.

BRESCIA, Pinacoteca Martinengo. Borstbeeld gemerkt rechts bovenaan: Aeta: suae 51. 1584 „Is het opschrift precies op te vatten”, zoo merkt dr. J. J. de Gelder op, „dan moet het portret vervaardigd zijn kort voor den moord, dus ongeveer Mei 1584”. De uitdrukking van het gelaat verschilt belangrijk van de portretten nos. 71—73. Het geeft ons een heel wat voorname indruk van den Prins, dan de drie volgende nummers.

„De donkere oogen zien ons aan niet zonder lichte scepsis, met de eenvoudige trouw van een die zich in zijn recht voelt, maar staag in 't verweer” (De Gelder).

KID no. 30849 (F).

Zie afb. 22 en: Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome VIII (1928) blz. 150.

71 Door een onbekend schilder omtrent 1583.

Paneel 480—350.

ALKMAAR, Stedelijk Museum no. 66 (uit het Palinghofje). Borstbeeld, half naar rechts gekeerd, den toeschouwer aanzien. Zwart wambuis, kleine staande omgeslagen kraag, kalot. De prins ziet met zijn grijzende haren er voor zijn leeftijd oud uit. Het lidteeken van den schotwond in de hals, onder het rechteroor is duidelijk zichtbaar. Opschrift bovenaan links: „Guill a Nass. Aura. Princeps a° 1583”.

Moes IB no. 9094—32; KID no. 14168.

Zie afb. 21 en in: Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.

72 Door een onbekend schilder.

Paneel 440—330; aan de bovenzijde is een plankje van 5 cm aangezet, waardoor elders als maat 490—330 wordt vermeld.

AMSTERDAM, Rijksmuseum no. 166a, in bruikleen bij het Oranje-Nassau Museum; in 1905 te Florence gekocht, uit de verz. Constantini. Herhaling van no. 71 zonder opschrift. Het kalotje is meer over het hoofd getrokken dan bij het voorgaande stuk; het is iets grover geschilderd. KID no. 32709 (F).

Afb. in: Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, VIII (1928) blz. 152.

73 Door een onbekend schilder, 1597.

Paneel 270—220.

DEN HAAG, H. M. de Koningin (Huisarchief). Grove herhaling in 1597 geschilderd op kleiner formaat, van no. 70. Dit schilderij vertoont twee bijzondere afwijkingen. Vooreerst draagt de Prins het Gulden Vlies aan een lint. En in de tweede plaats gaat van uit de lijst links ter hoogte van de kraag een vuurstraal naar het zeer duidelijk zichtbare litteeken, terwijl men ter rechterzijde, ter hoogte van het oog, de kogel op den achtergrond ziet, die den Prins doorboord heeft. Opschrift: „Guillame de Nassou Prince Oren Ao 1597”.

Moes IB no. 9094—33; KID 14270 (F).

74 Door Cornelis Clock, 1603.

Schildering op glas.

GOUDA, Hervormde Kerk. In het raam met de voorstelling van het Ontzet van Leiden (raam no. 25), door de stad Delft in 1603 geschonken.

- Levensgrootte geheele figuur, in met bont gevoerden tabberd, een hoed op 't hoofd. Het portret in dit gebrandschilderd glas is ontleend aan een der voorgaande nummers. De uitdrukking op de teekening (zie no. 79) wijkt er niet onbelangrijk van af, en stemt ook met geen ander portret overeen. KID no. 32711 (F).
Zie afb. 24 en: Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 75 Door een onbekend schilder.
Paneel 380—280.
SIEGEN, Museum des Siegerlandes; gekocht van Goudstikker (no. 1677). Dupliek aansluitend aan no. 70.
KID no. 32710 (F).
- [XI: 1584]
OP ZIJN DOODSBED.
- 76 Door Christiaan Jansz. van Bieselingen.
Doek 310—440.
ZALT-BOMMEL, Stadhuis. Liggende op zijn doodsbed met pijpkraag en kalot op. Opschrift (in hoofdletters) op de lijst: „Den · tienden · Iuli · twelck · de mensche / heeft · verdroeten · / werde · den · prinsche · Dorange · tot · / Delft · doerschoeten”.
KID no. 14171 (F).
Zie afb. 23 en in: Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 77 Door Chr. Jz. van Bieselingen.
Paneel 370—445.
DELFT, Diakonie der Hervormde Gemeente; als
bruikleen in het Prinsenhof te Delft no. 28. Versleten dupliek van no. 76.
Moes IB no. 9094—34; KID no. 32713.
- [XII: VERSCHILLENDE].
- 78 Copie van een onbekende, misschien naar een der portretten uit afd. VI.
Paneel 280—200.
DELFT, Prinsenhof no. 24; in 1905 aangekocht bij Fred. Muller & Co. Bovenaan: „Mr. Le / Prince D'Orange / Shot at / Delf / Jul. 10. 1854 / Ag.: 51”.
KID no. 32658 (F).
- 79 Door Isaak Claesz. Swanenburch, 1603.
Penseelteekening. Zie ook bij no. 74.
Carton voor raam 25 in de kerk te Gouda.
- 80 Copie van een onbekende, misschien naar een der portretten uit afd. VI.
ROMROD (Oberhessen), Schloss. Borstbeeld. Onderschrift: „Le Prince de Oraynge”.
KID no. 32661 (F).
- 81 Door een onbekend schilder, omtrent 1577.
Paneel 355—290.
YORK, Hon. G. Howard, Castle Howard. Borstbeeld naar rechts in harnas met plooiakraag. Bovenaan: „Guillaume Pr. D'Aurence”.
KID no. 31213 (F).
Afb. in: Prins Willem van Oranje 1533—1933, Haarlem 1933 en Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome VIII 1928, tgo. bl. 154.

(B) PORTRETTEEN WAARVAN DE VERBLIJFPLAATS NIET BEKEND IS.

- 82 Moes IB no. 9094—2. In 1618 in den boedel van Philips Willem te Brussel, omtrent 1558 (Messenger des arts et des sciences 1864, p. 276).
- 83 Moes IB no. 9094—5. In 1567 in den boedel van N. van Hammes te Brussel, in costuum van Vliesridder (no. 86?) (Messenger 1855, p. 148).
- 84 Moes IB no. 9094—23. Voorheen op het paleis van den Prins von Wied, Den Haag.
- 85 Moes IB no. 9094—52a. In 1648 in Van Miereveld's boedel (H. Havard, L'art et les artistes hollandais I, 51).
- 86 Moes IB no. 9094—73. Bij N. Weiss Parijs (Bull. hist. et litt. du Prot. fr. 1900, 70).
- 87 Moes IB no. 9094—75. In 1584 in den boedel van Johanna de Munter Wed. Casp. Cabouters te Leuven (Messenger 1869, p. 283).
- 88 Moes IB no. 9094—76. In 1619 op het kasteel Saumur.
- 89 Moes IB no. 9094—78. In 1652 in den boedel van P. Potter Amsterdam (Oud-Holl. XI, 40).
- 90 Moes IB no. 9094—79. In 1660 bij Barent Liendens te Amsterdam.
- 91 Moes IB no. 9094—80. In den boedel van Amalia van Solms (Jahrbuch der Kunstwissenschaft, VI 59).
- 92 Door een onbekende; naar Van Miereveld?
Paneel 205—175.
In 1926 in het bezit van mr. Paul Mulder te Amsterdam. De eigenaar waagde de hypothese dat dit portret de eerste studie van C. de Visscher zou zijn geweest. Het is echter een zeer beschadigd en onbelangrijk portret, waarvan niet meer is uit te maken of het ooit iets op den Prins heeft geleken. Tontoongesteld te Arnhem, Oranje-Nassautentoonstelling no. 12bis. (Zie N.R.C. 5 Juni 1926).
KID no. 32674 (F).
- 93 Door Van Miereveld.
In 1926 bij J. Herbrand, Kunsthandelaar te Parijs. Borstbeeld als no. 35.

(C) PORTRETTEEN BIJ VEILINGEN VERMELD.

- 94 Moes IB no. 9094—77. 1625, 3 Mei van der Voort (Oud-Holland III, 201).
- 95 Moes IB no. 9094—38. 1702, 6 Apr. Amsterdam, J. Six (Van Miereveld).
- 96 Moes IB no. 9094—33. 1723, Is. Ouwens (Van Miereveld).
- 97 Moes IB no. 9094—40. 1784, 6 Dec. S. Fokke, Amsterdam (Van Miereveld).
- 98 Moes IB no. 9094—41. 1788, 26 Aug. Leiden (Van Miereveld).
- 99 Moes IB no. 9094—42. 1828, 22 April, Amsterdam (Van Miereveld).
- 100 Moes IB no. 9094—81. 1839, 28 Oct. Amsterdam (no. 120).
- 101 Moes IB no. 9094—82. 1845, 6 Mei Amsterdam (no. 303).
- 102 Moes IB no. 9094—43. 1850, 17 Dec. Amsterdam (Van Miereveld).
- 103 Moes IB no. 9094—44. 1851, 3 Maart, Munchen (Van Miereveld).
- 104 Moes IB no. 9094—45. 1855, Scheltus van Kampferbeke, Alkmaar (Van Miereveld?).
- 105 Moes IB no. 9094—83. 1858, 21 Apr. Leiden, L. F. Brugmans.
- 106 Moes IB no. 9094—46. 1858, 27 Apr. M. C. van Hall (Van Miereveld?).
- 107 Moes IB no. 9094—47. 1861, 11 Juni (Van Miereveld?).
- 108 Moes IB no. 9094—84. 1863, 24 Febr. Amsterdam.
- 109 Moes IB no. 9094—48. 1863, 8 Apr. Rolas du Roscy, Dresden (Van Miereveld).
- 110 Moes IB no. 9094—49. 1865, 24 Jan. Rotterdam.
- 111 Moes IB no. 9094—85. 1874, 14 Dec. Den Haag.
- 112 Moes IB no. 9094—86. 1876, 23 Juli Rotterdam.
- 113 Moes IB no. 9094—50. 1876, 24 Juli Rotterdam (Van Miereveld).
- 114 Moes IB no. 9094—51. 1885, 22 September Amsterdam (Van Miereveld?).
- 115 Moes IB no. 9094—87. 1887, 1 Febr. Amsterdam.
- 116 KID no. 28985. 1887, 15 Juni Amsterdam no. 168, Coll. Cremer, paneel 210—180. Borstbeeld.
- 117 Moes IB no. 9094—88. 1887, 21 Juni Amsterdam.
- 118 Moes IB no. 9094—52. 1889, 15 Mei H. F. C. ten Kate, Amsterdam (Van Miereveld).
- 119 KID no. 16376. Moes IB no. 9094—55; 1892, 9 Feb. Amsterdam no. 159a, Kasteel Linschoten, doek 660—530, Van Miereveld (borstbeeld in tabberd).
- 120 Moes IB no. 9094—24. 1896. J. Goldsmid London (in 1879 te Parijs C. Sedelmeyer).
- 121 KID no. 16245, 1904, 21 Sept. Amsterdam no. 99, paneel 750—580, te halve lijve door Van Miereveld 1631.
- 122 KID no. 29008, 1911, 14 Nov. Amsterdam no. 171, waterverf, 430—540 met Maurits en Fr. Hendrik door H. A. v(an) T(ri)gt).
- 123 KID no. 20833. 1916, 27 Juni, Den Haag no. 19 paneel 635—475 (naar Van Miereveld)
- 124 KID no. 23103, 1918. 7 Mei, Den Haag no. 234, 780—640.
- 125 KID no. 17405, 1924. 16 Juni, Amsterdam no. 47. Koper 40—34 in harnas.
- 126 KID no. 21966, 1925. 16 Juni, Amsterdam no. 1014. Marmer, hoog 780 in harnas door R. Verhulst (afgebeeld in den cat.).
- 127 KID no. 22317. 1925, 15 Dec. Amsterdam no. 244. Koper 155—130 met kalot op in de manier van G. Dou (f 100.—).
- 128 KID no. 22732, 1926. 9 Maart, Amsterdam no. 191, paneel 330—240 door J. van Ravesteyn?
- 129 KID no. 23804, 1926. 1 Juni, Amsterdam no. 1046, doek 690—570. Coll. Bredehoff de Vicq.
- 130 KID no. 26007, 1926. 15 Juni, Amsterdam no. 40, paneel 225—180.
- 131 KID no. 25669, 1927. 15 Feb. Amsterdam no. 89, paneel 720—570 harnas, Van Miereveld.
- 132 KID no. 26045, 1927. 31 Mei, Amsterdam, no. 40 paneel 710—570. Borstbeeld in harnas, door Van Miereveld.
- 133 KID no. 26053, 1927. 31 Mei, Amsterdam, no. 501, miniatuur.
- 134 KID no. 27177, 1927, 9 Nov. Sotheby London no. 43, doek 650—510. Van Miereveld.

Afb. 12. Gravure door Cornelis Theodoor Boissens (+ 1635). VSP. 158.

Afb. 13. Uit: De Vaderlandsche Historie in Themata Amsterdam, Zevende druk 1825, bl. 55.

Guilielmus D. G. Princeps Auroica; Comes Nassau, Catzenellenbogen, Vianoe, Dietsche, Lingie,
 Buxra, Sebrüani, etc. Marchio Vere et Flassingen; Do. et Baro Bredae, Diest, Grimborgue, Arlay,
 Nozeretti, Castellbellin, etc. Vice-comes hereditarius Antwerpiae, et Bisantiae. Gubernator Generalis
 Brabantiae, Hollandiae, Zelandiae, Frisiae, Ultraieeri; Archithalassus maris inferioris Germaniae.

Con. penitentiarius ordinis S. Augustini, Praes.
 T. P. vande Venne scilicet M. P. H. 1623.

Ecce Virum, vestrae sui Jura paterna redemit.
 Ecce Virum, sacro quo ducit, laetus Ibis.

A. vande Venne pinxit.
 W. Delff' sculpsit.

Afb. 14. Gravure door Willem Jacobsz Delff naar Adriaen van de Venne (1623).

Afb. 15. Gravure door Pieter Feddes van Harlingen (1622).

Afb. 16. Gravure uit een Engelse uitgaaf.

Afb. 17. Gravure door Claes Jansz Visscher (1628).

Afb. 18. Gravure door Henrick Goltzius (1581).

- 135 KID no. 26282. 1927, 20 Dec. Berlijn no. 55 paneel 325—270 door I. M. KID no. 32696 (F).
Afb. in cat. tent. 1910.
- 136 KID no. 27039. 1928, 24 Feb. Christie, London no. 149: 1000—840, te paard met page door Karel du Jardin. 140 Naar van Miereveld. Paneel 720—580. 1932, 6 Dec. Amsterdam, no. 46, afkomstig uit de collectie Stuart. Borstbeeld naar rechts, in harnas met vergulde damasceeringen, als no. 15. KID no. 32695 (F).
- 137 KID no. 28333. 1929, 3 April Frericks no. 87 paneel 540—370. 141 Naar Jacob Hoefnagel. Paneel 260—200. 1932, 6 Dec. Amsterdam no. 47, afkomstig uit de collectie Stuart. Borstbeeld als no. 47. KID no. 32706.
- 138 KID 28407. 1930, 22 Oct. Zürcher no. 236 paneel 600—460 als Key. 142 Door Adriaan Pietersz van de Venne? Grisaille op koper 155—130. Amsterdam, Th. Stuart, no. 425, geveild 6 Dec. 1932, no. 78 bij R. W. P. de Vries. Kop met kalot, zwarte tabberd; naar links. KID no. 32682 (F).
- 139 Naar Van Miereveld. Paneel 700—580, geveild 1932, 6 Dec. no. 45. R. W. P. de Vries, afkomstig uit de collectie Th. Stuart. Tentoonstelling der Oranje-Collectie Stuart, Amsterdam 1910, no. 393. Halvefiguur naar rechts in harnas (niet verguld) met ordeteeken van het Gulden Vlies, in ovaal.

(D) WIJZIGINGEN IN MOES' ICONOGRAPHIA BATAVA.

Bij navraag niet aanwezig waren van Moes IB no. 9094 de nos. 1 (vernietigd), 9 (thans te Anderlecht, ons no. 63), 30 (bezit slechts no. 60), 57 (is hetzelfde als no. 53), 66, 67, 69, 72 (is hetzelfde als no. 69), 90 (is met het stadhuis verbrand) en 92.

(E) TEN ONRECHTE EEN PORTRET VAN DEN PRINS GENOEMD.

- 143 Door een onbekend schilder. Paneel 460—350. ANTWERPEN, Koninklijk Museum van beeldende Kunsten, cat. no. 549, afkomstig van baron van Ertborn (1840); als Zuid Nederlandsch meester, einde XVIIe eeuw; de identificatie wordt terecht betwijfeld. Rechts bovenaan het wapen, omgeven door het ordeteeken van het Gulden Vlies en het jaartal A° 1580. Moes IB no. 9094—8; KID no. 14169 (F).
- 144 Door? Omtrent 1566, 350—280. DELFT, Prinsenhof no. 25; gekocht in 1887 van Don José Maria d'Almeida Garcia Fidié te Lissabon. Borstbeeld zonder armen, naar links in zwart harnas met Gulden Vlies. Boven aan rechts: „die prince van Oranien” (overschilderd). Door Moes, Oud Holland 1889 blz. 285 aan Pourbus toegeschreven. Moes IB no. 9094—17; KID no. 32656 (F).
- 145 Door A. Mor. DEN HAAG, Mauritshuis (Oud Holland VII, 281). Zie de Inleiding. KID no. 32715 (F).
- 146 Moes IB no. 9094—60. Dit portret bevindt zich te Madrid in de Academia de San Fernando. Uit een foto, welwillend verstrekt door prof. van Schelven, blijkt, dat de voorgestelde Philips Willem is. KID no. 32717 (F).
- 147 Door? Paneel 415—330. SIEGEN, Museum des Siegerlandes. Het portret behoort tot een serie van de 5 zonen van Willem den Oude. Het vertoont een gerekt hoofd met formidabele snorren en gelijkt weinig op de bekende portretten. KID no. 32716 (F).
- 148 Door Van Miereveld? Paneel 330—240. AMSTERDAM, Kunsthandel D. A. Hoogendijk & Co. In de veiling-Komter (1926) toegeschreven aan J. van Ravesteyn (zie no. 128). Het stelt den Prins in harnas voor, doch dan jonger dan het Van Miereveld-type. KID no. 32718 (F).

PRENTEN.

- [I: OMTRENT 1545]
OP ONGEVEER 12-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR CORNELIS ANTHONISZ]
- 1 Houtsnede 372 (330)—270.
Heele figuur te paard gaande naar rechts, begeleid door twee dienaren. Behoort tot een collectie afbeeldingen van vorsten en voorname personen te paard en te voet, meerendeels uit de hand gekleurd. Bovenaan een 4-regelig opschrift in boekdruk: „Le tres illustre et hault Prince Guiliaume / par la grace de Dieu / Prince de Orange ec Auquel Dieu donne sa grace daccroist: e en toutes vertuez. / Dye doorluchtichste en hoochgeboren Prince Wilhelm bij der gra/tien Gods Prince van Orogen. ec Den welcken God laet opgroeeyen in alle duechden.” Rechts, onder dit opschrift, het wapen van René van Chalons. Onderaan in boekdruk: „Imprime en Anuers sur la rue de Lombaerd au Leurier Blansch. Par moy Jehan Lieftrincq Tailleur de Figures”. W. Nijhoff. Nederlandsche Houtsneden 1500—1550. Den Haag 1931, no. 195.
A P K. Zie afb. 2.
- [II: OMTRENT 1555]
OP ONGEVEER 22-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR A. MOR e. a.]
- 2 Onbekend graveur. Houtsnede 215—155.
Halve figuur, naar links; in tabberd, baret met veer, ordeteeken van het Gulden Vlies; een handschoen in de rechterhand. In een toogvormige renaissance-omlijsting. Tweeregelig onderschrift „Gulielmus D. G. Princeps Orangiae, comes Buranus etc. totius caesarei exercitus imperator.”
P B N. Zie afb. 3.
- [III: OMTRENT 1566]
OP ONGEVEER 33-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR F. POURBUS e. a.]
- 3 Door Mathis Zuendt. Gravure 270 (225)—325.
Halve figuur in harnas. Met opschrift: „Hör du gewaltig gerüst Kriegsheer, Folgst meiner getrewen Lehr, So erlangst Sieg, Lob und Ehr”, en onderschrift in vijf coupletten van zes regels „Halt Glauben . . . und dancksaght”. Eigen Haard 1884, blz. 333; Oud Holland 1889 bl. 286. Ch. Le Blanc, Manuel de l'Amateur d'estampes, IV, bl. 269, No. 7. A P K—N H P 548A, Andresen no. 4. Zie afb. 4.
- 4 Gravure 200—250. De Prins en Philips II tegenover elkaar. Door Balth. Jenichen. Tocht over de Maas, 1568. Onderschrift in vier zesregelige coupletten „Der König... der Sieg”. A. Andresen. Deutsche Peintre-graveur II no. 53. A P K, K H A—N H P 548B. Zie afb. 5.
- 5 Gravure 190 (168)—124. Kniestuk naar rechts, staande in harnas, commandostaf op rechter heup; helm op een tafel. Bovenaan „Wilhelm Printz zu Uranien”. Onderschrift: „Wilhelm von Gottes gnaden Printz zu Uranien, Graue zu / Nassau Catzennellenbogen, Vianden, Dietz Büren und / Lerdam, Freyherr zu Breda”. VSP 161. Zie afb. 26.
a. zonder arceering in het wapen.
b. opgesneden, KHA.
c. de wapens van Vianden en Orange gearceerd. A P K.
- 6 Houtsnede, 87—68. Halve figuur naar links in harnas, met commandostaf in linkerhand. In ovaal met randschrift „Gulielmus D. G. Auracae Regionis Princeps Com. A. Nas.”. Wapen onder aan het ovaal. A P K, L P K. Zie afb. 27.
- 7 Gravure door Abraham de Bruyn † 1587, 175 (164)—117. Met stijl kroeshaar. Halvefiguur naar rechts, in harnas. Met tweeregelig onderschrift: „Von Gottes Gnaden Wilhelmus / Grave zu Nassaw Prince von Orangien.” Bovenaan rechts het gekroonde wapen, omgeven door de keten van het Gulden Vlies en met er boven het devies „IE MAIN TIENDRAY” en „SI PLAIST A DIEV”. Gemerkt onderaan rechts met monogram A d B, (geëntrelaceerd).
A P K, D P H 46, K H A—V S P 160. Zie afb. 28.
- 8 Gravure door Abraham de Bruyn † 1578. 155—112. Pendant van een portret van Anna van Saxen. Dijkstuk naar rechts, in harnas; commandostaf in de rechterhand, de linkerhand in de zijde, helm op een tafel. Achtergrond gearceerd. Bovenaan rechts het gekroonde wapen, omgeven door den keten van het Gulden Vlies en (eronder) „IE MAIN TIEN DRAI”. Bovenaan links, in een lijst, gezicht op de poort van het kasteel van Breda. Onderaan (eerste regel in hoofdletters) „Wilhelmys van Godes Ghenaden Prince van Oraen (volgende vier regels in schrijfletter) Gien Graue tot Nassou / tot Vianden Catzennellenboge Pointieure Tonnere tot Carnaie / Borchgrave van antwerpen en(de) van Besancon, Heere tot breeda diest arlay noceroy / Grimbergen tot Castelhelm Gouverneur en (de) capiteijn generael voor de K. M. der / Graefschappen bourgoinien, van hollant van zeelant etcet.”
A P K, D P H 37—V S P 159. Zie afb. 29 en: Willem van Oranje 1533—1933. Haarlem 1933.
- 9 Gravure 180—123. Halve figuur naar links, in harnas. Onderschrift (in hoofdletters): „Willemus van Nassov Prince / van Orange Grave van Nassov.”
P B N. Zie afb. 30.

- 10 Gravure, Duitsch XVI, 225—158. Halve figuur in harnas, een strijdhamer in de linker hand, helm op een tafel. In rijkversierde cartouche en ovale omlijsting met randschrift in hoofdletters: „Wilhelm, Prince zu Vranien Grave zu Nassaw.” Bovenaan het wapen van Nassau; onderaan een schild met 10 penningen, waarvan de onderste met een St. Andrieskruis is gemerkt. In de bovenhoeken de vos (Alva) tegenover de gans (Oranje); onderaan de wolf (Alva) tegenover het lam (Oranje). A P K—V S P 162. Zie afb. 31.
- 11 Gravure, 266—197. Halve figuur naar rechts in harnas, commandostaf in rechterhand. In versierde cartouche en ovaal. Randschrift in hoofdletters: „Guilielmus D. G. Auraiacae Regionis Princeps Comes à Nassav”. Bovenaan een schild met 10 penningen (als bij no. 10) waarvan links de wolf „Alvanus” met zijn zwaard er een afslaat; rechts het lam (Oranje) met een zwaard er tegenover. Onderaan links en rechts de wapens van Alva en van Nassau. L P K. Zie afb. 32.
- [V: OMTRENT 1577]
OP ONGEVEER 44-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR OF NAAR C. DE VISSCHER EN
M. JSZ. VAN MIEREVELD]
a) in harnas — kop of borstbeeld.
- 12 1624. Gravure door Willem Jacobsz. Delft naar C. Visscher, 410—290. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal. Randschrift in hoofdletters: Saevis tranquillus in undis”. Met vijfregelig onderschrift, met opdracht aan prins Maurits. (... quam Celeberrimi Pr. effigiem a Cornelio Vischero ad vivum depictam et Guilielmo Iacobi Delphio caelo hac formam expressam dedicat consecratque ipse sculptor). D. Franken, L'oeuvre de W. J. Delft, 1872, no. 56: I. D A G, G A G, L P K—M N P 59. Zie afb. 33.
- 13 1633. Naar Van Miereveld. Gravure, 135—108. Borstbeeld in harnas naar links. Ovale omlijsting met randschrift in hoofdletters: „Guilielmus D. G. Princeps Auraiacus Comes Nassoviae” in een rechthoekige omlijsting met onderschrift „Willem bij der gratie Godts Prince van / Orangien, Grave van Nassou, etc. etc.”. Gedrukt in den tekst van Van Reyd uitg. 1633, blz. 16; en 1644, Dl. I bl. 15. D A G—V S P, I 52. Zie afb. 34.
- 14 1640 Gravure door J. Neeffs, 135 (124)—94. Borstbeeld naar rechts, geharnast. In ovaal met tweeregelig Latijnsch onderschrift in hoofdletters: „Guilielmus Nassavius, Orangii Princeps / Hollandiae Selandiaeq. Praefectus,” en gemerkt links „J. Neeffs fecit;” met adres (rechts): „Vidua Cnobbart excudit.” Van achteren bedrukt met Latijnschen tekst. In: F. Strada, De bello Gallico decas prima. Antverpiae 1640, bl. 94. A P K—V S P 136. Zie afb. 35.
- 15 Gravure, 179—127. De zelfde plaat als no. 14 iets afgesneden en omgeven door een nieuwen rand in den vorm van een lijst. Onderaan staat „Joan MeysSENS excudit Antverpiae.” Bovenaan rechts „fol. 91.” P B N, B B R.
- 16 Gravure naar Neeffs, omgekeerd, 136—84. Het portret als nos. 14 en 15, doch in eenvoudig ovaal, rustende op balustrade met opschrift: „Guillaume de Nassau / Prince d'Orange.” Uit F. Stradae. De Bello Belgico decas prima, Editio III. B B R. Zie afb. 36.
- 17 1644 Gravure, 140—139. Portret als no. 14, omgekeerd. In ovaal binnen een rechthoekige lijst met onderschrift in hoofdletters: „Gvillavme de Nassav Prince d'Orange / Gouvernevr de la Ollande et de la Zelande.” Tusschen den tekst gedrukt in: F. Strada, Fransche uitgaaf, 1644, I, 88. V S P, I 54. Zie afb. 37.
- 18 1646. Gravure door J. Neeffs, 260 (130)—160 (90). Bovenaan rechts gemerkt „fol. 59”. In: Strada, De Thien eerste boecken der Nederlandsche Oorloge... Amsterdam 1646, bl. 59. Om de prent van no. 14 is een randwerk met oorlogstuig gedrukt, gegraveerd door A. Loemans. V S P I 55a. Zie afb. 38.
- 19 Gravure, 136—82. Portret als no. 14, doch omgekeerd. In ovale lijst, waar boven oorlogstuig; onderaan een cartouche met tweeregelig opschrift in hoofdletters: „Vilielmvs Nassavius Orangii princep/Hollandiae Selandiaeq. praefectus. / fol. 91.” P B N. Zie afb. 39.
- 20 Gravure, 150—90. Hetzelfde portret als no. 19, doch met ander randwerk: het oorlogstuig vervangen door twee engelen met een lauwerkrans. P B N.
- 21 1646. Gravure, 131—82. In ovaal (van drie evenwijdige lijnen) in eenlijnige rechthoek met cartouche en tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Guilielmus Nassavius Orangii Princeps / Hollandiae Zelandiaeq. Praefectus.” Bovenaan rechts: „fol. 112.” In: F. Strada, Holl. uitg. Amsterdam 1646. P B N. Zie afb. 40.
- 22 Gravure, 109—67. Portret als no. 21, doch omgekeerd. In ovaal (van twee evenwijdige lijnen) in eenlijnige rechthoek met cartouche en tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Wilhelmus

- Prins van Orangen / Grave van Nassouw etc" en bovenaan links „Fo. 15”.
In: J. van de Sande, Kort Begrijp der Nederlandsche Historien. Amsterdam 1650.
K H A. Zie afb. 41.
- 23 1652. Gravure, 155—112. Borstbeeld naar rechts, in harnas. In ovaal met tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Gvilielmvs Nassavius, Princeps / Avpiacvs, etc.” Bovenaan rechts zijn wapen, links in een oranje-kransje zijn spreuk „ie main/tiendray.” In: Recueil de portraits gravé par B. Moncornet. 1652.
D A G, K H A, L P K—V S P 149 en I 121. Zie afb. 42.
a. zonder de lauwerblaadjes genoemd onder c, als hier beschreven.
b. de P in „aupiacus” is verbeterd in R.
c. het ovaal van twee lijnen is opgevuld met lauwerblaadjes.
P B N.
- 24 Gravure 110—68, als no. 22. Borstbeeld naar rechts. In ovaal (dubbele lijn) in rechthoekige omlijsting (één lijn). Onderaan een cartouche met tweeregelig opschrift in hoofdletters: „Wilhelmus Prins van Orangen / Grave van Nassouw etc.” Bovenaan links: „Fo 18”.
A P K, K H A. Zie afb. 43.
- 25 1658 Gravure, als nos. 21 en 26, 110—59. In ovaal (twee lijnen) binnen rechthoekige rand. Onderaan een drieregelig opschrift, niet in een cartouche (in hoofdletters): „Gvilielmvs Nassovivs / (in schrijffletters): Orangi Princeps, Hollandiae / Zelandiaeque Praefectus.”
In: F. Strada. De Bello Belgico. Rome 1658 tgo. bl 74. Zie afb. 44.
- 26 Gravure, portret als no. 22, 120—70. In ovaal (twee lijnen) in rechthoekige rand. Drieregelig onderschrift: (in hoofdletters) „Gvillavme De Nassav” (in schrijffletters:) „Prince d'orange gouverneur / d'Hollande et Zelende.” Bovenaan links „F. 1”, rechts: „Fol. 169.”
P B N. Zie afb. 45.
a. als hier beschreven.
b. met wijziging van de pagineering in „Fol. 142”.
- 27 Gravure, portret als no. 17, 107 (90)—65. In rechthoek. Tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Gvilielmvs Nassovivs / Aravsionensivm Princeps”.
L P K. Zie afb. 46.
- 28 Gravure, 114 (103)—76. Borstbeeld in harnas naar links. In ovaal (twee lijnen) en rechthoekige rand (een lijn). Tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Gvilielmvs Nassavivs / Orangi Princeps.”
A P K. Zie afb. 47.
- 29 Gravure, 99—63. Borstbeeld in harnas naar rechts. In éénlijnig ovaal, gevat in rechthoekige rand (één lijn). Tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Gvilielmvs Nassavivs / Orangi Princeps.”
P B N. Zie afb. 48.
- 30 1648. Gravure, portret als no. 29, 112 (97)—61. In ovaal, met rechthoekig randwerk en gearceerde hoekvullingen. Tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Gvilielmvs Nassavius / Orangi Princeps.” Bovenaan links: „p 9.”
A P K, L P K—M N P 69. Zie afb. 49.
a. als hier beschreven.
b. „P 9” is vervangen door „84”.
P B N.
c. „P 9” is vervangen door „74”. In: F. Stradae . . . de Bello Belgico. Romae 1648.
P B N.
- 31 1647. Gravure door C. van Quebooren, naar C. de Visscher, 245 (197)—168. Met adres van A. van Waesbergen. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovale omlijsting met de vertaling zijner zinspreuk als randschrift (in hoofdletters): „Gerust inde onstuymige baren”. Met vijfregelig Hollandsch onderschrift (in hoofdletters): „Wilhelmus bij der Gratie Godts / Prince van Oraengien Grave van Nassau, &c. Marquis / Van Vere en Vlissingen. Burg-grave van Antwerpen. &c. / Baron van Breda. Gouverneur over Brabant, Holland / Zeelandt, Westvrieslandt &c. Admiraal van de Zee &c” en (in schrijffletters) „Cornelis Visschero pinxit: C. v. Quebooren. sculpsit”
In: E. van Meteren. Holl. uitgaaf Amsterdam (of Zaandam), 1647. Zie afb. 50.
K H A, D A G, L P K—M N P 61, V S P I 33.
- 32 1658. Gravure, 276—155. Borstbeeld naar links met een kalot en in harnas. In ovale omlijsting en rechthoekige rand (één lijn). Tweeregelig onderschrift in hoofdletters: „Guiljelmus Nassavius, Princeps / Auriacus”. Bovenaan links: „pag. 881”.
In: Schotanus. Geschiedenis van Friesland. 1658 en 1660; blz. 881.
G A G 5671, K H A 62, L P K—V S P. 150. I 69 Zie afb. 51.
- 33 1663. Gravure. Portret als no. 32, 108—62. In ovaal (één lijn) binnen een achtkantige lijst (twee lijnen). Zonder opschrift.
In: Arnoldi Montani Auriaco Nassovia Domus. Amsterdam, Aegidius Valckenier. 1663. 12°.
G A G 5663, K H A 4130—V S P I 124. Zie afb. 52.
- 34 1663. Gravure, 132—79. Portret als no. 33 doch naar rechts. In ovaal met geschulpte lijst en cartouche, waarin tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Wilhelmus I, Prins / Van Oranje”. Bovenaan links: „pag. 219 1 del.”

- In: Nassouse Heldens Pronktooneel. Amsterdam, Jan Jansen, 1663 I. 219.
D A G 1009, G A G 5662. Zie afb. 53.
- 35 Gravure, 277—158. Portret als no. 33. Met onderschrift: „Guiljelmus I Princeps arausionensis Academiae Lugduno Bataviae Fundator.” PBN
- 36 1664. Gravure, 110—73. Vier prinsen, in vier medaillons omgeven door oranje-takken. Titelblad van: Willem de I, Maurits, Frederik, Willem de II en Willem de III Nassouw. Amsterdam, Otto en Joost Barentsz Smient, 1664. 12°.
O N M. Zie afb. 54.
- 37 1667. Gravure, 136—98. Portret als no. 41. In een ovale Oranjekrans. Er onder zijn wapen en een tweeregelig Hollandsch onderschrift (in schrijffletter): „Willem de I Prins van Oranje Graef van Nassow / Gouverneur van Hollandt, Zeelandt &c.” Boven de Oranjekrans (in schrijffletter): „Saevis Tranquillus / in undi.” Onder de plaat een achtregelig vers in boekdruk: „Als Spanjen . . . werck geschut.”
In: P. Scriverius. Oude en nieuwe beschrijving van Holland, Zeeland en Vriesland, 's-Gravenhage 1667, bl. 521.
D A G, G A G, K H A, L P K—M N P 67, V S P, I 247. Zie afb. 55.
- 38 1677. Gravure, 270—182. Als no. 31. In ovale gevlochten lauwerkrans met bovenaan uitfladderende linten. Op een gearceerde wand, met onder het portret een console, waarop de naam: (in hoofdletters) „Willem, Prins van Oranje” en een vierregelig vers (in schrijffletter): van G. Brandt: „Aenschouw . . . ons gegeven”, van achteren onbedrukt.
In: P. C. Hooft, Nederlandsche Historien, 1677. A P K, D A G. Zie afb. 56.
- 39 1679. Gravure als no. 38, 268—182. Met tweeregelig Hollandsch onderschrift (in hoofdletters): „Willem de Eerste / Prins van Oranje.”
In: (1) P. Bor. Ned. oorlogen 1679; (2) De Groot. Nederlandsche Jaarboeken 1681 fol. 91.
D A G, G A G, K H A, L P K—M N P 62 v. Zie afb. 57.
- 40 1690. Gravure, 200—182. Als no. 38, van van achteren bedrukt met italiaanschen tekst. Het onderschrift is met een cache bedekt en vervangen door tekst. Over de prent heen gedrukt: „Parte I Libro II”.
In: G. Leti. Teatro Belgico, Amsterdam 1690. L P K—M N P 63.
- 41 Gravure door Jonas Suyderhoef naar Van Miereveld, 438—355. In ovaal geornamenteerd randwerk met putti en oorlogstuig. Onderaan tweeregelig opschrift (in hoofdletters): „Guilielmus Nassavius Princeps / Auriacus etc.” en „4”. „P. Soutman, Inven, Effiavit et Excud. cum Privil.” Wussin no. 98.
D A G 967, D P H 59, L P K—M N P 60 t, V S P I 120. Zie afb. 59.
- 42 Gravure door Jonas Suyderhoef † 1686, naar Van Miereveld, 388—295. „Ex formis Adr. Schoonebeek Amst.” Latere druk, in afzonderlijk gegraveerde ovale versierde omlijsting. Zelfde onderschrift als no. 41 doch genummerd „3”. Wussin. J. Suyderhoeff 1861, no. 98.
K H A—M N P 60. Zie afb. 58.
- 43 Gravure door H. R., 440—365. Het portret waarschijnlijk gecopieerd naar no. 31, de rand naar no. 41. Onderschrift gelijk op de beide voorgaande nummers, doch gemerkt: „H R sculp” en „Clement de Jonghe exudit”.
K H A. Zie afb. 60.
- 44 Gravure, portret als no. 42. In ovaal met randschrift: „Guglielmo di Nassau Principe d'Orange.” Op voetstuk, waarop wapen. Bovenaan rechts: „2 deel pag. 103”.
A P K.
- 45 Gravure, portret als no. 42, 130—80. Als buste op een voetstuk, naar links, in harnas. In rechtehoekige rand. Opschrift: „Willem de I. / Prins van Orange.” Bovenaan: „IV. Deel.—Pag. 340”.
L P K.
- 46 In „Leven en Daden der vijf Princen van Orangie”, portretten van den Stadhouder Willem III en zijn voorgangers, bevindt zich in het bovenste medaillon links een slecht contereitsel van prins Willem I, 110—95. Onderschrift in zes vierregelige coupletten. Zwarte kunstprent door een onbekend graveur, 350—290, uitgegeven bij Jan Werver 1690. Veil. te Utrecht (van Huffel) 21 Maart 1933 no. 254. Zie afb. 61.
- 47 1693. Gravure, 140—68. Borstbeeld naar rechts, in harnas. In ovale omlijsting met voetstuk, waarop tweeregelig opschrift (in hoofdletters): „Guillaume I / Prince d'Orange”. In: Histoire des Princes d'Orange de la Maison de Nassau. Amsterdam, Paul Marret. 1693.
K H A. Zie afb. 62.
- 48 1698. Gravure door Gerard Valck naar A. van der Werff, 292—174. Borstbeeld naar rechts, met Latijnsch randschrift en vierregelig Fransch vers. In ovale omlijsting met randschrift (in hoofdletters) „Saevis tranquillus in undis” tegen een zuil, waarboven het wapen. Op de zuilvoet het onderschrift (in hoofdletters): „Guillaume Premier Prince d'Orange,” (in schrijffletters) een vierregelig Fransch vers: „Je fus . . . a la France”. In: (1) De Larrey.

- Histoire d'Angleterre, d'Ecosse et d'Irlande. Rotterdam, R. Leers, 1698, II, fol. 155; (2) Idem. Geschiedenis van Engeland, Amsterdam, Joh. Coreus, 1729, III, fol. 134.
D A G, G A G, K H A, L P K.—M N P 65, V S P I 78,79. Zie afb. 63.
- 49 1701. Gravure, 83—107. Borstbeeld naar rechts, in harnas. In ovale omlijsting tegen geornamenteerd voetstuk met twee bazuinengelen. Bovenaan in de omlijsting (in hoofdletters): „Willem I”. In: A. Pars. Index Batavicus of naamrol van de Batavise en Hollandsche schijvers, Leiden 1701, bl. 255.
V S P I 130. Zie afb. 64.
- 50 1711? Gravure 270—154. Copie van no. 31. Borstbeeld naar links, in ovale omlijsting met voetstuk, waarop Latijnsch onderschrift: (in hoofdletters) „Guiljelmus” (in schrijffletters) „Princeps Auriacus, Comes Nassavius / Gubernat. Holland &c.” In: (1) Principum et illustrium quorundam virorum... Verimagines. Lugduni Batavorum no. 37; (2) de „Effigies” te Leiden bij van der AA uitgegeven [1716?], bl. 18.
D A G, K H A, L P K — (1) M N P 72; (2) V S P 171 en I 3. Zie afb. 65.
- 51 1730. Gravure, 264—179. Portret als no. 31. Borstbeeld naar rechts, in gevlochten lauwerkran, met tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Willem de Eerste / Prins van Oranje.” Bovenaan rechts: „Tom. 1, No. 4.” In: J. Le Clerc. Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden enz. Amsterdam 1730, I, 8.
D A G, G A G, K H A, L P K.—M N P 64, V S P I 75. Zie afb. 66.
- 52 1732. Gravure door F. van Bleyswijk, naar no. 51, 168—109. Borstbeeld naar rechts, in ovaal met tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Willem de Eerste / Prins van Oranje.” Onderaan: „F. V. Bleyswijk fecit”. In: „Het leven van Willem I door **** (de Beaufort). Leyden Samuel Luchtman; Middelburg, Leendert Bakker 1732.
D A G, K H A, L P K.—V S P 129. Zie afb. 67.
- 53 Gravure door J. C. Philips, naar Van Miereveld, 162—100. In ovale omlijsting op voetstuk, met een relief, het tafereel van den moord. In de ovale lijst randschrift (in hoofdletters): „Willem de I. Prins van Oranje, Stadhouders van Holland, enz.” Onderaan gemerkt: „Door J. C. Philips naar 't origineel van M. Mierevelt.” Slechte gelijkennis evenals het volgend nummer. In: Vereen. Nederl. Dl. I, 166.
D A G, G A G, K H A, L P K.—M N P 66 z. Zie afb. 68.
- 54 XVIII Gravure, 139—68. Copie naar no. 52? Borstbeeld naar rechts. In ovaal, op voetstuk, met het tweeregelig opschrift (in hoofdletters): „William the I / Prince of Orange.” Bovenaan: „Engraved for the Universal Magazine.” Onderaan „Printed for I. Hinton, at the Kings Arms, in Paternoster Row.”
A P K. Zie afb. 69.
- 55 1772. Gravure door J. Houbraken naar C. Visscher, 157—100. In ovaal op voetstuk, waarop „Willem de Eerste Prins van Oranje enz. enz. enz.” Onderaan „C. Visscher pinxit. J. Houbraken sculpsit 1772.”
D A G, G A G, K H A, L P K. Zie afb. 70.
- 56 Gravure door W. van Senus 68—62. In ovaal zonder randwerk. Eronder een zesregelig vers van Van Alphen: „Wie... magten spot”. Gemerkt onder het ovaal „W. v. Senus sculp.” In: M. G. Engelberts Gerrits. Het leven, de bedrijven en lotgevallen van Willem I. Amsterdam, Ten Brink en De Vries. 1777.
A P K, K H A. zonder en met rand, proefdrukken. Zie afb. 71.
- 57 1777. Gravure, 112—82. In ovale lijst met strikje er boven. Onderschrift: „William I Prince of Orange.” Bovenaan rechts: „London Mage. June 1777.” Copie naar nos. 53 of 54.
In: London Magazine van Juni 1777.
L P K.
- 58 XVIII Gravure, copie naar no. 29? Borstbeeld naar rechts, in harnas. In ovale omlijsting tegen een rechthoekige lijst met voet, waarop het tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Gvilielmvs Nassavius / Orangii Princeps.” Bovenaan rechts: Dec I, pag. 43.”
G A G. Zie afb. 72.
- 59 XVIII Stippelgravure, 120—80. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal zonder randwerk. Tweeregelig onderschrift (in schrijffletters): „Guillaume de Nassau / Prince d'Orange.”
D A G. Zie afb. 73.
- 60 Gravure door Reinier Vinkeles † 1816 naar J. Buys. Rond, middellijn 53. In omlijsting met randschrift (in hoofdletters): „Willem I. Grondlegger der Nederlandsche Vrijheid.”
a. voor de letter.
b. als hier beschreven.
A P K, L P K. Zie afb. 74.
- 61 1825. Gravure, 15—13. Zeer klein prentje op een blad met 4 rijen van 8 portretten van staatslieden, waarvan de Prins no. 1 van rij 1 is. In: de Vaderlandsche Historie in Themata, 7e

- druk, Amsterdam A. B. Saakes 1825. 12°, tabel 2, bl. 55. Zie afb. 13.
- 62 XVIII. Gravure 129—74. Borstbeeld naar rechts in harnas. Pendant bij een portret van Louise de Colligny. In ovaal met rechthoekige rand. Onderschrift (in hoofdletters): „Willem van Nassau (in schrijffletters): Prins van Orangien Grondt / Legger van de staat der vereenigde / Nederlandsche Landschappen.” Bovenaan rechts: „fol. 1”.
- L P K.
- 63 1822. Lijngravure, 105—65. In vierkant randwerk, met onderschrift: „Guillaume Ier. Prince d'Orange.”
- In: Gallerie choisie. 1822.
- O N M.
- 64 1826 of vroeger. Lithographie, 91—58. Als no. 63, doch met een lijst van 4 lijnen. Onder het portret: „Histoire des Pays Bas” en geheel onderaan: „Van der Werff pinxt Landon direct”.
- P B N.
- 65 1828. Lithographie, 132 (100)—100. Borstbeeld naar links in harnas. Onderschrift (in hoofdletters): „Guillaume Le Libérateur.”
- In: J. Ader. Le Plutarque des Pays-Bas. Bruxelles 1828 I.
- 66 1848. Lithografie door H. J. Backer, 136—112. In ovaal met ornamentrand en 4 hoekmedaillons, waarop dezelfde emblemen, welke de ovale lijst van no. 48 bevat, ontleend aan Goltzius. Onderaan (in hoofdletters) „Willem de eerste, Prins van Oranje” en rechts: „Steendr. van H. J. Backer.”
- In: O. von Corvin Wiersbotsky. De tachtigjarige oorlog der Nederlanders tegen de Spaansche overheersching. Uit het Hoogduitsch. Amsterdam 1842—'48.
- D A G, K H A.
- 67 Omtrent 1850. Lithografie, 297—233, borstbeeld naar rechts in harnas door Desguerrois & Co. naar Elink Sterk. Er boven een tweeregelig opschrift (in hoofdletters) „Koninklijk Museum van 's Gravenhage / (M. Miereveld)”. Onderaan in hoofdletters: „Willem den 1ste-Guillaume Ier”. Gemerkt links op de marge: „Elink Sterk del”, in het midden: „Deposé” en rechts: „Lith Desguerrois & Co. A P K, G A G.
- 68 Lijngravure door A. L. Zeelander † 1856, 104—65. Borstbeeld naar rechts in harnas. In rechthoekige omlijsting met tweeregelig onderschrift: (in hoofdletters) „Guillaume Ier / Prince d'Orange.”
- L P K.
- 69 Omtrent 1860. Lithographie, 338—268, door of naar „Chimaer”; uitg. Ned. Mij. voor Schoone Kunsten. Halve figuur, staande bij een tafel met zijn helm, waarop de linkerhand rust, terwijl de rechter de commandostaf gevat houdt. Achtergrond links een zuil, rechts een gordijn. Onderschrift: „Willem I”.
- D A G 968, K H A 42.
- 70 1874. Houtgravure door Kilburn, 112—89. In ovaal (één lijn) met rechthoekig kader. Onderschrift in boekdruk (hoofdletters): „William, Prince of Orange” Rechts er onder. „(By permission of Harper & Bros).”
- In: Th Merriman, William Prince of Orange. Boston, 1874.
- K H A 4228.
- 71 Lithographie, 95—85. Copie van No. 24 in vierkante lijst van één lijn, waaronder „. . . . vend au Musée Phrénologique” Onderschrift van het portret „W. de Nassau”.
- P B N.
- 72 XIX. Lithografie, 170—115. Borstbeeld naar rechts in harnas. In een rechthoekige rand (dubbele lijn en hoek-arabesken). Onderaan tweeregelig opschrift „Willem I” (in hoofdletters), „Publié par Soetens & Fils à la Haye” (in schrijffletters).
- D A G, G A G—V S P, I 242.
- De nos. 73—80 vormen in deze afdeeling een groep met afzonderlijk gelaatstype.*
- 73 1615. Gravure door Crispijn van de Passe. 140—105. Borstbeeld naar links, in harnas. In rond medaillon met randschrift (in hoofdletters): „Guilielmus D. G. Princ: Auriacae / Com: a Nassau / Catz: Viand: Etc. Vicec: Ant.” Tweeregelig onderschrift (in schrijffletters): „Auricus Princeps ut nostri carminis author / Sic libertatis Belgicae origo fuit.”
- In: Malus Aurantius Nassovicus. Utrecht 1615. D. Franken. L'Oeuvre gravé des Van de Passe, Amsterdam 1881, n 1347. Drugulin Portr. Cat. 23044.
- D A G (onbedrukt), L P K (bedrukt)—M N P 36, V S P I 117. Zie afb. 75.
- 74 Gravure, copie in spiegelbeeld van no. 73, met hetzelfde randschrift doch zonder „etc.” terwijl „Vice” in plaats van „Vicec.” staat. Het onderschrift is gelijk dat van no. 73, doch in plaats van „Auricus” staat „Auriacus”.
- K H A. Zie afb. 76.
- 75 1614. Gravure door Andreas Stock naar C. de Visscher, 370—278. Dijkstraak naar rechts, in harnas met pijpkraag, bij een tafel met bepluimde helm. In de rechterhand de commandostaf. Bovenaan rechts een gordijn. Boven de prent (in hoofdletters): „Le Maintiendray.” Vierregelig Latijnsch onderschrift (in schrijffletters), ongeveer als bij no. 77,

- maar eindigend: „Effigiem hanc. Corn. Visscherus ad vivum pinxit et Andreas Stockius in piissimam dicti Principis memoriam sculpsit et excudit Hagae A 1614 Cum Privilegio.”
Afb. in: Eigen Haard, 1883, bl. 336.
A P K—V S P. 141. Zie afb. 149.
- 76 Omtrent 1615. Gravure door N. van Geilenkercken naar P. Feddes 297 (269)—212. Kniestuk naar rechts, staande in harnas met plooi kraag, naast een tafel met zijn helm, in de rechterhand zijn commandostaf. Op den achtergrond een zuilenhal met een tafereel van den moord van den Prins. Met vijfregelig Latijnsch onderschrift (in schrijffletters) ongeveer als bij het voorgaande en volgende nummer, doch eindigend: „effigiem hanc Petrus Feddonis Friso Harlin. / gensis Pictor, delineavit et Illustrissimo Principi Mauritio dicti Principis filio, in devoti animi testimonium dedicat, / consecratq. M. Geilens. Sculp. C J Visscher excudit.”
A P K—V S P 134, Zie afb. 78.
- 77 Omtrent 1620. Gravure door J. Eillarts (naar P. Feddes?), 403—299. Borstbeeld naar rechts, geharnast, met ordeteeken van het Gulden Vlies aan een lint. Rechts op een tafel zijn bepluimde helm. Met vierregelig onderschrift (in cursieve schrijffletters): In perpetuum Illustriss. Excellentissimiq. Guilielmi Dei gratia Principis Arausini Comitis Nassaviae Catimelibociae Viandae etc. / vicecomitis Vesontij et Antverpiae Baronis Bredae Disthemp. Leccae Arl. etc. Marchionis Veriae et Vlissingh Domini Lingae etc. Equitis Aurei / Velleris. Gubernatoris Holl. Zeland. Friesl. et memoriam effigiem hanc Joannes Eillarts Frisius Sculptor Illustrissimo Principi Mauritio dicti / Principio filio in devoti testimonium dedicavit consecratq.”
A P K, D P H 48—V S P 131. Zie afb. 77.
- 78 1622. Gravure door Pieter Feddes van Harlingen. 160—90. Heele figuur staande naar links in harnas, commandostaf op rechter heup. Met drie-regelig onderschrift (in hoofdletters): „Wilhelmvs D. G. Princeps Avrantivs / Comes Nassovivs & caet. Gubernator / Frisiae”. Bovenaan rechts zijn wapen.
In: Winsemius, Chronique van Vrieslandt. Leeuwarden 1622, bl. 570.
K H A—V S P 132. Zie afb. 15.
- 79 Gravure, 185—116. Staande geheele figuur in harnas naar links. De rechterhand houdt de commandostaf, de linker een schild, waarop het wapen van prins Maurits, (gequart Oranje-Nassau en met 't hartschild Saksen). Op den achtergrond een veldslag. Met engelsch onderschrift „William by the Grace of God Prince of Orange . . . Anno 1584”.
In: ?
P B N. Zie afb. 16.
- 80 1639. Gravure door Crispiaen van den Quebooren, 248—176. Borstbeeld in bewerkt harnas. In ovaal met Latijnsch randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs D. G. Princ. Aur. Com. Nass. etc. Vicec. Antv. Biz. Bredae etc. Gub. Hol. Zel. Ult.” Onderaan links gemerkt: „Crispiaen van queb. fecit”.
In: Joseph de la Pise, Seigneur de Maucoil, Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange. La Haye, Theodore Maire, 1639, fol. 261.
L P K, O N M—V S P. 135. Zie afb. 79.
- in tabberd — (a) kop of borstbeeld.*
- 81 1633. Gravure door Hendrik Hondius Jr. naar Van Miereveld, 415 (374) — 296. Borstbeeld naar rechts in tabberd met pelskraag en kalotje. In ovale lijst met zijn Latijnsche zinspreuk (in hoofdletters) en onderaan in kleine schrijffletters: „Aet. 52 obiit 1584”. Vijfregelig onderschrift (in hoofdletters): „Guilelmus D. G. Princeps Arausionensium, Comes Nassaviae, Cattimeli- / Bocii, Viandae Dietziae, Lingae, Buyrae, Leerdami etc. Marchio Verae et Flissingae, Doms / et Baro Bredae, Diest, Grimbergiae Arley, Noseretti, Castellbellin etc. Vice-Comes / Hered: Antverp. et Bisanc. Gubern: Gen: Brabantiae Hollandiae. Zelandiae, Frisiae Ultraiecti / Archithalassus Maris Inferioris Germaniae”. Eronder in schrijffletters: „Henricus Hondius fecit Haga Comit 1633. Cum privilegio Illustr. D D: Ordinum General”.
A P K, D P H, L P K—V S P 157. Zie afb. 80.
- 82 Gravure door Hendrik Hondius Jr. 390 (350) — 287. In tabberd en kalot. Als no. 81 in ovale lijst, met zelfde onderschrift, doch in vier regels (in schrijffletters) en eindigend: „quam Celeberrimi Pr. effigiem a Cornelio Vischero ad vivum depictum dedicat consecratq ipse sculptor D D: Principibus Mauritio et Henrico filiis Paternarum Virtutum heredibus.”
A P K, D P H, L P K—M N P 47. Zie afb. 81.
- 83 Gravure, 325—248, naar Van Miereveld. In ovaal zonder de lijst. Onderschrift (in hoofdletters) in het ovaal: „Gvilielmus Nassavius Princeps / Auriacus etc.” (en in schrijffletters) „Michel Mierevelt Pinxit—Frederick de Wit excud”.
K H A. Zie afb. 82.
- 84 Omtrent 1630. Gravure door Crispiaen van den Quebooren, 214 (181)—142. Iets langer borstbeeld. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): „Gulielmus D. G. Princ. Auriacae. Com Nassaviae &c. Brab. Holl. Zel. Fris. et Ultra. Gubernator.” Met drieregelig onderschrift (in schrijffletters): „Hic ille . . . fidem” en daaronder: „Crispiaen van queboren figuravit et sculpsit — Broer Jansen excud. Hage”.
D A G, G A G, K H A, L P K—M N P 54 n.
Zie afb. 83.

Afb. 19. Gravure door Johan Wierix naar Goltzius V S P 164.

Afb. 20. De Prins als Ridder van het Gulden Vlies, door een onbekend schilder.
Neder hemert, baron Van Wassenaer.

Afb. 21. Schilderij uit het Hofje van Paling en Van Foreest te Alkmaar (1583).

Afb. 22. Schilderij door een onbekend kunstenaar (1584?)
Brescia, Pinacoteca.

Met toestemming van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen overgenomen uit de Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome.

Afb. 23. Schilderij door Christiaan Jansz van Bieselingen (1584).
Zalt Bommel, Stadhuis.

- 85 1663. Gravure door H. Bary, 140 (106)—76. Borstbeeld naar links in tabberd, maar zonder kalot. Met zesregelig onderschrift (in schrijffletters), een vers van G. Brandt: „Dits Vader . . . gemoedt”. Gemerkt onderaan links: „H. Bary Sculp”. In: G. Brandt. Verhaal van de Reformatie in . . . de Nederlanden. Amsterdam 1663. B P K, Zie afb. 84.
- 86 1671. Gravure door H. Bary 134 (106)—76. Borstbeeld als het voorgaande nummer, zonder kalot. De koorden en kwasten op de borst, als in no. 85 ontbreken hier. Met zesregelig Hollandsch vers van G. B(randt) als bij no. 85. In: G. Brandt Historie der Reformatie. 1671. A P K, G A G, K H A 30, O N M—M N P 58, V S P 156 en 172. Zie afb. 85.
- 87 Gravure als no. 86, doch gedrukt in een vierde omlijsting, met twee allegorische vrouwenfiguren 170—119. L P K, P B N.
- 88 Gravure door J. Lamsvelt, 165—115. Copie van no. 86. In ovale omlijsting van gevlochten lauwerkrans, in rechthoekige rand, op een voetstuk met zelfde zesregelige vers als in nos. 85 en 86, doch in twee kolommen. Gemerkt onderaan links: „I. Lamsvelt Fecit Cum Aqua Forti”. A P K, L P K—V S P 128. Zie afb. 86.
- 89 1748. Gravure door P. Tanjé naar Van Miereveld, 374—224. Borstbeeld naar rechts, in tabberd en kalot. In ovale omlijsting met randschrift, en versierd met palm en oranjetakken, een degen, een weegschaal, links een lans met de vrijheidshoed (Aurea Libertas) een boek (Religio) enz. In het midden zijn wapen. Op het voetstuk een voorstelling van den moordaanslag. Onderaan links gemerkt „P. Tanjé del. et sculp.” en in het midden: „Societ Bibliopol Roterod Excudit”. D A G, K H A, L P K—M N P 48h, V S P, I 125. Zie afb. 87.
- 90 1749. Gravure door J. Houbraken naar A. Schouman's copie van Van Miereveld, 171—109. Borstbeeld naar links in tabberd en kalot. In ovaal op voetstuk met het drieregelig opschrift: „Willem de Eerste (in hoofdletters, het overige niet), Prins van Oranje / enz. enz. enz.” In: Wagenaar. Vaderlandsche Historie, 1749, VII, 536. D A G, G A G, K H A, L P K—M N P 56. Zie afb. 88.
- 91 1752. Gravure door F. de Bakker, 130—78. Borstbeeld naar rechts, in tabberd en kalot. In ovaal met vierkante omlijsting. Drieregelig onderschrift als bij no. 90: „Willem de I Prins van Oranje enz. enz. enz.” Gemerkt onderaan: „F. de Bakker fecit, 1572”. D A G. 1010, G A G 5676. Zie afl. 89.
- 92 1757. Gravure door J. J. Flipart, 179—118. Als no. 88, doch kleiner. Met wapen en tweeregelig Fransch onderschrift: „Guillaume I” (in hoofdletters) / „Prince d'Orange” (in schrijffletters). Gemerkt onderaan „Mireveldt pinxit—J. J. Flipart sculpsit.” In: Dujardin-Sellius. Histoire des Provinces Unies 1757—70, Tom. V, 57. L P K—V S P, 127 en I, 11. Zie afb. 90.
- 93 Omtrent 1760. Gravure door G. Sibelius, 198—121. Verkleinde copie van de gravure door P. Tanjé, no. 89. Gemerkt onderaan rechts: „G. Sibelius Fecit”. D A G 983, G A G 3852, K H A 28, L P K—M N P 53 m. Zie afb. 91.
- 94 1770. Mezzotint door R. Jelgerhuis, 230—164. Borstbeeld naar rechts, voor een gordijn links en een muur met een poortboog rechts. Met drieregelig onderschrift (in hoofdletters): „Willem de I. / Prins van Oranje, / enz. enz. enz.” In: J. van den Bosch. Stadhouders van Friesland, Leeuwarden 1770; fol. 90. G A G—V S P 167. Zie afb. 92.
- 95 1778. Gravure door J. Houbraken 54—45. Borstbeeld naar links in tabberd en kalot. Ovale omlijsting. Onderaan gemerkt: „J. Houbraken fecit 1778 oud 80 jaaren”. Titelvignet in: Bitaubé. Willem de Eerste Prins van Oranje en Grondlegger der Nederlandsche Vrijheid uit 't fransch door L. P. en H. J. R. nieuwe uitgave Amsterdam 1778. 8°. B P K. Zie afb. 93.
- 96 1792. Gravure door D. Vrijdag naar J. Buys, 142—85. Borstbeeld naar rechts in tabberd en kalot. In rond medaillon en Louis Seize-omlijsting. Op een voet, waaraan een papier met een voorstelling van de overtocht van de Maas door den Prins in 1568. D A G 1007 en 1008. Zie afb. 94.
- 97 XVIII. Houtsnede, 93—70. Borstbeeld naar rechts in tabberd en kalot. Slecht portret op een pamphlet. In ovale lijst met randschrift: „Prins Willem den Eersten.” Onderaan een vierregelig vers. Aan weerszijden en er boven in boekdruk: „Geboren den 14 April 1533” (links). „Stadhouder over 3 provincien den 5 July 1581” (bovenaan) „doodgeschoten den 10 July 1584” (rechts). In: Kort Betoog (Eind XVIII eeuw). K H A. Zie afb. 95.
- 98 Gravure door De la Rue, 103—74. Borstbeeld naar rechts in tabberd en kalot. In ovale lijst met onderschrift: „Guillaume I. / Prince d'Orange.” Bovenaan rechts: „Pag. 75”. Gemerkt onderaan: „de la Rue Sc. à Bruxelles rue aux Fleurs.” A P K, L P K. Zie afb. 96.

- 99 XVIII. Gravure, 77—49. Borstbeeld naar links in tabberd en kalot. In ovaal met rechthoekige dubbele rand en vierregelig onderschrift (in schrijfletter): „Zie hier Willem . . . Stut en Raader.” D A G 1021. Zie afb. 97.
- 100 XVIII. Ets, 96—67. Borstbeeld naar links, in tabberd en kalot. In ovaal, tegen een obelisk met voetstuk, waarop het tafreel van den moord. Zonder opschrift. L P K. Zie afb. 98.
- 101 XVIII. Gravure 100—72. Borstbeeld naar links in tabberd en kalot. Het bovenste links van drie medaillons, waarvan de beide anderen met portretten van Jan van Nassau en C. P. Hoofd, tusschen twee slingers van eikenloof. G A G.
- 102 (1833.) Lithografie naar J. W. Vos † 1833, 80—75. Zonder lijstwerk. Onderschrift: „Willem Ie”. Uitg. Steendr. L. Levècque. A P K.
- 103 1835. Houtgravure door R. J. van Arum, 92—65. Borstbeeld naar links zonder achtergrond. Onderschrift in boekdruk: Willem I. In: Nederlandsch Magazijn II, 1835, blz. 120. D A G—V S P, I 81.
- 104 Omtrent 1840. Lithografie, 90—85. Borstbeeld naar links, in tabberd en kalot uit een XIX-eeuwsch tijdschrift van omstreeks 1840. Onderschrift: „Willem I”. G A G.
- 105 1841. Staalgravure door J. F. C. Reckleben, 216—140. Borstbeeld naar rechts met tabberd en kalot. In ovaal op gearceerde grond. Onderschrift: „Willem I. Prins van Oranje,” en zijn wapen. In: J. P. Arend. Algemeene geschiedenis des Vaderlands. 1841, Dl. II, 5. 138. G A G—V S P. I 16.
- 106 1845. Staalgravure door J. P. Lange naar C. Hamburger en Van Miereveld, 139—114. Copie van het stuk in het Rijksmuseum met onderschrift: „Willem de eerste”, en voorts gemerkt: „M. Miereveld pinx — C. Hamburger del — J. P. Lange sculps”.
a. als beschreven in: Kunstkroniek 1845—6. D A G, G A G, K H A — V S P I 209.
- 107 1847. b. als no. 106, dezelfde plaat, doch zonder onderschrift. In: (K. Fuhri) Leven van Willem I., 's-Gravenhage 1847.
- 108 1847. Lithografie, 192—130. Door M. Mourot † 1847; uitg. Houtman, Utrecht Steendr. Onderaan het wapen en zijn handtekening: „Guille de Nassau”. D A G, K H A.
- 109 1850. Kleurenlithografie door L. Springer, naar de schoorsteenversiering in de Senaatskamer der Academie te Leiden, 245—180. In ovale lijst met lambrequins en wapen, omgeven door de wapens van Curatoren der Universiteit. Weinig getrouwe afbeelding in spiegelbeeld. Titelplaat van „Gallerij van Leidse hoogleeraren” (1850). G A G, L P K—M N P 57, V S P I 150.
- 110 1858. Lithografie door F. H. Weissenbruch Dz., portret als no. 93, 144—107. Steendruk van Steurwald. In: J. van Vloten. Nederlands opstand tegen Spanje. Haarlem 1858, Utrecht z. j. D A G, G A G.
- 111 1872. Lithografie, 140—125. Borstbeeld naar links in tabberd en kalot. Onderaan: „Gedrukt tijdens de optocht 1 April 1872”. G A G.
- 112 Omtrent 1870. Gravure 93—77. Met onderschrift: „peint par Pourbus, dessiné par Sandoz, gravé par Mauduison”. In: Galerie Historique de Versaille, Série X, Section III, No. 1915. A P K, B P K.
- 113 (1892 of vroeger.) Staalgravure door E. Taurel † 1892, 284—240 (zonder onderschrift). In geornamenteerde rand. Met eenregelig onderschrift (in hoofdletters): „Prins Willem de Eerste.” D A G 971, G A G 3848, K H A 60, L P K—V S P 126a.
- 114 Lithografie door C. C. A. Last, 279—223. Geheele figuur in pelsrok, staande bij een tafel, waarop allerlei voorwerpen. Achter hem zijn stoel, waarop de hond ligt. In het verschiep de Delftsche kerk. Steendr. Desguerrois en Co; uitgaaf van Allert & v. d. Made. D A G, G A G, K H A.
- 115 Lithografie als no. 121. In rechthoek. Bovenaan: „Guillaume 1er Prince d'Orange.” A P K.
- 116 XIX. Lithografie door B. van der Land, 460—390. Borstbeeld in ovaal, zonder omlijsting. Er onder de handtekening „Guille de Nassau.” Uitg. Amand, Amsterdam. K H A.
- 117 XIX. Lithografie door Emrik en Binger, 175—145. Uitg. Hoog en Kruyt, Rotterdam. Als no. 119, met onderschrift: „Prins Willem I Vader des Vaderlands.” D A G, G A G, K H A.

- 118 XIX. Houtsnede door J. Hemeleer naar vL. 133 (115)—115. Halve figuur, naar links in tabberd en kalot. Links gesigneerd „vL” rechts „J. Hemeleer”. Met handteekening eronder. B B R.
- De nos. 119—123 gaan wellicht terug op een portret door Jacob Hoefnagel (zie de nos. 42—51 der schilderijen).*
- 119 1621. Gravure, 145—100. Borstbeeld naar rechts in pelstabberd en kalot. Ovale omlijsting met geschulpte randen. Onderaan, in het ovaal (in hoofdletters): „Ie Maintiendray.” Onderaan in een smalle cartouche (in hoofdletters): „Guilelm. D.G. Prin. Auraicae/Comes Nassaviae &c.” Onderaan: rechts gemerkt „a”.
- In: Joannes Meursius. Guilielmus Auriacus. Lugduni Batavorum, Isaac Elzevier. 1621. G A G, L P K. Zie afb. 99.
- 120 1614. Gravure, 125—87. Als de voorgaande, doch omgekeerd en kleiner. In ovaal met rechthoekig randwerk en onderschrift (in hoofdletters): „Guiliel Princeps Auriacus / Fundator Acad Leidensis. In: (1) Alma Academia 1614, (2) Icones virorum et professorum 1617; bl. C 111. K H A 71, L P K—V S P 169 b en 170. Zie afb. 100.
- 121 1613. Gravure als no. 119, doch omgekeerd, 157—105. Borstbeeld naar links in pelstabberd en kalot. Ovaal omlijsting met geschulpte randen. Onderaan in het ovaal: „Ie Maintiendrai” en onder het ovaal in een smalle cartouche (in hoofdletters): „Guilelm. D.G. Prin. Auraicae. / Comes Nassaviae &c.”
- In: (1) Ill. Acad. Icones 1613. (2) Meursius. Athenae Batavae 1625, bl. 21. G A G—V S P 169 a en c. Zie afb. 101.
- 122 Gravure als 119. In ovaal in rechthoekige arceering. Zonder bijschrift. A P K.
- 123 Gravure, 189—128 (plaatrand). In ovaal met randschrift: „Guilelmus D. G. Princ Aur Com Nass Vivec Antv Biz Baro Bredae Gub Hol Ult.”; op de balustrade: „obyt 1584 10 Julio Aetat 51”. Vierregelig onderschrift. A P K.
- De nos. 124—126 vormen een groep met een eigen schedelvorm en gelaatstype.*
- 124 Omtrent 1640. Gravure door Joa. Sarragon, 189—125. Borstbeeld naar rechts in tabberd en kalot. In versierde ovale omlijsting met randschrift (in hoofdletters): „Guilelmus D. G. Princ. Auriacae. Com. Nassaviae. &c. Brab Holl. Zel. Fris. et Ultrai. Gubernator”, en op een cartouche eronder vierregelig vers van A. Hofferus: „Hic ille . . . fidem”. Met adres van C. J. Visscher. L P K—V S P 166. Zie afb. 102.
- 125 Gravure, 179—116. Portret naar rechts als no. 124. In ovaal, met drieregelig onderschrift „Willem I / Prins van Oranje / stichter der Leidse Academie.” A P K—M N P 57. Zie afb. 103.
- 126 1818. Lithografie naar een tekening van M. J. van Bree „à l’Impremerie lithe de J. R. Ubachs a Anvers 1818”. 427 (406)—290. L P K.
- De nos. 127—132 met hoed en mantel, naar Van de Venne.*
- 127 1623 Gravure door Willem Jacobsz Delff naar A. van de Venne; 403 (350)—296. Kniestuk, zittend naar rechts in mantel en hoed, een commandostaf in de rechterhand, de linker om het gevest van zijn degen. Achtergrond het Buitenhof te 's-Gravenhage. Vierregelig onderschrift (in schrijffletters), waaronder op een banderol een tweeregelig Latijnsch distichon: „Ecce . . . Iber”. Links adres: „J. P. van de Venne exc: Middelb: 1623.” Zeer zeldzaam. D. Franken Dz. L’oeuvre de Willem Jacobszoon Delff. Amsterdam 1872, No. 55. D A G 969, K H A 45, L P K, O N M—M N P 41a. Zie afb. 14.
- 128 1628. Gravure door Claes Jansz Visscher (?) 276—315. Bij den Vijverberg zijn acht leden van het huis Oranje met hunne kinderen opgesteld. Zittend Willem I (naar no. 127, de prent van Delff) en Louise de Coligny. Achter hen Maurits en Philips Willem. Links Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Op den achtergrond het gezin van den Winterkoning, en de Vijver met gebouwen van het Binnenhof en de St. Jacobsstoren. Bovenaan (in hoofdletters): „Het wyt beroemt geslacht van Nassou of Orangien”. Er onder in 't midden een achtregelig vers: (Den ouden Wilhem . . . Van u keeren”). Ter weerszijden de verklaring der voorgestelde personen. Onderaan links: „C. J. Visscher excudebat”. Van Someren stelt ten onrechte deze prent op 1620. Frederik Hendrik huwt 1625 en het jongste kind, Henriette Amalia, dat op de prent staat afgebeeld, is geboren en overleden in 1628. D A G, G A G, D P H 73—V S P, I 119. Zie afb. 17.
- 129 1779. Gravure door J. Houbraken naar van de Venne, 166—108. Borstbeeld naar rechts met tabberd en hoed. In ovale omlijsting op rechthoekige gearceerde grond met voet, waarop (in schrijffletters) een vierregelig vers van J. Nomsz: „Dit’s de eerste . . . Neerland sneven”. Gemerkt op de ovaal: „A. van de Venne pinxit, J. Houbraken sculpsit” en onderaan links „1779”.

In: J. Nomsz. Willem I of de grondlegging der Nederlandsche vrijheid, in 24 zangen. Erven David Klipperick 1779.
D A G, G A G, K H A—M N P 42b. Zie afb. 104.

130 1787. Gravure, 147—89. Borstbeeld naar links met pelsrok en hoed. In ovale omlijsting en rechthoekig randwerk. Op een voetstuk met onderschrift: „Willem I.” Op den voorgrond een charter en een degen.

In: G. Brandt. Historie der Reformatie 1787.
G A G, K H A—V S P, I 175. Zie afb. 105.

131 XVIII. Gravure, 56—45. Kop, naar Delft en Van de Venne; naar links in ovale lijst waarboven het opschrift (in hoofdletters): „Willem I”; naast het portret van Admiraal de Coligny.
E. A. Van Beresteyn. Zie afb. 106.

132 (1847) Lithografie door J. L. Goubaud † 1847, 200—180. Borstbeeld naar rechts in pels en met hoed over kalot. In ovaal medaillon. Eronder in zwartkrijt: „Willem de I. Prins van Oranje Calcographie Royale de J. Goubaud.” Proefdruk.
L P K.

[VI: OMTRENT 1579]

OP ONGEVEER 46-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR A. KEY e. a.]

133 (163 of vroeger). Gravure door Cornelis Theodorus Boissens (vergelijk afb. 11), 295 (240)—212. Borstbeeld naar rechts, in geborduurde kleding en pijpkraag. In ovaal met randschrift. In geornamenteerde renaissance-omlijsting met twee vrouwelijke hermen, die vaandels houden en een engel, die blaast op twee bazuinen met opschriften: links: „Vicit Amor Patriae”, rechts: „Virt(us) Post Funera”. Op den voet van de lijst drie tafreelen: de moord, de begrafenis van den Prins, de terechtstelling van den moordenaar. Ter weerszijde van de ovaal een gordijn. Bovenaan buiten het kader (in hoofdletters) de spreuk: „Dignum Laude Virum Musa Vetat Mori”. Onderaan een Hollandsch, een Latijnsch en een Fransch vers, elk van vijf regels. Onder deze verzen het onderschrift: *Amplmo Strenuo Prudentiq. Viro D. Laurentio Jacobi Realio, Urbis Amsteldamen. Conciliario & Primopilo Chiliarche nec / non Concili Archithalassici in Zelandia Senatori Dignissimo Cornel. Theod. Boissenius D. D.* Rechts onderaan nog het graveurs-monogram.
A P K—V S P 158. Zie afb. 12.

134 1933. Houtsnede 278—210, door H. van Voorthuijsen naar het schilderij toegeschreven aan F. Pourbus (vergelijk afb. 11). Bovenaan vierregelig opschrift (in hoofdletters): „Willem I. prins van Oranje / Saevius tranquillus in undis / 14 April—10 Juli / 1533—1584”

a. als hier beschreven (50 afdrukken).
b. met wijziging van 14 in 24 April (de overige oplaat).
L P K.

[VII: IN 1581]

OP ONGEVEER 48-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR H. GOLTZIUS]

135 1581. Gravure door H. Goltzius. Pendant bij het portret van Charlotte van Bourbon, 262—180. Kniestuk naar rechts, geharnast, staand naast een tafel met helm en handschoenen. Commandostaf op de heup, de linkerhand op het degengevest. In ovale geornamenteerde lijst met randschrift, wapen en vier hoekschilden met emblemen. Onder de ovaal de graveursnaam en een vierregelig Latijnsch vers. Zie afb. 18 en O. Hirschmann: Verzeichnis des Graphischen Werkes von Hendrik Goltzius 1558—1617, no. 203; B. 178; Prins Willem van Oranje 1533—1933, Haarlem 1933.

G A G, K H A, O N M—M N P 45, V S P 139a.
a. als beschreven.
b. met adres van H. Hondius: „Hh. ex” B P K—V S P. 139b.

136 Omtrent 1581. Gravure door of toegeschreven aan J. Wierix naar Goltzius, 275—185. Ten voeten uit naar rechts in borstharnas, staande bij een tafel met helm, de commandostaf in de rechterhand. In rechthoekig randwerk. Bovenaan links zijn volledig wapen. L. Alvin Catalogue Raisonné de l'oeuvre des trois frères Jean, Jerome, et Antoine Wierix. Bruxelles 1866, no. 1922.
K H A—V S P 164. Zie afb. 19.

137 (1604). Gravure door Zacharias Dolendo † 1604, 182—127. Als het portretmedaillon bij Goltzius doch in spiegelbeeld. Op schouderhoogte links zijn wapen, rechts het graveursmonogram. Randschrift als bij Goltzius.

a. als hier beschreven.
L P K—V S P 140a. Zie afb. 107.
b. latere druk, met adres van A. van Waesber(gen).
L P K—V S P 140b.

138 (1615). Gravure door Johannes Wierix † 1615, 74—63. Borstbeeld naar rechts. In een cirkel. Er boven (in hoofdletters): Johannes—Wierix”. Onderschrift (in hoofdletters): „Guilelmvs D. G / Pr. Avraicae. Comes Nass. &c.”

L P K. Zie afb. 108.

139 1616. Gravure, 120—96. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): *Gvilelmvs D. G. Poinc. Avr. Com. Nass. etc. Baro Bredae etc. Gub. Hol.* Gedrukt in den tekst van: (1). Genealogia illustrium comitum Nassoviae. Leiden, J. Orlers, 1616, bl. 109;

- (2). La généalogie des illustres comtes de Nassau, 2e éd Leyden, Jean Orlers, 1620; bl. h.
L P K—V S P I 116, Zie afb. 109.
Opmerking: Deze prent was wellicht het voorbeeld voor no. 69 der Schilderijen.
- 140 1616. Gravure, 136—122. Borstbeeld in harnas naar rechts. In ovaal met Latijnsch randschrift: „Gvilelm. D. G. Pr. Avraicae. Comes Nassaviae &c. An. XLVIII. A°. CIO LXXXI”.
In: [W. Baudaert]. Afbeeldighe ende Beschrijvinghe van alle de Veldslagen . . . teghens den Coningh van Spaengien. Amsterdam, M. Colin, 1616. I. fol. 63; id. Fransche uitg. I fol. 65.
L P K—V S P I 43/5. Zie afb. 110.
- 141 1617. Gravure 75—56. Borstbeeld naar links in harnas. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): „Wilhelm Prince van Oraengien, Grave van Nassav etc. Govver van Hollant en Zeelant.”
In: P. Bor, Den Oorspronck begin ende aenvanck der Nederlandscher oorlogen enz. Leyden, 1617, bl. 32.
K H A—V S P I 39. Zie afb. 111.
- 142 1618. Gravure door Crispiaan van den Queboren, 245 (220)—155. Borstbeeld naar links, in harnas. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs D. G. Princ. Avr. Com. Nass. etc. Vicec Antv. Biz. Baro. Bredae etc. Gvb. Hol. Zel. Ult.”, en met geschulpte omlijsting en vruchtenguirlandes. Vierregelig onderschrift (in schrijffletters): „Wilhem . . . Zeelant etc.” Gedrukt in den tekst van E. de Meteren 1. L'histoire des Pays-Bas . . . La Haye 1618, en E. van Meteren, Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen. 's-Gravenhaghe 1623, fol. 137; 1635, fol. 137. Achterzijde bedrukt. Adres: „H. Jacobsen exc.” Links onderaan graveurs-monogram.
L P K—V S P 144b en I 31. Zie afb. 112.
- 143 1651. Gravure door Pet. de Jode den Oude, 168—127. Halve figuur in harnas naar links met een commandostaf in een venster met toog. Tweeregelig onderschrift (in hoofdletters): „Guilielmus D G Princ Auraicae / Comes Nassaviae (in klein cursiefschrift) Ao 1584 Aetatis 51” en adres: „Petr. de Iode excudit”.
In: Theatrum Pontificum, 1651.
D A G, K H A, L P K—M N P 46, V S P 2. Zie afb. 113.
- 144 1618. Gravure, 80—63. Kop naar links in harnas met plooikraag en sjerp. In ovaal, zonder omlijning, met randschrift: „Guilelm. D. G. Pr. Avraicae. Comes Nassaviae.”
In: Jacobus Marci. Deliciae Batavicae. Amstelodami, Anno 1618.
L P K, K H A. Zie afb. 114.
- 145 Gravure 127—101. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovale omlijsting met randschrift (in hoofdletters): „Guilielmus D. G. Princ: Auriacae Com: A Nassau / Catz: Viand: etc. Vicec Ant.”
Tweeregelig onderschrift: „Auracius Princeps — origo fuit.”
B P K. Zie afb. 115.
- 146 Gravure, 201—173. Borstbeeld naar links in harnas met sjerp. In ovaal en arabeskenversiering met randschrift (in hoofdletters): „Guilelm. D. G. Pr. Auraicae. Comes Nassaviae, &c.”
A P K, K H A—V S P, 147. Zie afb. 116.
- 147 Gravure 132—79. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovale omlijsting met geschulpt ornament en cartouche met onderschrift (in schrijffletters): „Guljelmus Nassovius Aurau / sionensium Princeps”. Bovenaan rechts „fol. 600”.
D A G. Zie afb. 117.
- 148 Gravure, 122—78. Borstbeeld naar links in harnas. In ovaal (twee lijnen), waaronder cartouche met tweeregelig opschrift, gelijkkluidend met dat van no. 147. Bovenaan rechts „fol. 600”.
D A G. Zie afb. 118.
- 149 (1695). Gravure door Gaspar Bouttats († 1695?), 296—185. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal met rand, waarop vele allegorische figuren, bovenaan de Dood. Onder het ovaal een opschrift (in schrijffletters): „Guilielmo Principe / de Orange. &c.” Onderaan links gemerkt: „Gasp. Bouttat fe”.
L P K. Zie afb. 119.
- 150 Gravure door Hieronymus Wierix, 75—58. Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs D. G. Princeps Auraicae, Comes Nassaviae Etc.” Gemerkt onderaan links: „Hierony. Wierix sculp.” L. Alvin, Catalogue . . . Bruxelles 1866, no. 1993.
A P K, D A G, D P H—V S P 145. Zie afb. 120.
- 151 Gravure 95—74. Copie naar het voorgaand nummer(?) Borstbeeld naar links. In ovaal met hetzelfde randschrift, behalve dat „etc.”, hier vervangen is door „etcetra”.
D P H 41. Zie afb. 121.
- 152 Gravure 126—86. Copie naar een der nummers 150 of 151. Borstbeeld naar links in harnas. In ovaal met er omheen gedrukt een krans van bloemen en vruchten. Randschrift (in hoofdletters): „Guilelmus D. G. Princeps Avraicae, Comes Nassaviae Etc.” Er onder in boekdruk een achtregelig vers in twee kolommen: „Gaudia quo vitae” etc.
In: „Theatrum principum,” een werk dat in geen der groote Nederlandsche bibliotheken te vinden is.
L P K—M N P 71. V S P 146. Zie afb. 122.

- 153 XVI. Houtsnede, 110—105. Te paard in galop wegtijdende naar rechts. Op den rug gezien; wendt het hoofd rechts achterwaarts. Achtergrond: een landschap met torens. Onderschrift in boekdruk. Het blok is bovenaan doorgezaagd en er is een nieuw stuk aangezet met een kop, zogenoemd van Willem van Oranje.
P B N. Zie afb. 150.
- 154 Gravure, 80—56. Als no. 151. In ovaal op een ondergrond van arabesken met onderschrift: „Primus ordinum foederat. nomine gubernant ad Annum 1584” en randschrift: „Guilhelmus D. G. Princeps Auroicae Comes Nassaviae Marchio Verae et Vliss. Gub. P. E. B.” Vermoedelijk behoorende tot een serie op een tabel als no. 117.
P B N—V S P I 123?
- 155 Omtrent 1600. Gravure door een onbekend graveur, 104—76. Borstbeeld naar rechts in harnas, met ordeteeken van het Gulden Vlies. In rechthoek (twee lijnen) met onderschrift: „Guilelm D. G. Prinse / Auroicae Comes Nas/saviae etc. Abr. Grimmer exud.”
P B N.
- 156 1600. Gravure door C. van Sichem, 293—167. Ten voeten uit staande naar rechts bij een tafel, geharnast. In een heuvelig landschap, op den achtergrond ruitery voor een stadswal, op den voorgrond zijn wapenschild. Eenregelig onderschrift (in hoofdletters): „Guilelmus D. G. Princ. Auroicae Comes Nassaviae Gubernat. Belgicae. Daaronder 24 regels in boekdruk, het geheel in een smoutzetsel.
a. als hier beschreven. Onderaan rechts gemerkt: „C. v. Sichem sculp. et ex.” in: Afbeelding van alle Gouverneurs der Nederlanden, 1600.
G A G, D A G, K H A, L P K—V S P 142, Oud Holland, 1929, bl. 233. Zie afb. 155.
b. Bovenaan rechts bedrukt „fol. 466”. In: E. van Meteren Hist. Beschreibung des 40 jaehrigen niederl. Kriegs. Arnheim 1614.
B P K, K H A, L P K, P B N.
- 157 Gravure door C. van Sichem, 192—112. Als vorig nummer, maar met blanco achtergrond, en zonder het wapenschild. Onderaan in hoofdletters ter weerszijde van de tafelpoot: „Guilelmus D. G. / Princ. Auroicae / Comes Nassavi / Gub. Belgicae.”
a. Als hier beschreven, met eronder een twaalfregellig Fransch vers in boekdruk; in: J. Th. le Petit. La Grande Chronique Dordrecht 1601. V S P I 91.
b. Dezelfde prent met een twaalfregelig Engelsch vers eronder, in: E. Grimeston. A general Historie of the Netherlands, London 1608; 2nd ed. 1627
c. In: E. van Reyd. Voornaamste geschiedenissen. Arnhem, 1626.
O N M—V S P I 51.
K H A—V S P I 25. Zie afb. 157.
- c. Een gravure 190—75, copie van deze prent met op het tafelkleed het Zweedsche wapen, in Leti, Teatro Belgico, Amsterdam 1690, bl. 234, stelt Karel Gustaaf van Zweden voor! Een gravure, 190—75, in Leti, Teatro Belgico, Amsterdam 1690, bl. 222, met weglating van het Zweedsche wapen, stelt Karel Gustaaf van de Paltz voor!
- 158 1633. Gravure, 256—156. Te paard naar rechts. Blootshoofds in mantel en met commandostaf. Op den achtergrond zijn lijkstatie te Delft. Onder een toog met drieregelig Latijnsch onderschrift: „Guilhelmus D. G. Princeps Auroicae Comes Nassoviae / Primus ordinum Foederatarum nomine ad annum / 1584 gubernavit.” Onder op de lijst: „Cum Privil Ord. Foed” en „9”
a. In: E. van Meteren, Deutsche uitg., 1633; DAG, GAG, KHA, LPK—VSP 143a. Zie afb. 152.
b. met Hollandsche tekst bedrukt, in: E. van Meteren, Hollandsche uitg. 1652 en 1663.
D A G, L P K—V S P 143b.
- 159 1633. Gravure, 250—135. Gelijk aan no. 158, doch naar links gekeerd en met andere achtergrond: een heuvelachtig verschiep. Met hetzelfde onderschrift als no. 158, zonder opschrift op den rand, en de „9” onder den poot van het paard.
L P K. Zie afb. 154.
- 160 1660. Gravure, rond, middellijn 38. Kop naar rechts in harnas met ordeteeken van het Gulden Vlies. In een cirkel op gearceerde grond. Bovenaan het opschrift: „Wilhelmus Urania Princeps”, links het cijfer 11.
In: J. L. Gotfridi Historiese Chronijk (uit het Duitsch) door Jac. v. Meurs Amsterdam, wed. Joh. Brouwer en Jac. van Meurs 1660. II Tafel II. Zes rijen van 4 ronde portretjes, waarvan dit no. 3 op de 3e rij. De uitg. van 1702, bij Van der AA, bevat op Tafel XIV dezelfde prent.
P B N, B P K.
- 161 1808. Ets door B. Rottiers, 14—12,5. Borstbeeld naar rechts, in harnas. Zonder randwerk. Gemerkt onderaan links: „B. Rottiers 1808”.
A P K.
- 162 1814. Aquatint door Ch. Turner naar J. Wierix, 319—220. Vergroote copie van no. 136 met gezicht op Dillenburg. Onderschrift: „William the First Prince of Orange &c, &c. / Shot with a pistol at Delft July 10th 1584 bij Balthasar Gerards. / Engraved by Charles Turner from an original by J. Weirix. / London Publ.^d 1814 by S. Woodham. 112 St. Martins Lane.”
D A G, K H A—V S P 165a.
- 163 Chromolithografie, 222—151. Onderschrift: „Tresling & Co. Hof Lith. Amst.” en de handteekening „Guille de Nassau”.
K H A.

- 164 Chromolithografie door C. W. Mieling, 166—105. Onderschrift (in hoofdletters): „Prins Willem I” en in kleine letter rechts: „Kl. lith. v. C. W. Mieling, s'Hage” en links: „H. Goltzius fecit 1579”. D A G.
- 165 Staalgravure door H. Lämmel naar een teekening van Fr. Pecht, 160—122. Borstbeeld met onderschrift: „Wilhelm von Oranien”. Druck und Verlag von F. A. Brockhaus in Leipzig.
- 166 1933. Houtsnede door L. O. Wenckebach, 188—163. Borstbeeld naar rechts in harnas. Gemerkt onderaan rechts: W. 33.
In: Leidsch Universiteitsblad II, afl. 8 van 6 Januari 1933.
De nrs. 167—172 zijn hier afzonderlijk bij elkaar geplaatst, om enkele eigenaardigheden die zij onderling gemeen hebben.
- 167 1606. Houtsnede, 90—80. Borstbeeld naar rechts. In ovaal met versierd cartouche.
In: Jac. Duym, Oudt Batavien. Leiden, 1606. bl. 245.
V S P I 92. Zie afb. 123.
- 168 1606. Gravure, 55—49. Naar no. 167?, zonder cartouche, enkel een rechthoek en met meer bewerkt harnas.
In: (1) Jacob Duym. Een Nassausche Perseus, Gedenckboeck, Leiden 1606; (2) Het moordadich Stuck van Balthasar Gerards, Leiden, 1606.
L P K, D P H 42. Zie afb. 124.
- 169 1609. Houtsnede, 73—61. Naar 135? Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal met randschrift: „Gvilelmvs. D. G. Princeps. Auraicae. Comes. Nassaviae”.
In: E. van Meteren, 3e en 4e Hollandsche uitgave. 1609 en 1610; gedrukt tusschen den tekst.
V S P I 23/24. Zie afb. 125.
- 170 1611. Houtsnede, 50—44. Naar 167? Borstbeeld naar rechts in harnas. In ovaal met randschrift: „Gvilelmvs. Dei. Gr. Prin. Avrani. Co. A. Nassav Gub. Bel.”.
In: E. van Meteren, Holl. uitg. 1611, bl. 213; gedrukt tusschen den tekst.
V S P I 27. Zie afb. 126.
- 171 1611. Houtsnede, rond, middellijn 6.6. Naar? Borstbeeld in harnas naar rechts, in een cirkel.
In: Opmeer en Beyerlinck. Opus chronographicum. Antwerpen, Hier. Verdussius, 1611. II, fol. 11 en 116.
V S P I 1. Zie afb. 127.
- 172 1664. Houtsnede, 82—61. In ovaal en omgeven door versierde cartouche, met onderschrift in boekdruk: „Wilhelmus Prince / van Orangien, Grave van / Nassouw, &c.”
In: Willem I, Maurits, Frederick, Willem de II en Willem de III van Nassouw, haer leven en bedrijf met een historisch verhael tot den jaere 1664 T Amsteldam 1664, in 12°. bl. 1.
O N M. Zie afb. 128.
- [VIII: OMTRENT 1581]
OP ONGEVEER 48-JARIGEN LEEFTIJD
[DOOR EEN ONBEKEND GRAVEUR]
- 173 1577. Gravure. Met rand 320—245; zonder rand 180—120. Ten voeten uit, te paard naar links. In mantel en hoed, met ordeteeken van het Gulden Vlies. In afzonderlijk gegraveerd randwerk met beelden en arabesken. Opschrift: „Ein edler Fürst inn niederlant Princeps sive Dominus Belga.” Onder de prent in cursief schrift: Wilhelmus Von Gottes Gnaden Prince von orangien Graff / zu Nassou &c. Gouverneur von hollant, zeeland und Utrecht Borchgraff / zu antorff. (Graveursmonogram) excudebat. antwerpia.” De prent zonder rand, maakt als no. 12 deel uit van een door Abr. de Bruyn uitgegeven prentenboek van ruiters, getiteld: „Diversarum gentium armatura equestris, Abraham Bruynis excud. Colon. MDLXXVII” etc. Zie: Katalog der Lipperheideschen Kostümbibliothek. Berlin II, no. 2897.
A P K—V S P 163. Zie afb. 153.
Opmerking: Dit portret is wegens de overeenkomst met de volgende hier geplaatst, hoewel het van vroegeren datum is.
- 174 1596. Gravure, rond, middellijn 184. Borstbeeld naar links in wambuis met ordeteeken van het Gulden Vlies. In ronde lijst met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs A. Nassav. D. G. Princeps Avrangiae, Comes A Nassav, Dns. De Breda. Guberna. Hollan. Zeelan. &c.”
a. als beschreven in E. van Meteren, Deutsche uitg. Hamburg 1596. kl. fol. en in P. Pars. Naamrol, 263.
K H A, L P K—V S P 151 a en b. Zie afb. 129.
b. met Latijnsche tekst bedrukt, in: E. van Meteren Latijnsche uitg. 1598 fol 353 en in: Hogenbergs Historieprentwerk.
V S P 151c.
- 175 1603. Gravure, rond, middellijn 169. Borstbeeld naar rechts, spiegelbeeld van no. 174. In een ronde lijst, met randschrift: „Gvilelmvs A Nassaw D. G. Princeps, Aurangiae, Dom: De Breda, Gvbernator Hollan: Zeelandiae Etc.”
In: E. v. Meteren, Deutsche uitg. [1603], I, fol. 437.
A P K, D A G, K H A, L P K—V S P 153 en I 21. Zie afb. 130.
- 176 Gravure, rond, middellijn 183. Als de voorgaande nos. doch iets grooter en grover gestoken. Het randschrift is hetzelfde, behalve dat er inplaats

- van „Gvilelmus” staat „Guilemus”, De achtergrond rechts is slechts tot aan de kraag gearceerd.
 a. als beschreven,
 L P K. Zie afb. 131.
 b. achtergrond rechts is geheel gearceerd.
- 177 1599. Gravure. Borstbeeld naar rechts. In ovaal met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs A Nassav D. G. Princeps Avrangiae, Comes a Nassav. Dns. De Breda Gubernae, Hollan. Zeelan. &c.” In: E. van Meteren. Hollandsche uitg. Delft 1599; fol. 108.
 V S P 152 en I 20. Zie afb. 132.
- 178 Gravure, 243—182. Het portretje van den Prins (62—52), naar nos. 174—177, is omgeven door 16 duitsche coupletten, 6 rechts en links, 4 eronder. De beginletters vormen den naam „Willem Von Nassavw”. Er boven staat: „Ein Christlich Helden Liedt” enz. Onderaan „Marcus Christianus zum Lam excu.”
 R V S—V S P 138. Zie afb. 146.
- 179 XVII. Gravure, 170 (135)—124. Borstbeeld naar rechts, met tabberd, blootshoofds en orde- teeken van het Gulden Vlies. In ovaal, met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs Princeps Oren- giae Comes Nassoviae.” Op rechthoekige gear- ceerde grond. Onderschrift: „En Guilielmus hic est, ditioe Orensius, ortu / Nassouius, nouit Belga fuisse virum.” In de rechthoek onderaan „No. 1”.
 A P K, K H A, P B N. Zie afb. 133.
- 180 XVIII. Gravure. Borstbeeld naar links, als het voorgaande no. In ovaal met versierde lijst en onderschrift (in schrijffletters): „Wilhelm Prinz von Uranien.”
 A P K. Zie afb. 134.
- 181 XVIII. Gravure, 144—113. Borstbeeld als no. 180, met hetzelfde onderschrift maar zonder de versierde omlijsting. Onderaan rechts, het getal 195.
 B P K. Zie afb. 135.
- 182 XVIII. Gravure, 128—96 (ovaal). Als no. 180, met hetzelfde onderschrift doch met andere car- touche, bovenaan vlaggen, helm en trompetten; onderaan een leege cartouche en het getal 195.
 B P K. Zie afb. 136.
- 183 (1836). Lithografie door C. Motte † 1836, 170—100. Portret als 179, in een ovaal groot 111—86. Onderschrift „Guillaume Ier Prince d’Orange.” Links „Ridmann del.” Rechts: „Litho de C. Motte”.
 P B N.
- [X: NA DEN AANSLAG VAN 1582]
 OP ONGEVEER 49-JARIGEN LEEFTIJD
- 184 Gravure, 170 (147)—130. In wambuis met omgeslagen halskraag, mutsje en schoudermantel. Onderaan een cartouche met Latijnsch distichon, een tijdvers, opleverende 1584; „Pro patria pugnans armis invictus Ibero / Heros Aeraicus occidit ille dolo.” Bovenaan rechts: „Ano 1582 / Aetatis 49.” Het portret is in spiegelbeeld, het litteken dat aan de rechterzijde was, is hier aan de linkerzijde.
 K H A, A P K—V S P 137. Zie afb. 137.
- 185 Omtent 1600. Gravure, door S. Frisius, 447—324. Borstbeeld naar rechts met mutsje, omgeslagen kraag en wambuis met passement (vergelijk afb. 12). In een geornamenteerde toog met randschrift (in hoofdletters): „Gvilelmvs D. G. Princ. Aur. Nass. etc. vivec Antver. Biz. Baro. Bredae etc. Gub. Hol. Zel. Ult.” Onderaan een cartouche met drieregelig Hollandsch onderschrift (in schrijf- letters).
 D A G, D P H, K H A, L P K, 49—V S P 155. Zie afb. 138.
- 186 1614. Gravure, 182 (155)—123. Borstbeeld naar rechts met mutsje, omgeslagen kraag en wam- buis met passement. In ovaal met balustrade, waar- op: „Obijt 1584. 10 Iulio Aetat. 51.” Rand- schrift (in hoofdletters) als bij het voorgaand nummer. Vierregelig Hollandsch onderschrift.
 D A G, L P K. Zie afb. 139.
- 187 1616. Gravure, 216—100. Borstbeeld als no. 186, doch omgekeerd. In ovale lijst, die bij de schouders aansluit, en waarop het randschrift: „Gvilelm. D. G. Princ. Aur. Com Nass. Vicec. Antv et Ves. Baro Bredae etc. Gub. Hol. Sel. Ult.” Vierregelig vers in boekdruk onder de prent. Bovenaan links „384” en „Oorspronck ende Voortgang.”
 In: (Joh. Ghysius) Oorsprong en Voortgang der Nederlandscher beroerten. (Leiden, Haestius), 1616; blz. 384. L P K—V S P I 47—49. Zie afb. 140.
- 188 1640. Gravure 183 (154)—123 Als no. 186, doch versleten en sterk opgesneden, gemerkt „23”, en geplaatst in een grooten rand met allerlei oorlogsattributen,
 In: E. van Meteren. Duitsche uitg. Amsterdam, 1640; I, 279.
 L P K—M N P 74, V S P I 31. Zie afb. 141.
- 189 XVII. Gravure, 148—111. Als no. 186 in ovaal, doch in de vier hoeken van het rechthoekig rand- werk een roset. Met randschrift en vierregelig Hollandsch onderschrift. Met adres van C. J. Visscher.
 D P H 50, G A G—M N P 73. Zie afb. 142.

Afb. 24. Portret van den Prins in het Goudsche Kerkraam.

Afb. 25. Matthias van Oostenrijk en Willem van Oranje door Wierix.

26

P. 5

27

P. 6

28

P. 7

29

P. 8

30

P. 9

31

P. 10

32

P. 11

33

P. 12

34

P. 13

35

P. 14

36

P. 16

37

P. 18

38

P. 19

39

P. 20

40

P. 22

41

P. 23

Afb. 26—30 uit groep III, afb. 33—41 uit groep V.

42 P. 23

43 P. 24

44 P. 25

45 P. 26

46 P. 27

47 P. 28

48 P. 29

49 P. 30

50 P. 31

51 P. 32

52 P. 33

53 P. 34

54 P. 36

55 P. 37

56 P. 38

57 P. 39

Afb. 42—57 uit groep V.

58 P. 42

59 P. 41

60 P. 43

61 P. 46

62 P. 47

63 P. 48

64 P. 49

65 P. 50

66 P. 51

67 P. 52

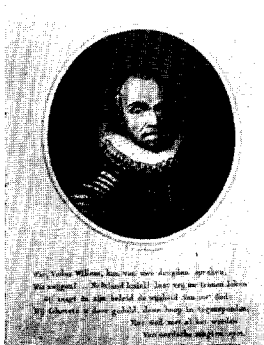
68 P. 53

69 P. 54

70 P. 55

71 P. 56

72 P. 58

73 P. 59

74

P. 60

*Jan van der Meulen, de commandant
der stad Breda, 1637.*

75

P. 73

*Amicus Principis et regni carissimi auctor
Sic libertatis Belgicae virgo fuit.*

76

P. 74

77

P. 77

78

P. 76

79

P. 80

80

P. 81

81

P. 82

82

P. 83

83

P. 84

84

P. 85

85

P. 86

86

P. 88

87

P. 89

88

P. 90

89

P. 91

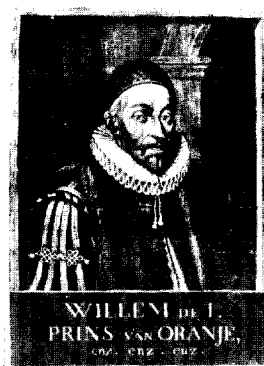
Afb. 74—89 uit groep V.

90 P. 92

91 P. 93

92 P. 94

93 P. 95

94 P. 96

95 P. 97

96 P. 98

97 P. 99

98 P. 100

99 P. 119

100 P. 120

101 P. 121

102 P. 124

103 P. 125

104 P. 129

105 P. 130

106

107

108

109

P. 131

P. 137

P. 138

P. 139

110

111

112

113

P. 140

P. 141

P. 142

P. 143

114

115

116

117

P. 144

P. 145

P. 146

P. 147

118

119

120

121

P. 148

P. 149

P. 150

P. 151

Afb 106 uit groep V; afb. 107—121, uit groep VII.

122

P. 152

123

P. 167

124

P. 168

125

P. 169

lijcklike Roomfche Adelgite / ende exercitie
des felwer.

modique necis designatur.

Ende alfoe den felbighen Weer Prince
niet en beghreede te ufpereuen / ofte niet
hem te nemen eenighe fuperioriteit ober

126

P. 170

afelicti decima sclopo tralecti IIIII
deplis diti natalia.

Hollandia, Zelandiaque federati Ordines
illarum Regionum gubernacula in Ma-
gistrum Nassouum Orangij filium, meritum

127

P. 171

Wilhelmus, Prince
van Orangien, Grave van
Nassouw, &c.

128

P. 172

129

P. 174

130

P. 175

131

P. 176

132

P. 177

133

P. 179

134

P. 180

135

P. 181

136

P. 182

137

P. 184

Afb. 122—128 uit groep VII; afb. 129—136 uit groep VIII; afb. 137 uit groep X.

138 P. 185

139 P. 186

140 P. 187

141 P. 188

142 P. 189

143 P. 190

144 P. 194

145 P. 195

147

146 P. 178

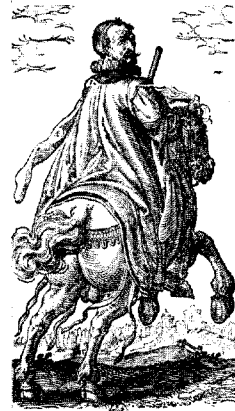

148

149

P. 75

WILHELMVS D. G. PRINCEPS AVARACVS
Comes Nassoviae. Primus Ordinis Imperialis
milit. a. an. 1574. Cetera.

150

P. 153

151

P. 192

152

P. 158

Wilhelmus Rex Gallie, Comes Princi. Com. Oranien. Graf
v. Nassau. des. Gouverneur d'Als. Gouverneur d'Als. Viceroy
de Brabant. Com. d'Artois. Com. de Flandres.

153

P. 173

WILHELMVS D. G. PRINCEPS AVARACVS COMES NASSOVIAE
Primus Ordinis Imperialis milit. a. an. 1574.

154

P. 159

155

P. 156

WILHELMVS DEI GRATIA PRINC. AHR. COM. NASS.
VIC. ANTY. BR. BAR. BRETE. GUB. HOL. ZEILLT.
AURACVS. Aetatis suae decem. Majoribus artium.
WILHELMVS. Patris gloria juvenis sua
Neposque virtus formidine perculit omnes.
Genosq. illam. Intrauit equidantes.
D. M. C. B.

156

P. 191

WILHELMVS D. G. PRINCEPS AVARACVS COMES NASSOVIAE
Primus Ordinis Imperialis milit. a. an. 1574.

157

P. 157

- 190 1750. Gravure, 152—92. Verkleinde copie van no. 186. In ovaal op voetstuk met achtregelig Hollandsch onderschrift. Boven: „3e Deel Pag 41.” In: E. van Meteren. *Nederlandsche Historien 1750*. III, 41.
G A G, L P K—V S P 154 en I 36. Zie afb. 143.
- 191 XVII. Gravure, 175—125. Te paard, rijdende naar links, in harnas met sjerp. Op den achtergrond een veldslag. Onderschrift: „Guilelmus Dei Gratia Princ: Aur: Com: Nass: / Vicec: Antv: Biz: Baro Bredae etc. Gub: Hol: Zel: Ult:” en een gedicht van D. M. C. B: „Auricus claris ducens Majoribus ortum / Wilhelmus, Patriae gloria summa suae: / Non modò vicinas formidine percudit oras, / Ignotos etiam terruit ense Ducēs”. P B N. Zie afb. 156.
- 192 Omtrent 1630. Gravure, 305 (277)—215. Ten voeten uit, staande naar rechts, in langen pels, plooi kraag en mutsje. Commandostaf in de rechterhand, terwijl de linker rust op een tafel, met zijn helm en handschoenen. Het wapen in de linker bovenhoek in spiegelbeeld. Vierregelig cursief Hollandsch onderschrift: „Wilhelmus . . . Admiraal Van Nederlantsce Zee.” Onderaan links het adres: „A. Waesber(gen) exc.”
L P K—V S P 168. Zie afb. 151.
- [XII: VERSCHILLENDE]
- 193 1575. Gravure 252—210, door J. Th. de Bry naar M. de Vos; Adri Huberti exc. Portret als op de penning van C. Bloc (zie hieronder). Zinneprent op het huwelijk van den Prins met Charlotte de Bourbon in 1575. Beiden geknield bij een tafel met opengeslagen boek met opschrift: Domine da mihi virtutem contra inimicos tuos. Met veel bijwerk. Om de zon het opschrift: „Hodie si voce(m) meam audieretis nolite obdurare corda vestra.” Van de overige opschriften zij hier vermeld: onderaan de gebeden van den Prins (Ps. 3:116), de Prinses (Jud. 9) en de Gemeente (Ps. 5) in vierregelige verzen met Fransche vertaling.
K H A—N H P 702. Zie afb. 6.
- 194 1577. Gravure door Leonard Gaultier, 340—143. De kop van ter zijde (naar rechts) naar de penning van C. Bloc, in ovaal met geornamenteerde omlijsting. Op de arm: Aet 44. Randschrift: „Gvilel. D. G. Pr. Avraicae. Co. nassaviae 1577 Cōen Bloc.” Kan later dan 1577 zijn ontstaan; van Gaultier zijn tot uit 1628 prenten bekend.
B P K. Zie afb. 144.
- 195 1588. Gravure door J. Th. de Bry, rond, middellijn 128. Portret naar de penning van C. Bloc; van ter zijde naar rechts. Middengedeelte van een schaalversiering. In een cirkel, waarin het randschrift: „De Hoopman van Weishey / Le Capitaine Prudent” en onder de figuur links: „The De Bri. F. Et Ex.” Om den cirkel in driemaal twee regels: „Le vray commencement . . . luij eternellement.” Om de buitenrand van de prent: een ander randschrift. Bij deze prent behooren drie gelijksoortige, gewijd aan: „De Hoopman va(n) Narheit” (Alva), „Orgueille et Folie” en „Charité”; dit laatste blad is gemerkt 1588.
A P K, D A G—V S P 130. Zie afb. 145.
- 196 Gravure toegeschreven aan Wierix (189—268. De portretten van Matthias van Oostenrijk en Prins Willem van Oranje in ovale omlijsting tegenover elkaar tusschen allegorische figuren, waarboven cartouches met spreuken uit het Boek der Psalmen (28:3) en Wysheydt (8:5) en de wapens der afgebeelden. Het tweeregelig onderschrift onder de prent is op onze reproductie weggelaten: „O Jerusalem ick wil wachters op dyne mueren bestellen . . .” L. Alvin L'oeuvre de . . . Wierix, no. 1974 (zie ook bl. 356).
A P K, G A G, K H A. Zie afb. 25.
- 197 Gravure, breed folio. Door Delff? Op zijn doodsbed, het hoofd bedekt met een kalot, een hond aan de voeten.
V S P 174.
- 198 Gravure, 74—60. Borstbeeld in harnas, in rechthoek van gearceerden achtergrond. Onderschrift „Guilielmi D. G. Princeps Auriacae Comes Nassoviae etc.” Het eenig ons bekende exemplaar (te Parijs), draagt de signatuur van C. van de Passe, doch deze is later met inkt er op gezet.
P B N.
- 199 Gravure, 93—50. Kop met een van de bekende portretten zeer afwijkend uiterlijk. In harnas. Rechthoekige omlijsting met ronde hoeken en het onderschrift: „Guillaume prince d'Orange”. Vermoedelijk deel van een grotere prent uit een reeks als no. 36.
P B N.
- 200 Gravure, door P. Aertsens? Borstbeeld in bewerkt harnas. Zie: *Catalogus van portretten der Nederlandsche school bij F. Muller en Co. Amsterdam 1885 no. 3.*
V S P 173.
- 201 Houtsnede. Copie in spiegelbeeld naar een kopergravure. Afb. in: H. Kehr. *Massenkunst im Sechszehnten Jahrhundert*. Berlin 1924. S. 38. Mededeeling van M. D. Henckel.
- 202 Gravure door H. Hondius met adres van Hondius. Borstbeeld naar rechts, geharnast. In

- ovaal met rechthoekig randwerk en drieregelig Latijnsch onderschrift. *Niet gevonden*.
V S P 148.
- 203 Gravure door N. van Geilenkercken naar P. Feddes. Kniestuk, van voren naar rechts, geharnast, met ordeteeken van het Gulden Vlies. Achter den Prins een gordijn, waarin zijn wapen en spreuk. Op den achtergrond de moordaanslag. Adres van J. Starter. *Niet gevonden*.
V S P 133.
- 204 XVII Gravure door Johannes Barra, ongeveer 375—295 Kniestuk, staande naar links, de rechterhand houdt een commandostaf, de linker rust in de zijde. Links een tafel met bepluimden helm en handschoenen, rechts een gordijn. Donkere achtergrond. Vierregelig onderschrift (in schrijffletters): Illustrissimi Excellentissimique Guilielmi Dei Gratia Principis / Arausini, Comitis Nassauiae Catimelbociae, Viandae etc. Vicecomitis Vesontii et Antwerpiae Baronis Bredae Diesthemij / Leccae Architalassi Marchionis Verae et Vlissingae Domini Lingae et equitis aurei Velleris Gubernatoris Hollandiae / Zelandiae Frisiae etc. effigiem hanc, in memoriam dicti Principis aeternam aeri Johannis Basra insculpsit et excudit Amster.
Amsterdam, verzameling dr. Bierens de Haan.

PENNINGEN.

- 1 1577. Door Coenraet Bloc. Borstbeeld van ter zijde naar rechts, in harnas. Randschrift: Gvilel. D. G. Pr. Avraicae. Co. Nassaviae 1577. Onder de figuur: Coën. Bloc. F.—Afb. 147.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.
- 2 1575. Door I D P, een onbekend Duitsch stempelsnijder. Borstbeeld van terzijde naar links, in harnas. Randschrift: „Wilhelm. Printz. Zu. Vranien. Ac 42”. Afb. 148.
's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

POSTZEGELS.

- Ter gelegenheid van den 400sten geboortedag van den Prins zijn drie postzegels met portretten uitgegeven:
- 1 Waarde 12,5 cent. Naar A. Mor (zie schilderijen no. 1), gravure door P. W. van Baarsel.
- 2 Waarde 6 cent. Naar A. Key (zie schilderijen no. 62), gravure door H. Seegers.
- 3 Waarde 5 cent. Naar H. Goltzius (zie prenten no. 135), gravure door P. W. van Baarsel.

N. B. De nummers voorafgegaan door P, onder de afbeeldingen in blzz. XXVIII—XXXVI, zijn de nummers van de beschrijving der Prenten.

De firma Burgersdijk en Niermans te Leiden was zoo vriendelijk ons mede te deelen in welke uitgaven van Strada de nos. 16, 21, 22 en 25 worden gevonden.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Lotgevallen van Monumenten.

PROVINCIALE MONUMENTENSUBSIDIES. In de zomering bewilligden de Provinciale Staten van:

Noord-Holland in een subsidie van f 16.800.— voor de restauratie van vensters en toren van de Grootte Kerk te Edam;

Limburg van 10⁰/₀ tot een maximum van f 620.—, evenals de Gemeente, in de onder toezicht van Monumentenzorg onderhanden zijnde, zeer noodige herstelling van de R. K. Kerk van den H. Gertrudis (voormalige Begijnenkerk van den Nieuwenhof) te Maastricht;

Gelderland van 10⁰/₀ tot een bedrag van onderscheidenlijk f 862.50 en f 800.— in de meerdere restauratiekosten der Ned. Herv. kerken te Andelst en Eck en Wiel;

Overijssel in f 100.— voor de uitgevoerde herstellingen aan de Ned. Herv. kerk te Weerselo, in plaats van de gebruikelijke 10⁰/₀ (van f 4200.—), daar de werkzaamheden in kwestie h. i. het gevolg waren van verwaarloosd onderhoud.

ABBENBROEK. *Ned. Herv. Kerk.* De restauratie onder leiding van Arch. J. W. Janzen is op zeer bevredigende wijze gereedgekomen, op het beneden-gedeelte van den toren na. In de zijmuren van het merkwaardige rechtgesloten koor van ± 1300 is onder de pleisterlaag een fraai afsluitend fries voor den dag gekomen, dat bij gebrek aan middelen voorloopig nog niet kan worden hersteld. De traveeën van den zuidelijken schipzijbeuk hebben topgeveltjes gekregen, gelijk bij den noordelijken zijbeuk nog aanwezig waren. Inwendig is alles schoongemaakt, waarbij de zuilen van het schip uit afwisselende lagen van bak- en bergsteen bleken te bestaan.

AMSTERDAM. *Paleis-raadhuis.* De paleis-raadhuiscommissie is tot het besluit gekomen, dat in het gebouw de kern van het gemeentebestuur (raadzaal, college van B. en W., gemeentesecretaris met een deel der algemeene secretarie, trouwkamers) behoorlijk kan worden ondergebracht: de voormalige schepenzaal, thans troonzaal op de eerste verdieping aan de N. Z. Voorburgwal ware met de aangrenzende vroegere advocaten- en procureurskamers tot raadzaal te bestemmen. Alvorens met de plannen verder te gaan heeft de commissie een crediet van f 40.000.— gevraagd voor een nauwkeurig onderzoek naar de fundamenteen en de constructie van het bouwwerk.

— *Heeregracht 284.* Dit patriceërshuis met zijn statigen zandsteenen gevel en interieurs in Régence-stijl, waaronder een tuinzaal met geschilderde behangsels door Dirk Dalens en geschilderd

plafond, is door den eigenaar prince d'Henin comte d'Alsace, te Parijs, door zijn voorouders van moederszijde verwant aan de van Brienens, die het sinds 1782 bezaten, tot verder behoud overgedragen aan de Ver. „Hendrick de Keyser”.

— *Amstelrust.* Dit statige 18e eeuwse buiten, inwendig o. a. met veel fraai stucwerk, is door brand voor de helft vernield.

ASSELT. *R. K. Kerk.* Door Monumentenzorg (Arch. Onnes) is in samenwerking met den Waterstaat een project gemaakt om dit ten koste van zoovele offers gerestaureerde kerkje te beschermen tegen de te verwachten gevolgen der Maaskanalisisatie, waarvoor echter de benodigde gelden nog niet geheel gevonden zijn.

DELFT. *Nieuwe Kerk.* Men mag verwachten, dat door steun van belangstellenden en van het Rijk de herstelling van het bouwvallige schip binnenkort ter hand zal kunnen worden genomen.

In het koor is, behalve de drie door het comité tot herdenking van den vierhonderdsten geboortedag van Prins Willem I gegeven gebrandschilderde glazen nog een vierde, door de bewoners der voormalige Baronie van Breda aangeboden glas geplaatst, gelukkig resultaat van samenwerking van Joep Nicolas met Willem van Konijnenburg.

— *Jacob-Gerritstraat 3 boek Kromstraatsteeg.* Het karakteristieke 17e eeuwse topgeveltje is verloren gegaan. De directeur van gemeentewerken had vergunning verleend voor de slooping onder beding van herbouw in den ouden vorm; bij de afbraak werden echter bijna geen oude deelen bewaard, zoodat een behoorlijke herbouw onmogelijk werd.

FRANEKER. *Oosterpoortsbrug.* De Staten van Friesland besloten deze brug door een dam te vervangen. De Rijksmonumentencommissie had zich moeite gegeven voor het behoud eener brug op deze plaats, hetgeen echter niet heeft mogen baten.

GRONINGEN. *Monumentenverordening.* De Gemeenteraad stelde 10 April eene monumentenverordening vast met beroep op Monumentenzorg.

Slooping Poortershuisje en demping Binnendamsterdiep. De schorsing van het hiertoe strekkende raadsbesluit is tot 1 November verlengd.

De *Martinitoren* verkeert, naar bij onderzoek door Gemeentewerken en een architect van het Rijksbureau is gebleken, in zeer bedenkelijken toestand.

HAARLEM. *Spaarne 96.* Deze aardige, vroegzeventiende-eeuwse pakhuisgevel wordt naar een

plan van het Rijksbureau op zoo weinig mogelijk schendende wijze verbouwd.

's-HEERENBERG. *Raadhuis*. Op advies van Monumentenzorg heeft men afgezien van het plan tot slooping der gewelven in de kelderverdieping.

HEMMEN. *Ned. Herv. Kerk*. Aan het gebouw zijn herstellingen uitgevoerd, slechts zeer ten deele naar advies van Monumentenzorg.

's-HERTOGENBOSCH. *Omgeving St. Janskerk*. Er bestaan plannen, nu de restauratie haar voltooiing nadert, de oostelijke belending van het gebouw een beter aanzien te geven.

HILLEGOM. *Hoofdstraat 120*, het eenige oude geveltje (midden XVII) ter plaatse, is afgebroken.

HULST. De *St. Willibrorduskerk* is na restauratie van het schip 1 Juni geconsacreeerd. In dit (naar men weet van de Ned. Herv. gemeente gekochte) schip is tegen de aanvankelijke bedoeling de 17de eeuwse balkzoldering door gemetselde kruisgewelven vervangen; in den westgevel is een fraai gebrandschilderd glas door Joep Nicolas aangebracht.

IJSSELSTEIN. *Brandspuithuisje*. Uit de richting Jutfaas komt men het stadje binnen over een smalle ophaalbrug over den IJssel en vaste brug over de stadsgracht, en vervolgens door de nauwe opening tusschen de overgebleven zijmuren der voormalige IJsselpoort. Aan de veldzijde der gracht staat, mogelijk op een overblijfsel van een buitenwerk der poort, het bedoelde alleraardigste huisje uit 1622, dat den toegang tot het stadje op gelukkige wijze markeert. De Raad besloot nu, naar aanleiding van een ingekomen adres, tot slooping om verkeersredenen, tenzij het Rijk bereid mocht gevonden worden voor zijn rekening het huisje naar een stuk gemeentegrond aan de Walkade te verplaatsen; iets wat niet gewenscht en reeds op zichzelf in de tegenwoordige omstandigheden uitgesloten is. Afgezien van het betreurenswaardige van de eventuele verdwijning van dit monumentje is het duidelijk, dat afbraak het verkeer niets zal helpen, zolang de toegangsbruggen over IJssel en gracht en de doorgang tusschen de poortmuren niet worden verbreed.

KAMPEN. *Raadhuis*. In een der nissen van den zijgevel is een nieuw beeld geplaatst, uitgevoerd door den beeldhouwer Polet.

LEIDEN. *Rapenburg 40*. Wijlen Prof. van Vollenhoven heeft deze zijne patricische woning gelegateerd aan het Universiteitsfonds, dank zij welke milde gift het aspect van het Rapenburg — tevoren was sprake van de vestiging van een klooster op dit punt — ongeschonden zal blijven.

MIDDELBURG. *Raadhuis*. In de daarvoor bestemde nis van den choertoren is het nieuwe beeld van Karel den Stoute opgesteld, vervaardigd door den beeldhouwer L. Zijl.

NAALDWIJK. *Ned. Herv. Kerk*. De restauratie is in vollen gang.

NAARDEN. De overblijfselen der vroegere *kapel van het St. Mariënconvent*, waar het stoffelijk overschot van Comenius moet rusten, wordt tegen f 1.— per jaar in erfpacht gegeven aan den Tsjecho-Slowaakschen Staat, die de kapel in den ouden luister zal herstellen.

NIEUWPOORT. *Raadhuis*. Het Gemeentebestuur heeft het oude gebouw van 1697 verlaten voor een moderne villa.

NIJKERK. Het *carillon* in den toren der Ned. Herv. kerk is door de gemeente op eigen kosten hersteld en verbeterd.

NIJMEGEN. *Steenstraat 48—50*. Monumentenzorg heeft ernstig aangedrongen op behoud en herstel van dit verwaarloosde 16e eeuwse huis, dat het gemeentebestuur voor een straatverbreding wilde sloopen.

OLDENZAAL. De *Ned. Herv. Kerk* uit 1809, een der beste voorbeelden van een neo-klassicistisch kerkje in ons land, wordt door een nieuw gebouw vervangen, ofschoon door Monumentenzorg een aan alle redelijke eischen voldoende verbouwingsplan was ontworpen.

OMMEN. *Ned. Herv. Kerk*. De houten overwelving van dit 15e eeuwse kerkgebouw, waaronder men wegens den vervallen staat een leelijk vlak plafond wilde aanbrengen, zal vermoedelijk volgens het advies van Monumentenzorg op behoorlijke wijze hersteld worden.

OPLOO (St. Anthonis). De *standaardmolen* is in tegenstelling tot wat te vreezen stond, voorloopig door samenwerking van belanghebbenden ter plaatse en „de Hollandsche molen” behouden gebleven.

OTTERSUM. De *R. K. Kerk*, een in oorsprong middeleeuwsch, doch midden XIX zeer gewijzigd gebouw, is eenigen tijd geleden onverwachts gesloopt.

RUWIEL. De *toren van ter Aa* wordt door de Gemeente in overleg met Monumentenzorg hersteld.

SCHIEDAM. *Ruïne van Matenese*. Op aandrang van Monumentenzorg zal het gemeentebestuur eenige maatregelen treffen ter beveiliging.

SCHOONHOVEN. *Zeventer*. De Raad besloot tot demping van dit grachtje.

SPIJKENISSE. *Ned. Herv. Kerk*. De restauratie is begonnen.

STROE (Wieringen). De *Doopsgezinde Vermaning*, een eenvoudig, doch karakteristiek-landelijk en gaaf bewaard gebouw uit 1738 is door brand verloren gegaan.

TER APEL. *Oude klooster*. Het gebouw is 5 Mei weer officieel in gebruik genomen. In de kerk, waarvan het schip in plaats van het koor voor de godsdienstoefeningen der hervormde gemeente is ingericht, zijn opnieuw gewelven en zandsteenen venstertraceringen aangebracht, waarvoor in de grondslagen van nabijgelegen afgebroken boerderijen gevonden sluitsteenen en stukken maaswerk aanwijzingen gaven; op de voorschotten van de overgebleven lezernaars der koorbanken kwam bij het schoonmaken eene beschildering met laat-gotisch maaswerk voor den dag, welke door Jacob Por is hersteld. In de beide overgebleven vleugels en gedeelten van de kruisgangen hebben spitsboogvensters en kruiskoziijnen den ouden vorm herkegen, zijn de pleisterlagen van de muren verwijderd, enz.; in den noordvleugel kwam na verwijdering van een schoorsteenmantel uit 1876 een gothische schouw met geprofileerde zandsteenen wangen en kap voor den dag.

THORN. *R. K. Kerk*. In een nis achter een altaar zijn een paar geschilderde 15de eeuwsche heiligenfiguren bloot gekomen, die men helaas zonder overleg met deskundigen heeft laten herstellen.

VEGHEL. De *standaardmolen* is gesloopt.

VERE. *Ontsierende bebouwing*. Gedeputeerden van Zeeland onthielden hunne goedkeuring aan een raadsbesluit tot verkoop als bouwterrein aan een particulier van eenige perceelen grond aan de zuidzijde van de Groote Kerk in de onmiddellijke omgeving der beroemde stadsfontein, daar de bouw van woningen op die plaats een ernstige ontsiering van kerk en fontein zou beteekenen. Niet te verhinderen bleek echter de bouw van een rij huisjes aan de overzijde van de haven, welke het aspect van het zeefront van Vere zeer schaden.

— *Stadbuis*. In een zijvertrek zijn achter een op zichzelf aantrekkelijke betimmering met 18de eeuwsche kasten een gothische zandsteenen schouw en de oorspronkelijke vensters voor den dag gekomen, welke in eere zullen worden hersteld.

VLISSINGEN. *Beeldenbuis*. De plannen tot herbouw, welke ook de Ned. Oudheidk. Bond heeft bevorderd, verkeerden in een vergevorderd stadium.

WILLEMSTAD. De *wallen* zullen naar alle waarschijnlijkheid door Defensie in beheer worden overgedragen aan de Ver. „Menno van Coehoorn”, die ze als wandel- en ontspanningsterrein zal exploiteeren, uiteraard onder strikte inachtnaam van hunne krijgshistorische en aesthetische beteekenis; de Gemeente besloot dit werk met maximaal f200.— per jaar te steunen.

ZEIST. *Kasteel*. Dit aan de Gemeente behorende monument zal worden ingericht tot zendingsmuseum.

M. D. Ozinga.

BOEKBESPREKINGEN.

R. Ligtenberg O. F. M. *Over den oorsprong en de eerste beteekenis van den Genadestoel (1932)*.

De „Genadestoel” is een voorstelling, die door den Schrijver wordt omschreven, als volgt: God de Vader, gezeten op troon of hemelboog, draagt op beide handen den dwarsbalk van het Kruis, waaraan zijn gestorven Zoon hangt; de duif des Heiligen Geestes zweeft of zit er bij, doch haar plaats in de compositie is niet steeds de zelfde, noch haar houding. — In de boven genoemde verhandeling, die is opgedragen aan Vogelsang bij gelegenheid van zijn jubileum, wordt getracht den oorsprong en de eerste beteekenis van deze voorstelling vast te stellen.

De monumenten, uit den tijd vóór 1250, die worden genoemd, zijn niet zeer talrijk: tweemaal vindt men deze voorstelling op kerkglazen, éénmaal op een altaartje en éénmaal op een pateen; verder zijn er vier teekeningen op losse bladen of in manuscripten waarbij de plaats in den codex niet precies kan worden aangewezen; tweemaal staat de voor-

stelling in misboeken bij het begin van den Canon der Mis, éénmaal in een Evangeliarium bij het begin van het eerste Evangelie, tweemaal in een Psalterium en éénmaal in een Gebedenboek. Bij drie dezer voorstellingen ontbreekt de Duif des Heiligen Geestes.

Over het ontstaan dezer voorstelling formuleert de Schrijver de volgende hypothese. Hij vermoedt, dat de voorstelling van den Vader, die den dwarsbalk van het Kruis met den gestorven Zoon op de handen draagt, ontstaan is onafhankelijk van alle voorstellingen der Triniteit en wel als illustratie van den Canon der Mis. Later zou deze tweegroep door de toevoeging van de Duif des Heiligen Geestes tot een nieuwe Triniteitsvoorstelling zijn geworden.

Inderdaad past deze voorstelling zeer goed bij het begin van den Canon der Mis: „*Te igitur, clementissime Pater, . . .*”, waar tot den Vader wordt gebeden, dat Hij het Misoffer aanneme. Als nader bewijs noemt de Schrijver de volgende oude voorstellingen. In het Sacramentarium van Gellone is de eerste letter van het Canongebed opgevat als een Kruis, waaraan

Jesus hangt, en in het Sacramentarium uit Metz vindt men deze zelfde afbeelding, vergezeld van de zon en de maan; in het Sacramentarium van bisschop Drogo van Metz draagt de letter T niet Jezus, maar boven die letter verschijnt de Hand Gods.

Het is evenwel uitsluitend deze laatste voorstelling, die als een meer oorspronkelijke vorm van den zoogenaamden Genadestoel zou kunnen gelden, want de twee andere zijn toch alleen te beschouwen als afbeeldingen van Jezus aan het Kruis, een voorstelling die men in later tijd regelmatig aantreft bij het begin van den Canon. Maar ook voor de voorstelling in het Sacramentarium van bisschop Drogo vind ik geen werkelijke verbinding met den Genadestoel. Voordat men een betrekking zou kunnen vaststellen, zou men toch in elk geval eerst moeten bewijzen, dat deze voorstelling is ontstaan als een illustratie van het begin van den Canon. De bewaarde voorstellingen, die wij boven opsomden, wijzen evenwel geenszins in die richting.

Wèl is het mogelijk een verbindingslijn te trekken tusschen de afbeelding in het Sacramentarium van Drogo en oudere voorstellingen. Ik denk aan voorstellingen, waar het Kruis als een symbool dienst doet en ook de Hand Gods verschijnt, als op de mozaïeken van Paulinus van Nola en de verwante monumenten. Maar op die mozaïeken was ook de Duif des Heiligen Geestes aanwezig en op die wijze wordt het duidelijk, dat men de afbeeldingen in het Sacramentarium van Drogo niet mag scheiden van de Triniteitsvoorstellingen.

Naar mijn meening zal men de oplossing van het iconographische probleem, dat de zoogenaamde Genadestoel stelt, alleen kunnen vinden, wanneer men het onderzoek verder uitstrekt, over alle Triniteitsvoorstellingen. Voorloopig lijkt mij het resultaat van het onderzoek van den Heer Ligtenberg niet aanvaardbaar. Toch moeten wij den Schrijver dankbaar zijn, dat hij het probleem zoo duidelijk heeft uiteengezet, en voor een aantal belangrijke opmerkingen, die men in zijn verhandeling aantreft. Wie in iconographische problemen belang stelt, late niet na dit werkje met zorg te bestudeeren. A. B.

W. G. J. R. Vermeulen, *Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen. (1932).*

Dit werk, oorspronkelijk een Nijmeegsche dissertatie, verschijnt als Deel II der *Bouwsteenen voor een geschiedenis van Nijmegen*, uitgegeven door Prof. Dr. F. J. de Waele, waarvan het eerste deel werd aangekondigd in dit tijdschrift (*Oudheidkundig Jaarboek*, XI, 1931, blz. 39—40). Het grafveld, dat wordt beschreven, ligt onmiddellijk naast het Canisius-college; de vondsten zijn indertijd door de zorgen van Pater Leydekkers in de verzamelingen van het College opgenomen. De Schrijver heeft met zorg bijeengebracht, wat nog over de ontdekking dezer vondsten

was te ervaren, en een uitvoerigen catalogus der voorwerpen samengesteld. Tevens heeft hij een poging gedaan om dit grafveld, dat in den tijd der keizers van Tiberius tot Nero in gebruik is geweest, een plaats te geven in de geschiedenis van het Romeinsche Nijmegen. A. B.

Beiträge zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte von Gallien und Germanien.

I. — Ernst Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im Römischen Deutschland unter dem Prinzipat (1932).*

II. — Emil Ritterling, *Fasti des Römischen Deutschland unter dem Prinzipat (1932).*

De serie van werken, waarvan onlangs de beide eerste deelen zijn uitgegeven, gewijd aan de organisatie van het Romeinsche bestuur en aan de geschiedenis van het leger in de provincies van Gallië en Germanië, zijn ook voor de Nederlandsche oudheidkunde van groot belang, in zooverre een gedeelte van Nederland in den Romeinschen tijd heeft behoord tot de provincies Germania Inferior en Belgica. Het is de bedoeling, het materiaal voor het geheele gebied, dat door de termen Gallië en Germanië wordt omschreven, zoo veel mogelijk volledig bijeen te brengen. Na de voltooiing, zal dit werk een uitnemend hulpmiddel wezen voor de oudheidkundige studiën.

A. B.

Société des amis des Musées royaux de l'état à Bruxelles, XXV années d'activité: 1907—1932.

Bij gelegenheid van haar zilveren jubileum heeft de Vereeniging van vrienden der musea te Brussel een gedenkboek uitgegeven. Inderdaad heeft deze vereeniging alle reden om trotsch te wezen op haar werkzaamheid. De beschrijvende lijst der door haar aangekochte kunstwerken, die het Gedenkboek bevat, vergezeld van uitnemende afbeeldingen, geeft een sprekend bewijs voor haar krachtige activiteit. Bij de schilderijen zijn een groot aantal bekende werken, die tot de fraaiste bezittingen der musea te Brussel behooren. Ik noem hier slechts de Maria Boodschap van den Meester van Flémalle, het portret van Margaretha van Oostenrijk toegeschreven aan Orley, de Sint Antonius door Lucas van Leiden, maar ook een voortreffelijke portretbuste van Koning Willem I door Rauch en een indrukwekkende laat-antieke portretkop uit Aphrodisias, ten slotte eenige meubels, stukken aardewerk en wapens. A. B.

M. Delacre. „*Recherches sur le rôle du dessin dans l'iconographie de Van Dyck*”. Bruxelles 1932. 4°.

Het verheugt ons te constateeren, dat de iconographie van Van Dyck in den laatsten tijd wederom het onderwerp van hernieuwd onderzoek is geworden. Behalve het uitvoerige werk van Wibiral (1877), dat den catalogus van de befaamde portretreeks bevat,

is er over het onderwerp nog geen kunsthistorische studie verschenen. Tot onze spijt moeten wij verklaren, dat het voor ons liggende werk van den Gentschen oud-hoogleraar Maurice Delacre niet in deze behoefte voorziet. De oorzaak hiervan ligt in de opzet van het werk. Het probleem van de iconographie is zeer samengesteld en het gaat niet aan zich hoofdzakelijk tot eenige (lang niet alle!) teekeningen te bepalen zonder mede de etsen, gravuren en grisailles aan een minutieus onderzoek te onderwerpen. Lang niet al het beschikbare materiaal is onderzocht, van de gravures bijv. komen alleen die ter sprake, waarvan de afbeeldingen voorkomen in de reproductieuitgave van Ongania (Venetië, 1880). Van een onderzoek, dat op zulk een smalle basis ondernomen wordt, kan men a priori geen resultaat verwachten.

Wat de critiek der teekeningen aangaat, kunnen wij ons in hoofdzaak met de opvattingen van den schrijver vereenigen, dit in sterke tegenstelling met de studie over de teekeningen van Rubens door den zelfden schrijver, die onlangs verscheen (Gent 1930). Methodisch echter is het werk opvallend zwak, niettegenstaande de breedspakige uiteenzettingen op methodologisch gebied, waaraan het boek rijk is en die de lectuur tot een kwelling maken.

Delacre heeft zijn stof in drie hoofdstukken ingedeeld, waarvan het eerste algemeene vragen opwerpt, wier beantwoording om bovengenoemde reden helaas uitblijft. Het tweede hoofdstuk bespreekt een dozijn portretten meer in bijzonderheden. Van een aantal grisailles wordt de bespreking slechts noode gemist en de rol van deze schetsen, die in alle kwaliteiten voorkomen, blijft geheel in het duister, niettegenstaande Delacre's van de algemeene opvatting afwijkende meening hieromtrent. Ook al zijn wij het er over eens, dat inférieure exemplaren de overgrote meerderheid vormen, valt het toch te betreuren, dat ook deze kwestie vooralsnog open blijft.

Het derde hoofdstuk eindelijk omvat een uit den aard der zaak zeer onvolledigen catalogus (in de volgorde van Ongania, niet die van Wibiral!). Welkom zijn vooral de zes en dertig autotypieën, die aan den tekst zijn toegevoegd en waaronder eenige minder algemeen bekende werken voorkomen. Is de portretteekening van Pieter Stevens in de collectie Rump werkelijk zoo belangrijk, als de schrijver ons wil doen voorkomen?

Van een critische bespreking van het werk van Delacre kunnen wij afzien naar ons voorkomt, aangezien binnenkort een goed gefundeerde, uitermate zorgvuldig voorbereide studie van Erhard Göpel te Leipzig het licht zal zien. Wij zien dit werk met spanning tegemoet en spreken den wensch uit, dat dit werk ons het diepere inzicht moge geven in de iconographie van Van Dyck, hetgeen de studie van Delacre helaas niet vermag.

Catalogus der Verzameling Schilderijen in het Stedelijk Museum te Alkmaar. Opnieuw bewerkt door N. J. M. Driesch. Met 23 afbeeldingen. Vijfde druk. Alkmaar 1932. 8°.

Het stedelijk museum te Alkmaar zendt ons de keurig verzorgde nieuwe oplage van zijn schilderijen-catalogus. Het boekje zal niet alleen voor den bezoeker als betrouwbare gids kunnen dienen, maar is tevens geschikt om ook buiten het museum geconsulteerd te worden. Het museum is n.l. in het bezit van een aantal schutterstukken van Willem Bartsius, Caesar van Everdingen, Zacharias Paulusz en eenige anonieme meesters, die van belang zijn voor de ontwikkeling van het groep-portret, dat, gelijk men weet, in onze kunst zulk een belangrijke plaats inneemt. Welkom zijn afbeeldingen naar de portretten van Maerten van Heemskerck. De beeltenis van prins Willem I, die 1583 gedateerd is, is van hetzelfde type als het bekende portret in Brescia.

R. J.

Catalogue illustré et annoté des oeuvres exposées au Palais des Beaux Arts de la Ville de Valenciennes. Illustré. Valenciennes 1931. 8°.

Wij vestigen de aandacht van onze lezers op de kortgeleden verschenen catalogus van de verzameling van het museum te Valenciennes, die ook een aantal oud-Hollandsche schilderijen bevat. Deze werken zijn eigenlijk eerst meer bekend geworden door de tentoonstelling, die de Duitschers tijdens den oorlog in het Museum aldaar hebben gehouden en waarvan een voortreffelijke catalogus verscheen. Hiermede vergeleken beteekent het thans verschenen werk niet altijd een vooruitgang, vooral wat de critiek der auteursnamen aangaat. Waarom bijv. bij nr. 63 niet vermeld, dat deze aanbidding der koningen door een onbekenden navolger van Scorel is geschilderd? Nr. 64 "Ecce Homo" bevat in het geheel geen Duitsche stijlelementen, maar is eenvoudig een derivaat van Hieronymus Bosch, zonder meer; ook nr 172, de aanbidding der herders, door den meester van Frankfurt is stellig niet van Duitschen oorsprong. Nr 35, een boerenherberg-intérieur is slechts een copie naar A. Brouwer, nr 145 is geen Thomas de Keyser, en zoo zouden wij kunnen voortgaan. Over de nog minder gelukkige toeschrijvingen van de buitenlandse meesters kunnen wij hier zwijgen. Mits met de noodige omzichtigheid gebruikt, kan deze catalogus zijn diensten bewijzen, waartoe bovendien een aantal lichtdrukken het zijne bijdraagt.

R. J.

Atlas van Stolk. Katalogus der Historie-Spot- en Zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland, verzameld door A. van Stolk Cz., gerangschikt en beschreven door G. van Rijn en C. van Ommeren. Tiende deel. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1931.

R. J.

De Atlas van Stolk te Rotterdam is een der

belangrijkste verzamelingen van Historieprenten hier te lande en als zoodanig reeds jarenlang alom bekend.

Begonnen omstreeks 1835 door den heer A. van Stolk Cz., en van vader op zoon voortgezet, is zij laatstelijk door den voor eenige jaren overleden kleinzoon tot een stichting gemaakt die voor belangstellenden toegankelijk is. Van de uitgaaf van den beschrijvende catalogus zijn sinds 1895 met tusschenpoozen van eenige jaren de opeenvolgende deelen verschenen tot 1908 (deelen I—X).

Van den beginne is het werk van rangschikking en beschrijving der verzameling uitgevoerd door den heer G. van Rijn, den tegenwoordigen Bibliothecaris der Gemeente-Bibliotheek te Rotterdam. Soms is de hulp van medewerkers ingeroepen: voor de deelen II en III die van den vermaarden kenner onzer Hollandsche prentkunst J. Ph. van der Kellen, voor de volgende deelen die van den heer C. van Ommeren, wiens naam sedert deel VIII (1908) ook op den titel wordt vermeld.

Terwijl deel I—IX waren uitgegeven bij Frederik Muller & Co. te Amsterdam is de uitgaaf thans overgegaan aan de N.V. Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage, die het hier bovengenoemde Xe deel de wereld inzond. De eerste uitgeefster heeft dus de taak uit handen gegeven, waarmede zij in de jaren 1863 tot 1882, toen Frederik Muller zijn bekenden beschrijvende catalogus „De Nederlandsche Geschiedenis in Platen” in vier deelen liet verschijnen, zooveel roem heeft geogst en de studie van Nederland's geschiedenis zulk een grooten dienst heeft bewezen.

Met den catalogus van den Atlas van Stolk kon op het voorgaande werk worden voortgebouwd. Terwijl de verzameling zelf reeds een omvang heeft gekregen ongeveer als die beschreven bij Fred. Muller, is de beschrijving ervan in deze tien deelen van 350 tot 500 bladzijden neergelegd, nog zorgvuldiger en uitvoeriger. Wij hopen nu ook spoedig het onmisbare register hierop te kunnen aankondigen, dat spoedig ter perse zou gaan. Daarmede is dan het werk wellicht voorloopig geeindigd. Evenwel zullen later aanvullende deelen niet kunnen uitblijven. De bewerkers van hetgeen tot stand is gekomen mogen met voldoening op de volbrachte arbeid terugzien. DG.

T. H. Fokker. *Werke niederländischer Meister in den Kirchen Italiens. Studien van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome I.* Den Haag, Martinus Nijhoff. 1931.

Wij ontvingen reeds lang geleden het hier vermelde werk ter bespreking, dat beter verdient dan in de beslomeringen eener Redactie te worden vergeten. Hoewel van bescheiden omvang — het telt

slechts 156 bladzijden — is het de vrucht van jaren van onvermoeide studie en van niet minder onvermoeid reizen in geheel Italië, dat de auteur doorkruiste in alle richtingen van Venetië tot Sicilië.

De doelmatige inrichting maakt het gemakkelijk te gebruiken. Vooraf gaat een alfabetisch geordend kunstenaarsregister, dat nog tal van kunstwerken vermeldt, die in de literatuur worden genoemd, maar niet meer te vinden zijn. En dan volgt de eigenlijke inventaris, eveneens alfabetisch gerangschikt op de namen der door den schrijver bezochte plaatsen. Een lijst van de aangehaalde litteratuur, aan het eind van het boek, vermeldt de titels van tal van minder bekende Italiaansche uitgaven van levensbeschrijvingen en gidsen en voert onze gedachten terug naar de korte inleiding, waarin de heer Fokker er verslag van doet, hoe hij den langen weg is gegaan, die tot de samenstelling van zijn inventaris van kunstwerken heeft geleid: door de omvangrijke levensbeschrijvings- en gidsen-litteratuur, van den vroegsten tijd tot 1830. De oogst dezer onderzoekingen beheerschte daarna het programma van de rondzwervingen. De nasporing in de kerken werd niet zonder beperking uitgevoerd. Zooals de schrijver terecht opmerkt, loont het de moeite niet om in de bijna onoverzichtelijke menigte van Italiaansche kerken naar half of geheel vergeten Nederlandsche schilderijen te gaan zoeken.

Tot de Nederlandsche meesters zijn degenen gerekend, die in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden geboren, in Italië allen als Fiammingo werden aangeduid. Onder de illustraties vinden wij er een naar een belangrijk, vroeg schilderij van Rubens, een Stal van Bethleem voorstellend, dat staat op een altaar in de S. Spirito van Fermo, een kleine bergstad dicht bij de kust der Adriatische Zee ten zuiden van Ancona. Voorts zijn een Crucifix van Giovanni da Bologna in den Dom te Pisa en andere werken van minder bekende meesters afgebeeld.

De auteur herdenkt dankbaar de hulp, die hem steeds verleend werd door den Directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, dr. G. J. Hoogewerff, aan wien hij zijn werk heeft opgedragen. De inventaris der kunstwerken is grootendeels eerst afgedrukt in de jaargangen V—VIII der Mededeelingen van genoemd Instituut. Ook gewaagt hij met erkentelijkheid van den steun, die de zoo wel voorziene Bibliotheca Hertziana hem heeft verstrekt, waar hij, in het oude huis van den eens gevierden schilder Federigo Zuccari († 1609) aan de Via Gregoriana juist die oude uitgaven van Vite en Guide aantrof, die zulk een voornaam bestanddeel van zijn onderzoek uitmaken.

DG.

DE OUDSTE BAKSTEENPRODUCTEN IN FRIESLAND EN DE VERSCHILLENDE AFMETINGEN

DOOR G. J. VEENSTRA.

Besliste zekerheid omtrent den aanvang van het tijdperk, waarin de eerste baksteenproducten in de provincie Friesland werden gebruikt, hebben we niet.

Uit „de Vitae Abbatum” van Sibrandus Leo¹⁾ weten we, dat in het laatst van de 12de eeuw de Abt Ento van het oude praemonstratenser klooster Mariëngaard, gelegen ten westen van 't dorp Hallum, nog naar Deventer trok om tufsteen aan te koopen voor den bouw van de nieuwe grootere kloosterkerk.

Uit de kroniek van 't praemonstratenser klooster Lidlum, eveneens een in Friesland gelegen klooster, vernemen we dat kort na 1233 voor den bouw van een nieuwe kerk — per schuit — gele steen werd aangevoerd uit de steenbakkerijen te Baium.

Het oudste gedeelte van de kerk te Weidum gebouwd²⁾ in 1199 werd opgetrokken van tufsteen, zooals blijkt uit den nog bestaanden toren, terwijl de later vernieuwde en vergrootte kerk, welke zooals uit de vormgeving blijkt uit 't midden van de 13de eeuw dateert, werd gebouwd van gele baksteen. Voor de versiering der nisvelden maakte men ook gebruik van roode baksteen. Na dien tijd werd het inheemsche baksteenmateriaal bij de kerkbouw het meest gebruikt, zooals ons uit tal van overblijfselen van Romaansche kerkgebouwtjes in deze streek blijkt. Naast de baksteen vinden we ook al vroeg melding gemaakt van eene vloerbedekking van dezelfde grondstoffen vervaardigd. In de bovengenoemde kerk van het klooster Lidlum werd, volgens de genoemde beschrijving, de vloer in het koorgedeelte bedekt met gekleurde estrikken, terwijl korten tijd later het dak van 't dormter voor de kanunniken, nog voor den dood van den toenmaligen abt in 1256, bedekt werd met pannen.

Merkwaardig is het dat de oudste baksteenafmetingen overeenkomen met die van de daarvoor hier aangevoerde gehouwen tufsteenbrokken. Blijkbaar heeft men getracht deze gebruikelijke brokken in het nieuwe materiaal na te maken.

De afmetingen van de hier nog veelvuldig aanwezig zijnde stukken tufsteen variëeren in lengte van 40 tot 32 cm., in breedte van 20 tot 15 cm. en in dikte van 10 tot 8 cm.

Het grootst is het formaat van de oudste baksteen, welke we verwerkt vinden bij de Romaansche kerkgebouwen, welke in de meeste gevallen ook nog tufsteenrestanten bevatten. De lengte van deze steen varieert van 36 tot 32 cm., de breedte van 18 tot 15 cm. en de dikte van 10 tot 7,5 cm.

In verband met de ongelijkmatige structuur van de grondstof en het in hardheid veel verschillend product, wat veroorzaakt werd door de plaatsing in de primitieve ter plaatse opgetrokken veldovens, waren de afmetingen van de eerst vervaardigde baksteen zeer onregelmatig. In lateren tijd vinden we een meer regelmatig en dan ook kleiner formaat. Hierbij varieert de lengte van 32 tot 30 cm., de breedte van, 16 tot 15 cm. en de dikte van 8,5 tot 7,5 cm.

Al naar de plaats waar de klei, voor het product benodigd, werd gedolven is de steen overheerschend rood of geel; de meeste producten zijn echter bont. Aan

(¹⁾ M.S. in de Prov. Bibl. van Friesland. Coll. Gabbema. Pt. f. 9056. s—z.

(²⁾ C. Schotanus. De Geschiedenis Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland. Franeker. 1658. bl. 106.

het sorteeren en schiften van de klei en het bakken van eenkleurig materiaal werd niet gedacht, redenen waarom het muurwerk van de in dit materiaal opgetrokken bouwwerkjes dan ook zoo'n levendig kleurengamma bieden.

In de 17de eeuw zien we dat de Staten van de provincie Friesland zich gaan bemoeien met de vervaardiging van de baksteenproducten en wel omdat naar hun zeggen die producten steeds kleiner en dunner worden.

Den 27sten April 1610 werd eene ordonnantie uitgevaardigd welke we, in verband met de waarde die ze heeft voor dit onderwerp, hier woordelijk weer zullen geven zooals ze voorkomt in „het Groot placaat en charterboek van Vriesland verzamelt door G. F. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg”. Uitgegeven in MDCCLXXXII bij Willem Coulon te Leeuwarden, deel V bladzijde 173.

„Ordonnantie, waar na des Landschaps Keurmeester en de Pannebakkers, Tichelaars en Kalkbranders hier te Lande, in het keuren, maaken en branden van pannen, estrikken, tuymelaars en kalk zich zullen hebben te reguleeren.

Den 17 April 1610.

Art. I. Eerstelyck, also men bevindt, dat niet alleene de steen, maer voornaemptlyck oock de pannen, naest eenighe jaeren herwerts in grote ende dichte zeer afgenomen hebben, ende dat deselue nu ter tijt niet dan zeer cleyne ende dunne gemaekt worden, uyt oorsaecke eensdeels van de vormen, anderdeels dat d'holden stryckels, die men daer toe gebruyckt, terstont verslijten; soo wort den Tichelaers ende Pannebackers mits desen wel expresse gheordonneert, omme den steen ende de pannen van dichte ende lengde te maecken, zoo ende als d'selue bij ouden tijden gheweest zyn, ende in de volgende articulen naerder beschreuen worden.

II. De groote pannen zullen achtien duym lanck zijn, ende drye vierendeel duym dick.

III. De groote forstpannen, die men op Kercken ende Stinsen sal gebruycken, sullen lanck wesen vijffthien duym, dick vierdehalf vierendeel duym ende wyt een voet over den forst.

IV. Ende aenghesien de middel pannen, daer mede de Borgers huysen bedeckt worden, vermits hunne dunnichheit, lichtelycken lecken, ende deursweeten, sullen deselue lanck zijn sestien duym, ende dry vierendeel duym dick.

V. De cleyne pannen, die op Camers ende ghemeene Borghers huysen zullen gebruyckt worden, sullen in de lengte hebben veerthien duym, ende in de dichte drye vierendeel van een duym.

VI. De ghemeene forstpannen sullen lanck zijn veerthien duym, breedt thien duym, ende dick drye vierendeel van een duym, alles volgende de patronen, die bij den Keurmeesters gheyticht ende den Pannebackers daer van ter handen sullen ghestelt worden.

VII. Ende op dat hier inne gheen misslach en geschiede, ende de voorschreven ordonnantie, als oock die van den steen wel onderhouden worde; soo sullen de Tichelaers ende Pannebackers gehouden wesen, d'houten strijckels met yseren plaetkens in te legghen, ende alle oude formen binnen drye dagen, na den eersten May aencomende, in handen van de respectiue Magistraten over te leveren, ende egheene pannen voortaan te maeken, als nae uytwysen van de voorschreuen nieuwe patroonen, bij peene van ses Carolus guldens te verbeuren op yder duysent, die contrarie deselue formen ghemaeckt sullen worden.

VIII. Daer van d'eene helfte zal comen tot profyt van den Keurmeester, ende d'ander helfte tot behoeff van den Officier ter plaetse, daer de faulte zal geschiet zijn.

IX. Die groote Vriesche steen, sullende gebruyckt worden tot Kercken, Poorten ende

andere zwaere wercken, sal een houdt voet lanck, ses duym breedt, ende drye duym dick zijn.

X. De ghemeene steen tot gheveld ende sydtwanden zal lanck zijn neeghen duym, breedt vijftiehalf, ende dick twee duym ende een vierendeel.

XI. De cleyne steen, die men tot dackvensters, middelmuyren ende glaspeyen sal verarbeyden, sal in lengte hebben seuen duym, vierdehalf in de breete, ende in de dichte anderhalf duym, ende dit alles mede na de patroonen, den Tichelaers daer van insgelycx te behandigen, op poene van een croon bij den Ouertreder te verbeuren op yder duysent, die na de voorschreuen formen niet en zullen wesen gemaect, te verdeelen, als voren articulo octavo ghesecht is.

XII. Den grooten tuymelaer zal in het viercant een holt voet lanck ende breedt zijn, ende twee duym dick.

XIII. De ghemeene tuymelaer, die tot ovens ende andersins zal worden ghebruyckt, sal hebben neghen duym in 't viercant, ende in de dichte anderhalf duym.

XIV. De cleyne tuymelaer zal hebben seven duym in het viercant, ende een duym in de dichte.

XV. De estricken, soo groen ende gheele als roode ende swarte, sullen een duym hebben in de dichte, ende dat meede bij verbeurte van ses Carolus guldens op yder duysent, die desen ter contrarie zullen gemaect worden, te verdeelen als boven.

XVI. Ende dewyle de calck, deurghaens van veele turffs ende weynich schils ghebrant wort, sulcx dat d'selve midts de mennichte van de asschen, deur reeghen terstondt verwaertert ende uytspoelt; soo sullen de Calckbranders egheen calck nae desen moghen branden, dan van zwarte turff ende schil, die met gheene balsteenkens vermengt is, ofte tenminsten van half swarte ende witte, bij poene, zoo yemandt in deesen ter contrarie bevonden wordt te doene, dat deselve voor yder oven vol verbeuren zal thien golden Vriesche Ryders, te verdeelen als vooren ghemelt is.

XVII. Ende ten eynde een yegheleyck zal moghen weten, waer nae hem te richten, soo wordt den Grietslyden ende Magistraeten deser Landschappe respectieue gheordonneert, omme deesen alomme ter ghewoonlijcker plaetsen te doen vercondighen, ende voorts ordre te gheven, dat de voorschreven ordonnantie punctuelyck mach worden nae ghecomen.

Aldus ghedaen ende ghearresteert ter vergaedinghe van de Heeren Gedeputeerde Staten van Vrieslandt, ende dit alles bij provisie, ende tot nader dispositie.

Actum Leeuwarden, desen 17 Aprilis 1610.

(geparapheerd) *V. Burmania vt* (geteekend) *A. Aysma.*

(laager stond)

Ter Ordonnantie der Gedeputeerde Staten voorschreuen. *Uit het 7de Leeuwarder Placaatboek No. 161.*

Uit bovenstaande ordonnantie mogen we de conclusie trekken dat, in de loop der jaren, de baksteen, de pannen en de vloertegels steeds kleiner en dunner waren geworden. In verband met de hogere eischen welke men aan dit product ging stellen ligt deze verkleining voor de hand. Men had gemerkt dat de verschillende kleisoorten — zonder voorbereiding — in het vuur een zeer ongelijkmatig product opleverden en dat de kwaliteit der producten voor een groot deel mede afhankelijk was van de hittegraad waaraan het materiaal werd blootgesteld. Hoe kleiner de afmetingen derhalve waren, hoe gemakkelijker men een regelmatig goed doorbakken product verkreeg.

Uit de in de aanschrijving aangegeven maten blijkt dat men drie soorten pannen kende, de groote- de middel en de kleine pannen. De oude Friesche houtvoet, in de ordonnantie vermeld, was gelijk aan 29.6 cm.; ze werd verdeeld in 12 duim. Elke duim was dus 2.46 cm.

De Gedeputeerde Staten stelden de maten der groote pannen vast op eene lengte van 44.5 cm. en eene dikte van 1.9 cm.; die van de groote vorstpannen op eene lengte van 36.8 cm. bij eene breedte van 29.6 cm. en eene dikte van 2.1 cm. De lengte van de middelpannen bedroeg 39.5 cm. bij eene dikte van 1.9 cm.; die van de kleine pannen 34.5 cm. terwijl de dikte eveneens 1.9 cm. moest bedragen.

De gewone vorsten waren 34.5 cm. lang, 24.6 cm. breed en 1.9 cm. dik.

De afmetingen van de Friesche steen werd vastgesteld, de grootste op $29.6 \times 14.7 \times 7.3$ cm., die van de gewone steen op $22.1 \times 11 \times 5.4$ cm., terwijl het formaat van de kleine steen werd vastgesteld op $17.2 \times 8.6 \times 3.7$ cm.

Voor de vloerbedekking stelde men de maten van de tegels vast op 29.6 cm. vierkant voor de grootste, bij eene dikte van 4.9 cm., voor de gewone op 22.2 cm. vierkant bij eene dikte van 3.7 cm. en voor de kleine op 17.2 cm. vierkant bij eene dikte van 2.4 cm. Voor de estrikken, dit waren de tegels welke in vier kleuren werden gemaakt, werd de dikte vastgesteld op 2.4 cm.

Merkwaardig is de vermelding van de doeleinden waarvoor de verschillende pannen steensoorten 't meest werden gebruikt.

Den 14den Maart 1646 stelden de Heeren Staten volgens onderstaande resolutie nieuwe maten vast, waarbij de afmetingen der producten werden verkleind.

Deze resolutie vermeldt in het Groot placaat en Charterboek van Vriesland verzameld door G. F. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg deel V bladz. 497, laten we hieronder volgen:

„De Staten van Vrieslant; allen ende eenen iegelyck, die desen sal mogen raecken Salut: Doen te weten, dat wij, soo langer soo meerder in ervaringe gecomen sijnde van de abusen, soo bij de Tichelaars gepleget worden neffens de grote vant maecken en formen der Steen, als mede neffens de tijd, op welke de Tichelaars behoren te beginnen ende eindigen met tichelen ende steen te maken, dat oock grote ongelyckheit is in de mate, met welke de Calck in dese Provincie gemeten ende vercocht wert, ende genegen sijn, die abusen voortecomen, ten einde de goede Ingesetenen voor schade mogen bevryet, en voortaan goede ordre gehouden, gecondonneert ende gestatueert hebben, ordonneeren en statueeren bij desen, dat van nu voortaan de tyt van het formen der Steen, van wat soorte die sy, door de Tichelaars deser Provintie ofte harent wegen te doen, eerst beginnen sal met den eersten April van iegelyck jaar ende eindigen metten lesten Augusti desseligen jaars olden styl; ten einde de Ingesetenen mette verregende ende bevrorene Steen niet mogen worden beschadicht en bedrogen, bij poene, dat soo wie eerder begint ofte later eindigen, met Tichelen ende Steen te formen, sal vervallen in de boete voor de eerste dach in de poene van vijftig Caroli-guldens, en alle volgende dagen van eerder als later formen vervallen sal in de poene van vijf-en twintich guldens, te appliceren als hier naer volget, met desen bedinge, dat de reede gemaecte Steen sal mogen worden vercoft, so sy reede gemaect is, en dat omme te holden eene eenparige voet in de Steen, de groote van iegelyck Steen sal wesen, als volgt, alles buyten de dichte van de forme, van wat stoffe die solden mogen wesen gemaect, in manieren als volget:

de moppen ofte Dampen sullen moeten lanck syn thien duymen holtmate, breet vijff duym min een achtendeel, dick twee en een halve en een quart duymen, invoegen

twee dickten een breete, ende twee breedten een langte conen uytbrengen; de Drielingen sullen lanck syn negen duym, alles buiten de langte en dicke van de forme, als boven verhaalt, breet vier en drie achtendeel, dick twee duym, en sal het verschil naa proportie van de Dampen gesegt is gerekent worden. De forme, in welke de kleine Klinckaart, bonte en geele Steen, gemaackt sullen worden, sullen syn acht en een quartier duymen, breet vier, dick een en drie quartier holtmate als voren.

De formen van de kleijnste rode Steen sal wesen lanck binnen de forme seuen en drie quartier duym, breet drie en drie quartier, dick een en vijff achtendeel, en so proportionalyck, alles bouen verhaalt, alles op holtmate, gelyck deselve hier in de Provintie gebruyckt wort, ten einde in het metselen geen ongelyckheit voorvalle soo neffens 't verbant der steen als andersints, op dat oock de negotie met andere Provintien onderhouden moge worden.

De mate van de Calck sal ouer de gehele Provintie euen groot zijn, invougen jegelyck Tonne, met welke de Calck gemeten wort, sal conen holden en vervaten tachtich kannen Vriesche mate, de meerdere en cleynder maten sullen naer advenant moeten gerekent worden.

Soo wie dese beraamde voet, soo neffens het eene als andere point en ordre, sal comen te ouertreden, 't sy door hem selues ofte andere, in sijn dienst ofte macht synde, 't sy directe ofte indirecte, sal, soo menichmaal 't selue mogen gebeuren, t'elckens vervallen in de boete ofte poene van vijff-en-twintich golden Vriesche ryders, te appliceren een dardendeel ten profyte van de Officier, een dardendeel ten profyte van de Aenbrenger, ende een dardendeel ten profyte van de Armen, ten einde desen te beter moge worden in train gebracht ende gemainteneert; ende sullen de Grietsluyden in de plaete Landen, en de Magistraten van de Steden, onder welckers resort Tichelaars ende Calckbranders ofte Vercopers woonachtich syn om frauden voor te comen, een Opsichter mogen setten, buyten costen van 't Landt, ende eedigen; Ende ten eynde van desen niemant ignoratie sal mogen praetenderen, sal deesen alomme gepubliceert worden, daar en soo men gewoon is publicatie te doen; want wij verstaan 't selue ten dienste van 't Land te behoren.

Gedaan op het Landschaps-huys binnen Leeuwarden den XIV Marty 1646.

(geparapheerd) *Roorda van Eysinga vt* (getekend) *Dr. L. Scheltinga.*

(onderstond)

Ter ordonnantie van welgemelte Staten. *Uit het Staats-resolutieboek.*

Bij deze resolutie werden de maten van de baksteen verkleind, men had nu

de moppen van	24.6 × 12.3 × 6.8 cm.;
de drielingen van	22.2 × 11.7 × 4.9 cm.;
de kleine klinkert van	19.9 × 9.8 × 4.4 cm.;
en de kleine roode steen van	18.9 × 9.2 × 4.1 cm.

Uit de besluiten der Gedeputeerde Staten blijkt dat, tot aan de Fransche overheersching, steeds personen werden aangesteld door welke de verschillende vormen bestemd voor het maken der steen, pannen en estrikken moesten worden vervaardigd.

NOORDHOLLANDSCHE POLDERKERKEN

DOOR MR. J. BELONJE EN DR. M. D. OZINGA ¹⁾

De stichting van een kerk en school door de eerste bedijkers van een polder of ontginners van woeste gronden was in de klei- en veenstreken van ons land ten tijde der Republiek een menigmaal voorkomend verschijnsel. Beter ware het nog te spreken van een school en een kerk, want gewoonlijk begon men met de stichting van een schoolhuis, dat des Zondags voor den kerkdienst gebruikt werd. Een aantal van zulke gebouwen treft men uiteraard alleen in streken aan, waar op groote schaal vruchtbare grond gewonnen werd, het zuidelijk deel van het Oldambt in Groningen en vooral in Holland's Noorderkwartier.

In dit laatste gebied kan men spreken van een groep van polderkerken, welke totstandkoming onder soortgelijke omstandigheden plaats vond. Men duide dit woord echter niet als „boerenkerken”. De bedijkers en hunne rechtverkrijgenden, die in deze polders grootendeels of bijna geheel het gezag eener overheid uitoefenden, behoorden tot de klasse der stedelijke regenten. Anderen zouden om te beginnen nooit de octrooien en andere noodige rechten van verschillenden aard hebben kunnen bekomen! Van invloed der „huisluiden” daarentegen bespeurt men weinig.

Al hebben we hier niet te maken met grootsche monumenten, meer typisch-Hollandsche bouwwerken zijn nauwelijks denkbaar. Over enkele nog bestaande kerken, in het bijzonder in de Schermeer en de Zijpe, mogen daarom hier verschillende onbekende bijzonderheden worden medegedeeld; de bouwgeschiedenis van Schermeer's hoofdkerk is trouwens ook van belang, omdat Pieter Post daarin werd gemengd.

Niet in alle droogmakerijen kwam een kerk tot stand. In de Purmer (ontstaan 1618—1622) oordeelde men kerkstichting voorloopig niet noodzakelijk ²⁾. Ook de hoofdingelanden van den Heer Hugowaard (1625—1626) achtten zulks overbodig wegens de nabuurschap van een aantal andere kerken ³⁾. Doch in de Wieringerwaard stichtten hoofdingelanden met subsidie der staten in 1636 een kerk, ofschoon bij het octrooi van 6 Sept. 1597 dienaangaande niets was voorzien. Want meermalen bevatte zoo'n polderoctrooi bepalingen over een kerk of kerkelijke landen. Wat medebracht, dat hoofdingelanden zich in kerkelijke zaken lieten gelden, waartoe zij trouwens naar de opvatting van den tijd uit hoofde van hun publiekrechtelijk gezag geroepen waren. Bij het octrooi van de Beemster (1607—1612) werd 75 morgen land voor de kerk gereserveerd. Reeds een tiental jaren nadien verrees in het midden van dezen polder het sierlijke kerkje met een naar het schijnt reeds eerder begonnen toren, welke in 1661 werd bekroond door een spits naar ontwerp van Pieter Post. Dit laatste is te verklaren uit de omstandigheid, dat de aannemer, de Rijswijksche timmerman Arent Heemskerk, onder leiding van Post op Honsholredijk had gewerkt ⁴⁾.

(¹⁾ De aan dit opstel ten grondslag liggende archivalische gegevens zijn uit de notulen van hoofdingelanden en de bijlagen der kerkerekening van de Schermeer ten stadhuize van Alkmaar en uit het archief van de Zijpe en Hazepolder verzameld door den eerstgenoemden schrijver, van wiens hand ook verschenen: „De Schermeer 1633-1933”, Wormerveer z. j. en „De Zijpe en Hazepolder, de ontwikkeling van een waterschap in Holland's Noorderkwartier” (jur. diss. Leiden), Wormerveer 1933. De bewerking dezer gegevens geschiedde door den laatstgenoemden schrijver.

(²⁾ Vgl. G. J. de Goede, Purmer-Gedenkboek 1622—1922, Beemster 1922, blz. 28 e. v.

(³⁾ Vgl. J. Belonje „De Heer Hugowaard 1629—1929, een geschiedenis van den polder”, Alkmaar 1929.

(⁴⁾ Alg. Rijksarchief, Nass. Dom. No 738 en 739 (registers van ordonnantiën).

DE KERK IN DE NOORD-SCHERMEER EN DE ONTWERPEN VAN PIETER POST.

Het Schermeer-octrooi, van 26 Sept. 1631, wees de honderdste morgen aan voor de kerk en den kerkdienst. 11 April 1636 werden dan ook door het College van hoofdingelanden twee hunner aangesteld als kerkmeesters en -administrateurs. Ofschoon reeds 28 Juni van dat jaar met een zekere Jan Sybrantsz. gesproken werd over de „timmeragie” van een kerk, duurde het tot 1645 voor zelfs maar, in het noordelijk en zuidelijk uiteinde van den polder, aan de Noordervaart bij de Oterleekerbrug en aan de Zuidervaart twee vaste scholen tot stand kwamen, die 's Zondags als „preekhuys” dienden. Hiermede waren intusschen de plaatsen aangegeven, waar ongeveer een kleine twintig jaar later werkelijke kerkgebouwen zouden verrijzen.

Een stimulans voor de totstandkoming dier kerken vormde de aanstelling van een eigen „kerkediener”, waartoe de polderregenten op aandrang van ingelanden na lange aarzeling overgingen. De eerste, door den polder bezoldigde predikant Cornelius Reusius Nicolai deed 25 Juni 1651 in de Noorderschool zijn intrede. Zijn ambtsgebied, dat behalve Noord- en Zuidschermer ook Driehuizen omvatte bleek weldra te groot. Op verzoek der classis Alkmaar vonden de Staten van het gewest daarom bij finale resolutie van 20 Dec. 1655 goed, dat Driehuizen gecombineerd met Zuidschermer „beloond” zou worden met het „ordinaris stipendium totten dienst der kerken ten platten lande” en derhalve een eigen predikant kreeg. Ds. Reusius kon zich nu blijkbaar vrijmaken voor den bouw zijner kerk. 11 April 1658 verscheen hij met zijn kerkeraad in de vergadering van hoofdingelanden en ontvouwde hij de bezwaren der gemeente tegen de veel te kleine kerkruimte. De regenten adviseerden hen bij de Staten, steden, dorpen, andere kerken en particulieren om hulp aan te kloppen; als bewijs van hun goede wil wezen zij de kavel no. 10 H. aan als plaats voor de kerk. Inderdaad vervoegde Ds. Reusius zich b. v. met een Haarlemsch predikant 25 Sept. 1658 bij burgemeesteren dier stad om subsidie voor zijn kerk; de Alkmaarsche vroedschap weigerde 26 Oct. 1658 na rijp beraad steun te verlenen¹⁾. In 1659 blijkt reeds f 6000 voor den bouw te zijn ingekomen.

Zulks was blijkbaar voor het polderbestuur aanleiding om eens te gaan zien, of nieuwgebouwde kerken in de nabijheid tot navolging noopten. Want in 1660 dient de hoofdingeland J. van der Moere een declaratie van kosten in „uytgeleyt op de inspectie van de kercke tot Bloemendaal ende Graftdyck (Hensbroek is doorgestreept) als commissaris tot optimmeringe van de kerck”, tezamen met de hoofdingelanden Van Foreest en Scheuroff op 2 en 3 Mei van dat jaar. Het schijnt echter, dat men aanvankelijk naar grootscher voorbeelden zocht dan het in 1635/6 gebouwde, bescheiden langwerpige-achtkante kerkje van Bloemendaal en de in 1647 gestichte kerk van (Oost-) Graftdijk, een eenvoudig eenbeukig gebouw met een toren, dat in 1836 door storm vernield en daarop door een ander vervangen werd²⁾.

Want in de bijlagen der kerkerekening van 1661 vindt men de volgende „declaratie van teyckenen van eeneghe desseine tot bouwingh van de kerk in de Schermeer door den architect Pieter Post”:

¹⁾ Oud-Holland XXVI (1908), blz. 85.

²⁾ A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek, dl. 4, Gorinchem 1943, blz. 757.

Anno 1660 den 9 Julij. Een grondt van de kerck van IJselijckerwoude.
 Nogh een standt van dito kerck met een thoren vooraen. Nogh een standt,
 van dito kerck met een thoren int midden. Tesamen 20.— gl.
 Nogh van de kerck om int Princelandt te stellen:
 De grondt. De standt van voren. De standt op de zijde. De standt
 van binnen. Tesamen 24.— gl.
 Den 8 Decemb. Tot een nieuwe dessein:
 Een grondt. Een standt op de zijde, daeropgevoeght de stant van voren.
 Nogh de deurgesneden standt sonder thoren. Ende daeropgevoeght een
 doorgesneden thoren. Tesamen 36.— gl.
 1661 den 19 Maart.
 Een besteck tot timmerwerck. Het besteck tot metselwerck. Een staet
 van costen. Tesamen 15.— gl.
 Int geheel 95.— gl.

De Hr. secretaris Baert sal gelieven te betaelen in handen van Monsr. Pieter Post de somme van vijf ende tnegentich gulden uijt de penningen specterende tot de kercke, welcke somme sijn E. in reekeninge sal valideren, des te oirkonden in dese by ons onderteijkent desen 11 September 1661

J. van de Moere

C. van Teylingen

d'voorz f 95-0-0 bekenne ick ondergescr. uyt handen ende ten dage als boven ontfangen te hebben

(w. g.) P. Post.

Al is men blijkbaar, om de kosten of welke reden ook, niet op Post's plannen ingegaan, voor de kennis van het werk van dezen bouwmeester is het genoemde stuk van het grootste belang.

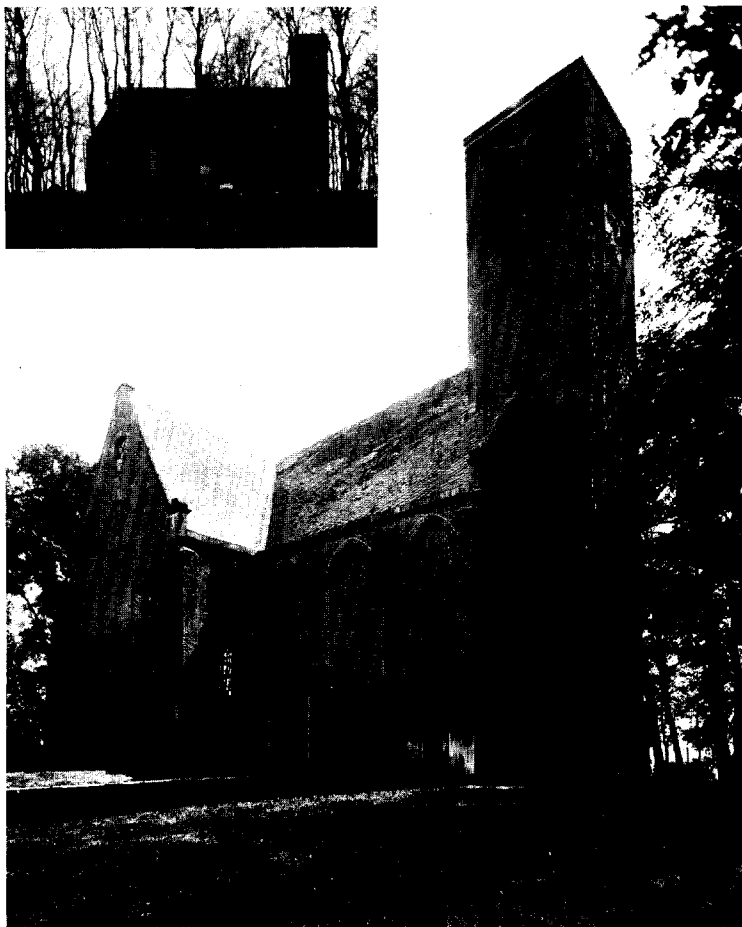
Bekend was reeds Post's mededinging in 1645 in den wedkamp voor een nieuwe gereformeerde kerk in Haarlem; en voorts zijn 18.10.1652 gedateerd, onuitgevoerd ontwerp voor een centraal-aangelegde kerk met toren, thans in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, dat verwantschap toonde met de Nieuwe Kerk van 's-Gravenhage en vooral de in 1652 begonnen kerk van Woubrugge¹⁾. Tot dusverre was nog niet aan den dag gekomen, dat Post werkelijk een kerk heeft gebouwd. Uit het bovenstaande blijkt echter, dat Pieter Post aan de Schermeer-regenten een plan moest leveren der nieuw-gebouwde kerk van Woubrugge; IJselijckerwoude en Woubrugge zijn namelijk in dezen synoniemen²⁾. Van een bouwmeester als Pieter Post is nauwelijks aan te nemen, dat hij voor een voorgenomen kerkbouw een plan van een ander copieerde. Men moet derhalve haast wel veronderstellen, dat Post de kerk te Woubrugge bouwde of althans het plan daarvoor sterk beïnvloedde.

Het ontwerp van Post in het Rijksprentenkabinet — waarvan Weissman meende, dat het voor de Klundert bestemd was — zou zeer wel dat „van de kerck om int Princelandt te stellen” kunnen zijn. Immers Pieter Post schijnt als stadhouderlijk architect de aangewezen man voor een kerkbouw in deze jaren op het domein van den stadhouder, waarin Princelandt, het tegenwoordige Dinteloord was gelegen. Het dagboek van 's Prinsen secretaris Constantijn Huygens bewijst, dat Post hem herhaaldelijk op zijn tochten, ook naar de Brabantsche domeinen, vergezelde³⁾. En uit de notulen van den

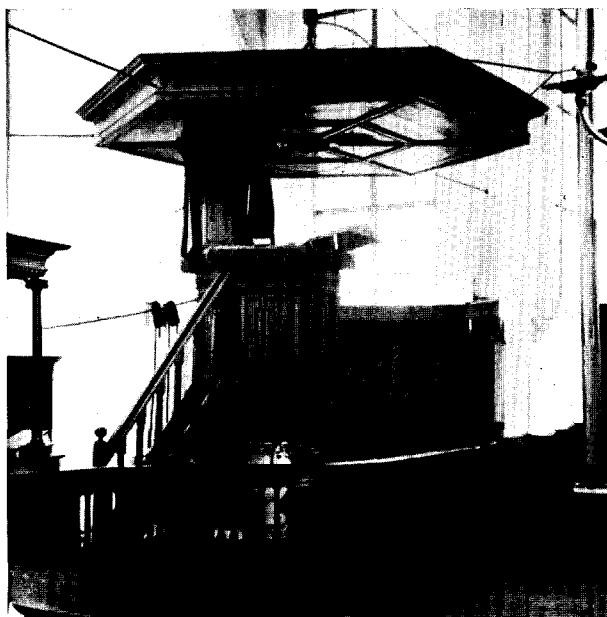
¹⁾ Vgl. M. D. Ozinga, *De Protestantsche kerkbouw in Nederland*, fig. 27—29 en pl. 41 en 43.

²⁾ Vgl. O. C. van Hemessen Sr., *De Gereformeerde kerk van Esselickerwoude in 't kerckdorp Woubrugge*, Alphen aan den Rijn, 1912.

³⁾ Bijlage Oud-Holland II (1885).

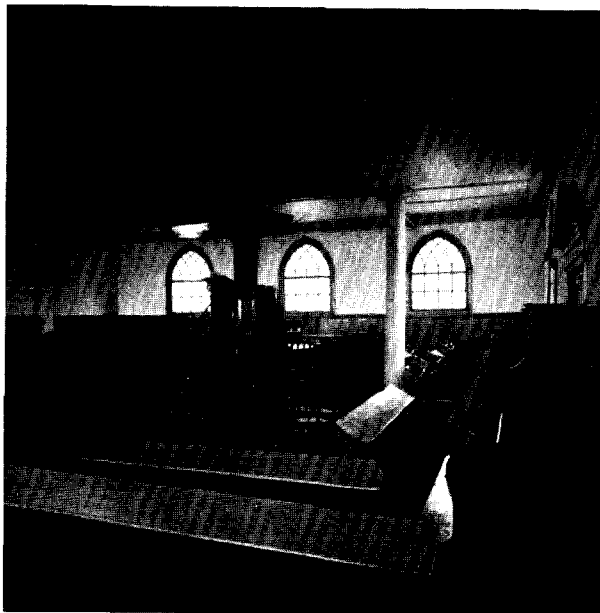
Afb. 1. N.H. Kerk in de Schermeer (Stompetoren, gem. Noord-Schermeer) van het Noordwesten en (inzet) van het Noorden.

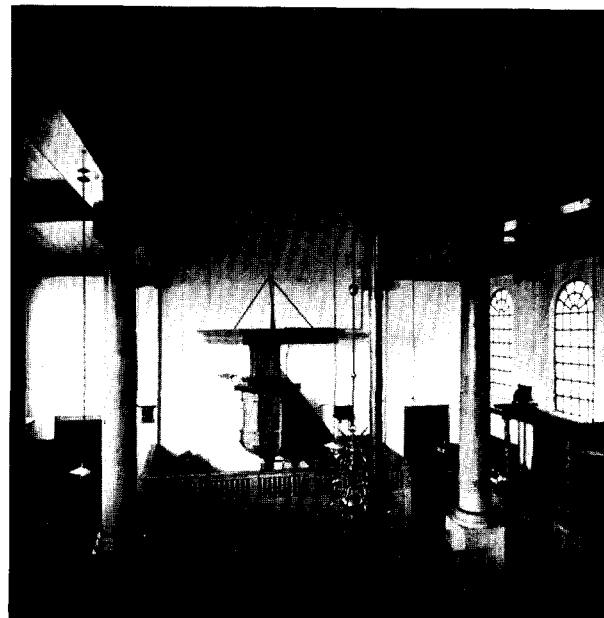
Afb. 2. Preekstoel der Kerk te Noord-Schermeer.

Afb. 3. Kerkinterieur te Stompetoren, Noord-Schermeer.

Afb. 4. Interieur Zwarte Kerkje, Zuid-Schermeer.

Afb. 5. Kerkinterieur, Sint-Maartensbrug.

Afb. 6. Het „Zwarte Kerkje” in Zuid-Schermeer.

Afb. 7. Kerk te Sint-Maartensbrug in de Zijpe.

Afb. 8. Verdwenen Kerkje te Den Helder, naar een teekening van H. Tavenier (Stadhuis, Den Helder).

domeinraad blijkt, dat inderdaad in de jaren 1650—52 sprake was van den bouw van een nieuwe kerk in Princelandt, welke echter eerst ten tijde van Willem III tot stand kwam¹⁾.

Men zal wellicht opmerken, dat er toch in zeker opzicht een tegenstelling bestaat tusschen de kerk van Woubrugge en het laatstgenoemde, vrijwel gelijktijdige kerkplan. Het eerste geeft een in plattegrond en opbouw uiterst gaaf kerkgebouw te zien, op gelukkige wijze gerhytmeerd door het niettemin constructieve motief der ingezwenkte steunbeeren, waaraan men niets af of toe zou willen doen; het tweede daarentegen een ietwat onbeholpen bouwwerk met eigenaardige lage steunbeertjes. Doch het is nu eenmaal bezwaarlijk, zoo niet ondoenlijk een centraal-aangelegde protestantsche preekkerk te ontwerpen met den bij een middeleeuwsche langschepige kerk gebruikelijken toren, waaraan de opdrachtgevers blijkbaar gaarne vasthielden. Aan deze tweeslachtigheid lijdt Post's ontwerp, dat uitwendig het traditioneele voorkomen eener dorpskerk min of meer wil handhaven en inwendig een voor den gereformeerden kerkdienst geschikte preekruimte wil geven. Men kan evenmin verwachtingen koesteren van het plan der kerk te Woubrugge met een toren, dat Post in opdracht van de Schermeer-regenten teekende.

Het is ondenkbaar, dat een der eerste ontwerpen van Post, of zelfs zijn meer in details uitgewerkte laatste plan op het totstandgekomen kerkgebouw in de Schermeer betrekking heeft. Want deze merkwaardige kerk werd in middeleeuwschen trant gebouwd (afb. 1). Zulks valt trouwens af te leiden uit de historische gegevens.

Waar Post niet alleen een begrooting maar ook bestekken leverde — indien deze laatste althans bestekken in den huidige zin van het woord en niet slechts een in onderdeelen uitgewerkte begrooting beteekenen — heeft het er allen schijn van, dat aanvankelijk ernstig aan verwezenlijking van een zijner ontwerpen werd gedacht. Geenszins in tegenspraak hiermede zijn een paar posten uit de kerkerekening. Namelijk een betaling op den laatsten September 1661 aan de weduwe van den bode Cornelis Jansz. Coning voor het rondbrengen in Juli van dat jaar van biljetten om inschrijvers voor den kerkbouw op te roepen, en wel naar Egmond, Amsterdam, Haarlem, Medemblik, Purmerend, Monnikendam, Edam, Hoorn en De Rijp; de gewone wijze van bekendmaken in dien tijd, waarin couranten ontbraken. En een uitgaaf voor het schrijven op 8 en 9 Aug. 1661 van twee bestekken, groot 17 à 18 „bladeren” voor de aan de Oterleekerbrug te bouwen kerk door den secretaris W. Baert.

De aanbesteding had echter den 20sten Augustus 1661 geen voortgang; aan den laagsten inschrijver werd toen ter vergoeding een „vereering” toegekend. Uit de notulen van 1662 blijkt vervolgens, dat de Alkmaarsche houtkooper Jan Pietersz. Schotvanger verschillende tochten in de omgeving maakt, ten doel hebbende het

(¹) Alg. Rijks Arch. Nass. Dom., Notulen Domeinraad, 12 April 1650 werden de heeren Beaumont en Pauw geautoriseerd in verschillende zaken Princelandt betreffende o. a. „vant opbouwen van een nieuwe kercke”. Wat men echter 8 Febr. 1652 op de lange baan schoof: „Gedisponneerd op de remonstrantie van de Gedeputeerden van de Sijnoden van Suythollant versouckende bij 't eerste artl. een liberael subsidium tot het opbouwen van een nieuwe kercke in Princelandt, daerup den raedt verclaert alreede bij de Ingelanden seer vele debvoiren te hebben gedaen, ende oock alsnoch sullen continueren teneynde het opbouwen van de nieuwe kercke hiervooren geroert, eenmael mach syn voortganck hebben.” Blijkens de rekening van den rentmeester van Princelandt deden op verzoek van magistraat en kerkeraad aldaar „die van den rade ende rekeninge van Syn Majesteyt” 1 Dec. 1692 vier duizend gulden voor den kerkbouw betalen in plaats van de eerst toegestane vergunning tien jaar lang een stuiver op den gulden uit de domeininkomsten voor dat doel te bestemmen. Dank zij dezen steun blijkt de kerk tot stand te hebben kunnen komen, want boven den ingang bevindt zich in een nis een cartouche met: 1693 en het wapen van Willem III.

bezichtigen van kerken om een goed voorbeeld voor den voorgenomen bouw te vinden. Op een verzoek van Ds. Reusius om voortgang met den opbouw der kerk besluiten tenslotte hoofdingelanden op 2 Mei 1662, dat de kerk zal worden gebouwd „ende dat gevolcht sal worden het moodel van de kerck tot Ursem, tensy daer noch eenige kleijne verbeteringen waren te doen, doch dat in alle maniere de menagie sal werden betracht”.

Inderdaad werd nu eindelijk spoed gemaakt met den bouw der kerk. Reeds 3 Juli 1662 vond de aanbesteding van het metsel- en timmerwerk plaats; het bestek berust nog in het oud-archief van den polder. In Aug. en vooral Sept. 1662 worden uitgaven gedaan „tot betalinge van de heyers en delvers aen de kercke”, in totaal tot een bedrag van 947.16.0 gulden. Den 20sten Dec. 1662 ontvangen de (metselaars) Jan Jansz. en Pieter Jansen (?) een vereering van f10.— voor het, blijkbaar naar den eisch volbracht, werken aan de fundeering en voor het leggen van den eersten steen. Deze Jan Jansz. en de molenmaker-timmerman Jacob Heindricksz. waren de aannemers van het werk blijkens de voldoening der bij de besteding bedongen „paeyen”. In het bouwseizoen van 1663 moet de kerk verzezen zijn; in Nov. en Dec. 1663 geschieden de laatste betalingen aan den leidekker. April 1664 werd de kerkvloer belegd met 564 blauwe „stapsteen”, die, van nummers voorzien, als even zoovele grafplaatsen konden dienen.

Het toenmalige Ursemsche bedehuis, in 1847 door een nieuw vervangen, was een middeleeuwsche kruiskerk met een toren, gedekt door een achtkante spits¹⁾. De nieuwe kerk van de Schermeer heeft voor zoover na te gaan nooit een spits gehad; vandaar de (moderne) naam Stompetoren. De spaarzame ornamentale details van het gebouw, zooals de aanzetten der dwarspandtoppen en die van de bij den toren aansluitende zijtoppen van het schip, de armelijke vorm en afdekking der steunbeeren, enz. zijn in den geest van den bouwtijd. De kerk van Noord-Schermer beteekent dus naar alle waarschijnlijkheid een door ambachtslieden zonder hulp van een architect uitgevoerde vrije navolging eener gothische dorpskerk.

In het voorjaar van 1664 was men dus toe aan de meubeling der kerk (afb. 2). Voor het nog aanwezige voornaamste stuk, de preekstoel met het sedertdien eenigszins gewijzigde hek van het doophuis werd 5 Mei f352.— betaald aan den Alkmaarschen kistenmaker Pieter Jansz. Kort²⁾, die ook voor de Grootte Kerk in zijn vaderstad twee banken en den preekstoel vervaardigde. Den 26sten Maart was reeds vijf gulden betaald aan Joris de Vlieger³⁾, die door bemiddeling van Kort had gemaakt „de groote gesneden roos synde int middelpunt vant verhemelt van de preeckstoel”. De beeldhouwer De Vlieger leverde voorts 8 Oct. voor 13-18-0 gl. „seven stucks gesneeden en gedraijde knoppen sijnde gestelt opt heck rontsom de preeckstoel”. Het overige houtwerk durfde men aan goedkoopere plaatselijke krachten toevertrouwen. Het maken van de bewaard-gebleven, voor het volle college van hoofdingelanden bestemde heerenbank, werd in 1666 door Claes Dircksz., den timmerbaas van het heemraadschap in de Zuid-Schermeer „aengenomen bij den hoop voor de somma van 50 gl.”

Koperwerk, op zichzelf noodig en van zooveel belang voor de verlevendiging van het stemmige eiken meubilair, mocht natuurlijk niet ontbreken. De koperslager Jan Jansz. te Noordt leverde 21 Maart 1665 voor 6-15-0 gl. den bewaard gebleven doopbekkenarm met bekken, 19 Dec. 1665 voor 6-5-0 gl. een zandlooperhouder, en 1 Juli 1666 koperen bogen, vermoedelijk voor het doophek.

⁽¹⁾ Van der Aa, dl. II, Gorinchem 1848, blz. 402. ⁽²⁾ Vgl. Bruinvis, Levensschetsen van en mededeelingen over beeldende kunstenaars te Alkmaar, 1905 o. a. in voce Steenwijck.

Het voornaamste sieraad der nieuwe kerk waren echter haar gebrandschilderde glazen, naar de gewoonte van den tijd na de voltooiing door bevriende of geïnteresseerde stads- en dorpsbesturen en Colleges geschonken, welke alle vensters gevuld moeten hebben. In 1665 blijken de door Monnikendam, Purmerend, Hoorn en Medemblik gegeven glazen gesteld te zijn, waarbij o. a. „Sparreboom” betrokken was. 27 Maart 1666 dient een waardin een rekening in voor de verteringen, gemaakt bij het inzetten der glazen van Edam, Enkhuizen, der huisluiden (van de Schermeer), van Alkmaar, de (Heer Hugo-) Waard, de Zijpe, de Staten en Schermerhorn. In 1667 werden onkosten betaald voor de glazen van den kerkeraad, de hoofdingelanden, het dorp Groot-Schermer en het hoogheemraadschap der Uitwaterende Sluizen, welke plaatsing reeds geruimen tijd tevoren was voorbereid. Want in 1664 besloten hoofdingelanden „het groote perk int suijderkruis in de Schermeerskerk te presenteren aan de heeren van de uijtwaterende sluijsen, de andere noch op synde te distribueren aen dengeenen, die het soude mogen versoeken met kennisse van dijkgraef en heemraden.” De *préséance*, zoo belangrijk in het leven der achttiende-eeuwsche regenten was dus ook in dezen een factor; de stad Alkmaar verbond soms aan de schenking van een glas aan nieuwe kerken in het Noorderkwartier de voorwaarde „mits hebbende de behoorlijke rang”¹⁾! Den 6 Juni 1665 was goedgevonden twee glazen ten laste van de Schermeer te doen maken, een voor de wapens van hoofdingelanden en een voor die van de fungeerende dijkgraef en heemraden. Voor het eerste glas werd 18 Dec. 1666 na inspectie aan den glasschrijver Claes Pietersz. van der Meulen *f* 150 betaald. De reeds genoemde Cornelis Jansz. Sparreboom diende 19 Aug. 1667 een rekening in voor een (sinds de plaatsing vermoedelijk vernield) „wapen geschildert int glas van de Waert.” Waar Sparreboom bovendien de schilder was van het door Alkmaar geschonken glas — in opdracht van welke stad hij ook een glas vervaardigde voor de kerk van Obdam, alsmede het nog bestaande glas in de kerk te De Rijp²⁾ — mogen wij wel aannemen, dat hij een belangrijk aandeel had in de glazen der nieuwe kerk van Noord-Schermeer.

De onderling samenhangende belichting en kleur zijn bij interieurs van weinig minder belang dan de ruimtevorm en de decoratieve opbouw. Door de verdwijning der gebrandschilderde glazen heeft het inwendige der kerk van Noord-Schermeer dan ook een zekere kilheid gekregen (zie afb. 3).

Menigeen is wellicht theoretisch van oordeel, dat de middeleeuwsche en veelal ook weer de moderne wijze van werken, waarbij het effect der gebrandschilderde glazen meer voortkomt uit het gebruik van gekleurd glas in organische loodverdeling dan uit de beschildering, de juiste is. Niet te ontkennen valt echter dat onze 17de eeuwsche of in de 17de eeuw onder handen genomen kerkgebouwen hun eigenaardige stemming goeddeels dankten aan de op ongekleurd glas aangebrachte lichte kleuren tegen grisaille-achtergrond der ramen. Het overgrootste deel dier glazen is helaas verdwenen. Doch bijvoorbeeld in het schip der Grootte Kerk te Edam, te De Rijp en Oudshoorn kan men den bedoelden indruk nog bekomen.

DE KERK VAN ZUID-SCHERMEER.

De Zuiderbuurt van de Schermeer, die de tweede plaats innam in de gemeente Driehuizen en Zuid-Schermeer had geen kerk noodig van den omvang van die in de

(¹) Oud-Holland XXVI (1908), blz. 82, 85, 86, 87. (²) Idem, blz. 87, 89. Vgl. over Sparreboom en van der Meulen: C. W. Bruinvis, als voren.

Noorderbuurt. Nu deze laatste een monumentaal kerkgebouw kreeg, wilde men echter aan Zuid-Schermeer tenminste een werkelijke kerk geven. Hier deden hoofdingelanden datgene, waarover zij aanvankelijk voor hunne hoofdkerk dachten: zij kozen een kort te voren gebouwde kerk uit het Noorderkwartier als voorbeeld, en wel de in 1658 gestichte, typisch Noordhollandsche van Volendam.

Onder de rekeningen komt de volgende quitantie van den hoofdingeland en kerkmeester Dirk van Foreest voor: „Ontfangen bij mijn ondergesr. uijt handen van den E. Hr. Willem Baert (de penningmeester van den polder) de somme van zes gl. vier st. in rembursement van gelijcke somme bij mijn... soo aen den expressen met car en paert na Edam en van daer wederom, geschiet om te becomen het besteck van de predickplaets ter Volendam na welcken die in de Schermeer aen de Zuijder-vaert is besteeet... 4 May 1666. D. v. Foreest”.

De aanleg van dit zoogenaamde Zwarte kerkje komt inderdaad overeen met die van het bescheiden kerkgebouw van Volendam. In beide gevallen vindt men een hooge, door vier stijlen bepaalde vierkante hooge middenruimte, omgeven door een lagen en smallen gelijkvormigen omgang (afb. 4); de opzet eener Westfriesche stelphoeve, waaraan trouwens reeds het uitwendige met zijn lage muren en hoog pyramidaal, voor het bekronende spitsje afgeknotte dak doet denken (afb. 6). Daar het Zwarte kerkje omstreeks 1834 grootendeels is herbouwd, valt het moeilijk te beoordeelen, in hoeverre het ook overigens in allen deele met dat van Volendam overeenstemde. Gelijk bij de stelphoeve de omgang voor bewoning en stalling werd afgeschoten, is hierin bij het Zwarte kerkje plaats gevonden voor de kosterswoning, waartoe de op de foto zichtbare huisdeur toegang geeft; naar het kerkruij leidt het aangebouwde portaal.

Men krijgt overigens uit de stukken den indruk, dat de bouw van het kerkje van Zuid-Schermeer reeds eenige jaren vóór 1666 plaats vond en de bedoelde quitantie dus vermoedelijk op een lang tevoren gemaakten tocht betrekking heeft. Want reeds 28 Juni 1659 betaalt men het verdiepen van de scheisloot bij de Driehuyserbrug „alwaar het preeckhuys sal werden gemaakt.” In Juni 1662 werden 200 biljetten gedrukt voor de aanbesteding van het kerkje aan de Middel (thans: Zuider-)vaart. Volgens besluit van hoofdingelanden werd in tegenwoordigheid van dijkgraaf en heemraden op den 28sten Juni 1662 aan de timmerlieden Pieter Dircksz. en Claes Dircksz. het gebouwtje aanbesteed, dat zij moesten voorzien van een torentje en een „doophuysgen.” 18 Nov. 1662 (of 63?) ontvangt Claes Dircksz. zijn geld voor het gemaakte portaal aan het preekhuis aan de Zuidervaart. Tenslotte komt ook nog een rekening voor van 12 April 1662 voor de verfraaiing van het interieur van het te stichten gebouwtje. Namelijk een betaling van f 20-17-0 aan den glazenmaker Aelbert Dircksz. „over eenige glazen geleverd tot vervulling van de parcken en wapens bij d' heeren dijkgraaf, heemraden en kerkmeesteren in het predichuijs vereert”, en een aan den beeldsnijder Floris van Hoorn voor twee engeltjes met de wapens van de bedijkte Schermeer.

Men kan nauwelijks aannemen, dat een in 1662 gebouwd kerkje reeds vier jaar later door een ander vervangen werd.

DE KERK TE SINT-MAARTENSBRUG IN DE ZIJPE.

De geschiedenis van de Zijpe begint met de indijking door den vermaarden schilder-ingenieur Jan van Schoorl in 1552 en volgende jaren. Een der oorspronkelijke kavelcondities hield in, dat, waar de kaart in het midden van den polder een kruis aanwees, een vierkante morgen zou worden uitgezonderd, als zijnde bestemd voor kerkbouw. De eerste bedijkingen werden echter door dijkbreuken vernield, zoodat de definitieve

bedijking eerst plaats vond ingevolge het octrooi der Staten van Holland van 20 Sept. 1596. Hierbij werd in aansluiting van de bovengenoemde bepaling vastgesteld, dat het voor kerkbouw en onderhoud van den predikant bestemde perk Hh vrij zou blijven van dijkslast. In April 1602 besloten daarop hoofdingelanden tot de inrichting van een kerkhof en enkele jaren later tot den bouw van een bescheiden kerkje annex school en woning voor den 20 April 1602 benoemden schoolmeester op de aangewezen kavel aan de Grootte Sloot, waar deze door een dwarsvaart en -weg (de Sint-Maartensweg) wordt gesneden. De eerste eigen predikant kwam in October 1620. In verloop van tijd bleken voorts kerk- en schoolgebouwen noodig te Schagerbrug, Oudesluis en Burgerbrug, alle eveneens aan de het oostelijk deel van den polder geheel doorsnijdende Grootte Sloot gelegen (Oudesluis aan het einde, bij het beginpunt van den zeeboezem van de Zijpe). De nog in het midden der negentiende eeuw bestaande kerken van deze laatste drie plaatsen zijn nimmer bouwwerken van eenige beteekenis geweest. Te St. Maartensbrug verrees daarentegen een waardig kerkgebouw, doch eerst tegen het einde der zeventiende eeuw. De opbrengst van het kerkeland namelijk bleek alda te gering om de kosten van den eeredienst te bestrijden. Toen in 1659 een tweede predikant beroepen werd, zeiden de Staten dan ook de helft van diens tractement toe; zij hadden voorts 12 Juli 1657 die van de Zijpe vergund voor tien jaren een impost op de wijnen en bieren te leggen tot onderhoud van een tweeden predikant, voorzanger, enz. Toen zulks onvoldoende bleek, namen de Staten 20 Dec. 1659 op request van het polderbestuur ook de andere helft van het bedoelde tractement voor hunne rekening.

De aanleiding tot den bouw der nog bestaande kerk van Sint-Maartensbrug was de bouwvalligheid van het eerste preekhuis. Op de groote jaarvergadering van 1688 besloten hoofdingelanden aanvankelijk een naburig woonhuis te koopen en tot kerk in te richten. Doch in 1692 kregen dijkgraaf en heemraden opdracht „een andere plaats te despichieren tot oeffeninge van Godts Woort alsmede haer eens te informeren, hoeveel de kercken soo op Den Helder als te Camp hebben gecost en inmiddels aen de ingesetenen te versoecken iets te willen contribuieren tot het opbouwen van een nieuwe kerck, en op aenstaende reeckeninge raport te doen om alsdan te connen weten wat de polder in cas van vernieuwinge soude moeten bijdoen”. In 1693 stonden hoofdingelanden voorloopig f1500 voor den bouw toe. En al viel in 1694 het besluit het bestaande kerkje te Sint-Maartensbrug „met de lighste hand” te repareren, 7 April 1695 werden de hoofdingelanden in loco met twee andere hoofdingelanden en den dijkgraaf Mr. Hendrik Daey als commissarissen voor den kerkbouw aangewezen. Deze heeren konden 19 Augustus 1695 aan het volledige College van Bestuur de gemaakte teekeningen en plannen overleggen, met het resultaat dat zij een volledige volmacht ontvingen. De commissie heeft blijkbaar volgens haar voornemen den bouw der kerk in 1696 tot stand kunnen brengen. Want volgens een gedenkplaat legde 12 Maart 1696 Marten Daey, de zoon van den dijkgraaf den eersten steen. De koperen preekstoel-lezenaar is April 1697 gedateerd¹⁾. Uit de kerkrekening blijkt dat de noodige steen door steenbakkers aan den Rijn, waarvan een „buyten Leijderdorp”, werd geleverd. Jan Aersen ontving voor het aannemen en opmaken van het timmer- en metselwerk 1400 gl.; waarbij men in aanmerking moet nemen, dat de materialen, welke in tegenstelling tot wat thans het geval is, een hoog percentage der bouwsom in beslag namen, alle door de opdrachtgeefster op het werk geleverd werden.

(¹⁾ Vgl. P. C. Bloys van Treslong Prins en J. Belonje, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, dl. IV, Utrecht 1930, blz. 78.

Zagen wij de Schermeer-regenten naar illustere nieuw-modische voorbeelden voor hunne kerk uitzien en tenslotte een traditioneel volgen, in de Zijpe ging het anders. Want het tot stand gekomen kerkgebouw is stellig van grooter beteekenis en meer op de hoogte van zijn tijd dan de verdwenen kerkjes van Den Helder, in die plaats zelve¹⁾ en te Huisduinen, en Camp, onder de oude heerlijkheid Schoorl en Camp. Dit waren, blijkens twee teekeningen door H. Tavenier uit 1791 op het stadhuis te Den Helder en een tekening in den atlas der gemeente Alkmaar, vierkante gebouwtjes, welke op het hooge, afgeknot-pyramidale dak een klokkespitsje droegen²⁾. Vooral die te Helder, met geheel of bijkans geheel houten wanden, verraden architectonisch gesproken weer duidelijk hun afkomst uit de stelphoeve (afb. 8).

Het uitwendige der door Korinthische pilasters gelede kerk, waartoe evenals te Stompetoren een hek tusschen kloeke, door sierbollen bekroonde hekposten toegang geeft, moet eertijds een waardigen indruk gemaakt hebben (afb. 7). Helaas zijn, vermoedelijk in de tweede helft der negentiende eeuw, de muren bepleisterd en is het dak met leelijke pannen belegd en aan de wegzijde van een monsterlijk torentje voorzien; het dak heeft bovendien aan de achterzijde een onaangename helling gekregen, doordien ook de aangebouwde kosterwoning en catechiseerkamer er onder zijn gebracht.

Een groote verrassing is het inwendige, dat vier houten Ionische zuilen op natuursteen voet, corresponderende met Ionische wandpilasters, verdeelen in een middenbeuk met tongewelf en vlakgedekte zijbeuken (afb. 5). Er bestaat in ons land wellicht geen zeventiende-eeuwsch protestantsch kerkinterieur, dat zoozeer de sfeer van den bouwtijd heeft bewaard als het in zijn eenvoud treffende classicistische interieur van Sint-Maartensbrug. Niet alleen de ruimte op zichzelf en het meubilair, doch ook de oorspronkelijke kleuren daarvan zijn hier ongewijzigd gebleven. Slechts de bij den bouw aan de glaszijdeschilderes Trijntje Ziewerts Oostvries met f 172-8-0 betaalde een-en-twintig gebrandschilderde wapens in de glazen zijn na een storm omstreeks 1870 uitgenomen en daarop ongeveer 1900 aan Amsterdamsche opkoopters verkocht. De vloer is natuurlijk geplaveid met blauwe grafsteenen, waaronder een paar fraai-gebeeldhouwde voor den dijkgraaf van de Uitwaterende Sluizen en het Hondsbosch Aelbert Jansz. van Swaech († 1605) en den hoofdingeland Pieter van Rijswijck († 1725). Tegen het wit der wanden steken de blauw-grijze tinten van zuilen en zoldering gelukkig af. Gelijk in de kerken van de Schermeer levert een in het midden der kerkruimte hangende koperen kroon een onmisbaar levendig accent. De stemmige preekstoel, doophek en heerenbanken, blijkens de bouwrekening met „eenige gemeene bancken” door den timmerman Jan Karsen voor f 935-1-0 geleverd, zijn in een bruine houtkleur geschilderd in den trant der banken op het kerkinterieur van Assendelft door Pieter Saenredam in het Rijksmuseum, waaraan men onwillekeurig wordt herinnerd.

De laatste in de rij dezer polderkerken was zeker niet de minste!

(¹) Zie D. Dekker, Ontwikkelingsgeschiedenis en beschrijving der gemeente Helder, Helder 1875, blz. 194/5.

(²) Bij de kerkjes te Helder vond men een omgang om het slanke spitsje. Te Camp rijst hetforschere vierkante, door een halven bol afgesloten torentje zonder overgang uit het dak op; een soortgelijke „peperbus” bezit ook de Ned. Herv. kerk van Koedijk en vroeger ook die van Berkhout bij Hoorn.

PIETER BRUEGELS KINDERSPIELE

VON E. TIETZE-CONRAT.

Die Bruegelforschung hat das Gemälde „die Kinderspiele“ in der Wiener Sammlung nicht allegorisch auffassen wollen; es sollte nach Hulin de Loo ¹⁾ eine Enzyklopädie aller vlämischen Kinderspiele sein. So nannten es Hausenstein, Edouard Michel, Friedländer. Kein tieferer Sinn wäre dahinter verborgen. Dasz der alles enzyklopädisch zusammenfassenden Zeit sich auch die Kinderspiele ²⁾ unter diesem Gesichtswinkel darstellen muszten, beweist die Folge der „Trente six figures contenant tous les jeux qui se purent jamais inventer et représenter par les enfants“, 1589, Paris, Nic. Prévost. Auch René van Bastelaer kann sich zu keiner Deutung des Gemäldes als einer Allegorie entschlieszen; er bespricht es in seinem grundlegenden Bruegelbuch zusammen mit den Culs-de-Jatte (Louvre) und den Blinden als Gegensatz isoliert behandelter Themen zu den für Bruegel kennzeichnenden Darlegungen einer didaktischen oder allegorischen These — fährt aber dann fort: „Andrerseits liesz diese Methode, die Bildgegenstände durch eine allgemeine Idee miteinander zu verbinden, in Bruegel das grosze Projekt erstehen, die Jahreszeiten darzustellen. Das Wiener Bild (Kinderspiele) hat also noch eine andre Wichtigkeit; es wurde der Anlazz zu der Serie, der die drei Landschaften des Wiener Museums angehören, an deren Ausführung Bruegel nach dem Bild mit den Kinderspielen von 1560 gehen sollte, das selbst einmal „der Frühling“ genannt wurde.“ (Und zwar in Notice des tableaux des écoles étrangères dans le grand salon du Musée royal, Paris 1815, p. 27). Wir werden sehen, wie nahe diese Bezeichnung „Frühling“ der allegorischen Deutung kommt, die wir der enzyklopädischen ergänzend anschlieszen möchten.

Gustav Glück greift in seinem neuen Bruegelwerk, das eine Lebensarbeit in schlichter Zusammenfassung einem groszen Publikum darbietet, den Hinweis auf die alte Deutung nicht auf. „Schon auf dem Bilde des Streitens zwischen Karneval und Fasten spielen Kinder eine Rolle, und Bruegel mag dadurch angeregt worden sein, sie einmal allein auftreten zu lassen“. Dann aber stellt er meinen ihm mündlich mitgeteilten Erklärungsversuch, dasz es sich um das erste Bild einer geplanten (oder um das erhaltene einer gemalten) Serie von Lebensaltern, also um die Darstellung der „Kindheit“ handeln dürfte, zur Diskussion; einen Erklärungsversuch, der sich auf mehrere, nahezu gleichzeitige Kupferstichreihen stützt, die diesen Gegenstand mit ähnlich spielenden Kindern schmücken, so das „Theatrum Vitae Humanae“ der Wierix (herausgegeben von Peter Balten in Antwerpen 1577) und die „Septem Planetae“ nach Marten de Vos (herausgegeben von Gerard de Jode in Antwerpen 1581). Gerade in dieser Doppelgeleisigkeit, die beide Möglichkeiten, die unmittelbarer und die übertragener Behandlung des Stoffes, nebeneinander bestehen läsz, trifft Glücks Interpretation des Bildes das Richtige.

(¹) Catalogue Raisonné de l'Oeuvre peint de B., in René van Bastelaer et G. H. de Loo, Peter Bruegel etc., Brüssel 1905—1907, p. 281, A 3: „Le sujet choisi par lui est neuf... Il nous donne... une véritable encyclopédie des jeux de l'enfance dans les Flandres“.

(²) Huizinga (Herbst des Mittelalters, p. 417) — der keinen Trennungsstrich zwischen Mittelalter und Renaissance kennt —, sagt von Froissart (1307—c. 1410), dass er in seinem langen allegorischen Gedicht „L'espinnette amoureuse“ uns plötzlich mit einer Aufzählung von ungefähr sechzig Kinderspielen erquickt, die er alle als kleiner Knabe in Valenciennes zu spielen pflegte.

Die Graphik mit ihrem schon in den Aufschriften betonten, dem Gedanken dienenden Sinn stellt die aufschlussreichste Hilfe ikonographischer Erklärung der gleichzeitigen Malerei dar. In der merkwürdigen Pedanterie des XVI. Jahrhunderts wird die Summe des überkommenen Bildungstoffes, erschöpfend und lehrbar zugleich zusammengefasst, durch die Graphik popularisiert. Die Kleinmeister des zweiten Viertels des Jahrhunderts sind nur die Vorläufer dieser Bildchrestomathien der zweiten Hälfte, der vielfältigen Serienstiche der beiden Collaert, Sadeler, Galle und vieler anderer, die durchaus keinen stecherischen Reiz besitzen, aber das didaktische Prinzip des Kunstzweiges bezeugen.

Der erste Hinweis, das *Theatrum Vitae Humanae* von 1577, gliedert das Leben in sechs Alter, jedes gleichmässig zu sechzehn Jahren gerechnet und faszt die einzelnen Abschnitte mit je einer architektonischen Säulenordnung zusammen. Unmittelbare Anregung bot wohl des Paulus Vredeman de Vries Reihe der Säulenordnungen in Verbindung mit Darstellungen der fünf Sinne. Natürlich spielt sich die Aufeinanderfolge der Säulenordnungen jenseits jeder „kunsthistorischen“ Entwicklung ab. Fängt an mit der Kompositordnung (Abb. 1), geht weiter über die korinthische, jonische, dorische, toskanische und endet mit No. 6 von achtzig Jahren aufwärts: „Ruyne“. Die lockere Anordnung, das Eindringen natürlichen Wachstums in die architektonische Disposition — Lauben, umspinnene Säulen — entspricht einem „Stil“, der dem ersten Lebensalter den Hintergrund abgeben soll.

Der zweite Hinweis — A. Collaert nach Marten de Vos von 1581 — stellt ein noch reicheres System dar. Die Sieben Planeten sind mit den Lebensaltern verbunden. Diese Zusammenfassung ist älteste Tradition, deren Wurzel nach F. Boll¹⁾ nicht aufgedeckt ist, die aber schon Claudius Ptolemäus, dem ältesten erhaltenen Zeugen für diese Zusammenfassung, vorgelegen sein musz. Boll verfolgt in seinem ausgezeichneten Aufsatz die Entwicklung ausführlich bis ins späte Mittelalter und wirft ein Licht auf ihr Nachleben bei Shakespeare und Schopenhauer. Ein wichtiges Stadium scheint mir der *Liber Physiognomiae* in der Estensischen Bibliothek in Modena zu sein (über dessen Zusammenhang mit den Fresken des Guariento in den Eremitani A. Venturi unabhängig von Boll in *L'Arte* 1914 gearbeitet hat); im ersten Lebensalter zeigt dieses Manuskript in der Infantiadarstellung Luna zwischen einem Knaben, der auf einem Stecken reitet und einem Mädchen mit Puppe, das Vögeln Futter streut; im zweiten aber wird das Gestirn — Merkur — durch einen Mönch ersetzt, der die „Doctrina“ mit dem grösseren Knaben neben sich „aufführt“. Es ist hier deutlich der Entwicklungsweg zu erkennen, den die Allegorisierung nimmt. In unserer Serie von 1581 ist sie durchgeführt. Zu den Planeten und Lebensaltern gesellen sich die Personifikationen ihrer Eigenschaften. Und zwar in der Form, dass jedesmal ein Repräsentant des Lebensalters in dominierender Grösze neben die ebenfalls grosse Personifikation zur aktiven Szene gestellt ist, während andere Vertreter des Lebensalters in kleineren Dimensionen den Hintergrund füllen. Auf dem ersten Blatt (Abb. 3) aber ist es „Natura“, die zwei Kinder an ihren Brüsten trinken lässt. Sie trägt eine Burgkrone, aus deren Abschluss Tierköpfe heraus schauen (Esel und Hirsch sind kenntlich); eine Gluckhenne, mit Küchlein unter den Federn, sitzt neben ihr; die Kinder sind fast durchwegs nackt wie tiziansche Erogen, was zur angedeuteten Stadtarchitektur links hinten kontrastiert. Die Aufschrift lautet: „Auspicio Lunae Naturae munera crescunt Robur et hinc infans concipit omne suum“.

(¹⁾ F. Boll, Die Lebensalter, in *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 1913, p. 89 ff.

Abb. 1. Kompositiordnung und Lebensalter aus Wierix' Theatrum Vitae Humanae.

Abb. 2. Lebensalter nach Ger. Groening.

Abb. 3. Planetdarstellung und Lebensalter, A. Collaert nach M. de Vos.

Abb. 4. Lebensalter, N. de Bruyn nach M. de Vos.

Die Infantiadarstellungen beider Reihen erscheinen, wenn man Bruegels unendliche Fülle daneben hält, ein wenig blutleer geraten; ich freue mich darum, dasz ich heute in der Lage bin, noch eine dritte Serie anzugeben, deren Infantiadarstellung, die sich diesmal ausschliesslich auf die Darstellung des Lebensalters beschränkt, einen augenscheinlicheren Zusammenhang mit Bruegel zeigt. Auch diese Stichserie geht auf M. de Vos zurück, das erste Blatt ist voll signiert: Marten de Vos Inventor, Nic. de Bruyn fecit, Assuverus a Londerseel excudit. Diesmal sind es zehn Blätter, jedes mit der Ziffer der Jahre versehen; Aufschriften auf französisch, vlämisch und im internationalen Latein. Die Infantiadarstellung — oben steht X — zeigt (Abb. 4) eine grözere Anzahl spielender Kinder, die auf einer Stadtstrasse, lange nicht so antikisch wie auf den früher besprochenen Stichen, sondern im Zeitkostüm, analog der Bruegelschen Auffassung, vorgeführt werden. Mitten unter den Kindern ist auch ein Zicklein zu sehen und andere Tiere, Kalb, Stier, Löwe etc. sind einzeln jeder Darstellung beigegeben. Ueber die in der bildenden Kunst reich belegbare Zusammenfassung von Tierreihen mit den Lebensaltern gibt es verschiedene Hypothesen¹⁾, aber noch keine befriedigende Lösung. Auf dem Holzschnitt Schreiber, Manuel 2, 261, No. 1881 von 1482 sagt die Aufschrift „Dis sein die zehen eygenschaft des alter der menschen und wem sie gegleich werden“. Natürlich ist das keine Erklärung der Entstehung der Tierreihe, aber ein Zeugnis, wie sie verstanden wurde. Bei Stimmer (abgebildet bei Hirth, Kulturgeschichtliches Bilderbuch III. 1373) sind es unterschiedene Bäume und auf einem italienischen Holzschnitt vom Ende des XVI. Jahrhunderts, auf den Boll hinweist, die symbolischen Tiere und Bäume, denen die Lebensalter „geggleich“.

Marten de Vos und Bruegel sind Zeitgenossen, vielleicht dasz Bruegel zwei bis sieben Jahre älter war. Bruegels Bild ist von 1560. Es ist schwer, den Stich zu datieren. Ich möchte glauben, dasz er erst nach 1560 entstanden ist. Ja, ich möchte es sogar für wahrscheinlich halten, dasz M. de Vos sich bei seiner Infanta an Bruegels Komposition gehalten habe. Die schlagenden Uebereinstimmungen mancher Einzelheiten und ihre ähnliche Anbringung im Bildfeld legen diese Annahme nahe. Für unsere Fragestellung ändert das nichts. Ob de Vos unabhängig von Bruegel seine Infanta erfand oder ob er sich von Bruegels Bild anregen liesz, auf alle Fälle erbringt der Stich den Beweis, dasz die Zeitgenossen Bruegels Bild als eine Darstellung des ersten Lebensalters verstanden haben.

Bei allen von Boll und den anderen Forschern angeführten Bilddarstellungen des XV. und der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts handelte es sich immer um die Repräsentation durch eine einzige Figur; auf den bekannten „Lebenspyramiden“, — Goethe sagt „Pyramidenleben“ — des Jörg Breu von 1530 oder Holbein d. J. von 1540, die noch heute in den Dorfwirtshäusern als Pendants zu den „Ständen“ in volkstümlichen Auszügen weiterleben, ist es *ein* Kind in der Wiege, *ein* Jüngling u. s. f., die ihren Platz auf der Stufenleiter innehaben, ebenso wie es immer nur *ein* Tier ist in dem Nischenraum darunter. Anders dann im letzten Drittel des XVI. Jahrhunderts. Zum Hauptrepräsentanten vorn an der Rampe treten vielfigurige Nebenzonen. In der Folge mit den Säulenordnungen löst sich die Repräsentation nahezu restlos in eine gleichmässig behandelte Staffage auf²⁾. Vielleicht war es auch schon

(¹) Siehe die Literatur bei Boll, vor allem Wilh. Wackernagel, Die Lebensalter, Basel 1862 und Joh. Bolte in der Einleitung zu Jörg Wickrams Bearbeitung des Gengenbachschen Dramas, Die zehen Alter, in Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart. 232. Band (1903).

(²) Vgl. auch die bei É. Mâle, L'Art Religieux de la fin du Moyen Age, p. 304f besprochene und abgebildete Folge von Thielman Kerver († 1583).

Bruegels Bild, das hier maßgebend wurde. Wenn wir die breite Schilderung der Stiche im Querformat von 1577 und 1581 überlegen, möchten wir unter der antikischen Tünche etwas von Bruegels Landschaftsgefühl und Erzählungskunst verspüren; vielleicht hat auch Bruegels Unterdrückung der isolierten Repräsentation auf die Stiche eingewirkt.

Für die Auflösung der Repräsentation ins Genre mögen sich Bruegel andre Lösungen angeboten haben, die gemäsz der Oekonomie der formalen Erfindung aufgegriffen und dem Thema angepasst wurden. Schon darin, dasz zwei Reihen von Repräsentationen, eine männliche und eine weibliche, jede mit anderen symbolischen Tieren, nebeneinanderlaufen, liegt eine Möglichkeit zur Vervielfältigung. Erinnern wir uns dann der „Natura“ mit den Kindern, so liegt die Berührung mit der „Caritas“-Darstellung auf der Hand. Der besprochene Stich von Nic. de Bruyn nach M. de Vos ist z. B. die Modernisierung für das vlämische Publikum einer früheren, bei P. Galle erschienenen Serie von Lebensaltern — ohne die symbolischen Tiere — die auf Gerard Groenning zurückgeht. Diese älteren Blätter wirken noch stark romanisierend, der Einfluß des Floris ist deutlich. Das erste (Abb. 2) zeigt eine Mutter, die ihr Kind säugt, andere Kinder spielen um sie. Wenn der Vers unten nicht eindeutig auf das erste Lebensalter allein anspielen würde, könnte man auch hier an eine „Natura“ in der Art des oben besprochenen dreiteiligen (Luna-Natura-Infantia) Systems denken. Hier hat wohl sicher eine Caritasdarstellung eingewirkt. Bei der gewöhnlich „Caritas“ (Adolf Goldschmidt, Preusz. Jb. XL, p. 206 ff) genannten Allegorie von Lambert Lombard, einer heroisch grosartigen Frauengestalt mit einer wimmelnden Zahl von nackten Kindern herum, aufgetürmt, statuarisch wie ein antikes Denkmal, könnte man auch an eine „Natura“ denken wenn nicht das Pelikanrelief am Sockel für eine christliche Interpretation sprechen würde. Zur „Caritas“ beziehungsweise „Natura“-Darstellung mit vielen nackten Kindern boten sich die antiken und klassizierenden Erosenspiele an. Zur Reihe ins Zeitkostüm gekleideter wieder Maria umgeben von den spielenden Kindern der hl. Sippe (vgl. Betty Kurth, Die Deutschen Bildteppiche des Mittelalters, I. p. 121, Abb. 63. Gewirktes Kissen von 1573. St. Gallen, Sammlung Ikle).

Für wie viel Teile mag die Reihe der Bruegelschen Lebensalter geplant gewesen sein, von denen die Infantia erhalten geblieben ist? In dem Aufsatz Bolls, der ja den Untertitel führt: Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen — werden nacheinander die Einteilungen durchgenommen, die zwischen dem Gegensatz von zwei und der Reihe von zwölf Lebensaltern variieren. Am Schlusz der Metamorphosen des Ovid, in der Predigt des Pythagoras, wird die pythagoräische Vierteilung der Lebensalter parallel zu den Jahreszeiten popularisiert; Bolls Beispielen aus der Kunst der Antike lieszen sich ungezählte bis in die Gegenwart anschlieszen. In ihnen allen wird aber jene Infantia, die zugleich „Ver“ versinnbildlicht, mit irgend welchen Frühlingssymbolen verbunden; Kinder pflücken Blumen, flechten Kränze u. s. f. Bei Bruegels Bild fehlt jeder Hinweis auf den Frühling. Die Bezeichnung „Frühling“ in dem Katalog von 1815 kommt also der Deutung des Gemäldes nur nahe, ohne sie zu treffen. Bruegels Bild, das nur spielende Kinder umfaßt, dürfte das erste einer Lebensalterserie sein, die, gerade wegen ihrer ausschlieszlichen Beschränkung auf die Darstellung der Lebensalter, auf zehn Bilder projiziert gewesen sein dürfte.

Een bijdrage over „Hendrick de Keyser beeldhouwer“ van mejuffrouw dr. E. Neurdenburg, bestemd voor deze aflevering, moest wegens ruimtegebrek voor een volgende blijven liggen.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
op Donderdag 29 Juni 1933 in Restaurant Lohengrin te 's Hertogenbosch.

Verslag der Vergadering door den secretaris van den N. O. B.

Voor een groot aantal leden en corresponderende leden van den Bond opent de voorzitter te 9.30 de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. Nadat de voorzitter vervolgens een overzicht gegeven heeft van de verrichtingen van den Bond in het afgelopen jaar, welke in het jaarverslag van den secretaris uitvoeriger zijn behandeld, en nadat hij nog eenige mededeelingen heeft gedaan over het monumenten- en museumwezen in ons land, worden de notulen der vorige vergadering, welke in het Oudheidkundig Jaarboek zijn afgedrukt, goedgekeurd. In verband met de ziekte van den secretaris wordt door de vergadering goedgekeurd, dat het jaarverslag in het eerstvolgend nummer van het jaarboek zal worden afgedrukt.

Naar aanleiding van de mededeeling van den voorzitter, dat aan het Comité tot instandhouding der musea Scheurleer een bondssubsidie is verleend, licht de heer Van Gelder de vergadering nader in omtrent den stand van zaken. Men is op den goeden weg, doch is er nog bij lange na niet zeker van, dat de musea behouden kunnen blijven. Binnenkort zullen aan de leden loten worden aangeboden met verzoek, die te willen koopen of verkoopen. De voorzitter wekt tot steun en medewerking bij deze loterij op.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt goedgekeurd, nadat de commissie tot nazien dier rekening daarover verslag heeft uitgebracht, en nadat eenige opmerkingen worden gemaakt, welke door den voorzitter worden beantwoord.

Bij de daarop volgende periodieke bestuursverkiezing worden de bestuursleden de heeren Boelen, Graswinckel, Van der Pluym en Vogelsang bij acclamatie herkozen. Hetzelfde geschiedt ten opzichte van Prof. Van der Pluym als voorzitter.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt Groningen gekozen; een voorstel, om te Antwerpen te vergaderen, vindt bestrijding. Voorts wordt in principe aangenomen, dat in 1935 te Rotterdam of Den Haag zal worden vergaderd, teneinde dan in de gelegenheid te zijn, de nieuwe musea in beide steden te kunnen bezichtigen.

Tot leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden gekozen Mej. dr. Neurdenburg en de heer Ir. De Vos tot Nederveen Cappel.

De Commissie van Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in zijn geheel herkozen. In dit verband herinnert de voorzitter aan de uitgave van de beide feestnummers van het Jaarboek en brengt hulde aan

de Redactie, voor hetgeen zij tot stand heeft gebracht.

Bij de rondvraag verzoekt Dr. Kalf om het woord; hij is van oordeel, dat op de jaarvergaderingen van den Bond sprekers uitgenoodigd moeten worden, die belangrijke onderwerpen kunnen behandelen, waarop dan allicht gedachtenwisseling volgen zal. Dr. Kalf treft te weinig oppositie aan; de laatste tien jaren wordt er over tot stand gekomen restauraties niet meer gesproken. Het middel, om diepere belangstelling te wekken moet de Oudheidkundige Bond zijn.

Dr. Labouchère, die vervolgens het woord krijgt, lijkt het gewenscht, teneinde aan de bezwaren van Dr. Kalf tegemoet te komen, om geregeld wintervergaderingen te houden. Voorts vestigt hij de aandacht op de opgravingen te Utrecht op het Domplein; een bezoek daaraan zal zeer op prijs worden gesteld.

Mej. Dr. Neurdenburg doet mededeeling van het tot stand komen van een Monumentenverordening in de gemeente Groningen, waarvoor de Bond indertijd middels requesten gepleit heeft.

Dr. Unger deelt mede, dat het gemeentebestuur van Goes een verhoogde sanctie heeft gelegd op het sloopen van gebouwen zonder voorafgaande mededeeling.

Nadat nog Dr. Van Rijckevorsel uit Hees bij Nijmegen steun van den Bond heeft verzocht, teneinde B. & W. van Nijmegen er toe te bewegen, over te gaan tot herstel en behoud van het zoogenaamde „Besienershuis" aldaar, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

* * *

Aan de vergadering was een officieele ontvangst ten stadhuisse van 's Hertogenbosch voorafgegaan, waar de burgemeester, Mr. Van Lanschot, het gezelschap met echt Bossche gulheid ontvangen en rondgeleid had. Vrijdagochtend verzamelden de deelnemers zich al vroegtijdig in het Provinciaal Museum, waar onder meer de eerst kort tevoren geopende Van Sasse van IJsselt zaal aller aandacht trok. Vervolgens werd de kathedraal van St. Jan zoowel in als uitwendig onder de voortreffelijke leiding van den burgemeester bezichtigd. Na een noenmaal in den Raadskelder werd een autotocht ondernomen naar het Kasteel Heeswijk, dat in de laatste jaren weer zijn ouden luister tracht terug te winnen. Vandaar werd gereden naar Oirschot, waar vóór het raadhuis de deelnemers op het vendelzwaaien van het Oirschotsche gilde werden onthaald. Aan het einde van den middag werd het gezelschap op minzame wijze op een thee ontvangen ten huize van den Heer en Mevrouw Van Rijckevorsel te Vught. Een geani-

meer middagmaal in restaurant Lohengrin besloot den dag.

Op Zaterdag 1 Juli vertrokken de deelnemers naar Breda, waar in de eerste plaats de Groote Kerk bezichtigd werd, en waar de architect, de heer Van Nieukerken, de noodige toelichtingen gaf. Vervolgens werd een bezoek gebracht aan het Stedelijk museum, dat dank zij de goede zorgen van Mr. baron Speyart van Woerden op voortreffelijke wijze was ingericht boven de niet lang te voren ter beschikking gestelde Boterwaag.

Na afloop van dit bezoek ontving de burgemeester, Mr. Dr. Van Sonsbeeck, van Breda bestuur en leden officieel ten gemeentehuize, waar, na aanbieding van verterschingen, een rondwandeling door het gebouw werd ondernomen. Het daaropvolgende noenmaal vond plaats in het clubhuis van de Golfclub „Taxandria”.

In den namiddag kwam allereerst een bezoek aan de Koninklijke Militaire Academie, het voormalige kasteel der Nassau's, aan de orde; de Gouverneur, generaal-majoor Van der Harst ontving bestuur en leden, leidde persoonlijk het gezelschap rond en gaf daarbij alle gewenschte inlichtingen. Tenslotte werd met autobussen gereden naar het Kasteel Bouvigne, waar het gezelschap, dank zij de goede zorgen van Directeur Frenken, op een thee werd onthaald. Aldaar werd de excursie ontbonden.

D. P. M. Graswinckel,
Secretaris N. O. B.

Rede van den Voorzitter, Prof. W. A. E. van der Pluym.

Het jaar heeft zich ontrold. Voor sommigen is het te vlug, voor anderen te traag gegaan. Misschien zijn er evenwichtigen, wier levens-arbeid zóó goed uitgebalanceerd is, dat deze volkomen gelijken tred hield met den tijd.

Feit is het, dat het jaar voorbij is en het slechts in herinnering kan geboekt worden. Waar wij thans leven in een sfeer van oeconomische en monétaire bespiegelingen, zal het „boeken” ons niet vreemd vallen. Van harte hoop ik daarbij, dat voor U in het credit veel aan vreugde, in het debet weinig aan leed geschreven is. In het stoffelijke zullen de meesten ook hier wel opnieuw hebben moeten afschrijven, tenzij men te voren reeds het absolute nulpunt bereikt had. In de physica moge dit den grooten mannen te Leiden als ideaal voor oogen staan en terecht hen een wereld-reputatie geven; voor ons alledaagsch stoffelijk bestaan, geldt dit bereiken minder als ideaal. Toch schijnen er grootheden te zijn, die hierop aan sturen en dit een saneering voor de menschheid vinden. Zij zullen dan later een nieuwe wereld-orde uit die puinhoopen eerlang op gaan bouwen. Waar Uw voorzitter niet ter zake kundig is in deze materie, hoogstens nog wel eens over puinhoopen heeft geloopt en er in gewroet, doch

nog niet zijn toevlucht genomen heeft om met het beroemde koffie-dik te werken, zal hij zich wel onthouden een blik in de toekomst te werpen. Bovendien gaan zijn verlangens veel meer naar de studie van het verleden, om tevens het heden wat te leeren begrijpen; waarna hoogstens eenige richtlijnen voor de directe toekomst mogen getrokken worden.

Voor den buitenstaander heeft de historicus echter vaak iets van een fossiel. Wordt hem nog een brokje leven toebedeeld, dan denkt men zich den geschiedvorschcr als een soort individu, dat père Brotteaux in Anatole France's „les dieux ont soif” van karton vervaardigde. Dit kent geen vreugd; maar ook geen smart en dient slechts als trekpop, om den mensch wat bezig te houden; wellicht in den tijd, dat hij niet bridget. Zoo worden de beoefenaars der oudheidkunde dan beschouwd als een soort van goedaardige maniakken, wier idealen liggen in het behoud van detgene, wat eenmaal was.

Worden ponden of dollars plat gemokerd, dan erkent men gaarne den gruwel daarvan. Zijn deze eenmaal verdisconteerd in landschap- of stedschoon, dat den ontvankelijken mensch telkens weer een schoonheids-ontroering kan schenken, dan vindt men het niet zoo erg, wanneer dit verdwijnt. Mogelijk zien sommigen hierin zelfs een mooie werkverschaffing. En zeker — er ligt vaak iets veel harts-tochtelijkers in het stuk slaan, dan in het geduldig opbouwen. Plaats een oproep om gegadigden te krijgen, die zonder eenige vergoeding van arbeidsprestatie, een stad in elkaar mogen rammeien en doe tegelijk een oproep om tegen vergoeding van alle verzorging, menschen te krijgen, die een stad, welke door een noodlot verwoest is, weer op te bouwen, — en gij zult een merkwaardig verschil zien in het aantal aanmeldingen. Misschien doet men verstandig hiermede rekening te houden en allereerst een psycholoog te raadplegen over de keuze van arbeid, die men als werkverschaffing wil verstrekken.

Voor het behoud van het eenmaal verworvene op het gebied van monumenten van geschiedenis en kunst in den meest uitgebreiden zin, tracht onze Bond op te komen.

In artikel 2 van zijn statuten staat, dat hij dit wil bereiken o. a. „door regeerings-lichamen en bijzondere personen opmerkzaam te maken op verwaarloozing van — of gevaar van — monumenten en belangrijke oudheden”. In geen deele hebben de stichters van den Bond hier willen zeggen, dat de Overheid en het individu deze werken laten verwaarloozen. Slechts wil men steeds waakzaam zijn en overal, waar dit geschiedt, zal men zoo noodig ook den strijd aanbinden, onverschillig of het 't individu dan wel de Overheid aangaat.

Van bijzonder belang zal het dus zijn, preventief te werk te gaan. In verschillende landen heeft de Overheid dit ingezien en een Monumenten-wet uit-

gevaardigd. Nog steeds missen wij die in Nederland, al mogen we erkennen de uitstekende en energieke werkwijze van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Voor het goed recht van een wet ter bescherming onzer monumenten, enz., kwam de Bond gestaag op en hij zal, indien noodig, ook den strijd er voor aanbinden om de Overheid te winnen.

Hier zou men kunnen zeggen gelijk Jacob, worstelend met het hoogere: „ik zal U niet laten gaan, tenzij gij mij zegent”. Niet om tegen de macht van de Overheid op te staan, maar omdat het zoowel geestelijk als stoffelijk een nationaal belang is, zal men vragen die monumenten te beschermen tegen verwaarloozing en verval.

En nu denk ik aan het recente geval te Veere. Wie ooit de stille pracht van dit stadje mocht beleven, zal met ontroering vernomen hebben, hoe men daar aan het werk wil gaan. Niet alleen de grootere en kleine bouwwerken, maar ook het fijnzinnige steden-silhouet, als men Veere nadert, is van bijzondere waarde. Dit nu zal men aantasten, en wat krijgt men er voor in de plaats!

Merkwaardig is het dan ook, dat men bij ontvangst van vreemdelingen met trots zich gastheer gevoelt, wanneer men de schatten toont, die men geërfd heeft van vorige geslachten. Waar kunstenaars door alle eeuwen heen het leven van hun tijd gebeeld hebben, zullen wij bij het aanschouwen van die werken iets van de cultuur ondergaan van den tijd, waarin ze gemaakt werden. Liefde en haat, vreugde en smart, ja als een gansche toonladder van het tederste vrome tot het schroeiend hartstochtelijke, openbaren zij vaak de menschelijke ontroeringen.

In de bouwkunst ontleedt zich dit alles in abstracte vormen. Maar niet minder weerspiegelt zich in tempel of kerk het innig religieuze eener wereld-aanschouwing, in een stadhuis de burgerzin en saamhoorigheid van het maatschappelijke, of in het eenvoudige woonhuis het intieme van het familieleven. Juist door het feit, dat bouwwerken uit een zakelijk doel voortgekomen zijn, hebben zij een sociale beteekenis. Zoolang de mensch behoefte gevoelt dit sociale leven in stand te houden, zal de architectuur, zoowel ideëel als zakelijk, beteekenis hebben. Maar dan hebben zij die ná ons komen, er recht op, dat wij, die deze bouwwerken als een geschenk kregen van een voorafgaande generatie, ze zoo goed mogelijk overdragen aan hen, die na ons komen.

Om hiertoe te geraken, zal ook de Overheid het hare moeten bijdragen o. m. in den vorm van een wettelijke bescherming. Juist daar is overheidsbemoeiing op haar plaats, waar het gaat om een sociaal werk. Echter is bij iedere maatschappelijke daad de mogelijkheid aanwezig van botsing met het individu, en treft ze soms het persoonlijke belang. Waar wij Nederlanders terecht trotsch zijn op onze persoonlijke vrijheid, zal men dus bij een dergelijke

wet voorzichtig en geleidelijk te werk moeten gaan, opdat wij er in zullen opgroeien.

Maar tevens hebben wij niet te vergeten, dat wij ons bewust zijn van een eerlijk, nationaal gevoel. Niet het minst heeft ons eigen volk dit sterk gevoeld tijdens den wereld-oorlog. Onze gansche geschiedenis wijst op een strijd voor een nationaal bewustzijn en wanneer wij dit jaar vierden de geboortehedenking van den grooten Willem van Oranje, dan was het tevens de herdenking onzer nationale gedachte. Wij mogen door tijdelijke roeringen verdeeld zijn in 51 partijen; merkwaardig is het anderszijds te constateeren, hoe in een groot deel van ons volk een saamhoorigheid gevoeld wordt. De pessimist moge zeggen, dat dit slechts in brochures vastligt; toch ziet men ook, dat het bloed kruipt, waar het niet gaan kan.

Persoonlijk blijf ik vertrouwen hebben in mijn medemensch, ondanks decepties van tijd tot tijd. Zonder vertrouwen gaat het niet. Het is juist het wantrouwen, dat fnuikend werkt op de volkeren en waarvan we de diepste ellende zien. Bovendien kan men van den misanthroop geen wereld-opbouw verwachten. Slechts zij, die een werk tot stand willen brengen, moeten positieven arbeid geven; want bouwen is materie aanvoeren en opstapelen.

In het groote maatschappelijke leven kan de Bond slechts een enkelen bouwsteen aanbrengen en hoogstens verwerken. Deze arbeid kan echter zoo goed mogelijk gepresteerd worden. Het strijden voor het goed recht der monumenten van geschiedenis en kunst in den meest uitgebreiden zin, heeft hij tot taak. Doet de Bond dit langs den loyalen weg, dan zal ook hij in den strijd de macht van het woord van Oranje ondergaan: „rustig temidden der baren”.

In dat vertrouwen open ik de algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

*Jaarverslag van den Secretaris van den N. O. B.
Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel.*

Het ledental van den Bond is in het afgelopen jaar gelukkig iets minder teruggelopen dan in het vorige; nochtans blijft het gewenscht, het ledental zoo veel mogelijk te vergrooten. In dit verband stemt het tot verheugenis, dat de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” te Hulst niet schroomde, ondanks haar niet rooskleurige financieele toestand, tot onzen Bond toe te treden. Haar en de andere nieuwe corresponderende leden roepen wij van harte welkom toe. Hun, die het voornemen koesteren, voor het lidmaatschap te willen bedanken, wordt in herinnering gebracht, dat zij voor de waarlijk niet hooge kosten van dit lidmaatschap, naast vele andere voordeelen, in het bezit komen van een periodiek, het Oudheidkundig Jaarboek, dat zijn wedergade in Nederland niet vindt.

De précaire toestand onzer geldmiddelen, nog verergerd, doordat ook dit jaar het Rijkssubsidie belangrijk werd verminderd, verhinderde ons, om een subsidie te geven aan het comité voor den wederopbouw van den molen „De Adriaan” te Haarlem, die in den loop van het jaar door brand was vernield. Met groote moeite kon het bestuur een bedrag bestemmen voor de commissie tot instandhouding der musea Scheurleer in den Haag, terwijl het bovendien zijn bemiddeling verleende, om aan de bondsleden een circulaire voor hetzelfde doel te doen toekomen. Nog steunde de Bond de Commissie voor de Heemschutgedachte onder de Jeugd met een gift van f 25.— voor één jaar.

Besloten werd aan het Instituut tot beheer van het Nederlandsch Cultuurhistorisch Instituut te Pretoria de jaarlijksche uitgaven van den Bond te zenden. Het verlenen van geldelijken steun aan de hierboven reeds genoemde vereeniging „De Vier Ambachten” te Hulst bleek helaas niet meer mogelijk. Wij moeten ons bepalen de aandacht te vestigen op deze hoogst nuttige instelling in Zeeuwsch Vlaanderen, die opvoortreffelijke wijze de historische belangen dier streek behartigt.

Requesten werden dit jaar gezonden aan den Raad der gemeente Wychen, teneinde aan te dringen op aanvaarding van het voorstel van de vereeniging „Het Geldersch Landschap”, dat het kasteel te Wychen met de daaromheen liggende terreinen wilde koopen, om het huis vervolgens aan de gemeente te verhuren met bestemming van raadhuis. Voorts diende de Bond een request in bij den Raad der gemeente Groningen, verzoevende, niet over te gaan tot demping van het Binnen-Damsterdiep en tot slooping van het Poortershuisje.

De Bond was vertegenwoordigd bij het 25jarig ambtsjubileum van Professor Vogelsang, waar, bij monde van den voorzitter, aan den jubilaris den feestbundel van het Jaarboek werd aangeboden. Ook het 25jarig jubileum van Professor Martin ging niet onopgemerkt voorbij; hem werd eveneens een gedenkboek aangeboden. Nog was de Bond vertegenwoordigd bij de officieele opening van de Van Sasse van IJsselt zaal in het Provinciaal Museum te 's Hertogenbosch, terwijl het bestuur schriftelijke gelukwenschen deed toekomen bij gelegenheid van het 10jarig bestaan van het Nederlandsch Bureau voor Antropologie.

De Commissie van Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek werd met twee leden uitgebreid, te weten met de Heeren Dr. Schneider en Dr. Ozinga; overigens bleef de bezetting dezelfde.

Verslag der werkzaamheden van de Commissie voor de carteerling van de vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland.

Provincie Utrecht.

De carteerling in minute werd voltooid en de kaarten opgezonden aan den Heer Dr. A. E. van Giffen te Groningen.

Mochten er nog nieuwe vindplaatsen van vóór- en vroeghistorische vondsten aan den dag komen, zoo als kortgeleden nog geschiedde te Leersum, dan zal hiervan aanteekening gehouden worden.

Provincie Noord-Brabant.

Hiermede werd eindelijk een nauwer contact verkregen. De heer W. Willems te 's Hertogenbosch heeft zich bereid verklaard met den secretaris deze provincie te exploreeren en te trachten de noodige correspondenten te vinden.

Provincie Zeeland.

Hiermede was tot nogtoe geen contact. De secretaris heeft nu aan den Heer Secretaris van den oudheidkundigen kring 'De vier Ambachten', archivaris van Hulst, geschreven.

Financien.

De financien van de Carteerings commissie bestaan in,
ontvangsten 200 gulden:
uitgaven 5.61 gulden

Verslag der Vereeniging Topographisch Repertorium van Nederland over 1932|1933.

De Vereeniging heeft een gevoelig verlies geleden, door het overlijden van twee harer bestuursleden, de Heeren Leendertz en Poelman. De Heer Leendertz die vanaf de oprichting Voorzitter geweest is, heeft door zijn leiding, zijn warme belangstelling, en ijverige medewerking bij het beschrijven der Geldersche topografica de Vereeniging onschatbare diensten bewezen.

De Heer Henckel die meende niet meer voldoende in het belang der Vereeniging werkzaam te kunnen zijn, heeft zijn ontslag genomen als lid van het Bestuur en der Werkcommissie.

In de Algemeene Vergadering van 6 Juni werden de Heeren J. Q. van Regteren Altena, Dr. H. P. Coster en Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet, tot lid van het Bestuur gekozen.

De Heer van Regteren Altena aanvaardde het voorzitterschap en werd tevens benoemd tot lid van de Werkcommissie.

In de afgelopen verslagsperiode is het werk wederom met kracht voortgezet. Door de in vorige jaren betrachte uiterste zuinigheid is het mogelijk geweest thans voorloopig een vaste kracht aan onze Vereeniging te verbinden.

Mej. de Joncheere is bereid gevonden voor een bescheiden vergoeding het werk ter hand te nemen en heeft ten einde zich in te werken, de aanwezige kaarten doorgenomen en waar noodig verbeterd, zoodat thans bijna 2400 genummerde en gerangschikte kaarten in het Prentenkabinet te Amsterdam aanwezig zijn. Hieronder zijn er ook reeds vele van Nederlandsche topografische afbeeldingen in het buitenland.

Van den Heer Vieweg uit Leeuwarden kregen wij 200 kaarten in duplo terwijl ook uit Leiden binnenkort het eerste materiaal tegemoet gezien kan worden.

De groote moeilijkheid blijft echter dat de financiën, door het geringe aantal leden, niet toelaten met meer betaalde krachten het werk intensiever te doen verrichten.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Lotgevallen van Monumenten.

PROVINCIALE MONUMENTENSUBSIDIES. In hunne winterzitting bewilligden de Provinciale Staten van:

Zuid-Holland in subsidies voor het schip der Nieuwe Kerk te Delft en de St. Janskerk te Gouda.

Noord-Holland in een bijdrage van f 2150 voor de Ned. Herv. Kerk te Westzaan.

Utrecht in een verhooging der bijdrage voor den Cuneratoren te Rhenen.

Noord-Brabant in een jaartermijn van f 7000 voor de St. Janskerk te Den Bosch, f 8877 voor de Ned. Herv. Kerk te Ginneken, een verhooging van f 1000 voor het kasteel Bouvigne te Ginneken en f 120 voor de pompen op de Markt te Wouw.

Overijssel in, bij wijze van uitzondering, 10⁰/₀ der kosten van de herstelling der Ned. Herv. Kerk te Aard.

Limburg in 10⁰/₀ der kosten ad f 3000 van de herstelling van den gevel van het voormalig Athenaeum te Maastricht.

Een beslissing in zake de subsidie der provincie *Groningen* voor de herstelling van het dak der Ned. Herv. Kerk te Stedum, waarop dit noodzakelijke werk wacht, is nog niet genomen.

AARD. *Ned. Herv. Kerk.* De kerkvoogdij heeft afgezien van haar voornemen het laat-gothisch kerkgebouw af te breken. Zij zal nu de beschikbare f 10.000 niet gebruiken voor den bouw eener nieuwe kerk, doch voor eene restauratie der oude met steun van Rijk en Provincie; zoo mogelijk zal nog dit jaar met het werk worden begonnen.

ALKMAAR. *Langestraat A 85.* De rijkgebeeldhouwde houten bekroning van „Het Moriaenshoofd”, thans gebouw der Openbare Leeszaal, is door bemiddeling van Monumentenzorg onder leiding van den beeldhouwer August Alexander te 's Gravenhage op uitstekende wijze hersteld.

AMSTERDAM. *Monumentenverordening.* De 9 Dec. 1927 door den Raad vastgestelde verordening is nu eindelijk in werking getreden.

— *Rapenburgerstraat 131.* Het oude poortje en de bekende gevelsteen „Bussenschut” daarboven, heb-

ben in den gevel van het nieuw-gebouwde huis weer een plaats gekregen.

— Het blok *Lijnbaansgracht* boek 3de *Looiersdwarstraat* wordt afgebroken. Aan de gracht gaan hiermede drie naastgelegen gevels van eenige beteekenis verloren: die van een dubbel pakhuis met gevelsteen „De 3 Fontyne”; een gewijzigde gevel, eveneens met fraaien gevelsteen, berkeboomen voorstellende; en een door twee ingezwenkte toppen afgesloten typisch Amsterdamsche woonhuisgevel. De gevelsteenen zullen in het nieuwe gebouw weer een plaats krijgen, doch de gebeeldhouwde zandsteenen afdekkingen der halstoppes zijn helaas in het puin verdwenen. Er bestaat namelijk thans te Amsterdam gelegenheid zulke sierdeelen, waarmede men vroeger geen raad wist, in bewaring te geven. Eenige aannemers van sloopwerken bewaren deze fragmenten; zij worden geïnventariseerd en door bemiddeling van het Bouw- en Woningtoezicht voor wedergebruik aan ieder beschikbaar gesteld. Menig bouwwerk in de oude stad heeft men zodoende reeds kunnen verfraaien.

— De *St. Catharinakerk* uit 1817 aan den Singel, naast het Arsenaal en de Universiteitsbibliotheek gelegen, welker gevel een integreerend onderdeel vormt van het stadsbeeld daar ter plaatse, wordt met ingang van 1 Jan. 1934 wegens de ontvolking der binnenstad gesloten.

DELFT. *Nieuwe Kerk.* Met de restauratie van het schip is een aanvang gemaakt; ondanks de tijdsomstandigheden heeft de kerkvoogdij voor dit doel van belangstellenden een aanzienlijk bedrag weten te verkrijgen.

EGMOND. *Overblijfselen kasteel.* Het terrein van het voormalig kasteel maakt deel uit van voor het provinciaal waterleidingbedrijf gekochte gronden. De provincie Noordholland, aanvankelijk slechts voornemens een deel van de voormalige omgrachting bij wijze van werkverschaffing te doen uitgraven, is er toe gekomen evenzoo de grondslagen van het kasteel bloot te laten leggen. Dit werk is met succes bekrond: aanwezig was nog de geheele fundeering van het kasteel, dat behalve de op de 17e en 18e eeuwse gravures afgebeelde gedeelten nog twee groote gebouwen blijkt omvat te hebben. Vele vondsten van voorwerpen (gave Jacobakannetjes, munten

enz.) werden gedaan; folkloristisch merkwaardig is een ingemetselde, op een wiel rustende ton met zeer stevige duigen, waarin eierschalen en de schelds van een bok en een paard.

GINNEKEN. *Ned. Herv. Kerk*. De voorgenomen herstelling gaat in meer beperkten vorm door. Het Rijk en de Provincie Noordbrabant zullen daarin op denzelfden voet bijdragen als aanvankelijk was bepaald.

GOUDA. *Glazen Grootte Kerk*. De Minister van O., K. en W. heeft ten laste der begrooting van 1933 f 16.500 toegezegd voor het herstel der drie nog niet gerestaureerde glazen in den kooromgang; een gelijk bedrag moet worden bijeengebracht door de Commissie tot herstel der Goudsche glazen, die daarvoor reeds f 10.000 bijeen heeft.

's GRAVENHAGE. *Riviervischmarkt 2*, nog wel eigendom der gemeente — het diende langen tijd als politiebureau — een goed achttiende-eeuwsch huis van drie traveeën met rijke laat Lodewijk XIV omlijsting van ingang en bovenvensters der midden-travee, en Lod. XV interieurs, is, na afvoering van de gemeentelijke monumentenlijst afgebroken.

— *Prinsessegracht 3-4*. De onderscheidene gebouwen der Academie van Beeldende Kunsten zijn afgebroken voor de stichting van een, aan de eischen des tijds voldoende, schoolgebouw. Met het westelijkste pand is een eenvoudig doch deftig achttiende-eeuwsch huis verdwenen, dat inwendig nog een stemmige eiken trap en trapportaal alsmede eenig stucwerk bezat. Te betreuren valt echter in het bijzonder de verdwijning van het neo-klassicistische hoofdgebouw met peristyle aan de gracht, in 1839 gebouwd door den stadsarchitect Reijers, van wiens onderscheidene Haagsche werken thans slechts 't Wachtje bij den toegang tot het Haagsche Bosch en de Vischmarkt over zijn.

— *De toren der oude Ned. Herv. Kerk te Scheveningen* aan de Keizerstraat is sinds jaren omsteigerd, in afwachting van eene restauratie, welke de gemeente zonder rijkssteun niet wil ondernemen. Daar de bepleistering van het bovendeel afviel, heeft de Raad dezen zomer f 1500 beschikbaar gesteld voor de noodzakelijkste voorzieningen.

GRONINGEN. *Heerepoort*. Het is de bedoeling om het veldfront der voormalige Heerepoort, dat uit den tuin van het Rijksmuseum naar Groningen teruggebracht zal worden, aldaar een plaats te geven aan het Heereplein.

— *Poortershuisje*. De schorsing van het Raadsbesluit tot demping van het Binnendamsterdiep en afbraak van het poortershuisje is tot 14 Februari 1934 verlengd.

HAARLEM. *Houtmarkt 17*. De bouwvallige ingezwenkte halsgevel, welks merkwaardige top zijpilasters en een middenrisaliet vertoont, is naar de aanwijzingen van arch. A. A. Kok en met eenigen financieëlen steun van de Ver. „Haarlem”, „Hendrick de Keyser” en „Heemschut” hersteld. De gevel is daarbij niet afgebroken, doch in een raamwerk van hout gepakt en bij gedeelten in den juiste stand teruggetrokken, en daarna met oud materiaal bijgevoerd.

HENGELO (Gld.). De *Standaardmolen* „de olde kaste” uit 1659 wordt afgebroken.

HILLEGOM. Het zeer bedreigde huis *Dorpsstraat 120* op het dorpsplein tegenover de bekende Six-pomp, een gevel van het Noordhollandsche type met dubbelgezwenten top — dat te Edam en Monnikendam in enkele exemplaren voorkomt — is tenslotte ongedeerd gebleven.

[HOORN. Over een vondst in het *Sint Pietershof* geeft de Conservator van het West-Friesch Museum een afzonderlijke mededeeling op blz. 138].

HUISSEN. *R. K. Kerk*. Ondanks overleg tusschen Monumentenzorg en de opeenvolgende pastoors over eene vergrooting, is de uit de veertiende en vijftiende eeuw dagteekenende kerk door een nieuw gebouw tegen den ouden toren vervangen.

HULST. *Wallen*. Het geschorste gemeenteraadsbesluit tot afstand van een strook gemeentegrond bij de Gentsche Poort terwille van den bouw van een huis, waardoor het gezicht op de mooie omwalling bij een der voornaamste toegangswegen tot het stadje zou geschaad worden en een precedent geschapen, dat het behoud der omwalling in het algemeen in gevaar zou brengen, is door de Kroon vernietigd.

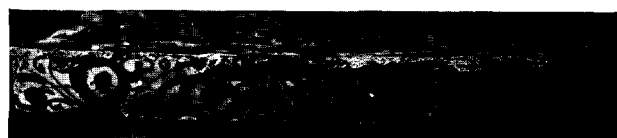
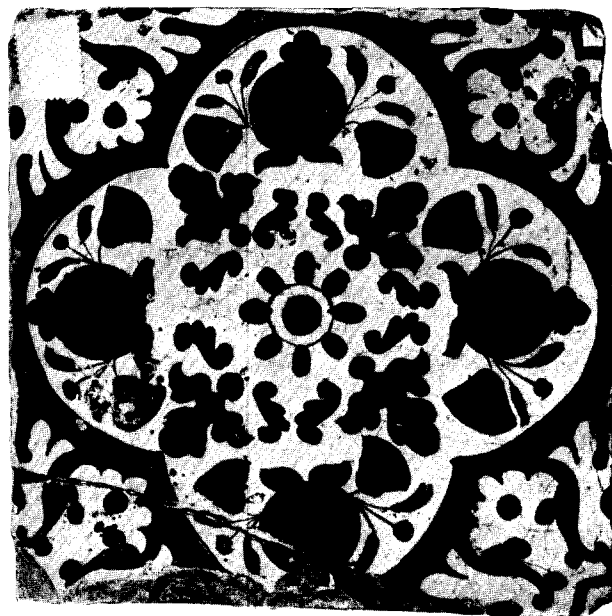
KROMMENIE. Het „*Huis Alicante*” (Noorderhoofdstraat 35). Dit karakteristieke wijnkoopershuisje, bestaande uit een sousterrain-pakhuis waarboven het kantoor, gelegen in de zoo aantrekkelijke hoofdstraat van het dorp, wordt door afbraak bedreigd.

KUIK. *Gemeentetoren*. Het geschorste raadsbesluit tot afbraak is bij Kon. Besluit van 25 Augustus j.l. vernietigd.

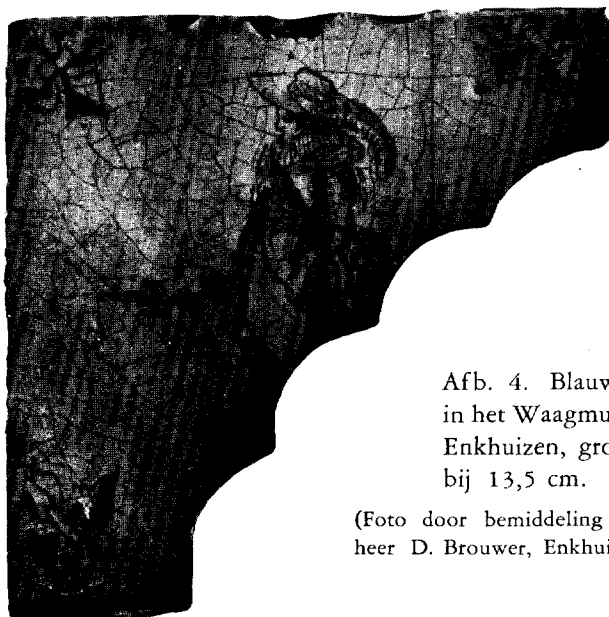
LEEUWARDEN. *Oldehoofdster kerkhof*. Bij den aanleg tot parkeerterrein heeft men aangevulde fundeeringssleuven der voormalige romaansche kerk ontdekt en zijn voorts verscheidene grafzerken voor den dag gekomen, waaronder een gebroken, prachtig-gebeeldhouwde Renaissance-zerk van het in Friesland veel voorkomende rijke type.

Afb. 1. Nisje van gekleurde tegels in het Sint Pietershof te Hoorn.

Afb. 2 en 3. Gekleurde tegel in het Westfriesch Museum te Hoorn, groot 19 bij 19 cm.

Afb. 4. Blauwe tegel in het Waagmuseum te Enkhuizen, groot 13,5 bij 13,5 cm.

(Foto door bemiddeling van den heer D. Brouwer, Enkhuizen).

LEIDEN. *Raadhuis*. De Gemeenteraad heeft ten slotte het plan van arch. Blaauw voor een nieuw raadhuis met behoud van den ouden gevel aanvaard.

MONNIKENDAM. *Grachten*. Het Gemeentebestuur wil als werkverschaffing Bloemendaal en Niesenoortsburgwal laten dempen. Vooral door demping van het eerste water zou het stadsschoon ernstig lijden. Moge de raad eigener beweging of door ingrijpen van hoogerhand op dit heilloos voornemen terugkomen.

NAALDWIJK. *Raadhuis*. De Gemeenteraad besloot, na een onderzoek door arch. A. A. Kok, de gevels van het in slechten staat verkeerende zeventiende-eeuwsche raadhuis te doen herstellen.

NIEUWKOOP. *Voormalig Raadhuis*. Het gebouw wordt door de Gemeente overgedragen aan de Ver. „Hendrick de Keyser”, die het zal restaureeren, mits de Gemeente een passende bestemming bijvoorbeeld als museum daarvoor aanwijst.

ROTTERDAM. *Voormalige gebouwen der Admiraliteit en O. I. huis*. De overgebleven gebouwen der Admiraliteit op de Maze, het arsenaal met de woning van den opperconstructeur en pakhuizen omvatte het geheele monumentale, om een binnenplein gebouwde hoekblok: Oostplein - Nieuwe Haven - Groenendaal. Laatstbedoelde gedeelten, die vroeger in handen van particulieren waren geraakt, zijn afgebroken om te worden vervangen door een flatachtig gebouw. Dienengevolge wordt het als marinierskazerne dienende tuighuis voor dat doel nog minder geschikt. Bij de begroting voor 1934 en 1935 wordt daarom in totaal f130.000 uitgetrokken voor de verbouwing van den voormaligen zetel der Oost-Indische Compagnie, thans Entrepot aan de Boompjes tot kazerne. Vijftig bekende Rotterdamse firma's hebben er tegen geprotesteerd, dat dit historische gebouw aan zijn bestemming zal worden onttrokken.

Moge een en ander er niet toe leiden, dat het door den vermaarden J. Giudici gebouwde arsenaal aan het Oostplein in gevaar geraakt en het prachtige gebouw aan de Boompjes wordt geschonden.

— *St. Laurenstoren*. De Gemeente wil sinds een paar jaar dit prachtige, in bedenkelijken staat verkeerende bouwwerk met steun van het Rijk restaureeren. Daar de kosten van een dergelijk werk niet te overzien waren, verklaarde de vorige Minister van O., K. en W. zich slechts bereid voor 1934 een bijdrage aan te vragen voor de meest noodige herstelling van het bovengedeelte van den toren. De huidige Minister wil in principe deze toezegging gestand doen, doch heeft verklaard hieraan in 1934 geen gevolg te kunnen geven, daar onder de tegenwoordige omstandigheden geen gelden voor nieuwe restauraties (van eenigen omvang) worden uitgetrok-

ken; of zulks de daarnavolgende jaren mogelijk zal zijn, hangt van de ontwikkeling van den toestand van 'sLands financiën af. Burg. en Weth. van Rotterdam hebben ingezien, dat de gemeente de restauratie niet alleen kan bekostigen, doch willen niettemin geenszins in een toenemend verval van den St. Laurenstoren berusten. Zij hebben daarom besloten een commissie van vooraanstaande Rotterdamsche ingezetenen samen te stellen om hen te steunen bij het streven om rijks- en provinciale bijdragen voor de herstelling te verkrijgen en vooral ook bij de burgerij belangstelling voor den toren te wekken en levendig te houden.

— In de *Oosterkerk* aan de Hoogstraat is de laatste dienst gehouden. Preekstoel en orgel zijn overgebracht naar de nieuwe Ned. Herv. Kerk in den Blijdorpolder.

SCHERMEER. *Molens*. Een groot aantal van de wegens de electriche bemaling buiten gebruik gestelde molens bestaat nog, (zie afb. 1 op plaat XLII) doch ze verdwijnen naar rato van . . . de behoefte aan sloop. De eenige concessie van het polderbestuur is, dat men mogelijk de molens nabij den provincialen hoofdweg Alkmaar-Hoorn aan de „Zuiderkust” (Oost-einde Noordervaart Zz.) zoo lang mogelijk in stand houdt. Zulks is namelijk „economisch gerechtvaardigd”, want deze molens leveren nog al objecten voor verhuur!

UTRECHT. *Oude Gracht 387* met hoogen, door een ingezwenkten top afgesloten gevel, die de voor het aanzien van een huis zoo uiterst gewichtige oude ruitverdeling had behouden, is uitgebrand; men hoopt echter den gevel te kunnen handhaven.

VLISSINGEN. *Voormalige Beurs*. Het voor eenige jaren door arch. A. A. Kok gerestaureerde en tot Café-restaurant ingerichte gebouw, eigendom der Ver. „Hendrick de Keyser” is door brand geteisterd. Hoewel aan het gebouw ernstige schade is toegebracht, schijnt het niet onmogelijk om het in den ouden vorm te herstellen, waartoe de Ver. dan ook besloten heeft.

WEERSELO. *Ned. Herv. Kerk*. De restauratie is gereed gekomen.

WILLEMSTAD. *Kazerne*. Het overgebleven gebouw wordt voor slooping verkocht, waardoor aan den kerkring een nog grooter hiaat in de bebouwing zal ontstaan. In het belang van 's-Rijks Financiën moest hierin worden berust.

WIJK-AAN-ZEE. *De toren der Ned. Herv. Kerk*, gemeente-eigendom vertoont ernstige teekenen van bouwvalligheid. De Gemeente tracht sinds jaren steun te verkrijgen voor de herstelling.

WIJK-BIJ-DUURSTEDÉ. *Ruïne.* De Gemeente, die baten trekt uit de verhuring aan plaatselijke vereenigingen van den als theeschenkerij geëxploiteerden toren van David van Bourgondië, is niet alleen de jaren door onwillig gebleken aan eene restauratie met eventueelen steun van Rijk en Provincie mede te werken, doch weigert zelfs de meest noodzakelijke voorzieningen te treffen om verder verval van dit hoogst belangrijke bouwwerk te voorkomen; iets waartoe zij bovendien reeds uit hoofde der gemeentewet is verplicht. De ijverige Ver. „Wijk's Belang” tracht daarom thans de bedoelde werkzaamheden te doen plaats vinden met steun van de Provinciale Utrechtsche Archaeologische Commissie en deskundig advies van Monumentenzorg.

M. D. Ozinga.

EEN NISJE VAN GEKLEURDE TEGELS IN HET SINT-PIETERSHOF TE HOORN.

Bij het in orde brengen van een kamer voor een nieuwe bewoonster van het Sint Pietershof werd een kast naast een niet zeer ouden schoorsteen flink onderhanden genomen. De achterwand was, zooals dikwijls het geval is, met behangselpapier beplakt. Het oude papier werd verwijderd, want er moest een helder patroontje voor in de plaats komen. Bij dit werk kwam men tot de ontdekking, dat de achterwand niet een gewone muur was; mooie tegels werden zichtbaar en zelfs een geheel nisje, met tegels bezet. Bij voortgezet onderzoek bleek, dat op deze plaats een groote schouw geweest is en dat men in later tijd een smaller schoorsteentje met muurkastjes er voor zette, terwijl men aan de tegels en het nisje verder niets veranderde.

Afbeelding n° 1 op plaat XLI geeft een foto van de tegels met het nisje; aan de rechterzijde is de nieuwe ertegen gebouwde schoorsteen zichtbaar. Links van de tegels was duidelijk te zien dat er nog een staande rij tegels geweest is, een afsluitende rand van een ander type, zooals uit fragmenten bleek. De nog aanwezige gekleurde tegels zijn goed bewaard, Het merkwaardigste is echter het ongeschonden nisje. Ik vermoed, dat we hier te doen hebben met een overblijfsel van een schouw uit den tijd van de stichting van het Sint Pietershof in 1617. Door de medewerking van de Regenten van deze instelling zijn tegels en nisje schoon gemaakt en op dezelfde plaats gebleven. De achterwand is niet meer beplakt maar bepleisterd, zoodat in het kastje de merkwaardige vondst getoond kan worden. Het nisje is 19 centimeter breed en 14 centimeter diep; de hoogte is gemakkelijk te schatten, want de tegels in het muurvlak zijn van gewone maat. Onderin ligt een groote gepolychromeerde tegel, 19 bij 19 centimeter,

speciaal voor dit doel gebakken met een geglazuurden voorkant, voorzien van ornament.

Het West-Friesch Museum kocht in 1929 een dergelijken grooten tegel, afkomstig uit een afgebroken huis (zie afb. 2). Op de foto is zeer duidelijk de versierde kant te zien die, wat ornament betreft, afwijkt van dien van het nisje in het Sint Pietershof.

De vondst van het nisje was voor mij een groote verrassing; ik kreeg hierdoor een juist beeld van het gebruik van zoo'n grooten tegel. Behalve dit, geeft het nisje een prachtige kijk op de decoratieve opvatting van dien tijd.

Van binnen is het geheel bekleed met dezelfde tegels als het muurvlak; waar ze niet juist pasten zijn ze afgeknipt. Met de tegels van het muurvlak, die de opening begrenzen is dit niet het geval. Deze zijn met meer zorg behandeld en speciaal voor dit doel gebakken. De vier rechthoekige gedeelten van tegels, die de opening rechts en links begrenzen, afgesneden op een wijze, die niet overeenstemt met onze tegenwoordige opvatting omtrent sierkunst, zijn op den dagkant geglazuurd en van een ornamentje voorzien. Dit is eveneens het geval met de twee tegels, die de opening van boven begrenzen. Hier is de geschulpte afsnijding ook geglazuurd en versierd.

Dat dit zoo willekeurig afsnijden van tegels meer voorkwam, bleek mij naar aanleiding van een te Enkhuizen gevonden en aldaar in het Waagmuseum bewaard exemplaar (zie afb. 3). Deze blauwe tegel groot 13,5 bij 13,5 centimeter, versierd met een piekenier, is op dezelfde wijze bewerkt. De geschulpte afsnijding is ook geglazuurd en van ornament voorzien. Hij is blijkbaar voor een zelfde doel gebakken en zonder blikken of blozen is een stuk van den piekenier weggesneden. Terugkomend op het Hoornsche nisje, rijst bij mij de vraag: hebben we hier te doen met Hoornsch baksel? Bewijzen kan ik het niet, maar vermoeden doe ik het wel. Dat er te Hoorn gebakken is, valt niet te betwijfelen en stellig zijn er ook dergelijke tegels vervaardigd.

In „Delfter Fayence” blz. 272, vermeldt Prof. Dr. F. W. Hudig: „In Hoorn war 1616 der Fayencetöpfer Jan Louisz Vogel ansässig. In seinen Dienst trat ein Meisterknecht aus Delft, Thomas Jansz.”

Tijdens de stichting van het Sint Pietershof in 1617 was er dus een faience-bakkerij. Er zijn dan ook te Hoorn vele proeven gevonden en een groot aantal scherven, waaronder misbaksels. In mijn bezit heb ik een misbaksel van een zelfde type als de tegels van het Sint Pietershof.

Waar zoo'n nisje voor gediend heeft, is niet met zekerheid te zeggen. We moeten dit echter niet te ver zoeken. Het komt mij voor, dat het in een schoorsteen een uitstekende gelegenheid bood voor het plaatsen van een kandelaar of lamp. Onder den schoorsteen was het donker en bij de werkzaamheden aldaar, had men toch ook wel licht noodig.

Een verlichtings-voorwerp stond daar vrijwel uit de tocht van den grooten schoorsteen. Ik meen dit er aan toe te moeten voegen, omdat in een plaatselijk blad bij de vermelding van de ontdekking stond: „Zeër zeker stond eertijds in dit nisje een Madonna-beeldje.” Een dergelijk bericht brengt de lezers op

een dwaalspoor. Het Sint Pietershof werd in 1617 gebouwd op de plaats, waar vóordien het kruisheerenklooster was. De stemming zoo kort na de Hervorming, was wel van dien aard, dat aldaar geen Madonnabeeldjes in nissen geduld werden.

Juli 1933

J. C. Kerkmeijer

DE ORGANISATIE VAN EEN OUDHEIDKUNDIGEN DIENST IN FRANKRIJK.

Men spreekt wel eens van het langzame werken van het bestuursapparaat in Frankrijk; wat moet men dan zeggen van het volgende geval, dat wordt verhaald in de *Revue des études latines* (XI, 1933, blz. 26 tot 27 en 54 tot 61)?

In de zitting van 11 Februari 1933 van de „Société des études latines” hield de heer Eugène Albertini, directeur van den oudheidkundigen dienst in Algerië en hoogleeraar aan het Collège de France te Parijs, een voordracht over de noodzakelijkheid om in Frankrijk een oudheidkundigen dienst in te stellen voor de monumenten, die later zijn dan de praehistorie en ouder dan de Karolingische tijd. Op deze voordracht volgde eenige discussie en een commissie werd ingesteld om een voorstel te formuleeren en dit voorstel ter kennis te brengen van den Minister van Onderwijs.

Deze commissie kwam bijeen op 11 Maart 1933 en stelde in die bijeenkomst haar voorstel vast. De oudheidkundige dienst, die door de commissie werd aanbevolen, zou tot taak moeten hebben het aantekening houden van vondsten, het geven van hulp en leiding aan het werk van vereenigingen en particulieren, het uitbrengen van advies over het gebruik der gelden die voor het doen van opgravingen beschikbaar zijn, het raadplegen met ingenieurs en architecten bij de uitvoering van werken, het verzekeren van de samenwerking tusschen de plaatselijke en gewestelijke vereenigingen en commissies, in het algemeen het bevorderen van alle maatregelen voor de betere bestudeering en de betere bewaring van de monumenten, waarvan de belangen aan de zorgen van den Oudheidkundigen dienst zouden zijn toevertrouwd. Daar de commissie inzag, dat het niet mogelijk zou zijn in de tegenwoordige tijdsomstandigheden een corps te vormen van inspecteurs van oudheden en opgravingen (zooals in Italië bestaat), stelde zij voor de docenten in de archaeologie van de verschillende faculteiten, elk voor hun academisch ressort (waarin Frankrijk is verdeeld), als inspecteurs aan te wijzen.

Het voorstel werd door de commissie overhandigd aan den minister, die beloofde de zaak ter hand te zullen nemen, en reeds bij decreet van 13 April 1933, opgenomen in het *Journal officiel* van 15 April 1933, werden maatregelen genomen in het belang van de Grieksche en Gallo-Romeinsche monumenten in het gebied van Frankrijk. Het denkbeeld van een corps van inspecteurs, dat zou worden gevormd uit academische docenten, werd door den minister niet overgenomen. Maar door het genoemde decreet werd bij de „Commission des monuments historiques” een nieuwe sectie ingesteld, een „Section des fouilles et antiquités classiques”. Deze afdeeling zal tot taak hebben het ondernemen van opgravingen en het toezicht houden bij opgravingen van anderen, het bijstaan van ondernemingen op oudheidkundig gebied door personen en vereenigingen of instellingen met raad en daad. De afdeeling heeft de bevoegdheid correspondenten te benoemen, bij voorkeur, maar niet uitsluitend te kiezen uit de docenten aan de universiteiten in de provincie. Deze correspondenten moeten toezicht houden op de werkzaamheden in hun ressort in samenwerking met den architect der historische monumenten; bovendien kunnen zij maatregelen voorstellen ter bevordering van het wetenschappelijke nut der opgravingen en in het belang van de bewaring en bewaking van oudheidkundige overblijfselen en voorwerpen. De afdeeling zal worden samengesteld uit een aantal personen, die krachtens hun ambt zitting hebben, en uit tien individueele leden. Reeds denzelfden dag benoemde de minister zeven van deze leden, de Heeren Jullian, Pottier, Espérandieu, Carcopino, Picard, Albertini en Grenier.

Op die wijze werd althans een begin gemaakt in Frankrijk met de organisatie en het centrale toezicht van het oudheidkundig onderzoek. Moge dit voorbeeld navolging vinden! Er zijn nog wel andere landen, waar een dergelijke organisatie ontbreekt en waar men dit ontbreken voelt als een smartelijk gemis!

A. B.

MUSEA.

ALKMAAR. *Stedelijk Museum*. Van de schilderijen verscheen een nieuwe catalogus. Aanwinsten: portretten van burgemeester Kloek en zijn echtgenoot, door P. T. De la Croix, een tekening van de Beemsterkerk 1763, een draagteeken van het St. Sebastiaansgild. [Verslag over 1932.]

AMSTERDAM. *Rijksmuseum*. De verbouwing der tweede binnenplaats (de Oostelijke) is gereed gekomen. Een groot deel van de in 1922 ontwikkelde reorganisatieplannen is thans verwezenlijkt.

A. *Rijksmuseum van Schilderijen*. Aankoop bekostigd door de Commissie van Photoverkoop uit baten, gemaakt bij de Rembrandt-tentoonstelling: twee buitenvleugels van een triptiek door Gerard David (voor het overige bewaard in de verz. Bache, New-York). Verder is aangekocht: een „Madonna met kind” door den „Meester der vrouwelijke halffiguren” en een paneeltje van Govert Flinck „Mercurius, Argus en Io”. Het Oudheidkundig Genootschap, bijgestaan door de Vereeniging „Rembrandt” kocht voor het Museum een plafondstuk door Jacob de Witt.

Schenkingen: onder andere een landschap van Kasper Karsen, een damesportret door D. van Oosterhout, een portret van Dr. A. Pit door M. van der Maarel. Bruikleenen: onder andere een Rembrandt „Opwekking van Lazarus”, een A. Brouwer „Pigritia”, een F. Post „Braziliaansch landschap”, een A. de Gelder „H. Boerhave en zijn vrouw”.

B. *Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid*. De nieuwe inrichting van de Westelijke binnenplaats werd voltooid. De tegelcollectie van wijlen den heer Arthur Isaac, voor tien jaar in bruikleen gegeven, is er in 21 compartimenten opgesteld en geeft een zeldzaam overzicht over deze volkskunst van 1530 tot 1830. Bouwfragmenten en betimmeringen zijn er verder saamgevoegd tot een chronologisch, in rubrieken verdeeld overzicht van onze handwerkskunst. Een der belangrijkste aankopen der afdeling is een groote verzameling porcelein van Weesp, Loosdrecht en Den Haag en een Zuid-Nederlandsch wandtapijt, een „Verdure”.

C. *Nederlandsch Museum voor Geschiedenis*. 1. *Geschiedenis ter zee*. Van het Mauritshuis werd in bruikleen gegeven een portret van Thomas van Hees door M. van Musscher. Een in depot bewaard terracotta model van de graffiguur van M. Hsz. Tromp, vertoonde na van een zwarte verflaag te zijn ontdaan, een fraai modelé, wellicht van de hand van Rombout Verhulst.

2. *Geschiedenis te land*. Met de inrichting van deze afdeling geplaatst in de Oostelijke (linker) binnenplaats werd na het eindigen der Rembrandttentoon-

stelling een begin gemaakt. Daarbij gaf het verplaatsen van Pieneman's „Slag bij Waterloo” veel moeite. Aankoop: een tekening van Wttewael, allegorie betreffend den opstand der Nederlanden tegen Spanje. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1932.]

— *Joodsch Historisch Museum in het Waaggebouw*. Een gids van de verzameling verscheen in 1932.

— *Museum van Aziatische Kunst*. Aanwinsten onder andere twee Chineesche bronzenspiegels en als bruikleen uit de verz. Von der Heydt een steenen Khmerbeeld. [Verslag over 1932.]

— *Scheepvaartmuseum*. De zolder is omgebouwd tot een ruime zaal, waar voorwerpen uit de XIXde eeuw zijn opgesteld, terwijl de overige verzameling verder doelmatiger kon worden geplaatst. [N. R. C. 7 Apr. 1933.]

ASSEN. *Provinciaal Museum*. Opgravingen zijn in samenwerking met de Drentsche Praehistorische Vereeniging verricht te Wyster en te Diever. Om de belangstelling voor het museum te verhoogen, werd een excursie georganiseerd. De gemeente schonk een schouw uit Paterswolde. [Verslag over 1931.]

BREDA. *Stedelijk Museum*. Het museum is na een algeheele reorganisatie, heropend in de oude ervoor verbouwde Handboogsdoelen. De afdeling kerkelijke kunst uit het Bisdom vormt een belangrijke afdeling en verder vindt men er oudheden uit Breda en de Baronie, waaronder voorwerpen van de Schuttersgilden, zoowel van die nog bestaan als van de opgehevene, een voorname plaats innemen. Een keurig ingericht prentenkabinet bevat een reeds uitgebreide topografische atlas. [Verslag over 1932 en N. R. C. 16 Juni 1933.]

DELFT. *Huis Lambert van Meerten*. Tot de voornaamste aankopen behooren: een polychrome schotel, te Antwerpen gemaakt (XVI) met een italiaansch ceramisch ornament, een wandtegel met den kop van een grijsaard (c. 1600); een schotel met granaat-appelpatroon, uitsluitend in blauw en groen uitgevoerd, een Noord-Nederlandsche geglazuurde vaas met fraai patroon, een schaal met Italiaansche grotesken; een paar Delftsche aardewerken kandelaren. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1932.]

— *Gemeentemuseum*. De bezoeken zijn in overeenstemming gebracht met die der Rijksmusea, uitgezonderd op Zondag. Aanwinsten: een blauw Delftsch olie- en azijnstel; twee consoles uit een kelderwoning; gezichten op de Schiedamsche poort en de

Koepoort. Bruikleen: twee schilderijen, een ruitergevecht door Palamedesz en een Bruiloft van Kanaän uit de school van Lucas van Leyden. [Verslag over 1932.]

— *Prinsenhof*. Aangekocht werd een houtsnede in 1570 te Lyon uitgegeven, voorstellende de onthoofding van Egmond en Hoorne. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1932.]

DEVENTER. *Waag en „In de drie Haringen”*. Het laatste gebouw werd voor het publiek opengesteld. Twee schilderijen door Jacob Hogers, bruikleen van het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht, hangen in de voorhal. De praehistorische voorwerpen alsmede latere bodemvondsten zijn geïnclassificeerd. [Verslag over 1932.]

DOORWERTH. *Legermuseum*. Het museum ontving voorwerpen van het Departement van Defensie. Een deel van de historische verzameling der Schutterij overgenomen van het Stedelijk museum te Amsterdam. Het studiemateriaal voor versterkingskunst onderging eenige uitbreiding. Een Gids voor de bezoekers is door den directeur uitgegeven. [Verslag over 1932.]

DORDRECHT. *Dordrechts Museum*. De afdeling Oude Kunst ontving in bruikleen van Dr. A. Bredius een portret van Samuel van Hoogstraten door deze zelf; een „Verlossing van Petrus” door B. Cuypp en een „Boerenkermis” door Drooghsloot, beide in bruikleen. [Verslag over 1932.]

EINDHOVEN. *Museum*. De Heer H. J. van Abbe verklaarde zich bereid aan het gemeentebestuur een schenking te doen voor de stichting van een schilderijmuseum; waarbij werd toegezegd f7000, gedurende drie jaar, voor exploitatie; f2500 gedurende vijf jaar voor aankoop; f35.000 voor eersten aankoop; f50.000 voor den bouw van het museum. [N. R. C. 31 Jan. 1933.]

ENSCHDEDE. *Rijksmuseum Twente*. Aangekocht is door vrijgevigheid van particulieren een portret door Hans Holbein den jongere. Verdere aanwinsten: een „Stamboom van Jesse” uit de Noord-Nederlandsche of Rijnsche school, eenige Vlaamsche landschappen (XVI), als mede eenige XVIIde-eeuwsche Nederlandsche schilderijen. Ook verwierf het Museum afgietsels van twee Romeinsche altaarsteenen uit het museum te Hexham, waarin namen van Tuihanti gehouden zijn. [Verslagen van 's Rijks verzamelingen over 1932.]

GOES. *Museum voor Noord- en Zuid-Beveland*. De gevel van het Gothische huis, het Museum, eischt dringend herstelling. Men hoopt op hulp van de eigenares, de Vereeniging Hendrick de Keyser. [Verslag over 1932.]

's GRAVENHAGE. *Mauritsbuis*. Aangekocht zijn: „Boeren in een herberg” door A. van Ostade en een jongensportret door J. de Bray; in bruikleen ontvangen: paneelen met den H. Valerius en de H. Cecilia door een navolger van Geertgen tot Sint Jans, een portret van Jacob Trip door A. Cuypp, „Dansende jongelieden” door J. Leyster, „Jongen met een muizenval” door G. Dou, „Eiereneters” door J. Steen en een landschap door M. Hobbema. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1932.]

— *Rijksbureau voor kunsthistorische en ikonographische documentatie*. In de rij der Rijksverzamelingen een nieuwe verschijning, die wij met vreugde begroeten. Onder de bekwame leiding van haar directeur, Dr. H. Schneider, zal zij over eenigen tijd een onmisbare instelling worden voor allen, die zich met kunsthistorische en ikonographische studieën bezig houden. Het eerste jaarverslag wordt ingeleid met deze woorden: „Door het feit, dat drie Nederlanders met breed gebaar ten behoeve van de gemeenschap afstand hebben gedaan van een groot gedeelte van hun levenswerk, is ons land in het bezit gekomen van eene instelling op het gebied der kunst, zooals die elders nergens van dusdanig logischen opbouw en practische bruikbaarheid wordt aangetroffen” en geeft voorts een overzicht van de voornaamste gelijksoortige buitenlandsche instellingen, waarna de geschiedenis van de wording van het bureau uitvoerig wordt verhaald.

De grond ervoor is gelegd door Dr. C. Hofstede de Groot, die zijn zeer omvangrijk studiemateriaal op het gebied van Nederlandsche en buitenlandsche schilder- en teekenkunst aan den Staat der Nederlanden schonk (zie N. R. C. 27 Sep. 1926). Bij den dood van den schenker in 1930 ging dit alles in eigendom over aan het Rijk. In het volgend jaar bood de heer F. Lugt zijn verzameling van catalogi van kunstveilingen (22.000) ten geschenke aan het bureau, dat bovendien in bruikleen ontving zijn zeer rijke en afgeronde kunstboekery (omtrent 8.000 deelen), benevens zijn ongeveer 100.000 stuks omvattende verzameling van reproducties. Tenslotte schonk Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn aan het bureau zijn in jarenlangen stagen arbeid bijeengebrachte documentatie op het gebied der ikonographie: omvangrijke kaartsystemen met vermeldingen van en gegevens omtrent beeltenissen van Nederlanders uit alle eeuwen, een verzameling afbeeldingen en negatieven, catalogi en boeken op dit bijzondere gebied en op dat der historie. Over de betekenis en wording van deze laatste afdeling, die voorloopig door den schenker te zijnen huize wordt beheerd, geeft dit verslag een overzicht van de hand van Jhr. van Beresteyn zelf.

Bij deze schenkingen zijn verschillende voorwaarden gesteld, die beoogen te bevorderen dat het bureau spoedig ten algemeenen nutte zal kunnen functioneeren. Voor den staf der instelling sluit dit echter

in, dat een enormen arbeid in krappen tijd moet tot stand komen. Het bureau kan dan ook nog niet voor het publiek worden opengesteld. Wanneer het eenmaal zoo ver is, zal men zien dat Nederland „een prachtig afgerond geheel (heeft) ten geschenke gekregen, bij welks vorming de schenkers in de allereerste plaats hebben gestreefd naar volledigheid in het verkrijgen van materiaal op het terrein der Vaderlandsche kunst van vroeger eeuwen”. Het eerste verslag geeft een beeld van de werkzaamheden, die reeds geschied zijn. Het bureau is voorloopig gehuisvest in het perceel Heerengracht 2, doch zijn bezittingen zijn op vier plaatsen ondergebracht, een groote belemmering voor een goede en vlugge voortgang der werkzaamheden. [Verslagen van 's Rijks verzamelingen over 1932.]

— *Gemeentemuseum*. Mr. S. Gratama legateerde schilderijen. Aangekocht werden: een portret van A. D. Schinkel door H. D. Loeff; een gezicht op Den Haag door B. J. van Hove; gezichten op Scheveningen, Veer met Leidschendam, Voorburg en Rijswijk; verder eenig Haagsch zilver; een prent van A. van der Venne, een ruitergroep van de prins van Oranje. De afdeling oude kunstnijverheid werd door legaten en schenkingen vermeerderd met meubels, zilver, brons en glas, waarbij een gestippeld drinkglas door J. van den Blijk. [Verslag over 1932.]

— *Oranje Nassau Museum*. Aankopen: een portret van Maria van Oranje door of naar J. Mijtens; een portret van Maurits, uit de school van Van Mierevelt; twee portretten van stadhouder Willem III, prenten naar Raguineau en naar Brandon; de drie kinderen van Willem V naar Tischbein. Een portret van Albertine Agnes van Oranje door of naar J. Mijtens ontving het museum in bruikleen. [Verslag over 1932.]

KUILENBURG. *Oudheidkamer*. De geldmiddelen zijn ontoereikend. Aankopen: het „Groot Tooneel der Dwaasheid” en twee prenten naar Mierevelt. De vorming van een kring van Vrienden der Oudheidkamer, wordt overwogen. [Verslag over 1932.]

GRONINGEN. *Museum*. De afdeling der „Maatschappij voor het Nut van het Algemeen” maakt propaganda voor het museum; voor verscheiden departementen der Maatschappij werden rondgangen door het museum gehouden. De Provinciale Staten hebben voorloopig wederom f 4000 subsidie toegezegd voor drie jaar. Een legaat van f 10.000 werd ontvangen. De schenking van de erven van Mr. S. van Houten bestaat in hoofdzaak uit schilderijen en aquarellen uit de Haagsche school. Van den Provincialen Waterstaat en van Gemeentewerken werden opgedolven voorwerpen ontvangen. Dr. van Giffen onderzocht de

terp in de Paddepoel en de fundamenten van het klooster Selwerd. De kerkvoogdij gaf een glaasje uit de XVIde eeuw. De ceramiek-verzameling werd met Delftsche en Oostersche stukken vermeerderd. Met hulp van een particulier kon men een stuk Perzisch aardewerk aankopen. In de costumafdeling is een verzameling oorijzers tentoongesteld. [Verslag over 1931.]

Nog een aanwinst: met steun van de Vereeniging Rembrandt is een schilderij, „De Emausgangers” door Jan Swart van Groningen aangekocht. [N. R. C. 12 Nov. 1932.]

'sHERTOGENBOSCH. *Centraal Museum*. De Noorderzaal is onder den naam van Van Sasse van Ysselstzaal als prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap in gebruik genomen. In het middelste vak van den binnenwand is een uurwerk van 1705 uit de schepenkamer geplaatst; in de beide zijvakken staan wapenborden van de Gaffelbroeders. Aan den wand hangen prenten van verschillende belegeringen van de stad. Het museum bezit een uitgebreide topografische atlas. [N. R. C. 25 Feb. 1933.]

HOORN. *West-Friesch Museum*. Door toevoeging van lokalen van het belendende gewezen Kantongerecht is het tekort aan ruimte opgeheven. Fragmenten van bouwwerken, waaronder de beelden van de Koevoort konden worden opgesteld. [Verslag over 1933.]

LEEUWARDEN. *Prinsessehof*. De nieuwe porceleinzaal en de Hindoezaal zijn thans ingericht. De tentoonstelling in de Verbeekzaal is doeltreffender geworden.

LEIDEN. *Rijksmuseum van Oudheden*. Aangekocht zijn: een geschilderd mummieportret, voorwerpen uit Mesopotamië, Romeinsch glaswerk. Schenkingen: bronzen uit Luristan (ten deele door het Reuvensfonds, ten deele door steun van verschillende zijden bekostigd), lampjes en een vaasje van Romeinsch aardewerk, Romeinsche scherven uit Epernay. Bodemonderzoek werd verricht te Marum, Diever, Appelscha, Radinge, Emmen. Mander, in het Hupselscheveld, Neerbosch. Wychen, Heumensoord, Plasmolen en de Vlasakkers. De Romeinsche villa op den Kloosterberg leverde een bijna volledigen plattegrond op. Te Radinge werden vuurstenen, instrumenten en eenige primitieve hutten gevonden. Voor rekening van het Provinciaal Limburgsch Genootschap werd een Romeinsche hoeve te Vaestade ontgraven. Opgravingen te Vechten en op Ockenburgh geschieden in samenwerking met de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging. [Verslagen omtrent 's Rijks verzameling over 1932.]

— *Lakenhal*. Het oude gebouw onderging ingrijpende wijzigingen door een verbouwing van het voorportaal, dat in zijn oorspronkelijke vorm werd teruggebracht, waarbij de oude hoofdingang aan de

Oude Singel weer in eere is hersteld. Ook de opstelling der verzamelingen is gewijzigd. Het volgend verslag zal hierover bijzonderheden mededeelen.

MIDDELBURG. *Oudheidkamer*. Drie beelden, ten deele fragmenten van den voorgevel van het stadhuis, zijn met goedvinden van het Monumentenbureau in het museum geplaatst. [Verslag over 1932]

NIJMEGEN. *Rijksmuseum G. M. Kam.* Aankopen: oudheden uit Millingen, onder welke een donkergroene flesch; een geribde kom van lichtgroen glas, gevonden te Nijmegen. Bruikleen: een collectie vuursteen werktuigen, uit de verzameling van den heer J. Bezaan te Putten, van de Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland. [Verslagen van 's Rijks verzamelingen over 1932.]

OSS. *Museum*. De Nijverheidscommissie uit den gemeenteraad nam het initiatief tot het stichten van een museum voor de stad en het Maasland. [De Telegraaf, 1 Feb. 1933.]

UTRECHT. *Aartsbisschoppelijk Museum*. Om ruimte te verkrijgen werd aan den raad verzocht een zaal in den Oostelijken vleugel van het Catherijne-convent aan het museum toe te voegen. De kosten zullen f4600 bedragen. [N. R. C. 11 Jan. 1933.]

RENAISSANCE PANEELN IN HET STEDELIJK MUSEUM TE ZUTPHEN

Ongeveer een jaar geleden kon de Museum-Commissie van het museum te Zutphen de hand leggen op vijf eikenhouten paneelen, afkomstig uit een huis in het oudste gedeelte der stad, welke volgens constructie en ornament te dateeren zijn uit het tweede kwartaal der 16de eeuw. De paneelen dragen een medaljonkop omgeven door een bladerkrans, welke in een ruit is geplaatst; zij zijn samengevat in een eenvoudige lijst, aan den binnenkant geprofileerd, zij zijn gescheiden door stijlen, eveneens geprofileerd aan de zijanten, maar zonder kannelures. De gezamenlijke lengte is 3.50 M., de hoogte 1 M. Aan den achterkant ziet men, dat de paneelen zijn afgeschuind om in de sponning te kunnen passen; ook ziet men daar dat er aan het lijstwerk een paar restauraties zijn aangebracht. Twee stijlen zijn geheel vernieuwd, verder zijn er geen herstellingen.

Gewoonlijk vindt men aan de Oostgrens van ons land tot ver in de 16de eeuw nog Gothische overblijfsels bij de kunstwerken; dat is hier niet het geval, constructie zoowel als versiering hebben de kenmerken der Renaissance en wel van den tijd, dat de kistenmaker nog voor de samenstelling zoowel als voor de decoratie van het meubel zorgdroeg (vergelijk Vogelsang, *Holländische Möbel* pl. XXII fig. 48; pl. II fig. 5 en 6). Eenigszins nuchter en wat stijf zijn

de paneelen in elkaar gezet, maar er is gevoel voor verdeeling van het vlak en de belichting van het relief; ook moet men waardeeren, dat de Graafschapsche kistenmaker de nieuwe banen der Renaissance volgde. Naar zijn aard is het paneelwerk met weinig geprofileerden lijst te plaatsen direct na de Gothiek, echter vóór het schrijnwerkerspaneel, waarvan de opgelegde ruitvormige versiering al een voorlooper genoemd kan worden (vergelijk Holl. *Möb.* pl. III fig. 10; pl. VI fig. 16; pl. XXII fig. 49). De klasieke medaljonkop omgeven door een bladerenkrans komt in Frankrijk zoowel als in Duitschland voor; soms treft men ook een inheemschen krijgsman, een patricier of een vrouw in Renaissance kleeding aan. Dergelijke profielkoppen zijn dikwijls gesneden op Westfaalsche kisten en op Zuid-Duitsche meubels, ze zijn dan door Renaissance ranken omgeven. De ruitvormige versiering zou Noord-Nederlandsch kunnen zijn, zij komt voor aan den preekstoel van de Buurtkerk te Utrecht, zonder koppen en met gekanneleerde stijlen. De koorafsluiting in Abcoude heeft koppen in hoogrelief omgeven door een ruit, echter zonder bladerkrans; hetzelfde vindt men aan het Duivelshuis te Arnhem (c 1530), waar de koppen zeer ver naar voor steken.

Door de verscheidenheid der figuren op de Zutphen- schen paneelen is men geneigd aan portretten van inwoners der stad te denken, maar het snijwerk is primitief, daarom zouden zij eerder een copie van een voorbeeld kunnen zijn en wel van een Duitsche houtsnede. In de Wallace Collection heeft men eenige losse eikenhouten medaljons in vlakrelief, die sterk aan de paneelen doen denken. Zij zijn uit het midden der 16de eeuw, school van Hans Kels uit Augsburg, (cat. 1931, n° 285-288). In profiel geteekende koppen komen voor op Duitsche houtsneden, die als bladen gemakkelijk hun weg hebben kunnen vinden naar het Noorden. Marguérite Devigne schrijft immers in haar *Sculpture mosane* (1932) over Zuid-Duitschen invloed op Nederlandsche sculptuur. De uitvoering der figuren, ook het costuum, vooral dat der vrouw, doet Zuid-Duitsch aan. Het schrijnwerk echter is Noord-Nederlandsch van karakter. De inheemsche meubelmaker, Zutphenaar zelfs wellicht, wonende vlak bij de grens, kan een Duitsche houtsnede bemachtigd hebben en deze op primitieve wijze hebben gecopieerd.

De gesneden figuren dragen alle het costuum uit de eerste helft der 16e eeuw, dat overeenkomt met de kleeding op de medaljons van de Wallace Collection. Ook kan men een overeenkomst vinden met het portret van Karel van Gelre, dat nauwkeurig is beschreven door G. van Hasselt¹⁾ en dat omstreeks 1535 gemaakt moet zijn. Alle zijn afgebeeld in een

¹⁾ G. van Hasselt, *Het oorspronkelijke schilderij van Karel van Egmond, hertog van Gelre en graaf van Zutphen*. Haarlem, A. Loosjes, 1804; met afbeelding in kleur van Karel.

costuum welks décolleté een gefronst hemd te zien geeft, afgemaakt met een geborduurd boord met kleine ruche. Alle, behalve de tweede van rechts hebben een wijden tabbert aan met omgeslagen kraag, (Van Hasselt p. 20, 21 en 16). De gelauwerde figuur, anatomisch de minst geslaagde, is belangrijk omdat hij den tabbert heeft uitgelaten, men ziet hem in het jacquet met „fenêtres”, waar wambuis en hemd doorheen gluren. De hoofddeksels zijn alle verschillend. De vrouw draagt een muts van Renaissance model, die Zuid-Duitsch lijkt. De tweede figuur heeft een baret met rosetten en gestyleerde(?) veeren op, den rozenhoed, die alleen voor zeer hooggeplaatsten in aanmerking kwam (Van Hasselt p. 12). Daaronder is de hoofdkap duidelijk te zien (Van Hasselt p. 15). De derde figuur, patricier met keten, die aan Holbein's John Chambers doet denken, draagt alleen de hoofdkap. De vijfde figuur vertoont zich in een baret met koord en pluim, den voorlooper van den Spaanschen hoed.

De grootte der paneelen in aanmerking genomen moeten zij wel voor een openbaar gebouw gediend hebben. De kleine ruimte, waarin zij gevonden zijn

aan den wand, hoog tegen de zoldering gespijkerd is zeker niet hun oorspronkelijke plaats. Het paneelwerk kan zich ook over een grootere lengte hebben uitgestrekt en men kan aannemen, dat ten slotte de best bewaarde in de lijst geplaatst zijn, want hoe men de koppen ook in gedachten verzet, een goede groepeeringswijze krijgt men niet, ook niet ten opzichte van de bladerkransen, die drie verschillende motieven hebben. De mogelijkheid bestaat, dat de paneelen voor een gebouw zijn vervaardigd, tijdens de regering van Karel van Gelre, die in 1519 ter gelegenheid van zijn huwelijk met veel eerbewijzen en groote feestelijkheden in de toen nog zeer welvarende handelsstad Zutphen ontvangen werd. Een muurschildering achter de schepenbank werd in 1542 gemaakt (in 1597 werd zij overgeschilderd). Het oude Wijnhuis Vreden werd in 1491 verbouwd, de paneelen zouden er later ingebracht kunnen zijn. Of evenwel een van deze gebouwen deze met zorg bewerkte wandbekleding heeft geherbergd, is nog het geheim der historie, waartoe het Archief wellicht de oplossing zal kunnen geven.

C. Engelen.

PERSONALIA.

IN MEMORIAM — Dr. R. LIGTENBERG, O.F.M.
(† 4 Dec. 1933)

In verschillende dagbladen heb ik onmiddellijk na het overlijden van onzen oudcollega getracht in het kort een beeld te geven van diens leven en werken. Gaarne wil ik de hoofdzaken hier in het Jaarboek nog eens vermelden zonder nochtans hierbij aan een uitvoerigen nekroloog, een volledige bibliographie te kunnen denken.

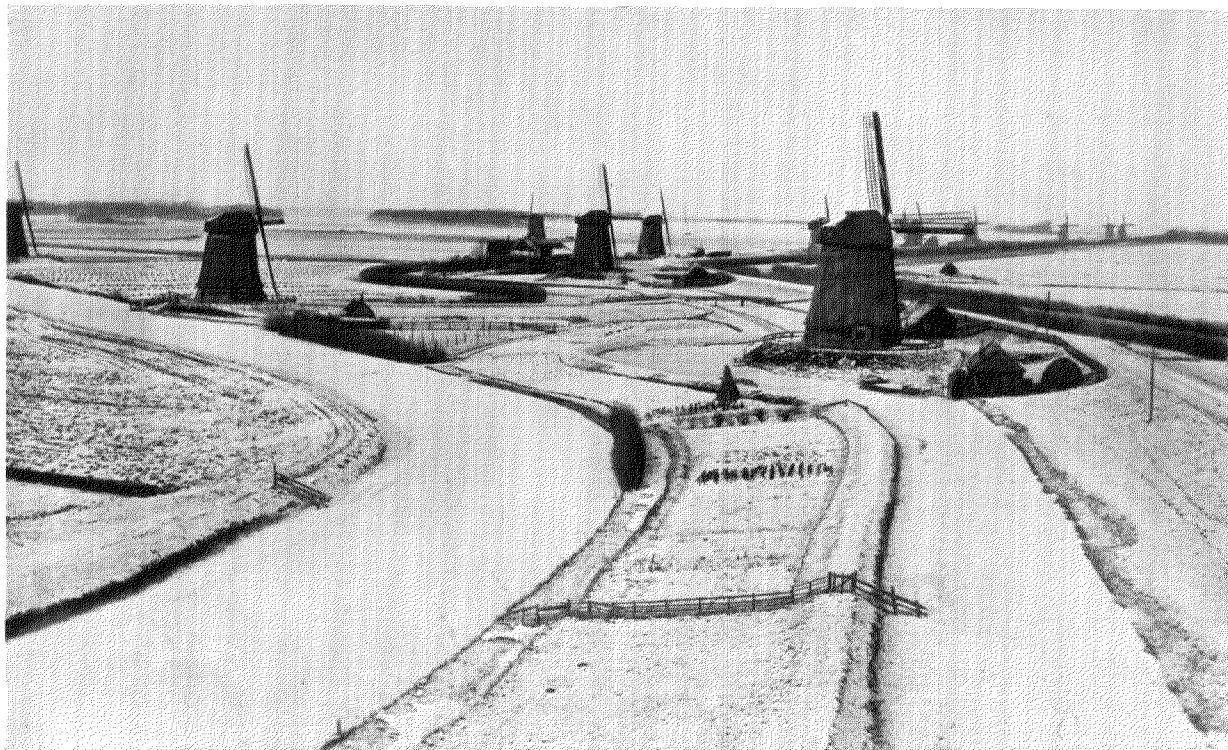
Hij heeft van zijn rust, na zijn ontslag uit het den zwaar-zieke al te drukkend akademisch verband, helaas slechts kort mogen gebruik maken. Ik mag niet zeggen die rust slechts kort mogen „genieten”, want genot in den zin van tevredenheid met gezondheid en leven bestond reeds lang niet meer voor hem. Maar gebruik maken van die betrekkelijke vrijheid om zijn levenstaak tot een zekere afronding te brengen, ja, dat lag voorzeker in zijn voornemen en dat heeft hij getracht te doen gedurende ieder uur dat hem zijn kwalen niet al te zeer kwelden. Hoe gaarne had men hem, die het wetenschappelijk werken inderdaad genoot, nog eenige schoone jaren gegund en hoe jammer voor de speciale tak van wetenschap, waar hij zijn krachten aan heeft gewijd, is het, dat de membra disjecta die zijn studie hier en daar ieder op zich zelf tot een zekere gaafheid had weten te brengen, niet meer door hem tot een corpus konden worden opgebouwd!

Ligtenberg's loopbaan is geweest die van een

religieus geleerde, die zich meer en meer uit de lagere praktijk van het onderwijs heeft weten terug te trekken om tot diepere eigen studie en tot het geven van waarlijk hooger onderwijs te komen.

Geboren te Delft 1872, in de orde van St. Franciscus getreden in 1893, tot priester gewijd in 1899 bekleedde hij achtereenvolgens betrekkingen bij het onderwijs in seminariën, vulde onderwijzen zijn hoogst soliede elementaire kennis in oude en moderne talen, geschiedenis, litteratuur en filosofie aan en wist te verkrijgen dat hem werd toegestaan te Leuven te gaan studeeren in de „kunstgeschiedenis”.

Hier is altijd een moment waarbij een biograaf heeft stil te staan, dunkt mij, als hij later niet wil verdwalen. Hij moet zich hier afvragen: weet ik ook wat hem daartoe dreef? Was hij misschien een archivalisch aangelegd historicus van huis uit? Interesseerde hem de geschiedenis der menschen die de kunst en — dit ligt hier vanzelf in de rede — de kerkelijke kunst hebben gediend? Wilde hij weten hoe die kerken en kloosters zóó zijn geworden als wij er heden nog zoovele van vroeger over hebben? Stelde hij belang in de paedagogische waarde der kunst voor het religieuze leven, zoodat hem de kerkelijke cultuurgeschiedenis aanlokte? Wij weten het niet met zekerheid te zeggen. Wie Ligtenberg juist op dit gebied zoo goed heeft mogen leeren kennen als ik, zou genegen zijn te zeggen dat de formeele zijde hem van den aanvang het minst belang

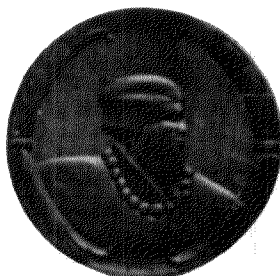
Afb. 1. Een groep molens van den Schermeer, gezien uit de kap van een der molens bij Schermerhorn. Links de onderkolk, rechts de middenkolk en meer naar achteren de met riet begroeide ringvaart.

Afb. 2. Renaissance paneelen in het Stedelijk Museum te Zutphen.

Afb. 3. Medaljon, Wallace Coll., Londen.

Afb. 4. Medaljon uit het middenpaneel, Zutphen.

Afb. 5. Medaljon, Wallace Coll., Londen.

inboezemde. Toch was zij ook voor hem gedurende zijn studie en bij zijn onderwijs mede object en probleem. Er viel aan die vormen allerlei te verklaren, te begrijpen en te onderzoeken. Maar dit raakte meestal de verstandelijke kwestie. Hoe was een gebouw geconstrueerd, welke statische momenten had men in den dienst te stellen? Welk materiaal had men gebruikt, hoe en met welke werktuigen had men het bewerkt? Maar dit alles gaat buiten de aesthetische gewaarwordingen, gevoelens, waarnemingen en oordeelen om. Hiermee wil ik niet gezegd hebben dat Ligtenberg niet om kunst gaf en dat hij het betere en sterkere niet van het zwakkere en mindere wist te onderscheiden. Maar, ik heb steeds den indruk behouden dien ik in zijn studententijd aan de Utrechtsche Universiteit van hem kreeg: voor hem was dat slechts een noodzakelijke en waar het nodig mocht zijn, een zuiver met het verstand en met behulp der vergelijkende methode voldoende te begrijpen bijzaak.

Ligtenberg's diepere belangstelling gold het cultuurhistorisch verband van de voorstellingen der Beeldende Kunst met andere verschijnselen op kerkelijk en wereldlijk gebied in den loop der verschillende tijden. Of hemzelf dit van begin af aan duidelijk is geweest weten wij niet. Maar zoo hij al ooit gevoelens voor de Kunst, als persoonlijk hem rakend element heeft gekoesterd, zoo golden die toch, volgens mijn meening, meer de producten van letterkunde en muziek dan van beeldende kunsten.

Toen hij in 1914, door den oorlogstoestand uit Leuven verjaagd, een rustig hoekje voor zijn verdere studie kwam zoeken in het kunst-historisch Instituut der Utrechtsche Universiteit, was hij een stoere, een krachtigen indruk makende man van even veertig jaar. En men merkte al spoedig, dat de korte Leuvense tijd niet voor niet was geweest. Het voortreffelijk en zakelijk onderwijs van een man als Maere en andere hoogleeraren had zijn stempel reeds duidelijk genoeg nagelaten. Hij zocht niet meer, hij wist in het algemeen welken kant hij uit wilde. Hij begeerde positieve kennis en zijn methodisch werken, zijn in hooge mate ordelijke geest stelde hem in staat spoedig tot resultaten te komen. Reeds in die dagen begon hij met zeer nauwkeurige onderzoekingen, over de herkomst en de geleidelijke ontwikkeling van enkele typen van grafzerken en doopvonten, waar ons tijdschrift gaarne zijn kolommen voor ter beschikking stelde. Hij begon — uitgaande van onze besprekingen op een der practica — aan een gedocumenteerde studie over de vroegste middeleeuwse beeldhouwkunst in Nederland, een onderwerp waar nog in Utrecht zijn proefschrift uit is gegroeid, dat de Universiteit te Freiburg in Zwitserland zonder bezwaar heeft aangenomen, toen hij daarheen was getogen om te promoveeren. Onze Nederlandsche wet schonk hem toen nog geen andere

mogelijkheid dan het verwerven van het doctoraat in het buitenland. In al deze geschriften, men kan er nog zijn latere studies over de familie Colijn de Nole aan toevoegen (eveneens in dit tijdschrift verschenen) bleek in hooge mate zijn begrip van den bouw van een wetenschappelijke verhandeling. Tendeede wortelde dat in zijn specifieke aanleg, deels had hij het te danken aan zijn vroegere opleiding, zijn filosofisch-logisch geoefenden geest, die zijn heldere methodiek versterkte. Hij concludeerde voorzichtig en scherpzinnig, hij wist met grooten ijver alle argumenten bijeen te brengen die bereikbaar waren en hij schreef geen zin, die niet absoluut in het verband noodig was.

Dan komt de tijd van het uitzien naar een betrekking. Het klooster liet hem zoo vrij als hij het nodig had en verdiende. Het bleef hem echter niet alleen als veilige achtergrond, maar hij heeft er zich steeds nauw aan verknocht gevoeld. Hij bleef een monnik, staande in het leven, maar zich vrij voelend van 's levens materialistische kanten, van de kleine belangen der niet alleen voor de geestelijke goederen levende menschen. Maar hij zocht een plaats voor zijn werk. Hij voelde zich geroepen te doceeren, zijn uitkomsten van onderzoek niet alleen mee te deelen maar anderen te leeren *hoe* men onderzoekt. Daarbij was hij geenszins blind voor de praktische zijde die de kennis dezer zaken voor jonge geestelijken zou kunnen hebben, die in hun ambt met zooveel monumenten van groote beteekenis in aanraking kunnen komen, en hij heeft herhaaldelijk gelegenheid gehad zijn invloed in die kringen te doen gelden.

Verbonden aan de Radboudstichting trad hij gedurende eenigen tijd op als bijzonder hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft, later doceerde hij als buitengewoon hoogleeraar aan de Rijks-academie voor Beeldende Kunsten. En aan die instelling, toen nog onder het bewind van Derkinderen, had hij een vak te onderwijzen, dat hem als vanzelf geheel en al op de baan bracht, waar hij zich 't best zou thuis gevoelen: de Ikonographie. Dat was wel niet uitsluitend, het was zelfs slechts voor een klein gedeelte de *kerkelijke* Ikonographie. Hij moest zich met allerlei geschiedkundige en mythologische gegevens bezig houden. Maar hij deed dat gaarne en wist zelfs daàr zijn gehoor te boeien. Het is echter natuurlijk dat hij er de voorkeur aan gaf aan een Universiteit te doceeren en dat hij de hem in 1920 opgedragen taak met gretigen ijver heeft aanvaard. Op zijn eigen verzoek werd de leeropdracht „Ikonographie der Christelijke kunst” uitgebreid en werd er de „geschiedenis der kerkelijke bouwkunst” als leervak aan toegevoegd, zoodat hij theoretisch de geheele geschiedenis der kerkelijke kunst als zijn aandeel in het kunstwetenschappelijk complex had. In de praktijk heeft Ligtenberg de taak steeds zóó

met den ondergeteekende gedeeld, dat hij in hoofdzaak de geschiedenis der kerkelijke kunst vóór 1500 gaf. De grens bleef echter slechts vaag wat de stof betreft. Zij teekende zich scherper af wat betreft de wijze van beschouwen. Want Ligtenberg besprak de kunstwerken van het hem toegevoegde tijdvak hoofdzakelijk van ikonographisch en technisch standpunt. De aesthetische zijde, de stijlkritiek bleven voor hem bijzaak. Hij heeft, voor zoover ik weet, zelden een poging gedaan zijn studenten te leeren een werk enkel naar den vorm te dateeren of in een bepaalden kring zijn plaats te wijzen. Hij veronderstelde die kennis min of meer bij zijn studenten. Het grootte belang van de ikonographie echter wist hij hun in te prenten, zijn eigen helderen betoogtrant trachtte hij hun te leeren, door scherpe kritiek, door zijn levend voorbeeld, door hen in gedachten als 't ware mee te trekken in zijn eigen methodische onderzoekingen. Daarbij kwamen hem natuurlijk zijn opleiding en milieu te pas. Zijn belezenheid, zijn kennis der patrologie, zijn begrip van de liturgie strekten tot voorbeeld. Het is dan ook slechts aan toevallige omstandigheden te wijten dat deze man tot wien zijn leerlingen zich ook persoonlijk meestal aangetrokken voelden, geen leerling in de eigenlijke beteekenis heeft mogen kweeken. Een eigen leerling, zeggen wij, voor zijn eigen vak een toekomst-specialist. Want zooals Ligtenberg het opvatte en zooals Ligtenberg het wist voor te dragen, is de ikonographie een wetenschap op zich zelf. Niet een hulpwetenschap die iedere kunst-historicus noodig heeft. — Het is immers weliswaar ten eenenmale onmogelijk over kunstwerken wetenschappelijk te spreken of te schrijven als men de voorstellingen niet begrijpt, als men niet weet uit welke geestelijke sfeer zij komen. Er is dus geen enkele echte kunsthistoricus die de studie van de ikonographie geheel zou kunnen missen. Maar het is even onmogelijk om *met vrucht voor de toekomst* de ikonographie als zelfstandige wetenschap te beoefenen voor degenen die zich in de eerste plaats met de aesthetische beteekenis en met den stijl der werken in vollen omvang willen bemoeien. De beide velden van arbeid zijn ruim. Het reeds gekende van beide te leeren kennen is mogelijk, maar nieuws te vinden en mee te werken aan nieuwe oplossingen, nieuwe problemen, is alleen hem gegeven die zich tot het ééne of het andere in zekeren zin beperkt. Dit inzicht is theoretisch gangbaar genoeg, maar in de praktijk heerscht er op dit punt zekere inconsequentie. Na het krachtig initiatief van Didron, van Cahier en anderen in Frankrijk, van Otte, Kraus, Neuss, Künstle o. m. in Duitschland, heeft afrondend en min of meer richting gevend alleen Emile Mâle getracht zich geheel op die zijde van de kennis der beeldende kunst toe te leggen. Mâle's boek was een soort algemeen evangelie geworden

voor den beoefenaar der kunstwetenschap. Zonder te weten wat daar in staat is er geen enkele ooit meer voldoende beslagen te noemen. Maar... als men met de scherpe, gezonde kritiek van Ligtenberg het veelomvattend program van den Franschen ikonograaf met diens resultaten vergelijkt, als men naar de eenvoudige bruikbaarheid van het werk vraagt dan blijft er zeker heel veel te wenschen over. Ligtenberg erkende de goede bedoelingen, was dankbaar voor, maar geenszins voldaan met hetgeen daar werd geboden. De oudere ikonographie was of in haar te wijschen opzet gesmoord, of was in toevallige, onsystematische onderzoekingen blijven steken. Ligtenberg zag hier een levenstaak. Hij wilde nieuwe wegen — o, hoogst eenvoudige wegen —, die van nuchtere wetenschappelijke logica en wetenschappelijke documentatie, wijzen en zoo een nieuwe voor onzen tijd betrouwbare en bruikbare ikonographie opbouwen. Hij voelde zich op dit terrein pionier — al had hij voorloopers genoeg die hij waardeerde, zooals hij vooral den altijd zelfstandigen Franz Xaver Kraus waardeerde. — En in dien geest begon hij elke afzonderlijke kwestie opnieuw te onderzoeken. Daarvan getuigen zijn opstellen en daarvan getuigden al zijn colleges, die daardoor zoo levend waren: levend, polemisch soms, nuchter en streng dan weer, soms gekruid met een kwinkslag een sappige ondeugendheid, maar in de hoofdzaak getuigend van zijn diepsten ernst zijn onverzettelijken wil om een probleem tot oplossing te brengen en van zijn onvermoeiden en door geen lichamelijke kwelling te dempen ijver. Men heeft die gaven en die wijze van behandelen ook erkend en wij allen hebben de hoop gekoesterd dat dit vak, als zelfstandige tak van het complex der kunstwetenschap, door hem volop tot het verdiende aanzien zou komen. Wij hebben het geloofd tot de kwalen waaraan hij leed, de krachten langzaam sloopten, tot hij bovendien tengevolge van die kwalen ook meer en meer onzeker werd of zijn oogen hem niet geheel zouden begeven, tot ook zijn gemoedstoestand onder den invloed van die ziekte begon te lijden. Hij streed tot het uiterste, niet met de middelen van den medicus, dien hij zelden consulteerde, al waren er onder de collega's bereidwillige vrienden genoeg die over zijn gezondheid hadden willen waken zooveel als de moderne wetenschap dat vermag. Hij had de doodsverachting van den geloovige, de berusting van den monnik en de korrelige wreveligheid tegen werk-remmende therapie van den mensch die in zijn taak leeft en er voor gloeit.

Van den *mensch*, van de temperamentvolle persoonlijkheid die Ligtenberg in de allereerste plaats is geweest, had hij alle edele en alle scherpe eigenschappen en kanten. Zijn humor, die hem lang over veel moeilijkheden heen hielp, was soms wat bar en ruig al bestond er nimmer de bedoeling

om te kwetsen. Zijn ergernis over een denkfout, over een onlogische conclusie, over een gewaagde en onder het mom van gedegen waarheid handig weg-gemoffelde, wankel hypotheese deed hem uitbarsten en er op los slaan met kritischen bijl, eer dan vitten en corrigeeren, met naald en lancet. Maar wie hem kende wist dat alles gemeenlijk wel in meer welvoegelijke of gebruikelijke termen te vertalen en wie hem minder goed kenden hadden, als zij zelf tot wetenschappelijk denken in staat waren, althans meestal den troost dat hij iets beters en duidelijker, iets meer aannemelijks in de plaats stelde voor het zoo hardhandig gewraakte.

Hoe lang zal het duren eer we in Nederland weer eens zoo iemand hebben op dit gebied? De officieele leerstoel voor Ligtenberg geschapen en door hem gemaakt tot een noodzakelijk en benijdenswaardig attribuut eener Nederlandsche Universiteit waar kunstgeschiedenis gedoceerd wordt, bestaat niet meer. De kans op een herstel van den toestand binnen korten tijd is uiterst gering. Men heeft blijkbaar zòd geredeneerd: „iedere kunsthistoricus heeft toch altijd zijn portie ikonographie en geschiedenis der kerkelijke bouwkunst moeten hebben; in 't buitenland even als hier. Hij heeft die toch ook gekregen vóór Ligtenberg in functie was. Een man die Ligtenbergs taak zonder meer zou kunnen overnemen is er niet. Dus: wij hebben hier een post die zonder nadeel kan worden geschrapt. Het komt ons voor dat die redeneering slechts geldt voor wie de kern der zaak niet kent. Voor wie niet weet welk een rol de ikonographie voor onze kunstgeschiedenis maar vooral voor onze geheele cultuurgeschiedenis spelen kan als men ze niet als dienend hulpwetenschapje gelieft te beschouwen.

Maar dat helpt nu alles niets meer. Wat Ligtenberg heeft gedaan in den korten tijd die hem gegund was staat door zijn methodische werkwijze voor ons als een hecht fragment van een op verderen aanbouw berekend stuk architectuur. De vertandingen aan beide zijden vragen om aanvulling en geven daartoe de gelegenheid. Wie er te eeniger tijd weer eens aan mocht beginnen vindt den weg, dien Ligtenberg voor oogen zag, gemakkelijker dan hij zelf het heeft gehad, die met afbreken heeft moeten beginnen.

Als geleerde zal hem blijven waardeeren, wie bij zijn zuivere, opzettelijk-beperkte en beheerschte manier van onderzoeken aanknoopt. Den mensch, wiens gulheid en rondborstigheid, welwillende hulpvaardigheid en eenvoud spoedig moest worden ontdekt, door een ieder die — in zijn goede dagen — met hem in aanraking is gekomen, zullen wij niet vergeten.

W. Vogelsang.

IN MEMORIAM Dr. W. GOOSSENS.

De onlangs overleden rijksarchivaris in Limburg moet ook in dit tijdschrift althans met enkele

woorden worden herdacht. Met hem is immers de beste kenner van de Romeinsche oudheden in Limburg heengegaan.

Slechts betrekkelijk weinig heeft Dr. Goossens over zijn onderzoekingen bekend gemaakt. Vermeld moeten hier worden de voorbeeldige publicatie der opgravingen in het Romeinsche landhuis van Vlengendaal onder Bocholtz, in het *Internationales Archiv für Ethnographie* (XXIV, 1916, blz. 1 tot 22), zonder twijfel de beste publicatie eener opgraving van een monument uit den Romeinschen tijd in Nederland, en de uitnemende verhandeling over de Romeinsche oudheden van Maastricht, in het groote werk over de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Daarnaast zouden nog een aantal kleinere studiën kunnen genoemd worden, over oud-Christelijke monumenten in Nederland en over allerlei vondsten uit de Romeinsche oudheid, meestal in de Limburgsche tijdschriften bekend gemaakt, maar soms ook in de Oudheidkundige mededeelingen van het Museum van Oudheden te Leiden, als het bijzonder belangrijke, zoo zorgvuldig ontdekte en beschreven graf aan het Keizer Karelplein te Maastricht, in het laatstgenoemde tijdschrift nu enkele jaren geleden (N. R. VIII, 1927, blz. 55 tot 58).

Uit deze publicaties, evenals uit zijn werk voor de organisatie van het museum te Maastricht, bleek de veel omvattende kennis van Dr. Goossens en zijn nauwgezette zorg voor alle details, maar ook zijn liefde voor het Romeinsche verleden van zijn geboortestreek en zijn speurzinnigheid, waaraan geen bijzonderheid ontsnapte. Maar het groote boek, dat men van hem verwachtte, over Zuid-Limburg in den Romeinschen tijd, met een volledig overzicht van alle Romeinsche vondsten en opgravingen, geordend en verklaard in hun onderlingen samenhang en in verband met het Limburgsche land, heeft hij niet kunnen tot stand brengen. Het had een standaardwerk kunnen worden, een werk dat in overeenstemming was met zijn kennis en zijn opmerkingsgave, en Dr. Goossens was in staat geweest zulk een werk te schrijven.

Zij die het voorrecht hebben gehad Dr. Goossens te leeren kennen, zullen dezen beminnelijken mensch en dezen voortreffelijken geleerde met groote waardeering blijven gedenken.

A. B.

ONDERSCHIEDING VOOR ARCHITECT H. VAN DER KLOOT MEYBURG.

De Gouden Eerepenning van het Fonds Gysberti Hodenpijl, beheerd door het College van Curatoren der Technische Hooge School te Delft, is toegekend en op plechtige wijze uitgereikt door genoemd College, op 6 Januari 1934 te Delft in de Prinsenkamer van het hoofdgebouw der Technische Hoogeschool, aan den architect H. van der Kloot Meyburg

te Voorburg. De commissie van advies, bestaande uit Prof. Willem van der Pluym, voorzitter; Jhr. Ir. H. Strick van Linschoten, secretaris; Prof. Ir. G. Diehl; Prof. A. W. H. Odé en Prof. Dr. Ir.

D. F. Slothouwer, leden, had deze onderscheiding voorgesteld op grond van de restauratie van het Gemeenlandhuis van Delfland door den genoemden architect.

BOEKBESPREKINGEN.

De Schermeer 1633—1933. Samengesteld in opdracht van hoofdingelanden van het waterschap door den secretaris Mr. J. Belonje. (Uitg. Meyer's boek- en handelsdrukkerij Wormerveer).

De topografische en kunsttopografische literatuur staat in ons land nog lang niet altijd op het gewenschte peil. Met genoegen vestigen wij daarom de aandacht op het bovenstaande, in verzorgden vorm uitgegeven werk van Mr. Belonje. Reeds als student publiceerde deze tal van op archiefonderzoek en eigen aanschouwing berustende wetenswaardigheden uit de geschiedenis en het kunstverleden van Holland's Noorderkwartier, in het bijzonder van zijn geliefd Alkmaar en omgeving. De kroon op dien arbeid was de te samen met Mr. Blois van Treslong Prins voltooid uitgave der vijf deelen „Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland.” De laatste jaren wist Belonje, ondanks zijn drukke werkzaamheden gelegenheid te vinden eenige dieper gaande studies over Noordhollandsche polders in 't licht te zenden. Zijn op degelijke bronnenstudie en groote plaatselijke kennis berustend gedenkboek van de Schermeer geeft een vlot en boeiend overzicht van de indijking, naar een plan van Leeghwater en met medewerking van den tot „architect ofte fabryck” aangestelden Willem Jansz. Benningh, en van de verdere geschiedenis van den polder. Daarnaast vindt men velerlei, wat een bespreking op deze plaats wettigt.

Een aardige vondst is, dat Pieter Post onuitgevoerde ontwerpen leverde voor de kerk van Noord-Schermeer; de betekenis hiervan vindt men elders in deze aflevering uiteengezet.

Van waarde zijn de teekeningen en vooral de foto's van een aantal overgebleven, ondanks den gemeenschappelijken grondvorm telkens verschillende, oude stelphoeven. De achter het boek gevoegde lijst van eigendomsoverdrachten van acht-en-twintig boerderijen geeft een beeld van hun geschiedenis. De landeigenaren, ten tijde der Republiek in het algemeen uit den (niet zelden Amsterdamschen) regentenstand stichtten in de zeventiende eeuw, soms reeds kort na de droogmaking, eenvoudige hofsteden. Een volgend tijdperk richtte veelal een deel der boerenplaats als zomerverblijf in; vandaar vindt men soms naast elkander een „huismanswoning” en „heerehuizing” of „heerschapsvertrekken”, en siertuinen met thee-koepeltjes, en zelfs weleens een doolhof of, een enkele

maal, een menagerie. In de negentiende eeuw kreeg de boer zelf den grond in handen, met het resultaat, dat behalve de prachtige singel van „Wittenburg” thans nauwelijks iets anders dan de namen aan de vroegere buitenplaatsen herinnert.

Menigeen zullen ook de stemmingsvolle molenfoto's en het uit tien militaire luchtvaartfoto's samengestelde, ingenieuze bemalingsplan van den polder interesseeren. Ondanks de in dit werk aangevoerde argumenten blijft het toch uitermate te betreuren, dat de windbemaling door een electricische is vervangen. In het nuchtere, scherp-rekenende Groningen worden de laatste jaren geen molens afgebroken, doch hun vermogen door „verdekking” (toepassing van een stroomlijn bij de wicken volgens het octrooi van den heer Dekker te Leiden) met 80% opgevoerd!

M. D. O.

H. Schneider. *Jan Lievens, sein Leben und seine Werke. Von „Teyler's Tweede Genootschap” bekronte Preisschrift.* Haarlem 1932.

De prijsvraag verlangde „eene beschrijving van het leven en het werk van Jan Lievens”. Om daaraan te voldoen zou men „een overzicht van zijn uiterlijk leven moeten geven, zijn ontwikkeling als kunstenaar in zijn schilder-, teeken- en etswerk moeten aantoonen en den invloed moeten schetsen, dien hij op leerlingen, navolgers en andere tijdgenooten heeft uitgeoefend. Een beschrijvende lijst zijner werken en tekstueelen afdruk van de op hem betrekking hebbende vermeldingen bij tijdgenooten tot en met Houbraken's Groote Schouburgh wordt als Aanhangsel gewenscht”.

De auteur heeft zich streng aan dit programma gehouden en het werk is daar niet minder om. Integendeel, het desideratum van de met zooveel inzicht gestelde vraag heeft de behoefte aan beknoptheid en overzichtelijkheid nog geaccentueerd, welke van nature in den auteur moet levendig zijn geweest.

Dr. Schneider was reeds geruimen tijd met de voorbereiding van deze monographie over Lievens bezig toen de prijsvraag werd uitgeschreven. Wie met zijn werk kennis maakt, kan zich slechts verheugen erover dat het in 1930 Teylers gouden medaille verwierf. In zijn bondige en voortreffelijk doordachte bouw is het een voorbeeld hoe zulk een monografie behoort te worden opgevat en uitgewerkt. In de ordening en in de beschouwingen naar aanleiding van deze schat van gegevens omtrent leven en werk van Lievens, wordt men de alles behartigende en ernstige geest van den auteur gewaar, die geen parti-

keltje, dat in het verband van belang zou kunnen zijn, verwaarloost, maar het kleine ondergeschikt weet te houden aan het grootere. Ook na de bekroning van zijn geschrift heeft de auteur het wijd en zijd verspreid materiaal aangevuld. Zoo kon hij een werk van jaren arbeids met groote kunde en met een toewijding, tot het einde volgehouden, eindelijk in het licht geven, dat in zijn voltooiing een waardig gedenkteken voor den genialen jeugd-vriend van Rembrandt is geworden.

Het bestaat uit twee deelen, overeenkomstig de opdracht der prijsvraag. Het tweede vormen de catalogi van schilderijen, teekeningen en prenten. Alles wat bereikbaar was is hier verwerkt, alleen kent de schrijver niet uit eigen aanschouwing hetgeen Oost Europa en Amerika bergt. Zijn catalogus der schilderijen behelst in eene kleine 100 bladzijden ongeveer 350 min of meer uitvoerige beschrijvingen, met onderscheiding van de stukken die echt zijn en van die, welke echtheid nog niet of niet meer (aanteekeningen uit inventarissen, veilingen en wat dies meer zij!) bepaald kan worden en ten slotte van die, welke ten onrechte nog op Lievens' naam staan (80 stuks). Het blijkt dat wij thans een kleine 100 echte schilderijen van Lievens kennen, waarbij 11 gedateerde (in een afzonderlijk lijstje vermeld). De catalogus der teekeningen, 75 bladzijden groot, vermeldt 396 nummers en 69 welke echtheid aan twijfel onderhevig is of die ten onrechte op Lievens' naam staan. Van ongeveer 90 teekeningen is de echtheid zeker. Ten aanzien van de etsen en houtsneden van Lievens geeft dr. Schneider voornamelijk een zifting van hetgeen bij D. Rovinski „L'oeuvre gravé des élèves de Rembrandt” is gesteld op Lievens' naam en waarvan door Schneider een derde ongeveer wordt verworpen, zoodat het oeuvre is teruggebracht tot ongeveer een 60 prenten. Zoowel van de schilderijen als van de teekeningen zijn duidelijke, korte beschrijvingen gegeven, terwijl ook de grootste zorg is besteed aan de verklaring der voorstelling, aan de topografische bepaaldheid der landschappen, aan literatuuropgaven en zoo voort. Bij het schiften van kaf en koren in de veelheid der verzamelde stof, laat de auteur zich leiden slechts door zijn zuiver inzicht over de eigenlijke waarde der kunstwerken. De aanhang bevat voorts nog alles, wat verder in de prijsvraag werd gewenscht.

Het hoofdbestanddeel van het werk is echter de eerste afdeling, waarin de levensgeschiedenis van Lievens wordt verhaald en daarna op boeiende wijze de ontwikkeling van zijn kunst wordt onderzocht. De auteur heeft in deze bladzijden al zijn rijpe en rijke ervaring als kunsthistoricus getoond. Lievens' werkzaamheid wordt ingedeeld in perioden naar de oorden waar hij verblijf hield, achtereenvolgens Leiden, Londen, Antwerpen en Amsterdam, terwijl afzonderlijke hoofdstukken zijn gewijd aan de teekeningen en de prenten.

Dr. Schneider eindigt zijn voorwoord met het te betreuren, dat hij dit boek niet meer heeft mogen voorleggen aan dr. C. Hofstede de Groot, die vóór de voltooiing ervan is overleden. Hij is er, naar voorbeeld van zijn vereerden voorganger in geslaagd zich een pittige trant tot de zijne te maken om de kunstwerken en de inhoud van een geheel schildersleven in weinig woorden volledig te kenschetsen en samen te vatten. Een beperkt aantal afbeeldingen is bij het werk gevoegd, namelijk die welke moeilijk te verkrijgen zouden zijn. Deze 43 laten ons echter eenigszins onvoldaan en ook van Lievens den landschapschilder, door dr. Schneider weer in eer hersteld, zouden wij graag meer hebben gezien.

Het verschijnen van zulk een groot opgezette en door wrochte studie is geen dagelijksche gebeurtenis en verwacht mag worden dat zij aan schrijver en uitgeefster beiden, voldoening zal geven. DG.

Clara J. Welcker. *Hendrick Avercamp 1585—1634 bijgenaamd „de stomme van Campen” en Barent Avercamp 1612—1679 „schilders tot Campen.”* Zwolle 1933.

Op uitnodiging van het bestuur der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis ter eere van het 75-jarig bestaan heeft Mejufvrouw Clara J. Welcker, archivaris der gemeente Kampen, de taak op zich genomen een uitvoerige studie van het geslacht Avercamp samen te stellen.

De vrucht van ruim tweejarige studie is neergelegd in een omvangrijke monographie, die een fundamentele bijdrage beteekent tot de kennis van beide schilders. De figuur van Barent Avercamp was tot voor kort geheel onbekend en de heer P. de Boer te Amsterdam was de eerste, die in 1926 op een gesigneerd werk van den meester de aandacht vestigde. Sindsdien is vooral door toedoen van de schrijfster veel licht omtrent leven en werk van laatstgenoemden meester opgegaan, hetgeen tevens veel bijdroeg tot een juist begrip van de kunst van Hendrick Avercamp, die reeds in 1634 en niet omstreeks 1663, gelijk men placht aan te nemen, is overleden.

Krachtens de aard van haar werkkring heeft Mejufvrouw Welcker aan het biographisch gedeelte van haar onderzoek de meeste aandacht besteed. Op een overzichtelijke wijze zijn genealogische tabellen en niet minder dan 124 acten aan het werk toegevoegd. Uitdrukkelijk vermeldt de schrijfster, dat zij géén kunsthistorische monographie beoogt te geven: de oeuvre-catalogi van de beide Avercamps bieden evenwel een uiterst welkome bijdrage ook voor de kunstgeschiedenis. Niet verzwegen kan worden, dat het boek dientengevolge tóch een eenigszins tweeslachtig karakter draagt, (vooral merkbaar in hoofdstuk VII—IX), maar de groote positieve winst, die het boek brengt, doet ons dit weldra vergeten. Men houde evenwel in het oog, dat het kunsthisto-

risch onderzoek omtrent de Avercamps nog niet is afgesloten. Zoowel het stijlprobleem van den meester, als ook de verwantschap met Adam van Breen, (vergelijk: Dr. J. G. van Gelder in de voorgaande jaargang van ons Jaarboek bl. 110—116) Antoni Verstraelen en dergelijke schilders wachten nog op nadere analyse.

Het genealogisch interesse voert de schrijfster wel eens tot koene hypothesen, zoo weet zij ons de namen van vele schaatsenrijders op de bekende teekeningen te Windsor te noemen, waarvoor alle nadere gegevens ontbreken. Ook tracht zij ons wel eens wat te veel te bewijzen, vooral ook, waar het de psyche van Hendrick Avercamp geldt. Hendricks doofstomheid is blijkbaar voor haar een verklaring van het feit, dat de meester ons de schoonheid der polderlanden heeft geopenbaard (bl. 93).

Zeer bescheiden noemt de schrijfster haar oeuvre-catalogi slechts een proeve. Zij getuigen van groote ijver en niemand zal het haar euvel duiden, dat er nog eenige retouches noodig zijn en eenige leemten aan te vullen. Bovendien zijn deze catalogi, dank zij het uitvoerige persoonsregister, zeer bruikbaar. Men betreurt slechts, dat de catalogi niet in allen deele kritisch zijn behandeld, zoodat de lezer omtrent de echtheid der opgesomde werken veelal in onzekerheid blijft. Had de schrijfster niet beter gedaan, de door haar gesanctioneerde werken als zoodanig aan te geven, of wilde zij zich niet zoover op kunst-historisch terrein begeven? Hier doet zich bovengenoemde tweeslachtigheid sterk gevoelen. Mejjuffrouw Welcker heeft in den korten tijd, die haar ter beschikking stond, evenwel een maximale prestatie geleverd, waarvoor wij niets dan lof hebben.

Bijzonder gelukkig is de keuze der afbeeldingen, die de verschillende kanten van het oeuvre duidelijk voor oogen voert.

Over de wijze van uitgave van het boekwerk zou men kunnen twisten, het oordeel hieromtrent laten wij intusschen gaarne aan den lezer over.

Tot slot een kleine keuze uit de notities, die wij tijdens de lectuur maakten. S 261 is van de hand van Jacob Grimmer; S 5 is waarschijnlijk identiek met S 7; evenzoo S 56 met S 253. Bij de schilderijen van Hendrick Avercamp missen wij o.a. het winter-landschap bij de Firma N. Beets (Januari 1930) dat te Milaan (Castello Sforzesco Cat. No. 114) en dat van de Kersttentoonstelling te Rotterdam (1932 Cat. No. 2).

Teekeningen van of op naam van den meester worden gevonden te Berlijn (veiling Graupe 17 April 1929, Kat. Nr. 41); te Brussel (Catalogue de Grez Nr. 93—103); Düsseldorf (dubieus) en Göttingen.

Bij het werk van Barent Avercamp kan nog gevoegd worden een ijsvermaak in de collectie N. Danzas te Leningrad (Hofstede de Groot, Kritisches Verzeichnis, Band VII, Nr. 527). De nummers 19

en 20 van den catalogus zijn identiek. In de beschrijving van de nummers 6 en 7 is eenige ver-warring geslopen.

Moge de door de schrijfster geuite wensch, dat de oeuvre-catalogus spoedig zal worden uitgebreid, in vervulling gaan; een ieder zal in het werk van Mejjuffrouw Welcker den vasten grondslag vinden, waarop in de toekomst kan worden voortgebouwd. R. J.

Dr. J. G. van Gelder. *Jan van de Velde. 1593—1641*. Teekenaar-Schilder. Met 88 afbeeldingen op 47 platen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1933. 4°.

Deze grondige studie van Dr. J. G. van Gelder uit Rotterdam geeft veel meer dan de titel belooft. Vrijwel het geheele problemencomplex, dat bij het ontstaan van het nationale landschap in Holland naar voren komt, wordt in dit boek behandeld. Bij het uiterst minutieuse onderzoek van den schrijver blijkt eerst recht hoeveel lacunes er nog zijn in onze kennis omtrent de vroeg zeventiende eeuwse schilderkunst. Dr. van Gelder komt de eer toe in deze tot nu toe vrij duistere periode meer licht gebracht te hebben. Na het belangrijke opstel over het graphisch werk van Willem Buytewech in Oud-Holland (jaargang 1931) schenkt hij ons thans dit boek, dat de vrucht is van langdurige, onvermoeide nasporingen. Op talrijke meesters valt nieuw licht als b. v. op Hendrick Goltzius, Claes Jansz. Visscher en Esayas van de Velde, neef van Jan.

Bij de bespreking van de invloed van Elsheimer op de Hollanders stond de zoo juist verschenen monographie van Willy Drost nog niet ter beschikking van den auteur.

Nauwkeurig afwegend en objectief waardeerd schetst Dr. van Gelder ons de stijlevolutie van zijn held. Haast pijnlijk nauwgezet zijn de oeuvre-catalogi bewerkt, die eveneens een groote aanwinst beteekenen en aansluiten bij de prentencatalogus van Franken en Van der Kellen.

De schrijver geeft zich veel moeite de opkomst van het realisme in onze landschapsopvatting te verklaren en wijst telkens op parallellen in de literatuur. Men zou erover kunnen twisten, of de schrijver hier niet te ver gaat, maar Dr. van Gelder is zich ten volle bewust van de relatieve beteekenis van zijn vergelijkingen. Oorzaken nagaan en verklaringen geven in de historie blijft altijd een hachelijk ondernemen; men kan slechts aanwijzingen geven zooals de schrijver hier ook inderdaad getracht heeft.

Het groote aantal scherpe afbeeldingen, alsook het uitvoerige register verhoogen nog de bruikbaarheid van het werk, dat zonder twijfel een der grootste aanwinsten beteekent die men in de laatste jaren op dit gebied in ons land kan aanwijzen.

Tot slot zij vermeld, dat een gedeelte van dit werk als dissertatie van de Universiteit van Utrecht verschenen is. R. J.

Mr. J. K. van der Haagen. „*De schilders Van der Haagen en hun werk*”. Voorburg 1932. Eigen uitgave.

Mr. J. K. van der Haagen heeft het gelukkige idee gehad, de vrucht van zijn onderzoekingen omtrent het schildersgeslacht Van der Haagen in een monographie vast te leggen, teneinde vooral de figuur van den bekendsten vertegenwoordiger van dit geslacht, Joris van der Haagen (1615—1669) wat meer bekendheid te verschaffen.

De keuze van onderwerp berust, gelijk de schrijver zelf mededeelt, op een toevalligheid, die intusschen alleszins verklaarbaar mag heeten, namelijk op het feit dat de bekende schilder tot de voorvaderen van den auteur behoort. Ongelukkigerwijze moeten grotere landschapsschilders als bijvoorbeeld Albert Cuyp, Jan van Goyen en Meindert Hobbema nog op een monographische behandeling wachten.

De auteur geeft een overzicht over het leven en het werk van den schilder Joris van der Haagen, dat een schat van nieuwe gegevens bevat. Daarop volgt een minutieus bewerkte oevrecatalogus, die wellicht de hoofdwaarde van het boek uitmaakt. Hierbij is het systeem gevolgd, dat door Dr. C. Hofstede de Groot in zijn „*Kritisches Verzeichnis*” is toegepast. Afwijkend is slechts het opnemen van teekeningen door het geschilderde oeuvre heen. De titels van werken, die de schrijver van autopsie of uit goede afbeeldingen kent, zijn kapitaal gedrukt, ook al zijn zij naar het oordeel van den auteur dubieus wat toeschrijving betreft (bijvoorbeeld de nummers 30—32, 133 en 268). Deze tweede afwijking van het systeem van Dr. Hofstede de Groot lijkt ons intusschen niet navolgingswaardig.

In de stijlanalyse van het werk treft ons het sterke onderscheid dat de schrijver maakt tusschen het vroege werk van Van der Haagen, dat aansluit bij de „nationale richting” (het zoogenaamde portretlandschap) en het late oeuvre, waarin „de lust tot natuurverfraaiing” aanleiding geeft tot het ontstaan van een door den schrijver gewraakte „romantiek, die met grove effecten werkt in aansluiting bij den smaak van het toenmalig publiek” (bl. 27 en 43). De schrijver gaat zelfs zóó ver, dat hij van „de tragiek van den te laat geborene” spreekt (bl. 30). Wij vreezen, dat de auteur hier al te zeer aan zijn persoonlijke smaak toegeeft en zijn held te kort doet.

Ook historisch gezien kan men den schrijver moeilijk volgen in zijn betoog omtrent het achteruitgaan van den schilder naarmate het klimmen der jaren. In zijn latere periode is Joris van der Haagen onder den invloed gekomen van een geheel anders gerichte landschapskunst, die uit Italië afkomstig is (Annibale Carracci, Adam Elsheimer, Nicolas Poussin en vooral: Claude Lorrain). Deze meesters en hun Hollandsche navolgers zijn onzes inziens evenwel in het geheel niet romantisch getint, zooals Mr. van der Haagen laat door schemeren. Afgezien van het

feit, dat de romantiek een tijdstijl beteekent, moet er nadrukkelijk op gewezen worden, dat wij zeventiende-eeuwsche Hollanders géén romantiek, ook niet in wijderen zin des woords, gekend hebben. Het ideale landschap, dat in Holland ingang vond op het voetspoor van bovengenoemde buitenlandsche meesters bevat lyrische elementen, die slechts uiterlijk op romantische gevoelens lijken. In het ideale landschap, dat ook hier en daar bij Joris van der Haagen zijn invloed doet gelden, worden menschelijke affecten in de landschapsuitbeelding gelegd, die men gewoonlijk met de term „stemming” aanduidt.

Met dit verschil van inzicht wil evenwel natuurlijk niets ten nadeele van het boek van Mr. van der Haagen gezegd worden, dat getuigt van ernstigen wetenschappelijken speurzinn. Wij wilden er slechts op wijzen, hoe gevaarlijk en misleidend het kan zijn, in deze periode reeds van het romantische te spreken, hetgeen vooral ten aanzien van de kunst van Jacob van Ruisdael pleegt te geschieden.

Veel aandacht wijdt de auteur aan de samenwerking van Joris van der Haagen met andere meesters als Dirck Wijntrack, Ludolf de Jongh en vele anderen. Een voorbeeld van eerstgenoemd geval is een schilderij, dat Mr. van der Haagen in zijn catalogus niet vermeldt, namelijk dat in de collectie van Paul Meyerheim, dat in Maart 1916 te Berlijn geveild werd (catalogus No. 85 als J. Wijnants en als zoodanig onder No. 21 door Dr. Hofstede de Groot in zijn catalogus van het oeuvre van Wijnants opgenomen). Wij vermoeden, dat een voorbeeld van samenwerking met Ludolf de Jongh te vinden is in het schilderij te Enschede (Cat. Van der Haagen No. 150).

Overigens is juist de oevrecatalogus van den meester buitengewoon zorgvuldig bewerkt. Men kan slechts het uithoudingsvermogen van den schrijver bewonderen: welk een ontzagwekkend werk schuilt in dit gedeelte van het boek! Een aantal goed gekozen illustraties geven ons een juist beeld van den schilder.

Ook over de overige leden van het schildersgeslacht weet Mr. Van der Haagen ons veel nieuws te vertellen. Tot slot verwijzen wij den lezer nog naar het opstel van den schrijver over het zelfportret van den schilder, dat kort geleden in ons tijdschrift verscheen (bl. 38 van dezen jaargang).

R. J.

MEDEDEELING DER REDACTIE

Vele boekbesprekingen moesten wegens plaatsgebrek worden aangehouden tot de volgende aflevering.

LIJST DER LEDEN EN CORRESPONDEERENDE LEDEN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

[OP 1 JANUARI 1934]

O. L. van der Aa	Lage Vuursche	Prins Hendrikoord
G. J. G. C. Graaf van Aldenburg Bentinck	Amerongen	
J. C. Annokkee	Franeker	
A. J. W. van Anrooy	's-Gravenhage	Van Zaeckstraat 59
Jhr. Mr. M. van Asch van Wijck	Arnhem	Prins Hendrikstraat 63
Douar. d'Aulnis de Bourouill	Utrecht	Maliesingel 28
Karel Azijnman	's-Hertogenbosch	Buiten Haven 5
Ir. H. A. van Baak	Bussum	Esiaan 12
Drs. R. D. Baart de la Faille	Haarlem	Marnixstraat 10
Mej. E. Baelde	Rotterdam	Avenue Concordia 9a
Prof. Dr. J. A. J. Barge	Leiden	Oegstgeesterlaan 6
R. F. P. de Beaufort	Huis ter Heide	Rembrandtlaan 18
Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen	's-Gravenhage	3e van den Boschstraat 3
Dr. A. A. Beekman	's-Gravenhage	Laan van Nieuw O. Indië 271
Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland	's-Gravenhage	Wassenaarsche weg 18
Mr. N. Beets	Amsterdam	De Lairessestraat 61
J. G. Bendien	's-Gravenhage	Nieuwe Uitleg 6
Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn	's-Gravenhage	Van Stolkweg 31
Dr. Paul Bergmans	Gent	
Dr. H. P. Berlage N.zn.	's-Gravenhage	Violenweg 14
N. Beyderwellen	Rotterdam	Oostzeedijk 206b
Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk	Amsterdam	Museumplein 4
Prof. Dr. H. P. Blok	Oegstgeest	Willem de Zwijgerlaan 18
Mej. J. M. Blok	Amsterdam	Roelof Hartplein 4
L. F. Boekenooogen	Amsterdam	Van Eeghenstraat 165
J. Th. Boelen	Amsterdam	Van Eeghenstraat 68
C. van Bohemen	's-Gravenhage	Houtweg 2
Mr. F. J. Bolsius	Roermond	
D. H. G. Bolten	's-Gravenhage	Statenlaan 4
Dr. F. D. K. Bosch	Weltevreden	Gang Tivoli 3
Mej. M. E. Bottenheim	Amsterdam	Rijksprentenkabinet
Mej. J. Brants	Leiden	Noordeinde 39a
A. Brom Jr.	Utrecht	Burmanstraat 9
Prof. G. Brom	Nijmegen	St. Annastraat 185
Jan Eloy Brom	Utrecht	Oudenrijn (Huis Voorn)
A. G. de Bruyn	Oldenzaal	Kerkstraat 16
G. A. M. de Bruyn	Rotterdam	's-Gravenweg 168
Mr. L. A. M. de Bruyn	Breda	Muntstraat
Dr. H. de Buck	Groningen	Zwanestraat 33
H. van Borssum Buisman	Haarlem	Damstraat 21
Mr. W. B. Buma	Marssum	
J. Butter	Deventer	Brinkpoortstraat 20
P. A. van Buuren	Middelharnis	
W. J. J. C. Bijleveld	Leiden	Oegstgeesterlaan 4
Prof. Dr. A. W. Byvanck	Leiden	Witte Singel 17
E. A. Canneman	's-Gravenhage	Burnierstraat 35
J. J. M. Chabot	Brussel	Residence Palace
Prof. Dr. Clemen	Bonn	Coblenerstrasse 119a
A. Coert	Leiden	Museum de Lakenhal

Jhr. F. W. W. H. van Coeverden	Goor	Goeman Borgesiuslaan 7
Dr. W. Cohen	Düsseldorf	Hofgartenufer 5
Jonkvrouwe Baronesse S. Collot d'Escury— van Doorninck	Kloosterzande	
Ir. Wouter Cool	's-Gravenhage	Laan Copes v. Cattenburch 85
Mr. A. le Cosquino de Bussy	Amsterdam	Oranje-Nassaulaan 23
Dr. H. P. Coster	Groningen	St. Lucasstraat 8a
Mr. S. baron Creutz	Arnhem	Eusebiusbuitensingel 53
G. C. E. Crone	Amsterdam	Beethovenstraat 105
W. Croockewit W.A.zn.	Amersfoort	Bergstraat 43
Jos. Th. J. Cuypers	Roermond	
L. H. Daendels	Hattem	„De Heezenberg”
Mr. G. M. H. N. Dahmen	's-Gravenhage	Jan van Nassaustraat 44
J. L. van Dalen	Dordrecht	Gemeentearchief
Ir. D. W. van Dam van Hekendorp	Overveen	Prins Hendriklaan 164
M. Daniëls	Nijmegen	Berg en Dalsche weg 30
A. C. A. baron van Dedem	Aerdenhout	Boekenrodeweg 2
J. J. van Deinse	Enschede	Noorderhagen 48 D
R. A. J. van Delden	Hilversum	's-Gravelandscheweg 82a
W. J. Dingemans	Haarlem	Jordensstraat 30
E. C. van Dissel	Goes	Kleine Kade 47
Mr. J. I. van Doorninck	Middelburg	Vlasmarkt K 158
Mr. M. van Doorninck	Amsterdam	Amstel 278
Dr. P. Doppler	Maastricht	Bisschoppsingel 27
R. H. Driessen	Maarssen	Huize „Den Hoeck”
J. C. J. Drucker	Montreux	Palace Hotel
L. C. Dumont	Haarlem	Emmastraat 30
H. J. M. Ebeling	's-Hertogenbosch	Choorstraat 14
Mr. Chr. P. van Eeghen	Amsterdam	Heerengracht 497
Mr. E. R. van Eibergen Santhagens van Lunenberg	Doorn	Acacialaan 20
Mej. C. Elderink	Enschede	Marktstraat 7
Jkvr. C. Engelen	Zutphen	Coehoornsingel 24
Dr. H. E. Enthoven	Baarn	Koningsweg 6
Dr. K. Erasmus	New York	Fifth Avenue 556
Th. van Erp	's-Gravenhage	Albertinestraat 12
A. A. G. van Erven Dorens	Arnhem	Utrechtscheweg 40
P. J. van der Feen Jr.	Domburg	Villa „de Wael”
Mej. Dr. D. A. Felix	Middelburg	Segeerstraat H 10
Mej. J. H. Fockema Andreae	Arnhem	Hulkesteinscheweg 4
Mr. J. P. Fockema Andreae	Groningen	
Mr. S. J. Fockema Andreae	Leiden	Breestraat 35a
Mr. Dr. K. J. Frederiks	's-Gravenhage	Frankenslag 130
Mr. J. W. Frederiks	's-Gravenhage	Parkweg 16
Dr. M. J. Friedländer	Berlijn (W)	Kupferstich Kabinett
Dr. H. E. van Gelder	's-Gravenhage	Antonie Duyckstraat 155
Dr. J. J. de Gelder	Oegstgeest	Huize Schoutenburg
Dr. A. E. van Giffen	Groningen	Poststraat 6.
Dr. P. J. M. van Gils	Roermond	
Dr. G. Glück	Weenen (I)	Burgring 5.
Mevr. Wed. J. S. Goekoop—de Jongh	Harderwijk	Kasteel Essenburgh
Prof. Dr. A. Goldschmidt	Charlottenburg	Bismarckstrasze 72
Prof. Dr. I. H. Gosses	Groningen	H. Colleniusstraat 64

S. Gouda Quint	Arnhem	Bakkerstraat 17.
J. Goudstikker	Amsterdam	Heerengracht 458
Mej. Dr. C. C. van der Graft	Utrecht	Parkstraat 15
Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel	's-Gravenhage	Waalsdorperweg 221
G. D. Gratama	Haarlem	Zonnelaan 2
H. G. van Grol	Vlissingen	Stedelijk Museum
G. Gruner	Aerdenhout	Huize Wenduyne
Mr. J. K. van der Haagen	Voorburg	Van Horvettestraat 53
M. J. F. W. van der Haagen	's-Gravenhage	Van Lennepweg 67.
F. M. H. Haan	Urmond	
H. ter Haar	Eindhoven	Kanaalstraat 8
Mevr. L. E. van der Haer—Dutilh	's-Gravenhage	Adriaen Pauwstraat 40.
Mej. L. J. van der Haer	's-Gravenhage	Adriaen Pauwstraat 40
D. Hannema	Rotterdam	Museum Boymans
P. J. van Harderwijk	Schiedam	Dam 30
Mr. M. J. P. D. baron van Harinxma thoe Slooten.	Oudeschoot (Fr.)	
J. H. van Heek	Lonneker	„t Roessingh”
Dr. A. L. Heerma van Voss	Leeuwarden	Engelsche straat 2
Mej. C. A. van Hees	Haarlem	Damstraat 21
H. van Heeswijk	's-Gravenhage	Tollensstraat 34
Mej. V. Hefting	Utrecht	Kunsthistorisch Instituut Drift 25
J. A. Hesterman Jr.	Amsterdam	Kanaalstraat 3
L. J. van der Heyden	Utrecht	Amaliadwarsstraat
Mej. Dr. J. D. Hintzen	Amsterdam	Euterpestraat 177
Dr. O. Hirschman	Rijswijk (Z.-H.)	Leeuwendaallaan 61
F. A. Hoefer	Zeist	Karpervijver
J. van Hoey Smith	Rotterdam	Honingerdijk 70
J. G. A. van Hogerlinden.	Arnhem	Nieuwstraat 47
Mr. H. L. Hommes	Groningen	Noorderhaven N. Z. 23a
G. J. Honig	Zaandijk	't Koopmanshuis de Mol
C. G. 't Hooft	Amsterdam	van Eeghenstraat 81
G. de Hoog Hzn.	's-Gravenhage	Beeklaan 267
Joh. Hoogenboom	Renesse (Z.)	
C. Hoogendijk	Rotterdam	Bergsche laan 106a
Dr. G. J. Hoogewerff	Rome	Istituto Olandese, Valle Giulia
J. S. F. v. Hoogstraten	's-Gravenhage	Nieuwe Parklaan 77
B. Hooykaas Jr.	Rotterdam	Haringvliet 86
J. A. Hubregtse	Burgh op Schouwen	
Mej. C. J. Hudig	Amsterdam	Van Miereveldtstraat 9
Mr. D. Hudig,	Amsterdam	Prins Hendriklaan 6
J. Hudig L. Jzn.	Rotterdam	Kralingsche Plaslaan 39
Prof. Dr. F. W. Hudig	Aerdenhout	Zuidlaan 1
Mr. J. B. W. baron van Hugenpoth tot den Beerenclaauw	's-Hertogenbosch	
Prof. Dr. J. Huizinga	Leiden	Witte Singel 74
H. M. Hulsbergen	Meppel	Zuideinde 91
Ir. M. R. Idema Greidanus	's-Gravenhage	Juliana van Stolbergplein 17
Mej. H. V. van Iterson.	's-Gravenhage	Sportlaan 130
Dr. R. Jacobsen	Rotterdam	Claes de Vrieselaan 150b
Jhr. Mr. B. M. de Jonge v. Ellemeest	Utrecht	Maliebaan 84
H. C. de Jongh	Ammerzoden	
L. Jonker	Velp	Denneweg 2
Mr. J. G. C. Joosting	Velp	Frederikstraat 9

D. Jordaan F.jzn.	Haaksbergen	
Dr. J. D. Jordaan	's-Gravenhage	Statenlaan 133
Mr. F. A. Josephus Jitta	Alkmaar	Emmastraat 43
Ir. A. J. L. Juten	Bergen op Zoom	Noordersingel 1
G. C. A. Juten	Willemstad	
R. Juynboll	Leiden	Kloksteeg 12
Dr. J. Kalf	's-Gravenhage	Van Imhoffplein 3
J. Kalf	Terborg (G.)	Huize de Berg
Jhr. Mr. Dr. H. A. van Karnebeek	's-Gravenhage	Korte Voorhout 7
A. J. C. van Kerckhoff	Velp	Piet Heinlaan 2
J. C. Kerkmeyer	Hoorn	West Friesch Museum
A. O. van Kerkwijk	's-Gravenhage	Nassaulaan 22
J. B. J. Kerling	's-Gravenhage	Van Merlenstraat 87
Mr. Dr. J. H. H. Kessler	Bilthoven	„Zomerland”, Gezichtslaan 25
Mej. Th. M. Klinkhamer	Utrecht	Witte Vrouwensingel 39
H. van der Kloot Meyburg	's-Gravenhage	Oude Scheveningscheweg 108
J. J. C. de Knokke van der Meulen	Baarn	Villa Liliane
W. L. S. Knuif	Denekamp	
Dr. G. Knuttel W.zn.	's-Gravenhage	Prinse Vinkepark 33
A. K. J. van Koch	's-Gravenhage	Van Lennepweg 65
D. Kok Jzn.	Harderwijk	Donkerstraat 4
Mevr. E. H. Korevaar—Hesseling	Delft	Heemkerkstraat 13
Mej. G. Kossmann	's-Gravenhage	De Perponcherstraat 130
Prof. Dr. N. J. Krom	Leiden	Witte Singel 18
W. Kromhout	Voorburg	Oosteinde 263
Mej. M. E. Kronenberg	's-Gravenhage	Laan van Meerdervoort 110
Pater Bonaventura Kruitwagen	Rotterdam	Westewagenstraat 55
Dr. E. H. ter Kuile	's-Gravenhage	Duchatelstraat 5
A. Labouchère	Vogelenzang	Huize „De Koekoek”
Dr. G. C. Labouchère	Utrecht	Maliebaan 14
E. Lagerwey	Utrecht	Willemsplantsoen 3
Jhr. Mr. H. R. A. Laman Trip	Velp (G.)	Arnhemsche straatweg
Prof. M. Lansdorp	Amsterdam	Banstraat 62
Mej. M. Landweer	Groningen	Binnen Damsterdiep 17
Mr. E. P. van Lanschot	Breda	Baronielaan 165
Mr. F. J. van Lanschot	's-Hertogenbosch	Peperstraat 16
Mr. H. F. Lantsheer	Oostkapelle	Zeeduin
Dr. L. W. A. M. Lasonder	's-Gravenhage	Laan van Meerdervoort 93
J. M. Lauweriks	Cavalière (Var)	Acad. Européenne Méditerranée
W. A. van Leer	Amsterdam	Apollolaan 117
Jhr. L. H. van Lennep	Amsterdam	Joh. Vermeerstraat 22
Dr. H. M. R. Leopold	Rome 34	Via Savoia 31
F. Lieftinck	Haren (Gr.)	Voorveld
Mej. Dr. C. Ligtenberg	's-Gravenhage	Larixlaan 15
Mr. J. P. Graaf van Limburg Stirum	Wezep (G.)	
S. J. Graaf van Limburg Stirum	Wolfhezen	
Dr. J. G. de Lint	's-Gravenhage	Van Lennepweg 5
Mr. J. Linthorst Homan	Frederiksoord	
Mr. A. Loosjes	Amstendam	De Lairessestraat 54 ^I
Mej. Dr. E. van der Looy van der Leeuw	Amsterdam	Noorder Amstellaan 158 ^I
Jhr. H. Loudon	Wassenaar	Huize Voor-Linden
F. Lugt	's-Gravenhage	Heerengracht 2
Mej. Dra. A. J. Maris	Arnhem	Parkstraat 18
Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven	Arnhem	Eusebiusbuitensingel 26

Prof. Dr. W. Martin	Wassenaar	„De IJsvogel” Park de Kieviet
Mr. A. Meerkamp van Embden	Middelburg	Rouaansche Kaai G 118
Jacob Mees	Rotterdam	Westzeedijk 140
Dr. P. A. Meilink	's-Gravenhage	Vivienstraat 74
Mr. H. Meinesz	Vogelenzang	Villa „Casa Nuova”
A. W. M. Mensing	Amsterdam	N. Doelenstraat 16—18
J. M. v. d. Mey	Amsterdam	Hondecoeterstraat 2
L. C. Michels	Tilburg	Goirkestraat 2
Dr. R. Miedema	Amersfoort	
J. P. Mieras	Amsterdam	Harmoniehof 8
Dr. J. A. Molhuysen	's-Gravenhage	Bazarstraat 18
Dr. L. Moll	IJselmonde	
Dr. W. Moll	's-Gravenhage	Emmastraat 64
Mr. E. P. de Monchy	Hilversum	Borneolaan 9
A. Mondt Jr.	's-Gravenhage	De Ruyterstraat 44
J. A. P. Montijn	's-Gravenhage	Juliana v. Stolberglaan 89
Dr. J. Ph. de Monté Verloren	Zeist	Krullelaan 28
Mej. Dr. H. C. H. Moquette	's-Gravenhage	Van Bleyswijkstraat 145
H. G. Mos	Enschede	Villa Het Zwik
Abr. Muller	Amsterdam	Van Eeghenstraat 96
H. C. N. Munnig Schmidt	Hilversum	's-Gravelandscheweg 48
	Groningen	Prinsesseweg 2bis
Mej. Dr. E. Neurdenburg	Groningen	Verlengde Heereweg 179
Th. Niemeyer	's-Gravenhage	v. Kinsbergenstraat 102
J. van Nieukerken	's-Gravenhage	Van Speykstraat 38
M. A. van Nieukerken	Oost-Eysden	Kasteel Oost
Jhr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer	Antwerpen	Quinten Matsijslei 48
O. Nottebohm	Driebergen	Bloemenheuvel
M. van Notten	's Gravenhage	Lange Voorhout 9
W. Nijhoff		
	Ressen (G.)	Huize Stadwijk
G. J. van Olst	Breukelen	Nijenrode
M. Onnes	Leeuwarden	Prins Hendrikstraat 6
N. Ottema	Wassenaar	De Pauwhof Leidsche straatw. 420
Mevr. Overvoorde—Gordon	Scheveningen	Neptunusstraat 148
Dr. M. D. Ozinga		
	Delft	N. Plantage 102
Mej. I. C. E. Peelen	Leiden	Stille Rijn 15
E. Pelinck	Amsterdam	J. W. Brouwerstraat 36
J. P. L. Petri Jr.	Eindhoven	Parklaan 17
Dr. A. F. Philips	Middelburg	Noordsingel 156 ^{III}
Mr. J. M. Pilaar	Overveen	Bloemendaalsche weg 231
Prof. W. A. E. v. d. Pluym	Laren (N.-H.)	De Heidaal
Henri Polak	Amsterdam	Harmoniehof 69
C. ter Poorten	Diepenheim	Peckedam
H. A. C. Poortman	De Bilt	Kloosterpark
Jacob Por	Groningen	H. W. Mesdagplein 3
Prof. Mr. Dr. C. W. van der Pot	Amsterdam	Harmoniehof 65
Prof. Dr. J. Prinsen J. Lzn.	Oegstgeest	Wilhelminapark 13
Mr. P. A. Pijnacker Hordijk	Hilversum	Huize de Hoorneboeg
P. A. Pijnappel		
	Amsterdam	Wolvenstraat 18
Edwin vom Rath	Alphen a/d Rijn	
W. M. C. Regt	Amsterdam	Jan van Goyenkade 2
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk	Maarsse	Pastoor
A. E. Rientjes	Amsterdam	Amstel 254
Jhr. D. C. Roëll		

Baronesse Roëll—Bierens de Haan	Utrecht	Maliebaan 13
Mevr. M. C. Rooseboom—Kist	's-Gravenhage	Bezuidenhout 373
Mr. F. van Rossem	Rotterdam	Parkstraat 5
F. G. C. Rothuizen	Goes	Wilhelminastraat 5
Mr. Dr. I. A. van Royen	Zwolle	Kl. Weezenland 29
Ir. Cd. Rueb	's-Gravenhage	Hofzichtlaan 29, Marlot
Mej. G. J. W. Rueb	's-Gravenhage	Jacob Mosselstraat 34
Jhr. Mr. L. M. Rutgers van Rozenburg Jr.	Zeist	Utrechtsche weg
Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck	's-Gravenhage	Laan Copes van Cattenburch 27
Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel	's-Hertogenbosch	
Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel	Berlicum (N.-Br.)	De Wamberg
Jhr. J. L. A. A. M. van Rijckevorsel	Hees (bij Nijmegen)	Kerkstraat 20
Dr. A. A. van Rijnbach	Leiden	Witte Rozenstraat 26
Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt.	's-Hertogenbosch	Oranje-Nassaulaan 26
R. H. van Schaik	Wassenaar	Raadhuislaan 1.
W. C. L. A. Scheepens	Amsterdam	Overtoom 270
E. P. A. M. Scheidius	Arnhem	„De Mentenberg”
Mr. A. P. van Schilfgaarde	Arnhem	Koningstraat 10
W. A. A. J. baron Schimmelpenninck v. d. Oye	Voorschoten	Huize Duivenvoorde
Dr. H. Schneider	's-Gravenhage	Oostduinlaan 16
Mr. H. J. Schönfeld	Winschoten	Langestraat
Dr. H. P. Schoonenbeek.	Bruxelles-Ixelles	Rue Emanuel van Driessche
Jhr. Mr. J. C. Schorer	Culemborg	
J. L. Schouten	Delft	Schoolstraat 7
Mr. M. J. A. M. Schretlen	Driehuis-Westerveld	Duin- en Kruidbergerweg 31
Alfred Schröder	Amsterdam	Teniersstraat 4
Dr. W. C. Schuylenburg	Utrecht	F. C. Donderstraat 15
Mr. L. Sillevius	Utrecht	Frans Halsstraat 35
Mej. F. Simons	's-Gravenhage	Lange Voorhout 48
Jhr. C. Ch. Th. Six.	Amsterdam	Van Eeghenstraat 66
Jhr. E. W. C. Six	Dordrecht	Vischstraat 4 rood
Ir. Jhr. G. C. Six	Amsterdam	Emmalaan 23
Prof. Dr. Ir. D. F. Slothouwer	Delft	Technische Hoogeschool
Mr. W. P. A. Smit	Arnhem	Betuwestraat 6
A. P. Smits	Aerdenhout	Westerlaan 9
Jhr. Mr. M. W. Snoeck	Zwolle	Koestraat 8
Prof. Dr. G. A. S. Snijder	Amsterdam	Piersonstichting, Weesperzijde 33
I. J. Spanjaard	Borne	„De Tichelkamp”
A. Spoon, J. Jzn.	Oostvoorne	Noordweg
Mr. G. J. Sprenger	Utrecht	Maliebaan 49
Mr. A. Staring	Vorden	„De Wildenborch”
Dr. J. F. M. Sterck	Aerdenhout	Mr. Enschedeweg 15
Prof. Ir. J. A. G. van der Steur	's-Gravenhage	Waaltdorperweg 143
Mr. J. C. Stoop	Dordrecht	Singel 64
L. A. Stroink	Enschede	Emmastraat 161
Jan Stuyt	's-Gravenhage	Bezuidenhout 195
Jhr. C. H. C. A. van Sypestein	Loosdrecht	
J. L. Tadema	Haarlem	Ged. Oude Gracht 91
M. J. L. baron Taets van Amerongen	Renswoude	
John Tattersall	Enschede	Oldenzaalschestraat 30
Jhr. H. Teding van Berkhout	Amsterdam	Vossiusstraat 21
G. Tellander	Hilversum	Mozartlaan 10
Mr. H. A. Tels	's-Gravenhage	Jozef Israëlslaan 34
Dr. N. B. Tenhaeff	Scheveningen	Helmstraat 12
Mevr. E. Testa Baronesse van Wijnbergen	Amsterdam	Minervalaan 16

Jhr. Mr. G. C. W. van Tets van Goudriaan	's-Gravenhage	Groenhovenstraat 13
Mevr. A. C. Ph. den Tex—des Tombe	Bilthoven	Nachtegaallaan 5
Jhr. Mr. C. J. A. den Tex	Bloemendaal	
Dr. J. S. Theissen	Amsterdam	Singel 421
Ir. H. Thunnissen	's-Gravenhage	Carel v. Bylandtlaan 6
J. A. F. Thieme	Wijk bij Duurstede	„Nederhoff”
Dr. Frans van Thienen	's-Gravenhage	Laan van Poot 159
Mr. P. G. van Tienhoven	Amsterdam	Heerengracht 540
Mej. Dr. E. M. A. Timmer	's-Gravenhage	Laan van N.O. Indië 244
J. D. Tresling	's-Gravenhage	Van der Heimstraat 64
Dr. W. S. Unger	Middelburg	
Mej. H. Vaillant	's-Gravenhage	Lange Voorhout 4
Mr. M. M. van Valkenburg	Laren (G.)	Huize 't Ross
Dr. Ir. A. L. W. E. van der Veen	's-Gravenhage	Bildersstraat 45
B. van der Veen C.zn.	Groningen	Eemskanaal N.Z. 24
Dr. J. S. van Veen	Arnhem	Kastanjelaan 36
G. J. Veenstra	Leeuwarden	Engelschestraat 56
Dr. A. J. van de Ven	Arnhem	De Wetstraat 12
D. J. van der Ven	Oosterbeek	De Meihof
F. A. J. Vermeulen	's-Gravenhage	Schoutenstraat 1
Dr. J. H. Vernhout	Middelburg	
G. Vierkant	Amsterdam	Weteringschans 146
Mevr. W. Viruly—van Tienhoven	Oosterbeek	Julianaweg 27
Mej. A.E. Viruly	De Steeg	„Klein Duimpje”
Mej. R. Visscher	Leeuwarden	Harlingersingel 13a
Mr. H. de Visser	Groningen	Zuiderpark 21
Mej. M. A. de Visser	Groningen	Zuiderpark 21
P. Visser	Voorburg	Van Deventerlaan 28
Mr. G. Vissering	Bloemendaal	Hooge Duin- en Daalscheweg
J. Vixseboxe.	Almelo	Sluiskanaal N.Z. 30
Prof. Dr. J. Ph. Vogel	Leiden	Noordeindsplein 4a
Prof. Dr. W. Vogelsang	Utrecht	Drift 25
Ir. C. de Vos tot Nederveen Cappel	Groningen	H. W. Mesdagplein 2
Prof. Dr. W. de Vreese	Rotterdam	Spoorsingel 37.
A. B. de Vries	Amsterdam	Waldeck Pymontlaan 25
J. Vriesendorp	Amsterdam	Heerengracht 423
J. A. W. Vrijman	's-Gravenhage	Reinkenstraat 2a
V. S. van de Wall	Weltevreden	
F. G. Waller	Amsterdam	Vondelstraat 73
Mej. C. J. Welcker	IJselmuiden	Nieuwe weg 173 v
E. G. Wentink Jr.	Aerdenhout	Tramweg 1
J. C. Wentink	Driebergen	Hoofdstraat 212
W. A. M. Westeroüen van Meeteren	Amsterdam	Keizersgracht 588—590
J. J. Weve	Nijmegen	Reinaldstraat 11
Dr. F. C. Wieder	Noordwijk-Binnen	Gooweg 17
Dr. E. Wiersum	Rotterdam	Mathenesserlaan 315
Prof. Dr. E. Wrangel	Lund (Zweden)	
Jhr. E. W. von Wrangel auf Lindenberg.	Amersfoort	Laan 1914 No. 11
Dr. S. baron van Wijnbergen	Lisse	
Mej. G. F. van Ysselstein	's-Gravenhage	Louise de Colignyplein 21
H. A. van Ysselstein	's-Gravenhage	Louise de Colignyplein 21
F. C. Zillesen	's-Gravenhage	
Mr. J. A. N. baron van Zuylen van Nyevelt	Doorn	Joh. van Oldenbarneveltlaan 111 Hydepark

MUSEA EN ANDERE INSTELLINGEN

Het Stedelijk Museum	Alkmaar	Breedstraat
De Vereeniging Amstelodamum		
p/a Mr. A. Cosquino de Bussy	Amsterdam (Z)	Amsteldijk 67
Vereeniging „Hendrick de Keyser”	Amsterdam	Sarphatistraat 12
Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap	Amsterdam	p/a Prentenkabinet-Rijksmuseum
De Hoofdbibliotheek	Antwerpen	
Het Arnhemsch Genootschap van Oudheid-		
kunde p/a den Heer J. G. A. van Hogerlinden	Arnhem	Nieuwstraat 47
De Vereeniging Gelre, p/a Dr. J. S. van Veen	Arnhem	Kastanjelaan 36
Het Provinciaal museum van oudheden en		
geschiedkundige voorwerpen in Drente	Assen	
Die Bibliothekauschusz der Notgemeinschaft		
der deutschen Wissenschaft	Berlin	Schlosz Portal 3
Die Bibliothek der Staatl. Lustgarten	Berlin	Lustgarten
De Vereeniging Rembrandt		
p/a den Heer J. van Hasselt	Bloemendaal	Potgieterweg 8
Das Kunsthistorische Institut der Universität	Bonn	
De Vereeniging „Stedelijk Museum en Oud-		
heidkunde”, p/a den Heer J. H. H. Houwing	Breda	Oranjelaan 54
De Bibliothek van het Klein Seminarie	Culemborg	
Het Rijksmuseum „Huis Lambert van		
Meerten”	Delft	Oude Delft
Het Museum Mr. S. van Gijn	Dordrecht	Nieuwe Haven 20
Die Sächsische Landesbibliothek	Dresden	
De Commissie van beheer en toezicht over		
Edam’s museum	Edam	
Het Hooger Instituut voor Kunst, Geschie-		
denis en Oudheidkunde	Gent	Lange Mere 14
De Bibliothek van het St. Aloysius’ College	’s-Gravenhage	Oostduinlaan 50
De Directie van den Dienst van Kunsten en		
Wetenschappen	’s-Gravenhage	K. Vijverberg 7
De Vereeniging „Die Haghe”		
p/a Jhr. Mr. J. M. M. Asch van Wijck	’s-Gravenhage	Parkstraat 77
Het Rijks-bureau voor de Monumentenzorg	’s-Gravenhage	Hofsingel 2
Het Genealogisch-Heraldisch Genootschap		
„De Nederlandsche Leeuw”	’s-Gravenhage	Bleyenburg 5
Het Oranje-Nassau-Museum, p/a H. W. G. Ras	’s-Gravenhage	Voorschoterlaan 5
De Commissie van administratie over het mu-		
seum van oudheden van de Provincie en		
stad Groningen, p/a Dr. H. P. Coster	Groningen	St. Lucasstraat 8a
De Commissie van het Bisschoppelijk Museum	Haarlem	Jansstraat 79
De Vereeniging „Haerlem”	Haarlem	Stadsbibliotheek en Leeszaal
Het Provinciaal Genootschap van Kunsten		
en Wetenschappen	’s-Hertogenbosch	
De Oudheidkundige Kring „de Vier Ambachten”		
p/a den secr. C. M. Veugelers	Hulst	
Het Friesch Genootschap van Geschied-,		
Oudheid- en Taalkunde.	Leeuwarden.	
De Commissie voor het stedelijk museum		
„de Lakenhal”	Leiden	
Die Universitäts Bibliothek	Leipzig	
Het Provinciaal Oudheidkundig Genootschap	Maastricht	Lenculenstraat 31
De Vereeniging Oud-Leiden, p/a Dr. W. C. Braat	Oegstgeest	Emmalaan 67
Het Zeeuwsch Genootschap d. Wetenschappen	Middelburg	

Istituto Storico Olandese	Rome	Valle Giulia
Het St. Bernulphus Gilde, p/a den Heer J. E. Brom	Oudenrijn (bij Utrecht)	„Huize Voorn”
De Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen	Rotterdam	Coolsingel 72
Het Kunsthistorisch Instituut	Utrecht	Drift 25
Het Nederlandsch Spoorwegmuseum	Utrecht	Moreelselaan 4
Het Centraal Museum	Utrecht	Agnietenstraat 1
Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, p/a Prof. Dr. P. Fijn van Draat.	Utrecht	
De Vereeniging Vlaardingsche Oudheidkamer en Visscherijmuseum, p/a M. C. Sigal Jr.	Vlaardingen	Schiedamsche weg 119
Die National Bibliothek	Weenen	Josephplatz 1
Het Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen	Weltevreden	Koningsplein 12
De Zaanlandsche Oudheidkundige Vereeniging „Honig”, p/a J. Vredenduin	Zaandijk	Lage Dijk 41
De Vereeniging tot beoefening van Overijselsch regt en geschiedenis.	Zwolle	Melkmarkt 1

Men wordt verzocht wijzigingen of onjuistheden in deze ledenlijst zoo spoedig mogelijk ter kennis te brengen van den bondssecretaris, 221 Waalsdorperweg, 's-Gravenhage.

REGISTER

Namen van Vereenigingen, Stichtingen, Fondsen enz. worden genoemd onder deze woorden. Getallen tusschen haakjes wijzen de nummers in de Iconografie van Prins Willem I aan, welke te vinden zijn op de erachter vermelde bladzijden. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.

- Aa, A. J. van der; 119, 122.
Aard, 135.
Abbe, J. van, 141.
Abbenbroek N. H. Kerk 57; 107.
Abcoude N. H. Kerk, 57; 143.
Abgar, 49.
Adam, 48.
Ader, J. (65) 95.
Admiraliteit op de Maze (52) 84.
Aelmis, J., 67.
Aersen, J., 125.
Aertsens, P. (200) 105.
Albemarle, 26.
Albertini, E. 139.
Albinus, 67.
Albertine Agnes, 26, 142.
Alexander, A., 60, 135.
Algerië, 139.
Alkmaar: Gr. Kerk, 24, 57, 122;
Moriaenshoofd 135; 58, 63, 74,
78, 79, 117, 118, 123, 126, 137,
148; Mus. 63, 86, 111, 140,
XXV; Palinghofje (71) 86.
Almeida Garcia Fidié, J. M. d'
(144), 89.
Almelo, 83.
Aldorfer, A., 44.
Alva, 76, 77, (10, 11) 91.
Alvin, L. (136) 100; (196) 105.
Amalia van Solms (91) 87; (128)
99.
Ambraser Sammlung, (8) 81.
Amerika, 149.
Amerongen, Kasteel, 24; 84.
Amersfoort: O. L. Vrouwentoren,
56, 58; S. Joriskerk, 58; Kam-
perbinnenpoort 57, 58; Mus.,
63; 83.
Ameyden van Duin, Van (36), 83.
Amstelrust, 107.
Amsterdam: Begijnhof, 58; Boom-
sloot, 47; Brouwersgr., 58; Brug
(Magere), 58; Catharina (S.) kerk,
135; Dijkstraat, 47; Felix Meritis,
58; Kerkstr., 58; Lijnbaansgr.,
135; Paleis (Kon.), 21, 83, 107;
Rapenburgerstr., 131, 135; Re-
guliersgr., 26; Rokin 58; Singel
no. 440: 58; Waalsche gem. 19;
Walenkerk, 26; Walenweeshuis,
24; Nationaal Mus., (11) 82;
Rijksacademie B. K., 145; Rijks-
museum, 39, 51, 53, 59, 63, 65,
66, 69, 77, 78, 82, (52) 84,
86, (106) 98, 140; Rijksprenten-
kabinet, 26, 28, 75, 120, 134;
Sted. Mus., 141; Joodsch Hist.
Mus., 140; Mus. van Aziatische
Kunst, 140; Scheepvaartmus.,
140; Verz. Six, 82; Universiteits
Bibl., 49; 46, 48, 50, 56, 63,
75, 89, 121, 149.
Ancona, 112.
Andelst N. H. Kerk, 58, 107.
Anderlecht, 85, 89.
Andresen, (3, 4) 90.
Anhalt, hertog van, (27) 83.
Anna te drieën, S., 68.
Anna van Saksen, 75, 76, (9) 81,
(8) 90.
Annales Rodenses, 71.
Anthonisz, C., 75, 90, 110, XIV.
Antwerpen, 45, 66; Mus., 89;
131, 140, 149.
Apeldoorn, Mus, 64, 83.
Appelscha, 142.
Archives de la maison d'Orange, 22.
Archiv für Ethnographie (Internat.),
147.
Arend, J. P., (105) 98.
Armenië, 46.
Arnhem, Stadhuis, 77; 79, 84.
Arnhem, Mus., 64, (92) 87; Dui-
velshuis, 143.
Arntzenius, 29.
Arras, 76, 81.
Arte, L', 128.
Arum, R. J. van (103) 98.
Arvetis, 47.
Asselt, R. K. Kerk, 107.
Assen, Prov. Mus., 65, 140.
Assendelft, 126.
Atrecht, 76, 81.
Augsburg, 145.
Avac, M., 47.
Avercamp, B., 149, 150.
Avercamp, H., 149, 150.
Aysma, A., 115.
Baarsel, P. W. van (1, 3) 106.
Babel, 44.
Baburen, 35.
Bache, 140.
Backer, J., 42.
Backer, H. J. (66) 95.
Baert, W., 120, 121, 124.
Baïum, 113.
Bakker, F. de (91) 917.
Balen, M., 3.
Balten, P., 127.
Barbet, J., 23.
Barentsz, Dirck, 31.
Barra, J. (204) 105.
Bartsius, W., 111.
Bary, H. (85, 86) 97.
Bastelaer, R. van, 127.
Baudaert, W. (140) 101.
Beaufort, de (52) 94.
Beaufort, R. F. P. de, 68, 75.
Beaufort-Leeuwenburg, De (18) 82.
Beaumont, 121.
Bedford (43) 84.
Beemster, de, 118; kerk, 140.
Beets, N., 75, 150.
Bel, 44.
Bell, C. F., 42.
Belonje, J., 118, 125, 148.
Bemelen, pachthoeve, 58.
Bentheim, graaf van, 28.
Bentinck, 22.
Benningh, W. Jsz., 148.
Bentinck, (42).
Béran, Jean, 19, 20.
Bérard, A., 19.
Berchem, (N.), 36, 39.
Berchet, N., 24.
Beresteyn, E. A. van, 72, 73, (131)
100, 141.
Bergen op Zoom, Raadhuis, 59,
Mus., 65.
Berkhout, 126.
Berlijn, Prentenkabinet, 40, 42; 44,
150, 151.
Bernarts, W., 25.
Beverweerd (13) 82.
Beverwijk, 65.
Beyerlinck (171) 103.
Bezaan, J., 143.
Bicker, P., 68.
Bierens de Haan, J. C., 64, (205)
105.
Bieselingen, C. Jsz. van, 79, (76)
87, XXVI.

- Binck, J., 43, XI.
 Bitaube (95) 97.
 Blachernis, 48.
 Blauw, 61.
 Blauw, A. M. de, 61.
 Bletchley, 84.
 Bleyswijk, F. van (52) 94.
 Bloc, C., 77, (1) 106, (193, 195) 105.
 Bloemaert, A., 36.
 Bloemendaal, 159.
 Blois (64) 85.
 Blois van Treslong Prins P. C., 125, 148.
 Blok, P. J., 75, (6) 81, (52) 84.
 Blijk, J. van den, 142.
 Bocholtz, 147.
 Bodel Nijenhuis, 29.
 Bodenheim, F. P., 64.
 Boelen, 131.
 Boer, G. M., 63.
 Boer, P. de, 149.
 Boetzelaer, van (44) 84.
 Boissens, C. T. (131) 100.
 Boissens, T., XIX.
 Boll, F., 128, 130,
 Bologna, Giovanni da, 112.
 Bolsward, 59.
 Bom, J. A. L., 61.
 Bommelerwaard, 55.
 Bond „Heemschut”, 56, 134, 136.
 Bonn, 71.
 Bor, P. (39) 93, (140) 101.
 Borculo, Mus., 65.
 Bosch, Hieronymus, 67.
 Bosch, J. van den (94) 97.
 Bosman van Oudkarspel XVI, (10) 82.
 Bosse, (A.), 23.
 Both, A., 36.
 Both, J., 35, VI.
 Bourgondië, 72.
 Bouttats, G. (149) 101.
 Bouvigne, 132, 135.
 Brabant, 56.
 Brandon, J. H. (26) 83, 142.
 Brandt, G. (38) 93, (85—86) 97, (130) 100.
 Bray, J. de, 141.
 Breda: N. H. Kerk, 57; Groote Markt, 59, 61, 72; Baronie van, 107; Sted. mus., Boterwaag, 121, 140; Kasteel, 21; Kon. Mil. Academie, 132.
 Bredehoff de Vicq (129) 88.
 Brederlo (22) 82.
 Bredevoort, 68.
 Bredius, Künstlerinventare, 26.
 Bredius, A., 141.
 Bree, M. J. van (126) 99.
 Breekpot, W., (130) 83.
 Breen, A. van, 150.
 Bremen, Kunsthalles, 36, 37, VI.
 Bremer, 61.
 Brescia, 74, 78, 86, 111, XXVI.
 Breslau 76, (Mus.), 81.
 Breu, J., 129.
 Briquet, 45.
 Brielle, S. Catharinakerk, Voorstraat 84, 59.
 Brouwer, A., 111, 140.
 Brueghel, P., 127.
 Brugmans, L. K. (105) 88.
 Bruyn, A. de, 74, 76, (7, 8) 90 (173) 103.
 Bruyn, J. de, 69.
 Bruyn, N. de, 129, 130.
 Bruinvis, C. W., 122, 123.
 Brummen, 81.
 Brussel: O. L. Vrouwekerk, 12; S. Goedele, 12; Verz. de Grez, 28; IV, 45, 82; Mus. (63) 85, 150.
 Bry, J. T. de (193—195) 105, 74, 77, XV.
 Bul. hist. et litt. du Prot. fr. 1900, (86) 87.
 Bureau (Ned.) voor Anthropologie, 143; (Rijks —) voor Kunsthist. en Iconogr. Documentatie 79, 141; — voor Monumentenzorg, 131.
 Buren, Kasteel, 21.
 Burg (Den), Toren, 59.
 Burgerbrug, 125.
 Burgersdijk en Niermans, 105.
 Burmania, V, 115.
 Buurman, 61.
 Buys, J. (96) 97.
 Buyse, P. van, 27.
 Buytewech, W., 150.
 Byvanck, A. W., 46, 49, 51.
 Cabouters, C. (87) 87.
 Cahier, 146.
 Call, P. van, 27.
 Camp, 125, 126.
 Campen, J. van, 21, 24, 63.
 Carcopino, 139.
 Carracci, A., 151.
 Carré, Joh., 29.
 Castricum, 67.
 Cats, D. van, 34.
 Caustren, J. Jsz. van, 36.
 Cerceau, A. Du, 21.
 Chalons zur Marne, 71.
 Chambers, J., 144.
 Champagne, 72.
 Chantilly, 22.
 Charlotte de Bourbon, 74, 77, 78 (135) 100, (193) 105, XV.
 Chimaer (69), 95.
 Christiaan II van Denem., 69, 45.
 Christie (136), 89.
 Christus, 48, 49, 66, 68.
 Citters, S. van (2) 81.
 Claude, Lorrain, 151.
 Claudius, 49.
 (Clemen, P.), Belgische Kunst-denkmäler, 71.
 Clemen, P., 72.
 Cletzer, D., 66.
 Clerc, J. le (51) 94.
 Clock, C., 78, (74) 86.
 Cluniacensische, 72.
 Clerc, Le, 20.
 Coligny, G. de, 65.
 Coligny, Louise de (62), 95, (128), 99.
 Collaert, A., 128, 128.
 Colijn de Nolet 145.
 Comenius, 108.
 Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkst. van Gesch. en Kunst te Nijmegen, 56; — voor de Carteerling van Voor- en Vroeghist. Mon. in Nederland, 134; — (Prov. Zuid-holl. Archaeol.), 56.
 Compagnien, O. I., W. I., Noord-sche, 64.
 Coning, C. Jsz., 121.
 Constantini (72), 86.
 Coques, Gonzales, 39.
 Corvin Wiersbotsky, O. v. (66), 95.
 Cosquino de Bussy, A. le, 20.
 Coster, H. P., 134.
 Cottart, P., 23.
 Coulon, W., 114.
 Court, P. de la, 43.
 Cust, L., 38.
 Cremer, (116) 88.
 Croesus, 66.
 Croix, De la, P. T., 140.
 Croy, prinses de, 66.
 Cuyk, 67.
 Cuyp, 67.
 Cuyp, A., 141, 151.
 Cuyp, B., 141.
 Cuypers, 64, 67.

- Cuypers, P. J. H., 71.
- Daey, M., 125.
- Dalby, 72
- Dalen, J. L. van 2, 9—13.
- Dam, D. van, 69.
- Danckerts, C., 23.
- Daniel, 43
- Danzas, N., 150.
- Darmstadt, Museum, 37, 83, VII.
- David van Bourgondie, 138.
- David, G., 140.
- Dekker, D., 126, 148.
- Delacre, M., 110.
- Delff, W. Jsz. (12) 91, (127, 128) 99; XX, 77, (131) 100.
- Delft, 33, 40, 68, 74, 82, (33) 83, (53) 84, (54) 85, (74) 86, 87, 89, (158) 102, (197) 105, 135, 138, 144; Nwe. Kerk, 59, 66, 68, 107, 135; Mus. L. v. M., 140; Gem. Mus., 24, 65, 75, 81; 140, Prinsenhof, 60; 76, 77, 78, (144) 89, 141; Stadhuis 77, (56) 85; TH, 145; 147.
- Denemarken, 45.
- Denkmalpflege, Die, 72.
- Derkinderen, 145.
- Desguerois (67), 95.
- Desmarests, 25.
- Desmarez, G., 12,
- Dessau, 83.
- Deventer: Bergpoort, 59; (Mus.), 56; Waag en 3 Haringen, 141; 113.
- Deventer, Jacobus Van, 17.
- Devigne, M., 143.
- Didron, 146.
- Dieden, toren, 57.
- Diehl, G., 148.
- Dienst, Oudheidk., 139.
- Diepen, H., 70.
- Diever, 140, 142.
- Dillenburg (162) 102.
- Dimier, L. (64) 85.
- Dinteloord, 120.
- Dircksz, A., 124.
- Dircksz, C., 122, 124.
- Dircksz, P., 124.
- Dongen, N. H. Kerk, 59.
- Donkers, 70.
- Doornik, 71.
- Doesburg, Koepoortstraat 59.
- Doenges, (6) 81.
- Dokkum, N. H. Kerk, 59.
- Dolendo, 78, (137) 100.
- Domburg, 66.
- Doorwerth, 67, 141.
- Dordrecht: Groote Kerk, 2, 57, 60; I—III; kapellen van: S. Andries, 4, 13; S. Anna, 5, 13; S. Apollonia, 5; S. Ausbertus, 5, 13; S. Barbara, 4; S. Catharina, 4, 13; S. Jacobus de Meerdere, 5; S. Jan Evangelist, 5, 15; Jan v. Muylwyck, 5; Jeruzalem 5; S. Joris, 5; H. Kruis, 4; S. Odulfus, 4; O. L. Vrouwe, 4, 6, 8 enz., 15, 16, 18; S. Pancras, 5, 15; S. Pieter en Paul, 5; S. Ponciaen, 4, 5, 13, 16; Mus. van Gijn, 64; Mus., 66, 141.
- Dortsman, A., 24.
- Dou, G. (127) 8, 43, 141.
- Doublet, P., 22, 23.
- Dozy, C., 3.
- Dresch, N. J. M., 111.
- Dresden, Prentenkabinet, 44, 45, XI, 76, (Mus.) 81.
- Dribergen, 82.
- Driehuizen, 119, 123
- Driessen, G. C., 61.
- Drogo, 110.
- Droochsloot, 67, 141.
- Drost, W., 150.
- Drugulin (73) 95.
- Drijfhout, B., 22.
- Düsseldorf, 150.
- Dujardin Sellius, (92) 97.
- Duitschland, 143, 146.
- Duym, J. (168) 103.
- Duyn van der, generaal-majoor, 28.
- Dupuis, T., 64.
- Dijck, A. van, 40, 43, 53, 110.
- Dijck, C. van, 47.
- East Twickenham, 67.
- Eck en Wiel, 58; N. H. Kerk, 107.
- Edam, N. H. Kerk, 57; Gr. Kerk, 107, 121, 123.
- Ede, 56.
- Edessa, 48, 49.
- Eeckhout, G. van den, 40.
- Eemnes, 67.
- Eerbeek, 65.
- Eerdbeek-Claassen, 67.
- Eigen Haard (60) 85, (3) 90, (75) 96.
- Eillarts, J. (77) 96.
- Eisenmann, O. (4) 81.
- Egmond (9) 81, 76, (69) 86, 121; Kasteel, 135, 141.
- Egmond, Karel van.
- Egmond, Lamoraal van, 63.
- Eindhoven, Mus., 141.
- Elink Sterk (67) 95.
- Elizabethsvloed, 17.
- Elsevier, 48.
- Elsheimer, A., 150, 151.
- Eltenscheberg, 40.
- Emmen, 65, 142.
- Emrik & Binger (117) 98.
- Engelberts Gerrits, W. (56) 94.
- Engelen, C., 144.
- Enkhuizen: Stadhuis 24; Haven-dijk 59; Waagmuseum 123, 138.
- Enschede, 66, 141, 151.
- Enschedé, C., 47.
- Ento, 113.
- Epernay, 142.
- Erasmus-stichting, 67.
- Eremitani, 128.
- Erivan, 46.
- Ertborn, Van, (143) 89.
- Es, J. W. van, 67.
- Eschharen, 67.
- Espérandieu, 139.
- Estense, Bibliotheca, 128.
- Etten, standaardmolen, 59.
- Euripides (52) 84.
- Everdingen, W. van, 111.
- Etschmiadzin, 46.
- Eysten, J., 21.
- Favon, S., 25.
- Faes, P. van der, 41.
- Faile van Waerlans, de, 28.
- Faria, A. de (40) 83.
- Feddes, P. (76, 77, 78) 96, (203) 106; XXI.
- Ferdinandum, 76.
- Fermo, S. Spirito, 112.
- Fleischmann, J. M., 47.
- Flinck, G., 42, 140.
- Flipart, G. J. (92) 97.
- Florence, 82.
- Floris, C., 86, 69.
- Floris, Frans, 74, 75, 130.
- Fokker, S. (97) 88.
- Fokker, T. H., 112.
- Fonds Gysberti Hodenpijl, 147; Van Heek —, 66; Nationaal —, 64; Reuvens —, 142.
- Foreest, Van, 119, 124.
- France, Anatole, 132.
- Franeker, 60, 107, Oosterpoortsbrug 59.
- Franken, D. (12) 91, (73) 95, 150, (127) 99.
- Frankrijk, 139, 143, 146.

- Frederik Hendrik, 21, 37, (122) 88, (128) 99.
 Frederiks, J. A., 55, 68.
 Frederiksberg Slot, 84.
 Freiburg, 145.
 Frenken, 132.
 Frericks (137) 39.
 Freund, K., 37.
 Friedlaender, 127.
 Friedrich August III, 44.
 Friesland, 55, 67, 113.
 Frisius, S., (185) 104.
 Froissart, 127.
 Fuhri, K. (107) 98.

 Gabbema, 113.
 Galle, P., 128, 130.
 Gallen, S., 130.
 Galeries de Versailles (50) 84.
 Gallois, H. C. 66.
 Galder, Kapel, 57.
 Gaultier, L. (194) 105.
 Gedenkboek Prins Willem van Oranje, 73.
 Geertgen van S. Jans (nav.), 141.
 Geest, W. de, 66.
 Geilenkercken, N. van, (76) 96, (203) 106.
 Gelder, A. de, 140.
 Gelder, J. J. de, 43, 73, (70) 86, (10) 82.
 Gelder, H. E. van, 39, 61, 131.
 Gelder, J. G. van, (58) 85, 150.
 Geldermalsen, N. H. Kerk, 56.
 Gellone, 109.
 Genootschap (Friesch), (39) 83; Hist. — van Midden-Kennemerland, 65; Kon. Oudheid. —, 65; Prov. Limburgsch — 67; Teyler's Tweede — 148.
 Gerzon, 79.
 Germain Beaupré S. (64) 85.
 Geus, C. de, 69.
 Ghysius, J. (187) 104.
 Gidding, J., 59.
 Gids, De, 52.
 Giffen, A. E. van, 134, 142.
 Gildemeester, 66.
 Ginneken, N. H. Kerk, 57, 135, 136; Bouvigne 60.
 Giraudat, P., 25.
 Giudici, J., 137.
 Glück, G., 127.
 Goede, G. J. de, 118.
 Goepel, E., 111.
 Goes, 131; Gr. Kerk, 56; Goth. huis, 68; Mus., 66; 141.
 Goethe, 129.
 Götland, 77.
 Göttingen, 150.
 Gogh, 68.
 Goldberg, (15) 82.
 Goldschmid, J. (120) 88.
 Goldschmidt, A., 130.
 Gole, Adrien, 20.
 Gole, Catharina Maria, 26, 20.
 Gole, Jean, 20.
 Gole, Marie Magdalena, 20.
 Golle (Gaulle), Cathérine, 25-27.
 Goltzius, H., 74 78, (66) 95, (135) 100, (3) 106, 150, XXII.
 Gool, van, 27.
 Goossens, 67, 147.
 Gorssel, De Voorst, 26.
 Gossaert van Mabuse, J., 66.
 Gosschalk, J. H., 78, (65) 85, 77.
 Gotfridus, J. L. (159) 102.
 Gorinchem, 59, 56; Paardewater, 60.
 Goubaud, J. L. (132) 100.
 Gouda: S. Janskerk, 57, 60, 135; Glazen, 136; Kerkraam, XXVII, 74, 86.
 Goudstikker, J., 7 (68) 86, 78.
 Gousset, M., 29.
 Goyen, J. van, 66, 67, 151.
 Graftdijck, 119.
 Graswinckel, D. P. M., 64, 72, 131, 133.
 Gratama, S., 68, 142.
 Gravenhage, 's-, Nwe. Kerk 24; Huis ten Bosch, 21, 22, 24, (16) 82; Kon. Paleis, Noordeinde, 22; Kon. Huisarchief, 78, 86; Stadhuis, 60; Binckhorst, De, 57; Binnenhof, (128) 99; Leprooishuis, 27; Mauritshuis, 39, 43, 65, 74, 76, 78, 140, 142; Mus. der Gemeente, 66, 141; Mus. Meermanno-Westreenianum 23; Nationaal Mus., (52) 84; Nwe. Breestraat, 26; Noordeinde, 27; Oranje Nassau Mus., 74, 78, 142; Papefondsgebouw, 28; Penningkabinet, Kon., 65, 105; Prinsegr., 136; Riviervischmarkt 136; Rijksarchief, Alg., 118, 121; Trèveszaal, 25; Westeinde, 25; Zorgvliet, 22; 38, 43, 82, 83, 85, (145) 89, 120, 131.
 Gravier de Lozi, A., 29.
 Graupe, 150.
 Grenier, 139.
 Gresham, Th., 64.
 Grez, De, 150.
 Grimeston, E. (157) 102.
 Grimmer, J., 66, 150.
 Groenlo, 66.
 Groening, G., 130.
 Grol, G. van, 68.
 Groningen, Binnendamsterdiep, Poortersh., 134; Scheepvaartmus., 60; Mus., 66; 142; Gouwkantoor, 60; Martinatoren, 107; Gr. Markt, 60; Heerepoort, 59; 136; Poortershuisje, 60; Poortersingel, 136; Monumentenverordening, 107; 118, 131.
 Groot, J. de, 27, (39) 93.
 Groote Sloot, 125.
 Groot Schermer, 123.
 Grovestins, 28.
 Grubbenvorst, R. K. Kerk, 57.
 Guariento, 128.
 Guilmard, D., 19.
 Gustav Adolf, 73.
 Haag, E., 24.
 Haagen, J. F. W. van der, 38, 65.
 Haagen, J. K. van der, 38, 151.
 Haagen, J. van der, 38, 151.
 Haagsche Bosch, 28.
 Haarlem: Bakenesse Kerk, 57, 58; Bavo, S., 57, 58; Janskerk, S. 57; Groote Markt, 60; Houtmarkt, 136; Gem. Mus., 66, (59) 85; Teylers' Mus., 35, VI; 33, 60, 82, 83, 107, 120, 121, 134.
 Haersolte van Heeckeren, Van, (13) 82.
 Halloy, J., 20.
 Hals, Dick. 24.
 Haamstede, 57.
 Habakuk, 44.
 Haitsma Mulier-van Sytzama, W. D., 66.
 Hallum, 113.
 Hals, F. 32.
 Hamburger, C., (106) 98.
 Hammes, N. van, (83) 87.
 Hampton Court, 83.
 Hanart, 25.
 Hanneman, A., 42.
 Hante, De la, 38.
 Hall, M. C. van, (106) 88.
 Harlingen, Raadhuistoren, 57, 60.
 Harris, W., 24.
 Harst, van der, 132.
 Hagen, J., 40.
 Hasselt, G. van, 143, 144.
 Hasselt, R., van, 65.

- Hattem, toren, 57; Allershoek 31: 60.
 Hausenstein, 127.
 Havard, (85), 87.
 Hazepolder, 118.
 Heer Hugowaard, 118, 123.
 Heerenberg, 's-, 108.
 Heemskerck, A., 118.
 Heemskerck, Assumburg, 60
 Heemskerck, M. van, 68, 111.
 Heerlen, 67.
 Hees, 131.
 Hees, Th. van, 140.
 Heeswijk, H. van, 59, 70.
 Heeswijk, 72; (kasteel), 131.
 Heeze, 84.
 Heinsius, N., 48.
 Helbers, G. C., 24.
 Helder, Den, 60, 125, 126.
 Hemeleer, J. (118) 99.
 Hemessen, O. C. van, 120.
 Hemmen, 108.
 Henkel, M. D. (201) 105, 23, 134.
 Hendrik, Casimir, 66.
 Hendricksz, J., 122.
 Hengelo, standaardmolen, 136.
 Henin, prince d', 107.
 Henriette Amalia (128), 99.
 Henriquez, P., 25.
 Hensbroek, 119.
 Herbrand, J. (93) 87.
 Herfer, 67.
 Herrborum, 77, 84.
 Hertogenbosch, 's-, St. Jansk., 12, 69, 135; 72, 82, 108, 131, 134, 142; Stadhuis, 24; Centr. Mus., 142.
 Hertziana, Bibl., 112.
 Heures de Milan, 12.
 Heumensoord, 142.
 Heumenumsche bosch, 67.
 Heusdenhout, kapel 57.
 Heyck (6) 81.
 Heyck, E. (62) 85.
 Heyden, J. van der, 66.
 Heymeriks, M. R. J., 68.
 Hexham, Mus., 141.
 Hillegaert, P. van, 64.
 Hillegom, 108; Dorpstraat 120.
 Hindeloopen, scheeve toren, 60, 65.
 Hirschman, O. (135) 100, 78.
 Hirth, 129.
 Hobbema, M., 66, 141.
 Hoeft, D., 43.
 Hoefnagel, J., 73, 77, (45) 84, (51) 84, (140) 89, 99.
 Hoekebeek, J., 25.
 Hoensbroek, 60; kasteel 57.
 Hoet, G., 38.
 Hofferus, A. (124) 99.
 Hofstede de Groot, 28, 29, 34, 37, 38, 39, 40, 55, 141, 149, 151.
 Hogendorp, 66.
 Hogendorp, M. A. van, 67.
 Hogers, J., 141.
 Holbein de J, H., 41, 129, 141, 144.
 Honders, H. J., 21.
 Hondius, H., (81, 82) 96, (202) 105.
 Hondsbosch, 126.
 Honselaarsdijk, 21, 22, (11) 82.
 Honthorst, 66, 74.
 Hooft, C. P. (101) 98.
 Hooft, P. C., (38) 93.
 Hoog, G. de, Hzn., 60, 61, 62.
 Hoogewerff, G. J., 35, 78.
 Hoogh, P. de, 33.
 Hooghe, R. de, 24.
 Hoogheemraadschap Uitwat. Sluizen, 123, 126.
 Hoogstraten, S. van, 141.
 Hoorn: Westfriesch Mus. 66, 138, 142; Cat., 66; S. Pietershof 138; West 72: 61, 76, 121, 123, 126, 137, (9) 81, (69) 86, 136, 141.
 Horsen, 61.
 Houbraken, J., 75, 90, (55) 94, (95) 97, (120) 99.
 Houbraken, A., 148.
 Houck, M. E., 65.
 Houckgeest, G., 33
 Houten, S. van 142.
 Hove, B. J. van 142.
 Howard, Castle, (81) 87.
 Howard, G., (81) 87.
 Huber, W., 44.
 Hudig, F. W., 21, 138.
 Huissen, R. K. kerk, 136.
 Huizinga, J., 127.
 Huldschinsky, O., 40.
 Hulin de Loo, 127.
 Hulst: R. K. kerk, 57; wallen 136; 56, 61, 108, 133, 134.
 Husson, P., 19.
 Huygens, Con., 21, 22, 68, 120.
 Huygens, Chr., 22, 23.
 Hupselscheveld, 142.
 Hymans, H., 75.
 Iconographia Batava, 79.
 Ikle, 130.
 Innsbruck, 74, 76, 81.
 Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland, 56.
 Isaac, A., 69, 140.
 Isisbuste, 67.
 Isle de France, 72.
 Ispahan, 46.
 Italie, 151.
 Itz, G. N., 6.
 Jacobsz, Dirck, 31, 32.
 Jahrb. Kunsthist. Samml. Wien, (8) 81.
 Jahrb., der Kunstwissenschaft VI (91) 87.
 Jahrb. (Neue), für das klassische Altertum, 128,
 Jahrbuch (Preussisches), 130.
 Jan van Nassau, (101) 98.
 Jansen, G., 63.
 Jansen, P., 122.
 Jansz, J., 122.
 Jansz., Thomas, 138.
 Janzen, J. W., 59, 107.
 Japikse, N., 38.
 Jardin. K. du (136) 39.
 Jeaureguy, J., 74, 78.
 Jelgershuis, R. (94) 97.
 Jenichen, B. (4) 90, XV.
 Jessen, P., 19.
 Jode, G. de, 127.
 Jode, P. de, (143) 101.
 Johan Maurits, 22.
 Johannes, 48.
 Jona, 45.
 Joncheere, De, 134.
 Johan Willem Friso, 26, 38.
 Jonge van Ellemeet, B. M. de, 134.
 Jongh, L. de 39, 151.
 Jullian, 139.
 Juynboll, R., 40.
 Kampen: Bovenoren, 57, 58; Cellebroederspoort, 58, 61, 85, 108, 149.
 Kalf, 131.
 Karel van Gelre, 143, 144.
 Karsen, J., 126.
 Karsen, K., 140.
 Karel Gustaaf van Zweden, (157) 102.
 Kassel: Mus., 75; 76, 81; 74, 77, 84.
 Kate, H. F. C. ten (118) 88.
 Katwijk, 67.
 Kehr, H. (201) 105.
 Kellen, D. van der, 73, 150.

- Kellen, J. P. van der, 112.
 Kels, H., 143.
 Kerver, T., 129.
 Kerkje, Zwarte, 124.
 Kerkmeyer, J. C., 66.
 Kesteren, 67.
 Ketel, C., 64.
 Keulen, 71.
 Key, A., 77, 85, 86, 89, 100, 106, XVII.
 Key, W., 74, 95.
 Keyenburg, 68.
 Keyser, H. de, 68, 74, 130.
 Keyser, T. de, 66, 111.
 Keyzer-van der Mandelen, 65.
 Kilburn (70) 95.
 Klazienaveen, 65.
 Kleef, 28.
 Kleerkooper, M. M., 47.
 Kloek, 140.
 Kloosterberg, 67, 142.
 Kloot Meyburg, H. van der, 61, 65, 147.
 Klosterrath, 70.
 Klundert, 120.
 Knappert, L. (15) 82.
 Kneller, G., 42.
 Koedijk, 126.
 Koenen, H. J., 21, 22.
 Koning, G., 27.
 Kok, A. A., 56, 59, 62, 136, 137.
 Konstantinopel, 48.
 Konijnenburg, W. van, 59, 107.
 Kort, P. Jsz., 122.
 Kopenhagen, (huis), (45) 84.
 Korevaar-Hesseling, E., 30.
 Kossmann, E. F., 25.
 Koudekerke, 57.
 Kramm, C., 39.
 Kraus, F. X., 146.
 Kring van Vrienden der Oudheidkamer te Culemborg, 142; Oudheidkundige — „De Ghulden Roos” te Roosendaal, 67.
 Krommenie, 61; Alicante, 136.
 Kropholler, 61.
 Künstle, 146.
 Kuik, toren, 136; 61.
 Kuile, mr. G. J. ter, 25, 28, 83.
 Kuilenburg, Oudheidkamer, 142.
 Kunst, Onze (10) 82, (24) 83.
 Kunstkroniek (106) 98.
 Kunstkronijk, De, 37.
 Kurth, B., 130.
 Laan, A. van der, 29, 61.
 Labouchère, G. C., 2, 131.
 Lämmel, H. (165) 103.
 Laer, P. D., 36.
 Lamsvelt, J. (88) 97.
 Landon, (64) 95.
 Landsdrukkerij, 69.
 Land, B. van der, (116) 98.
 Lange, J. P. (106) 98.
 Langhe, G. de, (21) 82.
 Lanschot, F. van, 72.
 Larrey, De, (48) 93.
 Last, C. C. A. (114) 98.
 Le Blanc, C. (3) 90.
 Lebrun, 20.
 Leeghwater, 148.
 Leendertz, 134.
 Leersum, 134.
 Leeuwarden: Mus., 60, 61, 66, 83; Oldehoofster kerkhof 136; Prinsessehof 142; 27.
 Leiden: Pieterskerk S. 24; Bibl. Wallone, 27; Brouckhovenshof 67; Mus. de Lakenhal 66, 142; Prentenkabinet der Universiteit, 40, X, XI; Raadhuis 137; Rijksmus. v. Oudheden, 51, 53, 142, 147; Rijks Ethnografisch mus. 56; Universiteitsbibl. 46, 50, 77; 57, 61, 79, 85, (74) 86, (109) 98, 108, 148, 149.
 Leiderdorp, 125.
 Leidschendam, 142.
 Lely, P., 41, X.
 Lemonnier, 20.
 Leningrad, 150; Hermitage 41, 67.
 Leonardo da Vinci, 31.
 Lepautre, J. 19, 20, 23.
 Letus, G. (40) 93, (157) 102.
 Leuven, 144, 145.
 Leydekkers, 110.
 Leyster, J., 141.
 Liber Physiognomiae, 128.
 Lichtenvoorde, 65.
 Lidlum, 113.
 Lienden, (Gld.), 61.
 Liendens, B. (90) 87.
 Lievens, J., 148.
 Ligtenberg, R., 71, 109, 144.
 Limburg, 55, 67, 147.
 Linschoten, (119) 88.
 Livorno, 46.
 Lobith, 67.
 Lodewijk XIV, 19, 23, 48.
 Lodewijk XVI, 66.
 Loeff, H. D., 142.
 Loemans, A. (8) 9.
 Loenen, F. A. (25) 83.
 Londen, Buckingham Palace, 37, 38; South Kensington mus., 70; Wallace coll., 143; 24, 25, 67, 149.
 Lombard, L., 130.
 Londerseel, A., 129.
 Loo, Het, 22, 24, 26, 38, (31) 83.
 Loo, G. H. de, 127.
 Loon-op-Zand, R. K. kerk, 56.
 Loosdrecht, 140.
 Losser, 61.
 Lucas van Leiden, 31, 110, (XXIII, 33), 48, (school) 141.
 Lugt, F., 42, 66, 79, 141.
 Lund, 72.
 Luristan, 142.
 Luik, 71.
 Lutma, J., 23.
 Luyten, H., 67.
 Lyon, *Traité de l'exercice militaire*, 40, 141.
 Lijst Ned. Mon., Voorloopige, 55; V (2): (30) 83; X: (21) 82; III: (16) 82; X: (46) 84.
 Maandblad voor B. K., 64.
 Maarel, M. van der, 140.
 Maas, 70, 72, (96) 97, XV, XIV.
 Maasland, 143.
 Maastricht: O. L. Vrouwekerk, 55; H. Gertrudis, 107; S. Janstoren, 58; St. Servaas, 55; Athenaeum, 135; Nieuwenhof, 107, 55, 57, 62, 67, 71, 147.
 Macler, F., 46, 48, 49.
 Made, 42.
 Madonna, 66, 68.
 Madrid, Academia di S. Fernando (146) 89.
 Maere, 145.
 Maes, D., 36, VI.
 Magazine, (London) (57) 94.
 Magazijn, Nederlandsch (103) 98.
 Magnus, 46, 48, 49, 50, XII.
 Mainz, 71.
 Mâle, E., 129, 146.
 Mander, 142.
 Marcus (XV, 22) 48.
 Marcus, J. (144) 101.
 Margaretha van Oostentrijk, 110.
 Maria, 98, 110.
 Maria (gemalin Willem III), 24.
 Maria van Oranje, 142.
 Maria Theresia, 23.
 Mariengaard, 113.
 Marineblad, 52.
 Marken, 65.
 Marle, R. van, 34.

- Marot, 23.
 Marot, Charles, 24.
 Marot, Daniel, 19, 27; teekeningen, 28, 29, 65.
 Marot, Emanuel, 27.
 Marot, Estienne Adrien, 26, 27.
 Marot, Isaac, 20, 24.
 Marot, Jacob, 29.
 Marot, Jean, 19.
 Marot, Jean Daniel, 26, 27.
 Marot, Jeanne Ester, 26, 27.
 Marot, Jeanne Françoise, 27.
 Marot, Jacob, 25, 27.
 Marot, Maria Agatha, 25, 27, 29.
 Marot, Maria Anna, 27, 29.
 Marot, Marie Madelaine, 25, 27.
 Martin, W., 1, 35, 134.
 Marum, 142.
 Matenese, (Schiedam), 48.
 Mathias van Oostenrijk (196) 105, XXVII.
 Mattheus (XXVII, 33), 48.
 Mauduison (50) 84, (112) 98.
 Maurits, prins van Oranje, 64, (53) 84, (61) 85, (122) 88, (79) 96, (128) 98, 142.
 Mayke Meu, 38.
 Mechitaristen, 47.
 Mededeelingen Ned. Hist., Inst. Rome, VIII, 73, (70, 72) 86, (81) 87, XXVI.
 Medemblik, 84, 121, 123.
 Meester der Maria Magdalena, 66.
 Meester der Vrouwelijke halffiguren, 140.
 Meester van Flemalle, 110.
 Mensing, A. W. M., 64.
 Merriman, Th. (70) 95.
 Mertens, 61.
 Mesopotamië, 142.
 Messenger des sciences et des arts, (82, 83, 87), 87.
 Meteren, E. van, 73, (31) 92, (142) 101, (169, 170) 103, (174, 175) 103, (177, 188) 104, (190) 105.
 Meteren, C. van, (156, 158) 102.
 Meulen, C. Psz. van der, 123.
 Meursius, J., (119, 121) 99.
 Meurs, van, (159) 102.
 Meyer, J. de, 58.
 Meyerheim, P., 151.
 Michel, E., 127.
 Michielsz, Pieter, 3.
 Middelbeers, 62.
 Middelburg, In de steenrotse, 56; Mus., 67; Oudheidkamer, 143; 108.
 Middelvaart, 124.
 Mieling, C. W., (164) 103.
 Mierevelt, Van, 63, 66, 74, 77, 81, (11) 82, (12, 14, 15, 20) 82, (24, 29, 38) 83, (202) 84, (52) 84, (54) 85, (85) 87, (93) 87, (95) 88, (139) 89, 91, 142, XVII.
 Milaan, cast. Sforzesco, 150.
 Millingen, 67, 143.
 Modena, 128.
 Moere, J. van der, 66, 119, 120.
 Mörner, C., 77, (47) 84.
 Moes, E. W., 34, 36, 73, 75, 78, 79.
 Mollet, A., 21.
 Mollet, C., 21.
 Mommers, 36.
 Momper, J. de, 67.
 Moncornet, (23) 92.
 Monnikendam, 68, 121, 123; 137.
 Monogram: HR, (43) 93; IDP, (2) 106; IM, (135) 89; VL, (118) 99; WLH, (48) 84.
 Montanus, A., (33) 92.
 Montfoort, 67.
 Monumenten Nederland, 135.
 Monumentenbureau, 143.
 Monumenten Commissie, 107.
 Monumenten Subsidies, 107.
 Monumentenwet, 132.
 Monumentenzorg, afd. A., 55, 59, 107, 138.
 Mor, A., 64, 74, 75, 76, (1) 81, (2) 90, (1) 106.
 Morges, 83.
 Morren, I., 21.
 Mosmans, J., 12, 69.
 Motte, C. (183) 104.
 Mourot, M. (108) 98.
 München, Mus., 84, 86.
 Muet, 23.
 Mulder, P. (92) 87.
 Muller, F., 122, 79.
 Muller, N. H. P., 2991: 26; 3509: 27.
 Muller Fz., S. 52.
 Munter, J. de, (87) 87.
 Museum, Ned. Hist., 51.
 Museumbeheer, 51.
 Museumcommissie, 51.
 Museummedalje, 66.
 Musscher, M. van, 140.
 Muylwijck, W. Csz., 67.
 Mytens, J., 142.
 Naaldwijk, N. H. Kerk, 57; Mus., 67; Raadhuis, 137; 62, 108.
 Naarden, 108.
 Nairac, Mus, 67.
 Nanteuil, 23.
 Nassausch domeinarchief, 21, 26.
 Nassau Catzenellenbochen, 75.
 Navorscher, De, (21) 82.
 Neck, Jac. van, 69.
 Nederhemert, 86, XXIV.
 Nederland, 145, 147.
 Neder-rijn, 72.
 Neeffs, J. (14—16) 98.
 Neerbosch, 142.
 Neercassel, J. van, 47.
 Nehalennia, 56.
 New-York, 140.
 Nero, 110.
 Netscher, C., 42, 43, 66.
 Neumann, C., 24.
 Neurdenburg, E., 68, 75, 130, 131.
 Neuss, 146.
 Nicolas, J., 107, 108.
 Niederstein, 70.
 Nieukerken, Van, 132.
 Nieuwer Amstel, 62.
 Nieuwkoop, 137.
 Nieuwpoort, 62, 64, 108.
 Nomsz, J. (129) 99, (129) 100.
 Noord Brabant, 55.
 Noorderkwartier, Hollands, 118, 124, 148.
 Noordervaart, 119.
 Noord Holland, 118, 148.
 Noord Schermer, 119, 122, 123, 148.
 Noordt, J. Jsz. te, 122.
 Nôtre, Le, 20.
 Nyhoff, W. (1) 90.
 Nijkerk, 108.
 Nijmegen, Stevenskerk, S., 24; Gr. Markt, 56; Mus., 67; Rijksmus. G. M. Kan., 143; 62, 108, 110, 131.
 Obdam, 123.
 Oberndorff-de Stuers, 64.
 Obreen (Archief enz.), 27, 34.
 Ockenburgh, 142.
 Odiliënberg, 71.
 Oest, Pieter, 3.
 Oirschot, 72, 131.
 Oldambt, 118.
 Oldenbarnevelt, J. van, 63.
 Oldenzaal, 108.
 Ommen, 108.
 Ommeren, C. van, 111, 112.
 Ongania, 111.

- Onnes, A. H., 62, 107
 Oosterhoff, (25) 83.
 Oosterhout, D. van, 140.
 Oost Europa, 149.
 Oostvries, I. Zs., 126.
 Op de Hoogte, (57) 85.
 Oploo, standaardmolen, 62, 108.
 Opmeer, (11) 103.
 Oranje, 37, 68 (mausoleum).
 Orley, 110.
 Os, P. van, 29.
 Oskan, 46, 49.
 Oss, Mus., 143.
 Ostade, A. van, 66, 141.
 Oterleekerbrug, 119, 121.
 Otte, 146.
 Ottens, R. & J., 23.
 Ottersum, 108.
 Ouder, Amstel, 62.
 Oudekerk, a. d. Amstel, 62.
 Oudeshuis, 125.
 Oud-Holland, 39; 73, (89) 87,
 (94) 88, (145) 89, (3) 90, 119,
 120, 123, 150.
 Oudshoorn, 113,
 Ouwens, I., (96) 88.
 Overvoorde, J. C., 2, 55.
 Ovidius, 130.
 Oxford, 42, 86; Bodleian Library,
 (67) 86.
 Ozinga, M. D., 19, 70, 72, 109,
 118, 120, 138.

 Paddepoel, 142.
 Palamedes, 35, 141.
 Paling van Foreest, XXV.
 Palladio, 21.
 Pallas Leidensis, (10) 82.
 Palthe, 65.
 Pancras, Sint, 62.
 Parmantier, 20.
 Pars, A., (49) 94.
 Parijs, Eglise du Val de Grace, 20;
 Bibl. Nat., 46, 48; Louvre, 20,
 47, 50, 66, 76.
 Passe, C. van der (73) 95, (198)
 105.
 Paterswolde, 140.
 Pauli, G., 44.
 Paulinus van Nola, 110.
 Paulo, A. di, 47.
 Paulusz, Zacharias, 111.
 Pauw, 121.
 Pecht, F., (165) 103.
 Persoons, C. Jsz., 24.
 Perugia, 34.
 Peters, 20.

 Petit, J. T. le, (157) 102.
 Petronica, 49.
 Petraeus, T. 50.
 Picard, 139.
 Pieneman, 140.
 Pieter, 68.
 Piromalli, P., 46.
 Pisa, 112.
 Pise, J. de la, 73, (80) 96.
 Pit, A., 140.
 Philips, J. C., (53), 94.
 Philips Willem, (82) 87, (128) 99.
 Planetæ, Septem, 127.
 Plantenga, 61.
 Plasmolen, 142.
 Plompetoren, 57.
 Pluym, Van der, 131, 132, 148.
 Poelman, 134.
 Polet, 108.
 Por, J., 109.
 Post, Pieter, 21, 22, 118, 119, 148.
 Post, F., 140.
 Postma, F. W., 66.
 Pot, H. Gsz., (59) 85.
 Pothoven, (H.), 76.
 Potter, P., (59) 87.
 Pottier, 139.
 Pourbus, 74, 75, 76, 77, 81, (65)
 85, 90, (112) 98, (134) 100;
 XVIII.
 Poussin, N., 151.
 Pretoria, 134.
 Prevost, N., 127.
 Princelandt, 120, 121.
 Prins van Westdorpe-Labouchère,
 (37) 83.
 Ptolomeus, C., 128.
 Purmer, De, 118.
 Purmerend, 121, 123.
 Putten, 143.
 Pythagoras, 130.

 Queboren, C. van den, (31) 92,
 (80, 84) 96, (142) 101.
 Queborn, D. van den, 77, (53) 84.
 Questius, 66.

 Radboudstichting, 145.
 Rafael, 31.
 Raguineau, 142.
 Randinge, 142.
 Rauch, 110.
 Ravesteyn, Van, 66, 74, (11) 82,
 (128) 88, (148) 89.
 Reael, L., (131) 100.
 Reckleben, J. F. C., (105) 98.
 Regteren Altena, J. Q. van, 134.

 René van Nassau-Chalons, 75, (1)
 90.
 Rembrandt, 24, 33, 66, 140, 149.
 Reusius Nicolai, C., 117, 122.
 Revius, J., 38.
 Revue belge d'archéologie, 71.
 Reynd, van, 73, 78, (13) 91, (157)
 102.
 Reymerswaele, Marinus van, 64.
 Rhenen, Cuneratoren, 57, 58, 62,
 135.
 Riemsdijk, B. W. F. van, 64.
 Ridman, (183) 104.
 Riga, Mus., 82.
 Ritterburg, 110.
 Rivet, A., 21.
 Roden, 62.
 Roermond, Mus., 67.
 Roeskilde, 69.
 Roever, N. de, 46, 47.
 Rohoncz, 78, 86.
 Rolas du Rosey, (109) 88.
 Rolduc, 71, 72.
 Rolland, P., 71.
 Roman, 25.
 Rome, Pal. Corsini, 35; Via Vittoria,
 36; Galleria di Arte Antica, VI,
 36, 37, 46, 47.
 Romrod, 87.
 Roorda van Eysinga, 117.
 Roosendaal, Mus., 67.
 Rosenberg, 67.
 Rotherham, 82.
 Rotterdam: S. Laurens, 137; Admi-
 raliteit en Oostindisch Huis, 131;
 Mus. Boymans, 62, 67; Ooster-
 kerk, 137; 39, 62, 111, 112,
 131, 150.
 Rovinski, D., 149.
 Rubens, 33, 111, 112.
 Rue, De la, (98) 97.
 Ruter, G., 59.
 Ruisdael, J. van, 33, 66.
 Rump, 111.
 Rumpen, 67.
 Ruwiel, 108.
 Rijckevorsel, A. B. G. M. van, 72, 131.
 Rijn, de, 67.
 Rijn, G. van, 111, 112.
 Rijnland, 60.
 Rijnsburg, 24.
 Rijsselaar Veneman, 70.
 Rijssen, 83.
 Rijswijk: Huis ter Nieuwburgh,
 22; 118; 142.
 Rijswijck, P. van, 126.
 Rijk, De, 121, 123.

- Sadeler, 128.
 Saenredam, P., 126.
 Sande, J. van de, (22) 92.
 Sanders, M. C., 65.
 Sandoz (112) 98.
 Santvoort, D., 66.
 San Martinello del Cardinale, 34.
 Sarragon, J. (124) 99.
 Sasse van Ysselt, 131, 134, 142.
 Saumier (88) 87.
 Schagerbrug, 125.
 Schalcken, 43, X.
 Scharf (43) 84.
 Schelfhout, 67.
 Scheltinga, L., 117.
 Scheltus van Kampferbeke, (104) 88.
 Schelven, Van (146) 89.
 Schenck, 24.
 Schermeer, de, 118; molens 137, 148.
 Schermerhorn, 123.
 Scheurleer, 131, 134.
 Scheuroff, 119.
 Scheveningen, 28, 136, 142.
 Schiavone, 64.
 Schie, 24.
 Schiedam: S. Janstoren 57; Mus., 67; 62, 108.
 Schieland, Gemeenlandshuis, 39.
 Schimmelpenninck van der Oye, W. A. A. J., 67.
 Schinkel, A. D., 142.
 Schneider, H., 37, 141, 148.
 School, Haagsche, 142.
 School, Noord Ned., 141.
 School, Rijnsche, 141.
 Schoonhoven: N.H. Kerk, 57; 108.
 Schoorl, J. van, 124, 126.
 Schopenhauer, 128.
 Schotanus, G., 113, (32) 92.
 Schotvanger, J. Bz., 121.
 Schouman, A. (90) 97.
 Schouten, J., 60.
 Schreiber, 129.
 Schukkink, W. H., 67.
 Schwaber, R., 42.
 Schwartzberg en Hohenlandsberg, G. F. thoe, 114, 116.
 Schwarzrheindorf, 71.
 Scorel, J. van, 111.
 Scriverius, P. (37) 93.
 Secretan, 76.
 Sedelmeyer, C., (120) 88.
 Sedlmaier, R., 19.
 Seegers, H., (1) 105.
 Seghers, 68
 Selwerd, 142.
 Senus, W. van, (56) 94.
 Shakespeare, 128.
 Sibelius, G., (93) 97.
 Sibrandus Leo, 113.
 Sichem, Van 78, (156) 102, (157) 102.
 Sicilië, 112.
 Siegen, 78, 87, 89.
 Sint Maartensbrug, 124, 125, 128.
 Sint Maartensdijk, 85.
 Silvolde, 68.
 (Silvestre), Israel, 23.
 Six, J., (95) 88.
 Slothouwer, D. F., 148.
 Sminia, van; (18) 82.
 Smits, C. F. X., 69, 70.
 Smith, W. P. A., 65.
 Smyrna, 46.
 Snouck Hurgronje, 66, 67.
 Société des Amis des Musées royaux de l'Etat à Bruxelles, 110.
 Society, Walpole, 42.
 Soestdijk, Kon. Paleis, 24.
 Soissonais, 72.
 Someren, J. F. van, 79, (128) 99.
 Solon, 66.
 Sonsbeek, W. G. A. van, 72, 132.
 Sorgh, H. M., 67.
 Sotheby, (134) 88.
 Soutman, P., (41) 93.
 Spanbroek, 62.
 Sparreboom, C. Jsz., 123.
 Speyart van Woerden, 132.
 Spinola, 34.
 Springer, L., (109) 98.
 Spijkenisse, 109.
 Staal van Piershil, O. D., (34) 83.
 Staatsmijnen, 67.
 Staten van Holland, 125.
 Stedum, 135.
 Steen, J., 33, 141.
 Steenwijk, 122.
 Steenwijk: S. Clemenstoren, 58.
 Stein, E., 110.
 Steneberg, K. E., 73, 84.
 Stevens, P., 111.
 Stichting: Menno van Coehoorn, 56, 109; — ter bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland, 143.
 Stift und Feder, 37.
 Stimmer, 129.
 Stock, A., (75) 95, 96.
 Stockius, A., 77.
 Stockum, W. P. van, 47, 50.
 Stolk, A. van, 111, 112.
 Stompetoren, 122, 126
 Storck, A., 63.
 Strada, F. (14, 16, 17, 21) 91, (25, 30) 92.
 Strick van Linschoten, H., 148.
 Stuers, De, 64.
 Steur, J. van der, 59.
 Stuart, 65, (139, 142) 89.
 Sturm, L. C., 22.
 Suyderhoef, J., 77, (42) 93, (41) 93.
 Swaech, A. Jsz., van, 126.
 Swalmen, 67.
 Swanenburg, Z. Csz., (79) 87.
 Swanenburgh, 74.
 Swart, Jan, 142.
 Swart, Daniel de, 24.
 Sweerts de Landas, C. W. F. P., 43.
 Sybrantsz, J., 119.
 Syrië, 48.
 Tanje, P., (89—93) 97.
 Taurel, E., (113) 98.
 Tavenier, H., 126.
 Taxandria, 132.
 Teniers, D., 37, VII.
 Ter Apel, 109.
 Terborgh, G., 43.
 Ter Kuile, E. H., 2.
 Terwesten, P., 27.
 Tessin, N., 22, 24.
 Teylingen, C. van, 120.
 Theatrum principum, (152) 101.
 Theatrum Vitae Humanae, 127, 128.
 Thesingen, 66.
 Thieme-Becker, 34, 36.
 Thienen, J. F. van, 40.
 Thomas a Kempis, 47.
 Thorn, 109.
 Thyssen, 78.
 Thyssen-Bornemisza, H., (68) 86.
 Tiberius, 110.
 Tidskrift för Konstvetenskap, 73, XVI.
 Tiel, 62.
 Tietze-Conrat, E., 127.
 Tischbein, 142.
 Tjeenk Willink, 73.
 Tolen, 62.
 Tongeren, 71.
 Trip, J., 141.
 Tromp, M. Hsz., 140.
 Trouillez, G., 29.
 Turner, C., (162) 102.
 Turkijë, 47.
 Tuyll van Serooskerken, Van, 84
 Twente, 55.

- Udelermeer, 67.
 Umbrië, 34.
 Unger, W. S., 56, 67, 131.
 Universiteitsblad (Leidsch), (166) 103.
 Urbanus VIII 46.
 Ursem, 122.
 Uscanus, 47.
 Utrecht: Buurtkerk 143; Dom 12, 57; Domplein 131; Catheryneconvent 143; Oude gracht 137; Leeuwenberg, 56; Museum 52; 68; Aartsbischoffelijkmus. 141, 143; 36, 145.
 Vaesrade, 67, 142.
 Valck, G., (48) 93.
 Valenciennes, 111, 127.
 Valkenburg, Z. H., 67.
 Valkhof, 67.
 Vardapet, K., 47.
 Varsseveld, 68.
 Vechten, 142.
 Veenstra, G. J., 113.
 Veere, Stadhuis, 57, 133.
 Veghel, 109.
 Velde, A. van de, 40.
 Velde, E. van de, 150.
 Velde, J. van de, 150.
 Velde, W. van de, 64.
 Vellert, D., 64.
 Velp, 63.
 Venetië, 47, 112; San Lazzaro 47.
 Venlo, 63.
 Venne, A. van de, (142) 89, (127) 99, (129) 99, (131) 100; 35, 66, 74, 142, XX.
 Vennecool, 24.
 Venturi, A., 128.
 Vere, 109.
 Vereeniging: „De Graafschap”, 65; „Haerlem”, 136; „Hendrick de Keyser”, 56, 58, 59, 66, 107, 136, 141; „Rembrandt”, 63, 64, 66, 140, 142; Drentsche Praehist. — 65, 140; Prov. Utrechtsche Archaeol. — 138; — „Top. Rep. van Nederland”, 134; — Van Vrienden der Aziatische Kunst, 64; „Wijk's Belang”, 138; — ter beoefening van Overijsselsch Recht en Gesch., 149; — voor Heimatstudie der Stellingwerven, 66; Ned. Anthropol. Ver. 67, 142.
 Vergilius, 48.
 Verhulst, R., (126) 88, 140.
 Vermeer, Johannes, 33.
 Vermeulen, F. A. J., 3, 71, 72.
 Vermeulen, W. G. J. R., 110.
 Verona, 34, 49.
 Versailles, 20; Mus., 84.
 Verschuur, O. E. van, 67.
 Verslagen's Rijksverzamelingen, 64.
 Verstraelen, A., 150.
 Veur, 142.
 Vianen, Adam van, 23.
 Vierakker, 68.
 Vieweg, 135.
 Vignola, I. B. van, 23.
 Vingbooms, 24.
 Vinkeles, R., (60) 94.
 Vis, E. M., 69.
 Visscher, C. de, (47) 84, 74, 77, (10) 81, (52) 84, (92) 87, 91, XVI.
 Visscher, Cl. Js., (128) 99, 150, XXI.
 Visser, H. F. E., 64.
 Vlasakkers, 142.
 Vlengendaal, 147.
 Vlieger, J. de, 122.
 Vlies, Gulden, 76, 78.
 Vliet, H. Csz. van, 33, 66.
 Vliet, J. van der, 67.
 Vlissingen: Mus., 68, 109; voor-malige Beurs, 137.
 Vloten, J. van, (110) 98.
 Vogel, Jan Lourisz., 138.
 Vogelsang, W., 52, 109, 131, 134, 143, 147.
 Volendam, 124.
 Vollenhoven, C. van, 108.
 Voorbeytel Cannenburgh, W., 52.
 Voorburg, 142, 148; Hofwijk, 68.
 Voort, Van der, (94) 88.
 Voorthuysen, H. van, (134) 100.
 Vos, M. de, (193) 105, 127, 129, 130.
 Vos, J. W., (102) 98.
 Vos tot Nederveen Cappel, De, 131.
 Vredeman de Vries, 23, 128.
 Vrel, J., 69.
 Vredericx, L., 66.
 Vries, R. W. P. de, (139, 142) 89.
 Vries Lentzsch, G. de, 68.
 Vrijdag, D., (95) 97, (96) 97.
 Vught, 131.
 Vuillerens, (40) 83.
 Vijverberg, Den Haag, (128) 99.
 Waal, de, 67.
 Waalsdorpervlakte, 67.
 Waalwijk: N. H. kerk, 57.
 Wackernagel, W., 129.
 Waele, F. J. de, 110.
 Wagenaar, J., (90) 97.
 Wardapiet, T., 47.
 Warnsinck, C. J. M., 52.
 Wartabeth, C., 47.
 Wassenaar, Van, (69) 86, XXIV.
 Weel, Van, 66.
 Weenen, 74, 76; Mus., 81, XVI.
 Weerseloo, 63; N. H. Kerk, 107, 137.
 Weesp, 140.
 Weidum, 113.
 Weilberg, 84.
 Weilburg, 77.
 Weiss, N., (86) 87.
 Weissenbruch, F. H., (110) 98.
 Weissmann, A. W., 120.
 Welcker, C. J., 149.
 Welker, C., 67.
 Wenckebach, L. O., (166) 103.
 Wentworth Woodhouse, Fitzwilliam (23) 82.
 Werff, A. van der, 43, 74, (48) 93, (64) 95.
 Werz, J. J., 67.
 Westereinden: N. H. Kerk, 57.
 Westkapelle, 63.
 Westzaan, 63, 135.
 Weve, J. J., 55.
 Weyerman, J. C., 36, 37, 38.
 Wharton, Philip II, 41.
 Wibiral, 110, 111.
 Wichers Wierdsma, W. W., 66.
 Wickram, J., 129.
 Wied, Von, (84) 87.
 Wierden, 63.
 Wieser-Wiesendorst, L. von, (5) 81.
 Wieringerwaard, 118.
 Wierix, 78, (136) 100, (138) 100, (150) 101, (162) 102, (196) 105, 127, XXIII, XXVII.
 Willem I, prins van Oranje, 59, 65, 72.
 Willem I, Koning, 110.
 Willem II, Stadhouder, 21, 37, 38.
 Willem III, 22, 121, 142.
 Willem IV, 38.
 Willem V, 142.
 Willem van Nassau-Odijk, 25.
 Willems, W., 134.
 Willemstad, 56, 63, 109, 137.
 Windesheim: N. H. kerk, 57.
 Windsor, 150.
 Winsemius, (78) 96.
 Winter, Van, (12) 82.
 Winterkoning, (128) 99.

- (Wit), F. de Widt, 23.
With, Matthijs de, 26.
Witt, Jac. de, 140.
Wittenburg, 148.
Woburn Abbey, (43) 84.
Wölfflin, H., 33.
Woerden, 63.
Woermann, 45.
Wolvega, 66.
Workum, 56.
Worp, 22.
Woubrugge, 120, 121.
Woudrichem: toren, 57.
Wouw, 63, 135.
Wttenbrouck, M., 66.
Wttwael, 140.
Würzburg, 71.
- Wussin, (42) 93.
Wycken, 63, 67, 134, 142.
Wijck, A. van, 28.
Wijk aan Zee: toren N. H. kerk,
137.
Wijk bij Duurstede: ruine, 138.
Wijnants, J., 151.
Wijntrack, D., 39, 151.
Wyster, 140.
- Yselijckerwoude, 120.
Ysselstein: toren, 56; 108.
York, 87.
- Zaltbommel, 74, 87, XXVI.
Zeelander, A. L., (68) 95.
Zeewsch Vlaanderen, 134.
- Zeist, 109.
Zieuwent, 64.
Zuccari, F., 112.
Zuendt, M., 74, 76, (3) 90, XIV.
Zürcher, (138) 89.
Zuidervaart, 124.
Zuidschermeer, 119, 123, 124.
Zutphen: Sted. mus., 68, 143: wijn-
huis Vreden, 144.
Zwart, Steven de, 24.
Zwartsluis, 63.
Zweden, 77.
Zwiersina, W. K. F., 64.
Zwolle: Groote Markt, 29.
Zijl, L., 108.
Zijpe, 118, 123, 124, 126.